

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙҒЫРОВА**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XVII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XVII САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 15

**ПАВЛОДАР
2017**

ӘОЖ 378 (063)
КБЖ 74.58
Ж 33

Редакция алқасының бас редакторы:

Өрсариев А. А., с.ғ.д., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К.К., Ахметов Қ.Қ., Бегімтаев Ә.И., Бексейітов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Күдерин М.Қ., Эрнзаров Т.Я., Свицерский А.К., Кағомова М.С., Хан А.А., Шаймерден А.А.

Жауапты хатшылар:

Ажаев Г.С., Айгужинова Д.З., Акильжанов Р.Р., Альмишева Т.У., Андреева О.А., Антикеева С.К., Байдрахманова М.Г., Бектуров К.Б., Бергузинов А.Н., Богомоллов А.В., Дубинец Н.А., Еликпаев С.Т., Ельмуратов Г.Ж., Ельмуратова Б.Ж., Жаксыбаев Д.О., Жаябаева Р.Г., Камшибаев Ж.Ж., Карипжанова Г.Т., Леньков Ю.А., Молдакимова А.С., Мусабекова Н.М., Мусаханова С.Т., Рахметова А.М., Самекин А.С., Сарсембаева Г.А., Титков А.А., Ткачук А.А., Толеужанова А.Т., Туганова Б.С., Туртубаева М.О.

Ж 33 «Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «XVII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2017.

ISBN 978-601-238-744-5
Т. 15. «Жас ғалымдар». – 2017. – 456 б.
ISBN 978-601-238-699-8

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 378 (063)
КБЖ 74.58

ISBN 978-601-238-744-5 (Т. 15)
ISBN 978-601-238-699-8 (общ.) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2017

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, с.ғ.д., А. Өрсариевтің алғы сөзі

Қымбатты қонақтар мен конференцияға қатысушылар!

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті жыл сайын игі дәстүрден жаңылмай, «XVII Сәтбаев оқулары» халықаралық ғылыми конференциясы аясында жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының басын қосып келеді.

2001 жылдан бері өткізіліп келе жатқан «Сәтбаев оқуларының» мұраты: қазақтың бағына біткен біртуар ғалым Қаныш Сәтбаевтың еңбегін жастарға таныту, аманат ету.

Қ. И. Сәтбаев – туған халқының нұрлы болашағы үшін білімнің күдіреті арқылы күресе білген бірегей тұлға. Қазақ ғылымының қарашаңырағы Ұлттық академиясында қыруар ғылыми зерттеулер жүргізді. Ол кісі соғыстан кейінгі қиын-қыстау кезеңде қазақ Академиясын өзі бас болып құрып, ғылымның бастауында тұрды.

Қазақстан ғылымы үшін Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімі қастерлі де қымбат. Жасынан зеректік танытқан Қаныш аға өзінің бар ғұмырын ғылымға арнау туралы шешім қабылдағанда ол тек биік мақсаттарды көздеген еді. Қазақстанда геология мектебін қалыптастырып, жер асты қазба байлықтарын ел игілігіне жаратуы, осы салада көптеген ізбасар шәкірттерді тәрбиелеп шығуы өз алдына бір төбе. Жалғыз геология ғана емес, басқа ғылым салалары бойынша да талай азаматтардың ізденіс жолына түсіп, ғалым болуына өзінің ағалық және әкелік қамқорлығын көрсетті. Оның бүкіл өмір жолы, еліне сіңірген еңбегі, жасаған қызметі кейінгі жастарға үлгі-өнеге болды.

Жастарды ғылымға баулып, білімін шындау – біздің парыз. Оқу ордамызда он жетінші мәрте өткізіліп отырған халықаралық ғылыми конференция Қаныш Сәтбаевтай асыл ағамыздың із басарларына даңғыл салып, ғылымдағы игі дәстүрлерді жаңғырта түседі деген сенімдеміз. Өңіріміздегі білімнің қарашаңырағы – С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қашанда дарынды да білгір, зияткер де қабілетті жастарды қолдауға асық.

Уважаемые участники конференции!

Поздравляю вас с открытием международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников «XVII Сатпаевские чтения»!

Примечательно, что традиционно конференция проходит в стенах нашего вуза в канун дня науки.

Имя Каныша Имантаевича Сатпаева, великого казахского ученого, из года в год дает особый импульс для становления и развития наших молодых ученых, студентов, школьников. Это очень важно для нашего университета, ведь именно здесь сосредоточена региональная научная и творческая мысль нашего региона.

Ученый всегда ставил на главенствующее место, помимо, несомненно, науки, – нравственность, образование, культуру. Это те столпы, на которых основывается сейчас стратегия деятельности нашего государства. И наш университет самым фактом проведения подобных научных конференций показывает, что дело Сатпаева живет: все мы – организаторы, участники – вносим посильный вклад во многие аспекты, обозначенные в научной деятельности нашего земляка.

Самым упорным и целеустремленным из вас завтра предстоит стать продолжателями великого дела великого академика Каныша Сатпаева – дела, направленного на благо всего человечества.

Для многих этот день запомнится первой победой, а для кого-то – станет первой попыткой, «пробой пера», в будущей череде научных побед и открытий. Но одно то, что вы находитесь сейчас в этом торжественном зале, уже говорит о вас как о победителях!

Я твердо убежден в том, что в будущем вы пойдете по пути науки и просвещения.

Это тяжелый, но благородный путь, на котором я от всего сердца желаю вам удачи и настойчивости!

**С. Торайғыров атындағы
ПМУ ректоры, с.ғ.д., А. Өрсариев**

**1 секция. Адам потенциалының жағдайы мен дамуы
1 секция. Состояние и развитие человеческого потенциала**

**1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие**

**1.1.2 Психология ғылымы дамуының мәселелері.
Көшбасшы психологиясы**

**1.1.2 Проблемы развития психологической науки.
Психология лидерства**

ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И АДАПТАЦИИ ПЯТИКЛАСНИКОВ

**АБИШЕВА Ф. К.
магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар**

Для современного пятиклассника, зачастую все оказывается новым: учителя, иногда и одноклассники, и даже обучение – предметное.

Успешность адаптации младшего подростка зависит не только от интеллектуальной готовности, но и от того, насколько хорошо он умеет налаживать отношения и общаться с одноклассниками и педагогами, соблюдать школьные правила, ориентироваться в новых ситуациях.

Проведенный анализ психолого-педагогической литературы показал, что ситуация адаптации вызывает у многих пятиклассников повышенную тревожность, как школьную, так и личностную, а зачастую и появление страхов. Например, усиливается страх не соответствовать ожиданиям окружающих, который в этом возрасте, как правило, сильнее, чем страх самовыражения [1, 2, 3, 4].

Многие школьники испытывают трудности и страхи в отношениях с учителями. В свою очередь, родители, принуждая детей работать на «оценку», все больше провоцируют школьные страхи, связанные у детей с неуверенностью в своих силах, тревогой по поводу негативных оценок или их ожидания.

Серьезной проблемой для пятиклассника является и смена классного руководителя. При переходе из младшей в среднюю школу дети нуждаются в установлении адекватных отношений с педагогами. Принятие классных и школьных социальных и этических норм, формирование умения соблюдать их происходит у детей также с помощью классного руководителя. У некоторых детей появляются

сложности в организации школьной жизни, нередко учащиеся недостаточно информированы: не знают требований учителей, возникают также трудности с пространственной ориентацией школьников в здании школы. В этом случае для них также важна поддержка классного руководителя. Компетентность классного руководителя в вопросах жизнедеятельности класса, его эмоциональное отношение к учащимся, к своим обязанностям, умение налаживать контакт и общаться с детьми – одно из главных условий успешной адаптации детей [5].

Путь осознания себя сложен, стремление обрести себя как личность порождает потребность в отчуждении от всех, кто до этого привычно оказывал на ребенка влияние, и в первую очередь – от семьи, от родителей. Внешне это отчуждение зачастую выражается в негативизме – стремлении противостоять любым предложениям, суждениям, чувствам взрослых. Отсюда такое количество конфликтов с взрослыми. При этом негативизм – первичная форма механизма отчуждения, она же является началом поиска подростком собственной уникальности, познания собственного Я. Этому же способствует и ориентированность подростков на установление доверительно-дружеских отношений со сверстниками. В дружбе происходит моделирование социальных взаимоотношений, усваиваются навыки рефлексии последствий своего или чьего-то поведения, социальные нормы взаимодействия людей, нравственные ценности [6].

В силу психологической ценности отношений со сверстниками у школьника происходит постепенная замена ведущей учебной деятельности (что было характерно для младшего школьника) на ведущую деятельность общения [7]. Таким образом, постепенно меняются приоритеты и в стенах школы. Умственная активность подростков высока, но способности будут развиваться только в деятельности, вызывающей положительные эмоции; успех (или неуспех) существенно влияет на мотивацию учения. Учебные достижения дают возможность подтвердить свои способности. Совпадение оценки и самооценки важно для эмоционального благополучия подростка. В противоположном случае неизбежен внутренний дискомфорт и даже конфликт. Учитывая при этом физиологические особенности пубертатного возраста (рассогласование темпов роста и развития различных функциональных систем и т.п.), можно понять и крайнюю эмоциональную нестабильность подростков [8].

Проблема формирования школьной мотивации особенно сложна для детей с различного рода задержками или особенностями развития.

При этом, если в начальной школе еще возможно справиться с сопротивлением таких детей и дисциплинарными мерами заставить их учиться, то к средней школе они все активнее проявляют свой протест, который может принимать формы асоциального поведения: дети бросают школу, уходят из дома, совершают кражи и другие асоциальные поступки [9, с. 137].

Одной из предпосылок дезадаптации часто являются определенные психологические недоразвития детей, возникшие в силу биологических вредностей, а также недостаточной стимуляции их развития на предшествующих возрастных этапах. Другой важнейшей предпосылкой дезадаптации часто является несформированность учебной мотивации, что может быть обусловлено отсутствием соответствующих ожиданий и социальной востребованности успехов детей, а также недостатком своевременной и адекватной помощи взрослых. Результатом этого является формирование неэффективных защитных реакций у детей и их учебная и социальная дезадаптация [10].

В зависимости от социальных условий жизни ребенка и его индивидуальных особенностей различают разные уровни дезадаптации:

1 В наиболее неблагоприятных условиях при отсутствии заинтересованности в ребенке значимых взрослых – родителей и учителей, которые не могут или не хотят оказать ему помощь при наличии у него серьезных недоразвитий, у ребенка формируется низкая самооценка, закрепляется опыт неудач и происходит потеря смысла, обучения и развития. В этом случае наблюдается явная дезадаптация, что проявляется в плохой успеваемости, трудностях общения и часто сопровождается отказом ребенка от обучения – отказ от подготовки уроков, посещения школы.

2 В более легких случаях дезадаптации дети могут не выпадать из процесса обучения и, по их собственной оценке, у них «все нормально». Но часто для них учеба – тяжелый и неинтересный труд, они сильно устают, при посещении школы у них нет направленности на обучение, а их интересы связаны, в основном, с развлечениями и общением, которое они сами неспособны организовать. У таких детей обычно не сформированы цели и интересы, нет ожидания собственных успехов, они не умеют планировать свою деятельность – они скучают. Именно поэтому эта категория детей так подвержена любым асоциальным влияниям [11, с. 77].

3 И, наконец, есть и «хорошие» дети, которые радуют взрослых хорошими оценками. Такие школьники заинтересованы в своих учебных успехах, часто поощряются взрослыми, но при этом боятся

ошибок и неудач и реализуют не свои цели, а ожидания и пожелания родителей и учителей. Они учатся на пределе своих возможностей, сильно истощаются, но этого не замечают взрослые. В этом случае можно говорить о скрытой дезадаптации, когда дети ведомы взрослыми и несамостоятельны, они реализуют цели, усвоенные от взрослых, но не ставшие собственными, и сильно истощаются, часто не осознавая этого.

В каждом из описанных случаев дезадаптации детей родители обычно растеряны, поскольку большинство из них недостаточно информированы о возрастных особенностях детей и характерных тенденциях их развития в современных условиях. Часто они не понимают специфических трудностей своего ребенка, ориентируясь лишь на собственный опыт в детстве и не учитывая ни типических особенностей ребенка, ни новых социальных условий его развития.

В зависимости от материального и культурного уровня родителей и принятого в семье стиля родительского воспитания, можно выделить следующие основные варианты реагирования родителей на трудности адаптации ребенка в школе [12, с. 67].

1 Первый вариант реагирования состоит в том, что родители стараются не замечать проблем и трудностей ребенка. Это вариант гипоопеки, когда родитель предоставляет ребенку самому решать собственные проблемы, справляться с трудностями и оставляет его без помощи.

2 Другой возможной реакцией является гиперопека, когда родитель, сталкиваясь с трудностями обучения ребенка, усиливает давление и контроль за ним без учета его реальных возможностей.

3 Еще одна возможная реакция родителей на трудности ребенка связана с постоянным проявлением сочувствия ему со стороны родителя, желающего облегчить ситуацию своего ребенка, защитить его от неприятностей и порадовать. Так формируется потребительская позиция ребенка, которая закрепляется в виде роли «проблемного» – слабого, больного, неумелого, особенного и т.д., что лишь усугубляет его дезадаптацию [12, с. 68].

В каждом из описанных случаев родители не могут выдвинуть адекватных требований к ребенку, поскольку не понимают его актуальных возможностей и специфических трудностей – их требования всегда или занижены, или завышены. Не могут они оказать и нужной помощи, а их ожидания всегда не соответствуют возможностям ребенка и часто не оправдываются, в результате чего возникает взаимная фрустрация.

При учебных неудачах ребенка родители и учителя ощущают свою беспомощность и часто взаимно обвиняют друг друга, пытаясь переложить ответственность на другого. Этому способствует также характерная для нашего общества смена идеала общения, когда обесцениваются такие качества, как чуткость, способность к эмпатии и диалогу, способность к сотрудничеству, взаимопомощи и объединению усилий во имя общей цели [13, с. 119].

В любом случае, если ребенок неуспешен в школе вследствие определенных его недоразвитий, то при попытках справиться с трудностями у него вырабатываются неэффективные защитные реакции, которые закрепляются в форме демонстрации им реакций безразличия или протеста. Родителя и учителя, не понимая трудностей ребенка и не находя причин его неадекватного поведения, осуждают его, усиливая давление и контроль. В результате самооценка ребенка и его интерес к учебе падают и складывается порочный круг: несформированность навыков деятельности ребенка ведет к неудачам, что порождает тревогу, снижает самооценку и способствует закреплению роли неудачника. Для того, чтобы разорвать этот порочный круг дезадаптации и вернуть ребенка на путь развития, необходимо использовать системный подход, предполагающий работу психолога с целостной взаимосвязанной системой «родитель – ребенок – учитель».

В заключении, можно констатировать, что в силу ряда психологических, социальных, экологических и других причин школьная дезадаптация детей, явная или скрытая, стала «нормальным» явлением в нашем обществе. При этом взрослые – родители и учителя в большинстве случаев растеряны, дезориентированы, не видят выхода из сложившейся ситуации и часто перекладывают ответственность за состояние детей друг на друга. Анализ всех аспектов ситуации, сложившейся в связи с дезадаптированными детьми, показывает, что ее необходимо рассматривать с учетом состояния всей системы «ребенок – родитель – учитель». Однако поиск виновного при этом является непродуктивным, а решение проблемы дезадаптации детей возможно лишь на базе объединения усилий всех участников процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1 Цукерман Г. А. Введение в школьную жизнь: Программа адаптации детей к школьной жизни. – М. : Московский центр качества образования, 2010. –120 с.

2 Андреева Г.М. Социальная психология: учеб. для высш. шк. – М. : Аспект-Пресс, 2003. –357 с.

- 3 Асмолов Л. Б. Психология личности. Учебное пособие. – М. : Издат. МГУ, 2000. – 456 с.
- 4 Балашова Е. Ю. Успешность обучения школьников в современных условиях. // Педагогика и психология. – 2008. – №10. – С. 36-38.
- 5 Горянина В. А. Психология общения. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. зав. – М., 2002. – 390 с.
- 6 Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М. : Просвещение, 2008. – 398 с.
- 7 Кон И. С. Ребенок и общество. – М. : София, 2008. – 209 с.
- 8 Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб. – М. : Питер, 2000. – 349 с.
- 9 Слободяник Н.П. Психологическая помощь школьникам с проблемами в обучении. Практическое пособие. – М. : Айрис, 2003. – 420 с.
- 10 Ульянова Т. Л. Школьная дезадаптация и связанные с ней трудности в общении // Средняя школа, 2006. – №7. – С. 21-24.
- 11 Сомько А. Н., Кафриева Ю. Г. Введение в школьную жизнь. Программа адаптационных занятий для пятиклассников. // Школьный психолог, 2001. – № 2. – С. 13-15.
- 12 Степанов С. С. Психологический словарь для родителей. – М. : Академия, 2005. – 368 с.
- 13 Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Практикум, Ростов-на-Дону. : Феникс, 2000. – 380 с.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҮЛГЕРМЕУІНЕ МҰҒАЛІМНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛІНІҢ ӘСЕРІ

АҚПАРОВА З. Б.
мұғалім, Красноармейка ЖОББМ, Павлодар ауданы

Қазіргі кезде үлгермейтін оқушылардың көбеюіне байланысты педагогтар мен психологтар арнайы зерттеу жүргізуде. Осы үлгермеушілік мәселесінің туындауына түрлі жағдайлар әсер етеді. Көбінесе үлгермейтін оқушылардың сабақта үлгермеу себебі олардың әлеуметтік жағдайларына да байланысты, яғни отбасылық кейбір мәселелердің болуынан көрінді. Сонымен қатар, жасөспірімдік жастағы оқушылардың сабаққа үлгермеу себебі, олардың кіші мектеп жасындағы оқу материалдарын толығымен меңгермеуінің

әсерінен пайда болатыны бәріңізге мәлім. Сондай-ақ, үлгермеушілік мәселесін зерттеген отандық психологтар ретінде З. И. Калмыкова, Н. А. Менчинский, Н. Т. Тальзина, И. Ю. Кулагина және т.б айтуға болады [1].

Жасөспірімдік шақтағы тұлғалық жетілуге байланысты оқушының мұғаліммен қарым-қатынас стилінің әсерінен сабаққа үлгермеуі маңызды педагогикалық-психологиялық мәселе болып табылады.

Мектеп оқушысының үлгермеуіне оқушы мен мұғалімнің өзара қарым-қатынасындағы әлеуметтік рөл үлкен әсер етеді.

Үлгермеушіліктің негізгі симптомдары ретінде педагогтар мен психологтар келесі сипаттамаларды бөліп көрсетеді:

- өз қатарластарымен салыстырғанда оқуға, санауға немесе басқа мектеп тапсырмаларын орындауға қабілетсізділігі;
- тапсырманың уақытында орындалуына көңіл бөлмеу;
- мектептегі көптеген пәндерден нашар баға алуы;
- үй тапсырмасын орындауға деген ұмытшақтық;
- бала үй тапсырмасын орындамаса да, оның орындалғаны туралы айтады немесе үй тапсырмасы берілген болса да, мұғалімнің ешнәрсе бермегендігін айтады;
- бала сабаққа жеңіл қарайды;
- бала жаман бағалары бар күнделікті көрсетуді «ұмытып қалады»;
- бала істі бастаса, оны толығымен аяқтамайды;
- оқушы мектепке барудан бас тартады;
- мектепке барып тұрып, сабаққа қатыспайды;
- мектепте «ауырдым» деп өтірік айтады;
- тапсырмаларды түсінуді қиналады және оқымайды;
- түйық, оның достары өте аз;
- өзінің жастық деңгейіне сай келетін тапсырмаларды жүйелеуге қабілетсіз;
- мұғалімдердің көмегінсіз және қолдау тарапынсыз тапсырманы өзінің жасына тән орындай алмайды.

Жоғарыдағы көрсетілген симптомдардың көпшілігі оқушыда мүмкіндігінше онда мектеп үлгермеушілігінің қалыптастырғанын көрсетеді. Әлеуметтік қоршаудағы баланың үлгермеушілігінің психологиялық сипаттамасы келесіден көрінеді: жалпы мектептің педагогтары мен психологтарына мектеп бағдарламасын толық меңгере алмайтын балалардың мінез-құлқының бұзылуымен және тәртіпсіздігімен ерекшеленетіні белгілі. Үлгерімі төмен оқушылардың психикалық дамуының ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу диагностикалық психологиялық эксперимент толық

биографиялық зерттеу, сабақтарда және сабақтан тыс іс-әрекетте мінез-құлқын бақылау ата-аналарымен және мұғалімдермен сұхбаттасу – ғалымдар оқушылардың тұлғалық дамуының қалыптасуының бұрмалануына әсер ететін бірқатар жағдайларды көрсетеді [2].

Зерттеу Павлодар ауданы, Красноармейка ауылында жалпы орта мектепте 8 «Б» сыныбында өтті. 8 «А» сынып экспериментте бақылау тобы ретінде қатысты. Қалыптастырушы эксперимент екі кезең бойынша өтті, әр кезең белгілі бір мақсатқа негізделіп, жүргізілді.

Бірінші кезеңде оқытушы мен оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынас бақылау түрінде өткізілді. Бұл әдістің негізгі мақсаты оқытушы мен оқушылардың өзара қарым-қатынастарын белгілі бір уақытта бақылау ұсынылады:

- оқытушы мен оқушылардың өзара қарым-қатынастарын анықтау мақсатында сабаққа қатысу;
- оқытушы мен оқушының сабақтан тыс іс-шаралар мен қоғамдық жұмыстарға қатысудағы қарым-қатынастары;
- мұғалімдермен әңгіме;
- қатысушылармен жүргізілетін әңгіме;
- зерттелуші балалардың ата-аналарымен жүргізілетін әңгіме.

Екі жұма ішінде біз жалпы 22 сабаққа қатыстық. Зерттеу нәтижесі, әр мұғалімнің оқушыларға деген өзіндік ерекше көз қарастарының стилін айқындады. Кейбір мұғалімдер бірнеше сыныптарда сабақтарын өткізе береді. Әрине мұғалімдердің кәсіби дайындық деңгейі әртүрлі. Біздің алдымызға қойылған мақсатымыз, мұғалімдердің оқушыларға деген қарым-қатынастарын байқау болатын. Осы зерттеуде біз мұғалімдердің оқушыларға деген дұрыс көзқарастарын байқап қана қоймай, оған қоса олардың оқушылармен жеке жұмыс істегендеріне де куә болдық және олар өзара тығыз қарым-қатынаста екендігін айтып өткен жөн. Барлық мұғалімдер сынып ішіне жағымды әсер беріп, балаларды әрқашанда мадақтап, қолдай отырып, топтық жұмыстарды жүйелі ұйымдастырылған түрде жүргізді. Өздерінің жағымсыз көңіл-күйлерін сыныптың сыртында қалдырып, сабақты қызықты өткізуге тырысады. Осыдан кейін біз 8-ші сыныпта жұмыс істейтін 12 мұғалімге анкеталық сұхбат жүргіздік. Мұғалімдердің жағымды және жағымсыз сапаларын зерттеу нәтижесінде жүргізілген анкеталық сұхбат мына көрсеткіштерді айқындады:

- балаларға деген махаббат пен сүйіспеншілік – 70 %;
- педагогикалық такт – 65 %;
- өз-өзін және сезімдерін басқара алу – 70 %;
- мәдениеттіліктің жоғарғы деңгейі – 60 %;

– эмоцияның тұрақтылығы – 65 %.

Мұғалімнің жіберуге болмайтын сапалары мынаны көрсетті:

- дәрежелілік – 60 %;
- қол жұмсау – 100 %;
- қатігездік – 80 %;
- әділетсіздік – 60 %;
- өз-өзін ұстай алмаушылық – 50 %.

Осы көрсеткіштер мұғалімдердің өзіндік тұлғалық қасиеттерін дамуын айқындап, оқушылармен қарым-қатынасқа түсу жолдарындағы бірнеше жұмыстарды көрсетті. Осы орайда біздің байқағанымыз, ешбір мұғалімнің бойынан суггесивті, перцептивті қабілеттілік пен мәдениеттілік және сөйлеу мәнері байқалмады. Оқушыға қол жұмсау үлкен қателік екенін барлық мұғалімдер біледі.

Келесі анкетаның қорытындысы мұғалімдердің оқушыға деген әсерін анықтауды көрсетті. Анкеталық-сұхбат нәтижесі оқушылардың қарым-қатынасқа түсе білу деңгейлері мына нәтижені көрсетті:

1) Эксперименталды топтың мұғалімдері:

- көз-қарас – 60 %;
- өтініш – 70 %;
- тілек – 85 %;
- пауза – 90 %;

2) Бақылау тобының мұғалімдері:

- көз-қарас – 68 %;
- өтініш – 65 %;
- тілек – 80 %;
- пауза – 70 %.

Мына анкета қорытындысы бойынша оқытушының оқушыға деген жағымды көзқарасын көре аламыз. Бірінші анкетаның көмегімен біз, оқытушы мен оқушының арасындағы неғұрлым жақсы өзара қарым-қатынас байланысының деңгейін анықтадық.

Эксперименталды топтың тест қорытындысы:

1) Сіздерді оқытушы не үшін және қаншалықты жиі мадақтайды ?

- Тапсырманы орындауда еңбекқорлық және өзіндік жұмыс үшін – 54 %;

- Өз қатенді тексере білгенің үшін – 65 %;
- Жауапкершілік үшін – 48 %;
- Адалдылық үшін – 70 %;
- Достарына деген қамқор мен махаббат үшін – 80 %.

2) Оқытушы қалай және қаншалықты жиі жазалайды?

- Сабаққа кешігіп келген үшін – 75 %;

- Оқығың келмеген үшін – 68 %;
- Алаңғасарлық – 58 %;
- Көшірген үшін – 50 %;
- Ынталанбаған жағдайда – 60 %.
- Бақылау топтың тест нәтижесі:

1) Сіздерді оқытушы не үшін және қаншалықты жиі мадақтайды?

- Тапсырманы орындауда еңбекқорлық пен өзіндік жұмысты орындаған үшін – 65 %;
  - Өз қателігінді тексере алғаның үшін – 45 %;
  - Жауапкершілік үшін – 40 %;
  - Адалдылық үшін – 70 %;
  - Достарына деген қамқор мен маххаббат үшін – 60 %.
- 2) Оқытушы қалай және қаншалықты жиі жазалайды?
- Сабаққа кешігіп келген үшін – 65 %;
  - Оқығың келмеген үшін – 70 %;
  - Алаңғасарлық – 50 %;
  - Көшірген үшін – 60 %;
  - Ынталанбаған жағдайда – 60 %.

Осыған орай, үлгермеуші оқушылардың оқуға деген ынтасын көтеруде мұғалім қандай тапсырмалар мен жаттығуларды қолдана алады? Олар:

1 Ең әуелі баланың бойында «ашықтық» сезімін күшейтуден бастаған жөн.

2 Балада таңдау жағдайларын дамыту. Өйткені таңдау жағдайлары оқушының шешімді қабылдай білуін, әр түрлі түрткілерді үйлестіре және бағындыра білуді берік етеді.

3 Оқушылардың мақсатқойғыштығына көңіл бөлу. Оқушылар өз мүмкіндіктерін айыра білуді, өз жұмысына психологиялық баға беруді, сол арқылы алға қойған мақсаттың шынайылығын анықтайды.

4 Мадақтау. Мұғалімнің мақтауы оқушыны әрі қарай әрекет етуге итермелеуі мүмкін. Мұғалім оқушының жетістіктерін өзге оқушылардың жетістіктерімен емес, оның бұрынғы нәтижелерімен салыстырады. Мұндай жағдайда әлсіз оқушы өзін табысты сезінсе, күшті оқушы сәтсіздікті сезінеді.

5 Мақсаттардың тұрақтылығы. Мақсатты сақтап қалуға кедергілердің соңынан іле-шала оқу қызметін қайта құруға бағытталған тапсырмалар септігін тигізеді. Кедергілерді жеңу дағдыларының тууына әр түрлі кедергілерді көп реттік қайталау тапсырмалары әсер етеді.

6 Психолог тарапынан жүргізілетін эмоционалды тренинг қауіп-қатерлерді жою, оңды эмоцияларды нығайту, өз қызметін жоспарлай білу және оның қиындықтарын көре білу жаттығуларынан тұрады.

Біз оқушылармен дамыту түзету жұмыстарын өткізген соң олармен қайта зерттеу жүргіздік. Қайталап зерттеу барысында оқытушы мен оқушы арасындағы өзара байланысты сипаттау мақсатында біз мындай әдіс қолдандық:

1 Шығарма әдісі. Төмендегі тақырыптар бойынша балаларға шығарма жазу ұсынылады:

- «Менім сүйікті ұстазым»;
- «Нағыз ұстазды мен қалай елестете аламын»;
- «Мен өз ұстазымнан қандай мінез бітістерін алар едім».

2 «Сөйлемді аяқтау».

«Мен өз оқытушымды жақсы көремін, себебі ол...» үлгідегі сұрақтар берілді.

Оқытушының тәкапарлық мінезіне сай келетін сапаларды бөлу деңгейі ұсынылды. Бұлардың нәтижелерін келесідей көруге болады. Оқушылар қандай оқытушының бойындағы сапаларды маңызды деп ойлайды.

Шығармаларды қорытындылай келе оқушылар оқытушылардың бойындағы келесі қасиеттерді маңызды деп көрсетті: «адамгершілік», «сыпайлық», «ақылдылық», «әдемілік», «балаларға деген махаббат». Сонымен қатар оқытушылардың бойындағы жаман мінез құлықтарды да көрсетті: «ашуланшақ», «қатандық». Кейбір оқушылар өздерінің оқытушылары ұнайтындықтарында айтып, оларға басқа оқытушы керек емес деп көрсеткен. Сонымен қатар оқушылар оқытушылардың бойында тұлғалық ерекшеліктеріне қатысты олар өз пәнін жетік білу керек екендігін де көрсеткен. Шығармаларында оқушылардың ойлары бойынша оқытушылар қалай болу керек екендігін де көрсеткен:

- «балаға айғайламау»;
- «бірдемені айтып, басқаша іс әрекет жасамау»;
- «өзіне ұнайтын және ұнатпайтын балалар деп бөлмеу»;
- «уәдеде тұрмау»;
- «сабақта зеріктірмеу».

Сөйлемді аяқтау әдісі бойынша біз эксперименттік топта келесі нәтижелерді алдық: сөйлем «Мен өз оқытушымды жақсы көремін, себебі ол...» немесе «ақкөңіл» – 42 %, «әділетті» – 25 %, «қайырымды» – 20 %, «көп біледі» – 13 %. Бақылау тобындағы сөйлемдер «Мен өз оқытушымды жақсы көремін, себебі ол...»: «ақкөңіл» – 18 %, «әділетті»

– 28 %, «қайырымды» – 10 %, «көп біледі» – 20 %, «әдемі» – 14 %, «сабақты қызық өткізеді» – 10 %.

Екінші сөйлем «Оқытушы – бұл...»: «жақсы адам», «маған қымбат адам», «дос», «білім беретін адам», «білім беретін және балаларды жақсы көретін адам», «балаларды шыдамдылықпен оқытатын адам».

Қорыта келгенде, білім беру жүйесінің өзгеріске толы жағдайындағы қоғам болашағының, ұлт болашағының тәрбиелеушісі болып табылатын мұғалімдердің кәсіби маңызды сапаларын зерттеп, мұның оқушылардың үлгерім деңгейіне ықпалының зор екенін айқындаудың маңыздылығы жоғары. Бұл бағытта жүргізілген жұмыстардың қандай болмасын, білім берудегі терең әлеуметтік және теориялық қолданбалы мәнге ие. Өз мамандығына тән сапаларға ие мұғалімнің қазіргі елімізде демократиялық қоғам орнатудың көптеген өзгеріске толы жағдайында өз пәнін жақсы білумен қатар оқушыларға өзгерістердің мән-жайын ашып түсіндіру, олардың бойында өз еліне, тіліне деген мақтанш сезімін тәрбиелеп оқу, еңбек іс-әрекеттеріне дұрыс ұйымдастыра білу мұғалімнің тұлғасының жеке адамдық құрымындағы кәсіби маңызды қасиет сапалардың деңгейін анықтайды. Бұл өз кезегінде оқушылардың үлгерім деңгейін жоғарылатудың кепілі болып табылады. Мектеп оқушылардың үлгеріміне мұғалімнің қарым-қатынас жағдайларының әсерін анықтау мақсатында жүргізілген дербес эмпирикалық зерттеу нәтижесінде бірқатар тұжырымдар жасауға болады.

Оқушының үлгерім деңгейі оның сол пән мұғалімімен қалыптасқан қарым-қатынас типіне біршама дәрежеде тәуелді болады. Бұл тұжырымның дәлелі ретінде оқушының сабаққа, мұғалімнің үмітін ақтау, өзіне деген жағымды қарым-қатынасын бұзып алмау үшін үнемі дайындалуы немесе керісінше мұғалімнің өзіне деген қатынасына қарсылық ретінде дайындықсыз келуі нәтижесінде оқу үгерімінің жоғарылау немесе төмендеу тенденциясын келтіруге болады.

Мұғалімдердің қарым-қатынас стилі оның тұлғасының бағыттылық типіне негізделеді. Басқаша айтқанда іскерлік стилі басым, мұғалімдердің тұлғалық бағытындағы ұйымдастырушылық типіне ие болады.

Мұғалім тұлғасының бағыттылығы (интеллигент, ашықтық, ұйымдастырушылық, пәнге, қолдаушы) оның оқушылармен сабаққа және сабақтан тыс шараларды ұйымдастырудағы қарым-қатынас стильдерін тандаудың негізі болып табылады.

Мектеп оқушыларының сабақ үлгерімі олардың тұлғалық қабілеттерімен қатар мұғалімдермен оқушылар арасында қалыптасқан нақты қарым-қатынас жағдайларына тікелей тәуелді болады.

Бұл тұжырымдардың дәлелі ретінде зерттеу барысында анықталған бір немесе бірнеше пәндерден үлгерімі төмен оқушылармен жүргізілген жұмыстар және көп үлгермеушілік орындалған пәндерді айқындау мақсатында қол жеткізілген мәліметтерді келтіруге болады. Сонымен, мектеп оқушысының үлгерім деңгейі оның пән мұғалімімен қалыптасқан қарым-қатынас типіне біршама дәрежеде тәуелді болады. Яғни, мұғалім оқушының сабаққа деген ынтасын үнемі тудырып отыру үшін өзара қарым-қатынасын бұзып алмау үшін педагогикалық тактімен демократиялы стилге негізделген педагогикалық қарым-қатынас стилін ұстануы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Основы педагогического мастерства. / Под ред. И. А. Зязюна. – М. : Просвещение, 2001. – 302 с.
- 2 Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – М. : Просвещение, 1989. – 189 с.
- 3 Кондратьев М. Ю. Взаимосвязь авторитета личности и авторитета роли учителя. – М. : Просвещение, 2001. – 210 с.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ ЗДОРОВЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

БАЮКАНСКАЯ С. Ф.

магистр психологии, ст. преподаватель, Западно-Казахстанский
государственный университет имени М. Утемисова, г. Уральск

Проблема здоровья человека испокон веков признавалась актуальной, важной и непреходящей, связанной с фундаментальными ценностями человека. В Послании Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева «Стратегия 2050: новый политический курс состоявшегося государства» от 17 января 2014 года подчеркивается: «Здоровье нации – основа нашего успешного будущего» [1].

В целом проблематика здоровья в научной литературе до недавнего времени рассматривалась в основном исключительно с биологических и медицинских позиций, то есть изучаются только физиологические или биологические компоненты функционирования организма, такому же важному компоненту как психологическое здоровье уделяется недостаточно внимания [2, с. 7]. Отсюда вытекает противоречие при повсеместном, научном и также общегосударственном уровне признании актуальности и сверхважности проблемы здоровья

наблюдается уклонение от ее системного рассмотрения в комплексе составляющих ее аспектов, в том числе психологического, духовного и социального аспектов.

Рассмотрим некоторые аспекты истории развития психологии здоровья в контексте мировой психологии. В целом XX в. был отмечен возрастающей ролью психологии в обеспечении здоровья, в изменении взглядов на соотношение между психикой и телом [3, с. 16]. В 1930-е гг. многие исследователи обратили внимание на взаимосвязь между эмоциональной жизнью человека и его физиологическими процессами. Исследования в этом направлении привели к появлению новой научной области: психосоматической медицины. В конце 1970-х гг. был учрежден «Журнал бихевиоральной медицины» и соответствующее общество. Примерно в это же время возникает еще одна область исследований, полностью принадлежащая психологии. Она получила название психология здоровья. Отделение «Психология здоровья» было открыто в Американской психологической ассоциации в 1978 г. С 1982 г. выходит журнал «Психология здоровья» [4, с.18].

Психосоматическая и поведенческая медицина, психология здоровья при всей специфичности собственных подходов сходятся на том, что здоровье и болезнь есть результаты взаимодействия биологических, психологических и социальных факторов. Эта идея получила отражение в «биопсихосоциальной модели», предложенной в 1977 г. Д. Энджелом, которую он сам же дополнил и уточнил в 1980 г. Огромная заслуга в постановке и привлечении внимания к проблеме психического здоровья личности широкой общественности принадлежит академику В. М. Бехтереву. Тему психического здоровья русского народа Бехтерев формулирует уже в самом начале своей творческой деятельности. В целом ряде выступлений и публикаций он проводит мысль о том, что борьба за свободу личности есть в то же время и борьба за ее здоровое развитие [4, с. 25].

В последнее десятилетие проблеме здоровья посвящено много исследований, которые направлены на изучение сущности, характеристик данного понятия (О. Н. Кузнецов, Н. Д. Лакосина, В. И. Лебедев, Г. С. Никифоров, Г. К. Ушаков, А. Маслоу, Г. Олпорт и др.). Несмотря на разнообразие исследований, остаются неразрешенными вопросы описания компонентов психологического здоровья и выделения структурообразующих элементов, анализа функциональной стороны психологического здоровья в контексте активности личности и ее развития в онтогенезе, исследования изменчивости психологического здоровья и подвижности его

структуры, дифференциации инвариантных и изменчивых показателей психологического здоровья личности [5].

В современном Казахстане психология здоровья как новое и самостоятельное научное направление еще только проходит начальную стадию своего становления. В настоящее время в нашей Республике резко возросли интерес и потребность людей в интенсивной разработке различных актуальных проблем психологии здоровья. В казахстанском обществе возрастает потребность различных структур общества и отдельных граждан в практической помощи психологов, психотерапевтов, в получении психологических консультаций и поддержки, в повышении психологической компетентности и информированности в области психологических знаний, а соответственно, и формирования психологической культуры. С изменением отношения людей нашего общества к психологии как науке, призванной и способной оказывать реальную практическую помощь, а также с увеличением количества общедоступной литературы по психологической проблематике психология, и в частности психология здоровья, становится актуальной, значимой и востребованной отраслью.

Одним из исследователей психологии здоровья является известный ученый д. психол.наук, академик, Намазбаева Ж. И., которая с группой ученых рассмотрели теоретические основы, содержание и представили результаты исследования особенностей психологического здоровья учащейся молодежи по разработанной при НИИ психологии КазНПУ им. Абая трехкомпонентной модели развития личности (личностный, социально-психологический и учебно-профессиональный блоки). В этом исследовании представлен контент-анализ характера взаимосвязи следующих аспектов психологического здоровья: темперамента, стратегий совладания со стрессовыми ситуациями (копинг-стратегий), ритма и индивидуального стиля работоспособности, динамики учебной группы, ролевых предпочтений и личностно профессиональных качеств испытуемых [6]. В настоящее время научные исследования по проблематике психологии здоровья провели и другие казахстанские ученые. Так, Ниетбаева Г. Б. в своем исследовании выявила особенности психологического здоровья студентов с позиций содержательной структуры и динамики развития, рассмотрела условия оптимального развития психологического здоровья в системе психологического сопровождения вуза, определив компонентную структуру, включающую 4 компонента: компонент интегрально-личностных характеристик: невротизация, стрессоустойчивость, адаптация, тревожность; рефлексивный компонент включающий самооценку и субъективный

контроль; ценностно-смысловой и нравственно-духовный компоненты, который включает систему ценностных ориентаций и самоактуализацию и эмоциональный компонент – это эмоциональные качества личности и эмоциональный интеллект [7]. Унарбекова Н. Д. рассмотрела пути и способы обеспечения психологического здоровья детей-казахов 6-7-летнего возраста, выделив критериями психологического здоровья детей- эмоциональную устойчивость, т.е. отсутствие тревожности, адаптация к социальному окружению, позитивное отношение к себе и самооценку [8].

Ныгыметова К. Н. изучила влияния экологической среды на психическое здоровье детей, обосновав комплекс психолого-педагогических условий сохранения здоровья детей от влияния экологической среды и разработала методику раннего диагностического обследования психического здоровья детей, доказав необходимость психолого-педагогической и психопрофилактической работы по сохранению здоровья детей от влияния экологической среды [9].

Каракулова З. Ш. экспериментально установила, что казахская домбровая и кобызная музыка может быть успешно применена как элемент музыкотерапии среди населения Казахстана с целью изменения ценностно-смысловых ориентации личности, что позитивно скажется при коррекционной работе для улучшения психологического здоровья личности [10]. Сейдулаевым К. Б. экспериментально выявлены особенности ценностных ориентаций студентов при применении методики Ш. Шварца [11, 12]. Данная методика была применена автором впервые в Казахстане при исследовании личности и ее мотивов. Это позволило выявить особенности взаимосвязи ценностей и мотивов. Такой подход предполагает рассматривать человеческие ценности в зависимости от уровня развития того или иного общества. Известно, что характеристика общества рассматривается, когда граждане зависят от простых условий выживания до высокого уровня личностной самоактуализации. У граждан Казахстана экспериментально установлена тенденция развития ориентации к ценностям самореализации [11].

Из вышеизложенного мы видим, что проявление научного интереса к проблематике психологии здоровья в Казахстане возрастает в связи с его актуальностью. Приоритетными направлениями в области психологии здоровья, на наш взгляд, должны выступать изучение путей сохранения, поддержания и укрепления психологического здоровья с момента рождения до глубокой старости, воспитания высокой духовно-нравственной сферы личности, разработка национальной программы

психологических исследований здоровья. Для того чтобы с пользой для людей толковать психологические законы, психология должна их изучать и открывать. В этом и состоит ее главная задача. В этом и состоит специфика психологии как науки, которая неисчерпаема и изменчива, как неисчерпаема и изменчива сама суть человека. Это положение и определяет все проблемы, тенденции и перспективы развития психологии здоровья в начале XXI века.

ЛИТЕРАТУРА

1 Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева «Стратегия 2050: новый политический курс состоявшегося государства» от 17 января 2014 года г. Астана.

2 Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология и культура здоровья. Базовые понятия, концепции, подходы: учебное пособие для студентов вузов Ростов-на-Дону: Изд. Южного федерального ун-та, 2011-175 с.

3 Sarafino E. P. Health Psychology. Biopsychosocial interaction. N.Y., 1998; J. Ogden. Health Psychology, Buckingham-Philadelphia, 1998.

4 Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. Питер, 2006. – 607 с.

5 Иванова, М. Г. Здоровье как предмет исследования в психологии / М. Г. Иванова, А. Г. Портнова // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 3. – С. 99-102.

6 Экспериментальное исследование психологического здоровья учащейся молодежи / Ж.И. Намазбаева, А.Б. Садыкова // Психология обучения. – 2012. – № 2. – С. 46-54.

7 Ниетбаева Г. Б. Развитие психологического здоровья современных студентов // Аннотация диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD) 6D010300 – Педагогика и психология 2014.

8 Унарбекова Н. Д. Пути и способы обеспечения психологического здоровья детей-казахов 6-7-летнего возраста// Аннотация диссертации на соискание ученой степени: к.психол.н. 2005.

9 Ныгыметова К. Н. Влияние экологической среды на психическое здоровье детей// Аннотация диссертации на соискание ученой степени: к. психол.н. 2009.

10 Каракулова З. Ш. К проблеме психологической службы в вузе. Журнал «Высшая школа Казахстана». – №2. – 2009.

11 Сейдулаев К. Б. Эмпирическое изучение ценностей студентов и педагогов. Вестник КазНПУ имени Абая серия «Психология». – №1(18). – 2009.

12 Карандышев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическая руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.

TO THE QUESTION OF DEVELOPING STUDENTS' LEADERSHIP SKILLS

GANIYEVA E. S.

lecturer (assistant), S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

KUTYREVA M. A.

student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

The actual problems of modern society include the formation of a new person, socially active, comprehensively developed, able to find a place in society that corresponds to his individual capabilities and characteristics. Undoubtedly, among the most demanded and professionally significant characteristics of a personality, leadership is advanced, considered today as a set of qualities reflecting the degree of purposeful activity of the subject transforming reality, including himself.

The propensity to leadership, appearing during early childhood, develops as a personal quality and serves as means of self-affirmation and self-determination of a man. Personal qualities of the leader, laid in children even in the school period of life, can and should develop in the next stages of life. This is especially true for the period, designated as a student's age.

Young people are the personnel resource of the society. Studying at the university, they, like no one else, are trying to show themselves fully, to form the social and professional competencies that are in demand today. It is very important that for a given age the availability of adequately developed leadership qualities is not only a need for the development of the individual as such, but also for its development in the context of the emerging socio-political and economic transformations of the current Kazakhstan's society [1, p. 120].

In the conditions of a continuous change of all life aspects of the society, young, knowledgeable, energetic, initiative leaders, capable of rallying around like-minded people, are becoming more and more demanded. One of the tasks of the personnel policy of many organizations is the identification and development of young employees with leadership potential, who in the long term may take managerial positions.

The following information is about a stage-based model of leadership identity development (LID) that resulted from a grounded theory study on developing a leadership identity. The LID model expands on the leadership

identity stages, integrates the categories of the grounded theory into the LID model, and develops how the categories of the theory change across stages of the model. The model has implications for working with individuals as they develop their leadership identity and for facilitating groups as they develop empowering environments for shared leadership [2, p. 593].

The first awareness stage involved a beginning recognition that leadership was happening «out there somewhere». As students became aware of national and historic figures who were leaders. Adults can motivate youth by talking about making a difference and accomplishing goals. Noting diverse leaders and leadership styles is essential. Adults need to help individual students identify areas of interest so they can transition into becoming involved in activities that use their skills, hold their interests, and help them to form new friendships. Adults can affirm and encourage youth to think about exploring diverse involvement opportunities.

During the second stage – exploration you should find compatible groups in which the student can belong and make friends is key to this stage. Older peers can help to get students involved in new activities. Adults need to begin affirming the specific things students do well so they can learn to label their skills and identify desirable behaviors, and identify areas for further growth and development. Building students' sense of self-confidence and self-efficacy to achieve goals is instrumental. Sponsoring a student into deeper involvement is affirming.

The third stage identified a leader. During the immersion phases of stage three, it is important to connect older peer sponsors and mentors with entering students and to help students find organizations that fit their values and interests. Membership in groups provided tremendous learning experiences. The recommendation is the design of group project experiences that intentionally teach effective group process such as expectation setting, shared responsibilities, and processing discussions and design leadership programs to teach stage based skills such as organizing productive group meetings, motivating members, delegating, and establishing group goals. It appears that some leadership skills sequence and provide the foundation for more complex applications of those skills. For example, learning to delegate in stage three may be a precursor to trusting others which is central to group work and the group community concept of stage four. The key transition from stage three to four is facilitated by teaching the language of leadership, helping students learn the contributions others make to group process and to value diverse styles and ideas, and encouraging students to reflect on what they used to think leadership was and what it is to them now. Reflecting with students on their incongruities promotes the transition. One possibility is to

ask students to reflect on what they specifically admire about select adults and older peers. Student affairs professionals can offer support by providing an anchor for students on both sides of the bridge between the third and the fourth stages [2, p. 598].

In the stage four leadership is differentiated. Educators can teach stage-based skills such as teamwork, building group community, and handling group conflict. They could teach communication skills such as active listening and empathy, and identifying the commonality of purpose with other groups. Further, educators could develop projects and coalitions that involve different groups working together for common purposes and create structures with co-chair or co-presidency roles or leadership teams whereby students can learn true collaboration. One involvement that facilitated the development of a leadership-differentiated identity was through a lasting commitment to a core group or groups. Students who were committed to a group over time seemed more likely to gain relational skills such as dealing with conflict, handling transition issues, and sustaining organizations. There is an important caveat for students who may join groups as a way to fill their resumes. It is clear that students who stayed with the same organization for more than a year and saw the group at its best and worst were quicker to value generativity and sustainability and to find commitment in continuity. Upper division students who made significant contributions to groups expressed a strong desire for those groups to succeed beyond their graduation. Membership in a group through time, at a level of depth, was present in all cases as students committed to generativity.

Generativity is the fifth stage. Assisting students in finding and developing personal passions can facilitate their values clarification in stage five and lead to the commitment to lifelong internalization and synthesis of their leadership identity. In stage five, professors could teach students how to mentor younger students or new members, set up structures or processes that build mentoring into the norming processes of the group, help students identify their personal passions and commitments, have students examine the processes their groups use to sustain their goals, and teach students to see the perspectives of the system or context their groups inhabit. Students who functioned well in coalitions were more likely to learn about and understand the importance of systems. Educators can both model and encourage students to form coalitions among groups on key campus or community issues, to work with networks to create change [3, p. 112].

During stage six, pedagogue can ask students to identify their personal values about working with others in group settings and help students identify what talents and strengths they can offer any group across diverse contexts.

At best, students may be only starting to move into stage six as they end their college careers. Indeed, the prospect of anticipating graduation may facilitate this stage as students think about transitioning from an educational context. Capstone courses and activities that help students reflect on a congruent sense of self may help their leadership identity solidify.

The leadership identity development model provides a framework with applicability to designing educational programs and other learning experiences to foster leadership identity [4, p. 48].

The preparation of future leaders becomes a strategic task of the state, the solution of which is related to the provision of the appropriate psychological, pedagogical and organizational conditions for the formation of leadership qualities and the development of leadership potential within the educational process. The importance of forming leadership is determined by the development of reflection abilities, the provision of positive influence on people, active and responsible attitude to society and socially significant activity.

REFERENCES

- 1 Селезнева Е. В. Лидерство: учеб. для бакалавров. – М. : Юрайт, 2014. – 429 с.
- 2 Komives, S. R., Owen, J. E., Longenecker, S. D., Mainella, F. C., & Osteen, L. – 2005. Developing a leadership identity: A grounded theory. *Journal of College Student Development*, 46, 593-611 p.
- 3 Komives, S.R., Lucas, N., & McMahon, T.R. *Exploring leadership: For college students who want to make a difference*. San Francisco, CA: Jossey-Bass. – 2013 - 584 p.
- 4 Kouzes J, Posner B. *The Leadership Challenge Workbook*, 3rd edition San Francisco, CA: Jossey-Bass. 2012. – 160 p.

МЕКТЕПТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ БАЛАЛАР ДАРЫНДЫЛЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕЛДЕМЕУІ

ИСИНБАЕВА К. Г.
аға оқытушысы, ПМПИ, Павлодар қ.
СМАКОВА Ф. Б.
студент, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазақстан тағдыры, келешегі мол ел болуы да мектептің қандай негізге құрылуына тіреледі, мектебімізді сау, берік, өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегімізге тайынбай серттесуге болады. Мектепте білім берудің басты мақсатының бірі – әр оқушының жеке тұлға ретінде дамуын қамтамасыз ететін жағдай қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі таңда дарындылық мәселесі өзекті болып отыр. Бұл қоғамның шығармашыл жеке тұлғаға деген қажеттілігіне байланысты. Заманауи қоршаған ортаның екіұштылығы адамның жоғары белсенділігімен қатар оның стандартсыз мінез-құлық қабілетінің икемділігін талап етеді.

Дарынды және талантты балаларды оқыту мен тәрбиелеу білім беру жүйесінің негізгі мәселесі болып табылады. Дарынды балалар ересектердің басшылығын қажет етпейді деген жалаң пікір қалыптасқан. Бірақ, мұндай балалар өздерінің іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына және ойлау деңгейіне берілген бағаға өте сезімтал келеді, сенсорлық ынталандыруларды қабылдау, қарым-қатынас пен байланысты түсіну мүмкіндігі жоғары [1].

Дарындылық мәселесі кешенді мәселе болып табылады. Негізгі мәселе дарынды балаларды оқыту және тәрбиелеу міндетін атқаратын мамандарды терең психодиагностикалық процедураларды өткізіп отыру, біліктілік мәселесінің психологиялық жағын қарастыру, педагогикалық даму перспективаларын болжап отыру. Дарынды балалармен қарым-қатынасқа түсетін тәрбиеші, мұғалім сонымен қатар ата-аналарды баланың шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту және ынталандыруға бағыттауға қажетті психологиялық даярлықтан өткізу қажет.

Дарынды балаларды анықтап, оның қабілеттерін дамыту өркениетті қоғамның негізгі міндеттерінің бірі. Дарынды балалардың тұлғалық және мінез-құлық ерекшеліктері құрдастары тарапынан түсінбеушілік туғызып, олардың арасында кереғарлық жағдай пайда болуы мүмкін.

Психологиялық әдебиеттерде дарындылық, талант және данышпандық түсініктерінің ара байланысы мәселесі көп туындайды. Көптеген әдебиеттерде дарындылық пен талант синонимдік мағына береді және бір-бірінен бөлінбейді деген пікір айтады. Ал данышпандық талант пен дарындылықтың жоғары дәрежесі. Бұл мәселелер жөнінде әйгілі психолог, психология ғылымдарының докторы, дарынды балалардың психикасын жете зерттеген Н. Лейтестің орыс психологиясында орны ерекше. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық дамуының көптеген психологиялық принциптерін ұсынған Н. Н. Поддьяков, Д. Н. Узнадзе, А. В. Запорожец, А. Матюшкин сияқты ұлы тұлғалардың да еңбектері зор [2].

Бала қаншалықты дарынды болғанымен оны оқыту қажет екендігі белгілі. Балаға өзі шешім қабылдауға, еңбектенуге үйрету маңызды. Дарынды бала қысым көрсету, айқайды төзе алмайды, бұл кейіннен үлкен мәселеге айналуы мүмкін. Мұндай баланы төзімділікке тәрбиелеу мүмкін емес.

Психологиялық зерттеулер баланың танымдық қажеттіліктерінің дамуы үшін бұл негізде – дарындылыққа немқұрайлы қарауға соның ішінде танымдық іс-әрекетке немқұрайлы қарау ақылға қонбайтынын дәлелдеді. Шығармашылыққа тиым салу немқұрайлықтан қарағанда баланың дамуына оң әсер етеді.

Бүгінгі күннің өзінде де бізде дарынды балалармен жұмыс жасау, олар үшін арнайы мектептер ашу, ерекше бағдарламалар құру мұның барлығы гуманизм мен тепе-теңдік ережесін жою деп түсінетін көзқарастар кездеседі. Іздің қоғамда «жалпыға бірдей дарындылық» ұранындай емес, әрбір жеке тұлғаның бойындағы қабілет пен оның қайталанбас құндылықтарын дамытуымыз керек. Себебі, адамдар табиғаттан өздерінің бейнесімен соның ішінде талантымен ерекшеленеді.

Көптеген талантты балалар бастапқы кезде байқалмайды жалпы массада оны анықтау үшін үлкен тәжірибе керек. Сонымен қатар мұндай балалармен жұмыс жасау үшін психологиялық дайындық қажет.

Дарынды балалармен жұмыс жасайтын мұғалімнің алдында мынадай міндет болуы қажет:

- дарынды баланың тұлғасындағы рухани-адамгершілік негізін дамыту;
- шығармашыл тұлғаның дамуына жағдай жасау;
- дарынды баланың даярлығын дамыту;
- оқушылардың дара қажеттілігі мен бейіміне сәйкес әр түрлі білім аясында жоғары біліктілік деңгейін және тұтастай дүниетанымын

дамыту, жоғары дәрежеде білім беру үдерісінің кең дамуын қамтамасыз ету [3].

Мұндай жағдай педагогтың кәсіби біліктілігін қажет ететіні анық. Десек педагог кәсіби білікті, жан-жақты маман болуы тиіс. «Біліктілік» термині бұрыннан бері мамандарды кәсіби дайындауда қолданылып келеді. Мұғалімнің кәсіби қызметін атқаруға дайындығы психологиялық көргіштігі және бақылаушылығы, өзін басқалармен идентификациялау қабілеті немесе перцептивтік қабілеті, тұлғалық динамикалық сапасы, ішкі энергиясын көрсететін байлығы, ашықтық, қарым-қатынас жасау қабілеті т.б. көрсетеді.

Сонымен қатар мұғалімнің бойында эмоционалдық – еріктік табандылығы, педагогикалық такты, өзін-өзі ұстау, педагогикалық үдерістің себеп-салдарлық байланысын анықтаумен өзінің іс-әрекетін талдау, сәттіліктері мен сәтсіздіктерінің ғылыми себептерін талдау жасау, жұмысының нәтижесін алдын-ала болжауға мүмкіндік беретін кәсіби – педагогикалық ойлауы жатады. Мұғалім оқушының тұлғасын қалыптастыру үшін оны оқыту мен тәрбиелеуде күрделі интегративтік үдерістерді басқара алуы қажет.

Дарынды балалармен жұмыс жасағанда:

- ең алдымен баланың оқуға деген икемін қалыптастыру қажет.
- Үнемі мұғалімнің орнында болуға мүмкіндік туғызу;
- көп мөлшерде шығармашылық тапсырмалар, рөлдік тренингтер, дискуссиялар қолданылуы керек;
- мұғалімнің күш жұмсауына тиым салынады, сабақта еркін қарым-қатынас орнауы қажет;
- ақпаратты өз бетімен іздену, баланың өз бетімен жұмыс істеуге деген тілегін қабыл алу және құрметтеу;
- баланың табандылығы мен беленділігін мадақтау;
- оқушының өзіне берген бағасын төмендетпеу;
- балаға мәселенің қоғамдық маңыздылығын ұғындыру қажет;
- берілетін тапсыра зерттеушілік, шығармашылық қамтылған қарастырылған мәселе бойынша дәлелдер мен қорытындылар болуы керек, көбінесе тәжірибелік жұмыс жасау, сөздікпен жұмыс, анықтамалық әдебиеттермен жұмыс жасаған маңызды.

Мектеп психологы мектептің ерекшелігіне байланысты жұмыстың тиімді бағыттарын анықтауға, оқушылармен жүргізілетін жұмыстарының нақтылы міндеттерін белгілеп, жұмыстың әдістері мен түрлерін таңдауға, мектеп әкімшілігімен келісу арқылы жоғары оқу орындарына шығуына, оқушылардың кәсіби мүмкіндігін анықтау

мақсатында кәсіптік бағдар беру орталықтармен байланыстар жасауға құқылы.

3-ші сыныптардың 18 оқушысы зерттелді, 3 «А» – эксперименталды топ, 3 «Б» – бақылау тобы. Оқушылардың ойлау деңгейін зерттеуде «Сөздерді шығару» әдістемесін қолдандық.

Зерттеудің қорытындысы бойынша 3 «А» сыныбында: 23,3 % оқушыда – жоғары деңгей; 46,6 % оқушыда – орташа деңгей; 30 % оқушыда төмен деңгей байқалды. 3 «Б» сыныбында: 41,3 % оқушыда – жоғары деңгей; 41,3 % оқушыда – орташа деңгей; 34,4 % оқушыда төмен деңгей байқалды.

Жеке тұлғаны дамытуда, оқушылардың рухани, физикалық және әлеуметтік қолайлы жағдайы, яғни психикалық денсаулығы маңызды роль атқарады. Дарынды балалардың дамуына қобалжу негативті әсер етеді. Сондықтан, зерттеу жұмысында Филипстің мектептік қобалжу деңгейі әдістемесін қолдандық.

Нәтижесінде 3 «А» сыныпта 43,3 % оқушыда қобалжу деңгейі нормадан жоғары екені белгілі болды, ал 3 «Б» сыныпта 34,4 % оқушыда қобалжу деңгейі жоғары. Оның ішінде факторлар бойынша сараптағанда:

- 1 Мектептегі жалпы қобалжу
- 2 Тапсырманы тексерудегі қорқыныш
- 3 Стреске төмен физиологиялық кедергі
- 4 Мұғаліммен қарым-қатынастағы қорқыныш
- 5 Айналадағылардың күткеніндей жағдайға сәйкес келмеу қорқынышы жоғары болып шықты.

Дарындылықтың дамуына балалардың өзін-өзі бағалауы үлкен әсер етеді, ол өзін адекватты бағаласа, өз-өзіне сенсе, онда оның жетістіктері жоғары болады, керісінше, ол өз-өзіне сенбесе оның дамуы төмендейді. Келесі кезеңде біз балалардың өзін-өзі бағалауын зерттедік.

Зерттеу қорытындысы бойынша 3 «А» оқушыларының өзін-өзі бағалау деңгейі:

- жоғары – 30 %;
- орташа – 50 %;
- төмен – 20 %.

3 «Б» оқушыларының өзін-өзі бағалау деңгейі:

- жоғары – 24,1 %;
- орташа – 55,1 %;
- төмен – 13,7 %.

Сонымен біз қорытындылай келгенде, зерттеу нәтижесі дәлелдегендей, дарындылық байқататын балалармен дер кезінде

диагностикалық және психологиялық түзету – дамыту жұмыстары өз уақытында орындалып, жүзеге асырылса балалардың жалпы дамуы тиімді болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жексенбаева У.Б. Педагогика и психология одаренности школьников./Учебное пособие для учителей, психологов и студентов психолого-педагогических специальностей. – Алматы : Мектеп, 2002.
- 2 Холодная М. А. Одаренность: проблемы, поиски, решения. – СПб.: Питер, 2000.
- 3 Гильбух Ю. З. Внимание: одаренные дети. – М. : Академия, 1991.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА СЕМЬИ КАК СТРАТЕГИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

КАЗАНГАПОВА Т. Р.

социальный педагог, КГУ «Сарышыганакская СШ», Павлодарская область,
Кызылжарский сельский округ, г. Аксу

Общей задачей взаимодействия семьи и школы является обеспечение качественного образования, работа по профессиональной ориентации детей, воспитание нравственности и культуры поведения, формирование потребности в здоровом образе жизни.

Решению общей задачи способствует комплексный подход в решении частных педагогических задач: формирование у родителей правильных представлений о своей роли в воспитании ребенка, о необходимости участия в учебно-воспитательном процессе школы, формирование психолого-педагогической культуры; формирование у педагогов понимания значимости сотрудничества с семьей, своей роли в формировании гуманных отношений между родителями и детьми, освоение педагогами способов изучения семьи, диалоговых и сотруднических форм взаимодействия с родителями, форм организации совместной деятельности родителей и детей.

В работе школьного Центра поддержки семьи (ЦПС) использованы данные результатов исследований, проведенных М. И. Лисиной, И. В. Дубровиной, А. М. Прихожан, Н. И. Толстых, академиком В. С. Мухиной, практическим психологом Института коррекционной педагогики Э. А. Минковой, психологической службой Яснополянского детского дома под рук. к.псих.н. И. В. Ежова [1, с. 98].

На базе Центра поддержки семьи была проведена работа по диагностике интеллектуального развития детей в 2016 году. Объектом исследования выступили дети из малообеспеченных семей и дети сироты. Общий объем выборки составил 32 человека.

Результаты исследования:

Дети, относящиеся к этим категориям, имели неустойчивость внимания, недостаточно развитую память и мышления (наглядно-образного, абстрактно-логического, вербального и др.).

Причины низкого интеллектуального развития различны: от нарушения нормальной работы мозга (наличие соответствующих медицинских данных) до отсутствия нормальной образовательно-воспитательной среды (психологическая запущенность). Во втором случае ЦПС совместно с администрацией школы разрабатывает план целевого взаимодействия. Благодаря предпринятым действиям сотрудников школы и членов семей, опекунов регулируются отношения, продуктивность образовательно-воспитательного процесса, деятельность детско-взрослого сообщества.

В некоторых частных случаях констатируются факты развития внимания и памяти без существенных отклонений от среднестатистической нормы. Однако, как показывают наблюдения, в познавательной сфере проявляется неспособность решения задач, требующих внутренней операции, без опоры на практические действия, снижение развития абстрактно-логического мышления, особенно у детей среднего школьного возраста. «Наиболее выражено снижение вербально-логического мышления», – отмечено в книге «Я сам строю свою жизнь» под ред. Е. Г. Трошихиной [2]. Большую трудность для младших школьников представляет внеситуативная – личностная беседа. Как правило, вопросы «кто вам больше нравится?» и т.п. вызывают смущение детей, и они ничего не могут на них ответить. К таким выводам пришли школьный психолог и социальный педагог после поиска ответов на запрос о решении конкретных ситуаций и мониторинга наблюдений за некоторыми детьми социально уязвимых слоёв населения. Эти выводы, в очередной раз, выделили основную причину снижения интеллектуального развития социально-незащищенных слоев населения – педагогическая запущенность, а не врожденно-наследственные факторы, анатомо-физиологические нарушения работы центральной нервной системы. Отсутствие качественного решения проблем организации своей деятельности, самостоятельного соблюдения правил игры обусловлены тем, что общение детей со взрослыми в отдельных семьях не предоставляет

ребенку самостоятельности, а, наоборот резко ограничивает ее твердым режимом дня, постоянными указаниями взрослого, что следует делать в тот или иной момент времени, контролем со стороны взрослого, формируя тем самым привычку к «пошаговому» выполнению чужих указаний.

Проведение социально-психологического обследования детей необходимо осуществлять по следующей схеме:

- условия проживания;
- социально-правовой статус ребенка;
- семейные и социальные связи (наличие родственников, их место жительства);
- физическое и психическое здоровье;
- особенности личности ребенка характерологические черты;
- особенности учебной деятельности (отношение к учебе юн успехи в обучении);
- особенности взаимодействия со взрослыми и сверстниками;
- потребности этнического, культурного, языкового характера;
- уровень навыков самообслуживания.

По итогам социально-психологического обследования могут быть выделены характерологические личностные и поведенческие особенности детей [2, с. 215]. Более подробный анализ характерологических и поведенческих особенностей детей представлен ниже.

Особенности, структуры самосознания ребенка:

- представления о своих: качествах, способностях и возможностях;
- уровень самооценки;
- поло-ролевая идентификация;

Особенности эмоционального развития:

- умение обозначать чувства и переживания в речи;
- способности к эмпатии;
- сформированность социальных эмоций;
- уровень тревожности;
- уровень агрессивности (вербальная и физическая агрессия);
- уровень импульсивности;

Особенности сферы общения:

- уровень коммуникативной компетентности;
- умение согласовывать свои действия с действиями партнеров;
- наличие навыков разрешения конфликтных ситуаций;
- умение ориентироваться в системе социальных норм и правил.

Потребности ребенка:

- уровень удовлетворенности базовых физиологических потребностей;
- уровень удовлетворенности социальных потребностей (в любви, дружбе, общении с людьми);
- уровень удовлетворенности потребности в самореализации (в развитии своих возможности, способности).

Одним из компонентов деятельности специалиста по социальной работе является эффективное общение. Специалист должен обладать умением влиять на людей, строить отношения с людьми на основе диалога, стимулировать и побуждать их к полезной деятельности. Специалист по социальной работе должен выработать у себя такие профессиональные качества как коммуникабельность, способность к сопереживанию человеку, соучастию в решении его проблем. Он должен использовать в своей работе целый набор навыков межличностного общения.

Часто социальным работникам приходится общаться в ситуациях, когда множество барьеров для общения. Также, возможно, им приходится работать с людьми, которые не хотят общения, и не желают меняться. Соответственно, чтобы быть эффективными в таких случаях, специалисты должны обладать развитыми навыками общения. Работа с такого рода людьми может включать в себя целый спектр необходимых действий, таких как:

- Выслушивание лиц, находящихся в состоянии сильного стресса, ощущающих боль и страх.
  - Стимулирование лиц к рассказу о себе.
  - Оказание содействия лицам, находящимся в состоянии стресса.
  - Урегулирование конфликтов с раздраженными и/или агрессивными клиентами.
  - Изменение устоявшихся привычек и точек зрения (работа с предубеждениями).
  - Поддержка клиентов по поиску решения из сложной и запутанной ситуации [4, с. 53].

Эффективное общение:

- Неречевые (невербальные) факторы:
- Расстояние
- Поза
- Прикосновение
- Визуальный контакт
- Выражение лица
- Речевые факторы:

- Вопросы, допускающие один ответ
- Вопросы, допускающие множество ответов
- Косвенные вопросы. Зондирующие вопросы. Акцентированные

вопросы

Речевое общение:

- Рефлексия и уточнение
- Выражение сочувствия
- Обобщение, резюмирование

Факторы, препятствующие эффективному общению:

- Окружение
- Слишком большая загруженность
- Необоснованные предположения
- Озабоченность чем-либо
- Стереотипы
- Прошлый опыт (предубеждение)
- Общение через переводчика [5, с. 107].

Под невербальным общением понимается вся информация, которая передаётся в несловесной форме с помощью: жестов, поз, взгляда, мимики, интонации и пауз. К невербальным компонентам общения также относятся: запахи, одежда, окружающая обстановка, время дня.

По данным Джозефа о' Коннера 93 % информации (55 % – язык телодвижений и 38 % – тон голоса) передаётся с помощью невербального общения и только 7 % передаётся с помощью слов (смысловое значение). Одно и то же слово можно произнести по-разному так и с разным выражением лица, что по смыслу это будет разная информация и даже противоположная. Поэтому очень важно знать язык невербального общения и умело использовать его на практике.

Таким образом, невербальное общение передает чувства, эмоции и отношения. Оно может производить больший эффект, чем вербальное общение, и часто дает лучшую картину того, что ощущает родитель. В то же время стоит помнить о своем собственном невербальном общении, так как это может помочь построить или, наоборот, разрушить отношения с родителями. Социальным работникам необходимо знать потенциальное значение их невербального поведения для других, включая выражение лица, взгляд, координацию движений и телодвижения.

Социальная поддержка семьи остаётся курсом профессиональной деятельности социального педагога, но всё продуктивнее проявляется в

деятельности педагогического коллектива в рамках школьного сетевого взаимодействия, с родительской общественностью в том числе.

ЛИТЕРАТУРА

1 Авдеева Н. Н., Хаймовская Н. А. Развитие образа себя и привязанностей у детей от рождения до трех лет в семье и доме ребенка. – М. : Смысл, 2003. – 152 с.

2 Алиева М. А., Гришанович Т. В., Лобанова Л. В., Травникова Н. Г., Трошихина Е. Г. Я сам строю свою жизнь. / Под ред. Е. Г. Трошихиной. – СПб. : Речь, 2007. – 216 с.

3 Барабанова В. В. Знать трудности в развитии детей и учиться их преодолевать // Семейный детский дом: реальность, проблемы и перспективы в современной России. – М. : Дом, 1995. – С. 25-26.

4 Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. – СПб. : Речь, 2005. – 150 с.

5 Эйдемиллер Э., Юстицкис В., Городнова М., Кулаков С., Александрова Н., Никольская И., Добряков И., Макарова О., Чаева С. Системная семейная психотерапия. – СПб. : 2002. – 368 с.

ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ МЕТОДА АРТ-ТЕРАПИИ

КУДЫШЕВА А. А.

к.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

АРЫСТАН Н. Е.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Арт-терапия – это направление в психотерапии, психокоррекции и реабилитации, основанное на занятиях клиентов (пациентов) изобразительным творчеством. Арт-терапия может рассматриваться как одно из ответвлений психотерапии искусством наряду с музыкальной терапией, драмтерапией и танцевдвигательной терапией.

Что понимается под термином «арт-терапия»? Согласно определениям, которые приведены в трудах ученых-психологов из Оксфордского университета, арт-терапия (art therapy – исцеление искусством) – это психокоррекция посредством творчества пациентов (в данном случае важно, чтобы в ходе творческого процесса человек мог выразить своё эмоциональное состояние).

Способы влияния художественных произведений на людей интересовали учёных всегда. В древности жрецы, врачи, философы,

педагоги использовали метод творчества для омоложения и «лечения» души и тела. И уже тогда, исследуя принцип действия на человеческую психику живописи, театра, музыки, танца, учёные старались понять роль и место искусства как в процессе регенерации функций организма, так и в развитии ментального мира индивидуума. Но только в XX в. было признано, что творчество оказывает лечебную функцию. Такой вывод был сформирован на итогах научных исследований. М. Ричардсон, Дж. Дебуффе и др. применяли живопись для лечения психических расстройств, а в 1940-е гг. рисунки использовались как средство изучения бессознательных процессов. Считается, что термин «арт-терапия» впервые применил в 1938 г. Адриан Хиллом в 1938 г. при описании своих занятий изобразительным творчеством с пациентами врачей-фтизиатров. Вскоре данный термин стал применим к любым видам терапевтических занятий искусством (музыкотерапия, драматерапия, танцедвигательная терапия и т.д.). Как особая разновидность профессиональной деятельности арт-терапия стала формироваться в Великобритании после Второй Мировой войны. Важно отметить, что она развивалась в тесной связи с психотерапией.

В 1969 г. была создана Американская арт-терапевтическая ассоциация, которая интегрировала в своей компании арт-терапевтов-практиков. Подобные организации появились затем в Великобритании (БААТ, Британская Ассоциация арт-терапевтов), Нидерландах, Японии. В 1960-е – 1980-е гг. были созданы профессиональные группы, содействовавшие официальному признанию арт-терапии как самостоятельной специальности.

Термином «арт-терапия» это ряд видов искусства, часто применяемых при психологической коррекции. Арт терапия как метод предполагает использование определенных типов изобразительной терапии, с целью передачи своего внутреннего состояния, достижения положительных изменений в умственном, чувственном и личностном росте человека, через обучение человека видению в своем продукте деятельности определенного значения и осмысление ее связей с сущностью своей ментальности и опыта, а также на развитие умения ведению «внутреннего диалога», к интроспекции и рефлексии [1].

В США одним из основателей задействовавший творчество в лечебных целях была ученная М. Наумбург. Ее работы были основаны на представлениях З. Фрейда, по которым первичные мысли и переживания, образовавшиеся в подсознании, зачастую проявляется не вербально, а в форме образов и символов. Не малую роль в становлении арт-терапевтического подхода в Америке сыграла еще одна женщина

– художник-соцреалист и активный сторонник психоанализа Эдит Крамер [2].

В отличие от представлений Маргарет Наумбург, Крамер считала «фундаментом» терапевтического процесса художественный акт творчества. В послевоенное время Крамер увлеклась теорией Фрейда, особенно концепцией сублимации. При многих больницах открываются арт-студии, мастерские, музеи творчества пациентов. Примером может послужить Центр Изобразительных Искусств и Психотерапии или как его еще называют «Дом художников» при психиатрической больнице Гуттинг (Gugging) в Австрии. Этот центр был создан в начале 80-х годов при содействии психиатра Лео Навратила. В работе со своими пациентами он часто использовал их рисунки в диагностических целях. Затем он обратил внимание на исключительные творческие способности некоторых пациентов. Свои находки Навратил опубликовал в 1965 году в книге «Шизофрения и Искусство».

Основные вехи развития арт-терапии в России. Арт-терапия в России имела определённые предпосылки. Ее нельзя рассматривать как результат простого «импортирования» тех форм лечебно-реабилитационной практики, которые сформировались за рубежом. Хотя профессиональное становление арт-терапии началось в некоторых зарубежных странах раньше, чем в России, можно признать, что современная отечественная арт-терапия России является во многом уникальным явлением, имеющим свою собственную историю.

Большая заслуга в подготовке почвы для развития российской арт-терапии принадлежит известным психотерапевтам, занимавшимся изучением продуктов деятельности больных. Некоторые из этих специалистов находили благоприятное воздействие такой деятельности на состояние больных и стремились ее всячески поддерживать. Еще во второй половине XIX в. российский психиатр П. П. Малиновский в своем труде по психиатрии писал о «лечении посредством впечатлений» (рукоделием, рисованием, музыкой и т.д.). Разные формы «лечения посредством впечатлений» в дальнейшем, уже в советский период, влияли в учение о трудотерапии, социально-трудовой реабилитации психически больных. В рамках концепции социально-трудовой реабилитации первые формы арт-терапии стали применяться в СССР в 1970-1980 гг. В некоторых крупных лечебных учреждениях, в том числе в Санкт-Петербургском научно-исследовательском психоневрологическом институте им. В. М. Бехтерева, в этот период стали внедряться первые аналоги арт-терапии. В то же время по своему характеру такая работа все еще представляла собой терапию занятостью.

В последние десятилетия арт-терапия широко используется и в Казахстане.

В Казахстане одним из основателей арт-терапии является Бахытбек Талкамбаев. Также он является автором методики свободного рисования. Методика основана на «древних» знаниях и выверена собственным 20 летним опытом. Живописные полотна художника представляют импровизационные орнаментально-знаковые системы, которые рождаются в процессе общения с природой, в процессе и изучения древней культуры. Эти композиции являются не только его таинственным посланием человеку, но и своего рода каналом связи и общения с энергией природы, которая даёт силу и здоровье. На основе этого была создана уникальная методика психореабилитации психические расстройства, наркозависимость, психосоматические заболевания) посредством свободного художественного мышления [3].

Мотивы к творчеству могут иметь следующий характер. Депрессивная личность проецирует в творчестве то, что ей кажется сломленным, шизоидная – ищет скрытый смысл в предметах, а не в отношениях с людьми, обсессивная ищет защиту в творчестве от навязчивостей.

«Символические игры» являются важным элементом любого изобразительного творчества, поскольку язык изобразительного искусства очень символичен, а цвет, формы, линия, объём и другие его изобразительные элементы обладают глубоким и многозначным смыслом, хотя он зачастую может и не осознаваться. Арт-терапия апеллирует к символической функции изобразительного искусства, поскольку она является одним из звеньев психотерапевтического процесса, помогая пациенту осмыслить и объединить материал бессознательного, а арт-терапевту – судить о прогрессе этого процесса и динамике в психике пациента изменениях [4].

«Социальные игры» или «игры с правилами» – наиболее значим при осуществлении групповых форм арт-терапевтической работы, которые предполагают использование определённых норм группового поведения, в том числе в процессе совместной изобразительной деятельности участников группы.

В последние десятилетия арт-терапия, создав в себе достижения большинства психотерапевтических приемов, начинает оформляться в самостоятельный метод с собственной методологией и разнообразным, высокодифференцированным инструментарием. Среди этих теоретических представлений последнего времени наиболее значимыми являются, в частности, следующие:

– психология игротерапии, концепции онтогенетического развития разных видов игровой активности;

– психология измененных состояний сознания, трактующая арт-терапевтическую активность в состоянии творческого вдохновения как прогрессивный приспособленческий механизм, один из большинства частей целостной реакции организма, направленной на достижение динамического равновесия;

– современные представления общей теории систем, касающиеся психической деятельности, в частности, концепция множественности ответов психики на состояния стресса, болезни и духовного кризиса. Согласно этим представлениям, целительные свойства, присущие каждому живому организму и психике, могут действовать в двух направлениях. После нарушения организм и психика могут вернуться в свое прежнее состояние вследствие различных процессов самосохранения.

– трансперсональная методология, рассматривающая арт-терапию как универсальный метод, способствующий интеграции биографического, перинатального и трансперсонального опыта, а также балансу так называемых хило- и холотропического модуса психической деятельности.

Умение лояльно сопровождать клиентов в процессе изобразительной терапии, совместно рассматривать работу, проводить рефлексию и подводить итоги сделанного и сказанного ими, расставляя четкие границы и иногда внося собственные пояснения, является важным профессиональным навыком.

Исходя из вышперечисленного, можно подчеркнуть два основных метода в арт-терапии:

1 Арт имеет свойство оздоравливать, само по себе, искусство дает возможность выразить и заново пережить внутренние конфликты, оно является средством обогащения субъективного опыта, арт-терапия рассматривается как метод развития личности и ее творческого потенциала, основной механизм – сублимация и трансформация. Ведущий стимулирует членов группы доверять своему сознанию и исследовать свои творения как самостоятельно, так и с помощью остальных членов группы.

2 На первом месте – терапевтические цели, творческие цели вторичны, арт-терапия как дополнение к другим терапевтическим методам, выражая содержание собственного внутреннего мира в визуальной форме, человек постепенно движется к их осознанию, основной механизм – трансфер. Руководителем группы поощряются

свободные ассоциации членов групп и их попытки самостоятельно обнаружить смысл своих продуктов деятельности. Некоторые упражнения заключаются в совместной групповой работе, например создание групповых фресок и создание всеобщего группового образа.

Сегодня арт-терапия набирает огромную популярность. Создавая, человек в используемых для искусства материалах высказывает свои опасения, страхи, проблемы. Здесь не нужно находить слова и с оглядкой на специалиста думать: «А вдруг меня не поймут или осудят?». Методы арт-терапии относятся к проективным методикам и являют собой вынос во вне того, что нас наиболее тяготит. В процессе терапевтической работы происходит мягкая проработка и коррекция беспокойств.

Большой интерес представляют попытки некоторых арт-терапевтов расширить возможности своих исследований за счёт применения нейропсихологических данных, представлений психосоматической медицины, данных о психологии восприятия визуальных образов и физиологии эмоций, некоторых положений теории привязанности, а так же результатов изучения плацебо-эффекта.

Таким образом, метод арт-терапия является инновационным на постсоветском пространстве, имеющий мировой опыт. Данный метод успел зарекомендовать себя как надежный, в то же время абсолютно безвредный и прост в использовании. Арт-терапия – это, прежде всего, интегральное лекарство, без ограничений в возрасте и побочных эффектов. Любое творческое занятие благотворно влияет на внутренний мир человека. Лечение творчеством очень прогрессивное направление. Используя знания смежных наук как дополнение, нанесённое на канву творчества арт-терапия постепенно непременно займёт достойное место среди других терапевтических методов.

В последние годы во многих странах мира, включая Российскую Федерацию, арт-терапия используется все более широко. Она является очень ценным и даже незаменимым инструментом, например, при оказании психологической помощи детям с различными эмоциональными и поведенческими расстройствами, имеющими нарушения в развитии. С ребенком легче наладить контакт посредством игр и рисунка. Арт-терапию можно проводить даже с детьми или взрослыми, не способными к языковому общению, – с теми, у кого имеются врожденные заболевания, органические поражения мозга и т. д. В этих случаях рисунок становится основным средством общения с клиентом.

Арт-терапия активно внедряется в школы – не только специальные, но и массовые, помогая, например, выявлять детей и подростков группы повышенного риска совершения общественно-опасных поступков, самоубийств и т. д., а затем проводить с ними профилактические или коррекционные программы. Арт-терапия также может использоваться в школах при проведении различных тренингов – в частности, тренингов общения, формирования жизненных навыков, развития толерантности и других.

Раньше всего, однако, арт-терапию начали применять в деятельности психиатрических учреждений, первоначально – в качестве вида занятости больных, а затем – в форме психо- и социотерапевтической поддержки и реабилитации пациентов с разными психическими расстройствами – невротами и реактивными состояниями, психозами, наркотической и алкогольной зависимостью. Арт-терапия при этом в большинстве случаев дополняет психофармакотерапию, физиотерапию и другие методы лечения [5].

Все чаще арт-терапия применяется у пациентов с соматическими и психосоматическими заболеваниями на разных этапах их лечения и реабилитации. Это происходит в целом на фоне все более активного использования психотерапии при разных заболеваниях внутренних органов. Хотя более традиционными для клиники внутренних болезней и психосоматической медицины являются такие методы психотерапии, как гипнотерапия, релаксация, аутогенная тренировка, внушение и самовнушение, в последнее время специалисты стали обращать больше внимания на роль творческих занятий пациентов в процессе их лечения при различных заболеваниях.

Значительным потенциалом арт-терапия обладает и в плане работы с пожилыми людьми, а также в качестве одного из видов психосоциальной помощи разным социально неблагополучным группам населения: тем, кто переживает стресс из-за отсутствия работы, пытается адаптироваться к новым условиям (беженцы), вернулся из мест лишения свободы или находится в исправительных учреждениях и другим.

Современная арт-терапия тесно связана с признанием ценности человеческих ресурсов как важнейшего фактора устойчиво развивающегося общества. Забота о людях неотделима от совершенствования медицинской и социальной помощи, в том числе путем внедрения эффективных методов профилактики, лечения и реабилитации психических и соматических заболеваний. В то же время сохранение здоровья и повышение качества жизни людей в гражданском обществе определяется не только фактором медицинской и социальной

помощи, но и их личной ответственностью и активностью, желанием и способностью заботиться о своем здоровье и благополучии, используя внутренние и внешние ресурсы.

В настоящее время концепция медицинской и социальной помощи кардинально меняется. Она все больше ориентируется не только на лечение болезней или решение проблем людей, но и на поддержку их внутреннего потенциала жизнестойкости, в том числе за счет более активного использования разнообразных доступных внешних ресурсов, связанных с природой, культурой, общением и творческой деятельностью. Именно эти ресурсы использует арт-терапия с целью восстановления и сохранения здоровья, гармонизации отношений и поддержки творческой природы человека [6].

Таким образом, арт-терапия – наиболее древняя естественная форма изменения эмоционального состояния, которой многие люди пользуются (осознанно или нет), чтобы снять психическое напряжение, успокоиться, сосредоточиться. Для этого не надо быть художником – достаточной взять ручку, карандаш или краски и сделать несколько штрихов на бумаге. Искусству терапии принадлежит роль естественного проводника переживаний или симптомов, и всё это независимо от возраста, пола, болезни, чувств, переживаний.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Копытин А. И. Основы арт-терапии. – М. : Когито-Центр, 2006. – 336 с.
- 2 Гулинкина О. Геометрия жизни. Влияние формы упаковки на человека и пространство [Текст].- Ресурсы. – №1(15). – февраль, 2008. – С. 56-62.
- 3 Шишанова О. «И рождается чудо искусства». <http://www.np.kz> [Электронный ресурс]. Режим доступа http://www.np.kz/2014/03/04/i_rozhdaetsja_chudo_iskusstva.html.
- 4 Копытин А.И. Современная клиническая арт-терапия. Учебное пособие». – М. : Когито-Центра, 2015. – 5 с.
- 5 Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. – М. : ТЦ Сфера, 2004.
- 6 Копытин А. И. Современная клиническая арт-терапия. Учебное пособие». – М. : Когито-Центра, 2015. – 1 с.

КӨШБАСШЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЭЛЕУЕТІН АРТТЫРУ

КУРУМБАЕВА М. Е.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
НУРГАЛИЕВА М. Е.
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ елінің тәуелсіздік байрағын көтеріп, азат жолға түскелі бері 25 жыл да зымырап өте шықты. Дегенмен, біреуге қас-қағым ғана сәт болып көрінген осы жылдары жаһандану жолында талай еңбектің атқарылғанын айғақтап тұр. Кенестік заманның құлдыраған шағында шашылып қалған елдер үшін жаңадан аяқ басып, кішкентай сәбидей өмірге жаңаша қарау үшін Қазақ елі «демократия», «инновация», «капитал», «бәсекелестік» ағымдарымен танысуға тура келді. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың салиқалы саясатының арқасында республикадағы әрбір бала тегін бастауыш білімге ие болып отыр. Мұның барлығы сауатты, салауатты, көзі ашық, көкірегі ояу ұлт қалыптастырудың бірден бір тетігіне айналды. Тұшымды қадамдар нәтижесі өзін көп күттірген жоқ. Араға 25 жыл салып әлемдегі дамыған 50 елдің қатарына кіруді көздеген біздер мақсатымызға жеттік, ендігі жеке үздік 30-дықты еншілеу. Президенттің ел алдында қойып отырған бұл талабын орындау үшін алдымен білімді адами капитал қажет болса, ел азаматтарын дұрыс жолға бағыттайтын білікті мамандар қажеттілігі туындады [1].

Бүгінгі күні жеке тұлғаны Қазақстандық патриотизм мен отансүйгіштік рухта тәрбиелеу барысында Қазақстанның білім және ғылым қызметкерлерінің съезінде еліміздің Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғары оқу орындарына дейінгі орталықтарда, барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу – мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» – деген сөзіне үнілсек, онда Қазақстан мемлекетінің егемен ел болып қалыптасып, дербес мемлекет болуы және өркендеп гүлденуі ұлттық біртектілікті сақтаудан басталады. Әр қазақстандық болашақ азаматы мен азаматшасы көшбасшы бола білу қажет. Ал баланың көшбасшылық қасиетін дамыту, жетілдіру тәрбие жұмысының негізгі аспектісі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің міндеттері: ...азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді

күрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу» десе, ал орта білімді дамыту тұжырымдамасында «...тәрбиелік жұмыстарды қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілікті интернационализм негізінде құру» – керек екендігі көрсетілген. Ал қазақстандық патриотизм Қазақстан азаматының өзін осы елдің төл баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады.

Кезінде Мағжан Жұмабаев «Мен жастарға сенемін!» деген ұранын ұстанған Қазақстан жас ұрпаққа жағдай жасап, олардың арасынан келешекте мемлекетті басқаратын, халықты талай биік белестерге жетелейтін көшбасшылар өсіп шығады, деп сенді.

«Көшбасшы» ұғымына тоқтала кетсек. Көшбасшы сөзі «көш» яғни, топ, ел, жұрт және «басшы» деген екі сөзден құралады. Демек, көшбасшы – ел, жұртты басқаратын, оны билейтін адам болып табылады.

Ғылымда көшбасшы (ағ. «leader» – басқарушы деген мағынаны білдіреді) – нақты формальды және формальды емес ұйымдағы бір адамның басқа адамға немесе топқа әсер ету арқылы басқарудың көрінісі.

Көшбасшы өзінің жаңа идеясымен, алға қойған мақсат мүддесімен ерекшеленеді. Көшбасшылық адам бойында кездесетін ерекше қасиеттердің бірі. Бұл қасиет адам бойында біркелкі қалыптаспайды, себебі әр тұлғаның өзіне тән даму ерекшеліктері бар [2]. Бұл аса күрделі процесс. Алайда, дұрыс манипуляциялардың арқасында аталмыш қабілетті ашуға да болады. Және жұмысты неғұрлым ерте бастаса, соғұрлым ол нәтижелі болады. Ғылымда «көшбасшының интеллектуалды әлеуеті» деген ұғым кейінгі жылдары қолданыс тапқан. Сөз тіркесінің мағынасына үңілсек, көшбасшы өзінің барлық моральды және ғылыми қабілеттерін максималды көлемде пайдалана білуі, яғни интеллектуалды қабілетін пайдалану деп түсінуге болады. Демек, көшбасшылық интеллектіге тәуелді, ал интеллект ой-өрістің жүйелі жұмысына тікелей байланысты. Отанымызды әлем өркениетіне біржолата қосу үшін ел азаматтары, оның ішінде жас буын өкілдері өзінің көшбасшылық интеллектуалды әлеуетін арттыруы тиіс. Нұрсұлтан Назарбаев «Күшті ұлт болу үшін алдымен ішкі бірлік, ұйымшылдық пен татулық қажет. Ал сондай ұлтты алға жетелейтін білімді, патриот, еңбекшіл, өз салт-дәстүрін, мәдениетін, тілін, дінін, ділін құрметтейтін азамат нағыз көшбасшы болуға лайық деген [3].

XX ғасырда жана аумақтарды менгеру өндірістің дамуымен, қоршаған ортаны сауықтыру, оқу орындарын модернизациялау, білікті

мамандарды даярлау және тағы басқалармен жүзеге асса, XXI ғасырда «мобильді ресурстар» стратегиясы орнықты, оған бірінші болып интеллект жатады. Қазіргі заманғы геополитикалық тенденциялар да осыған дәлел. Жастардың интеллектуалдық әлеуетін дамыту мәселесі әлеуметтік маңызы бар болып табылады. Интеллектуалдық әлеуетін тұқымқуалаушылыққа тәуелділігі немесе тәрбие мен оқытуға байланысты екендігі қашан да өзекті болатын.

Интеллектуалды дамудың детерминатын анықтаумен байланысты оңтайлы жолдары анық немесе насл. Интеллектуалдардың «селекциясының» механизмін дамыту керек, немесе білім алушылардың бәріне қолжетімді білім беру ортасын қалыптастыру керек. Сондықтан анығы жеке тұлғаның интеллектуалды дамудың мәселесін шешу маңызды, ол білім беруді жаңартудың альтернативті векторын анықтауға мүмкіндік береді.

Интеллектуалдық әлеует – интегративті түсінік, интеллектуалдық қызметтің барлық түрін біріктіретін, және оның субъектілері, ғылым, білім, инновация, бұл құбылыс, ең алдымен, жүйесі үздіксіз білім беру (мектепке дейінгі тәрбие және оқыту, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру), ол интеллектуалдық ресурстар базасы болып табылады.

«Apple» компаниясының негізін қалаушы Стив Джобс «күніне 8 сағат емес, баспен жұмыс істеуі керек» деп айтқан екен. Осы принциппен жұмысын жүргізген ұйым бүгін төрткіл әлемге жаңа ғылыми-техникалық құрылғылар шығарудан көш бастап келеді. Қазақстанда жасалып жатқан реформалар, білім бағдарламалары да ел азаматтарының сапалы білім алуы арқылы, жаңа деңгейге көтерілуіне үміт артуда. Осылайша жаңашылдыққа ұмтылған болашақ көшбасшылардың интеллектуалды әлеуетін арттыру шаралары жүргізілуде.

Солардың бірі 2008 жылы Елбасының идеясымен «Интеллектуалды ұлт-2020» жобасы іске қосылды. Өз жолдауында Нұрсұлтан Назарбаев бұл жобаның мақсатын жаңа формациядағы қазақстандықтарды тәрбиелеу және Қазақстанды әлемдегі ең әлеуетті, бәсекеге қабілетті адами капиталға ие елге айналдыру екендігін нақтылаған [4].

Бұл ретте елде көп жағдай жасалып жатыр. «Отан – отбасынан басталады» демекші, «интеллектуалды ұлт» болу үшін сол ұлттық азаматтары интеллектуалды болуы керек.

Интеллектуалды әлеуетті тұлға – адамгершілік және ұлттық құндылықтарға негізделген жаңа және арнайы мамандандырылған білім көздерін жоғары дәрежеде игеру арқылы пайда болған білім,

білік, құзыреттерді өзінің ұлты мен Отанынның мүддесіне жарата алатын азамат.

Интеллектуалды ұлт – интеллектуалды тұрғыдан адамгершілік, мәдени қасиеттерді меңгерген өзінің ғылыми, мәдени, білімі мен білігін еркін тарату әлеуетіне ие бәсекеге қабілетті ұлт [5].

Интеллектуалды ұлт қалыптастырудың маңыздылығы – уақыт талабы. Алайда, біздің мақсатымыз бұдан да жоғары деңгейге серпіліс беру. Біздің міндет – интеллектуалды көшбасшылар мемлекетін құру. Әлем жұртшылығын аралап жүрген ашаршылық, дағдарыс, түрлі аурулар, азаматтық соғыстарға төтеп беру үшін дәл осы зияткерлік қабілеті бар көшбасшыларды өсіріп-бағуымыз қажет. Әр салада жетекшілік ететін көшбасшыларды тәрбиелеу біздер үшін аса маңызды. Олар жай ғана көшбасшы емес, интеллектуалды әлеуеті мол адам болуы тиіс. Сан саладан хабары бар, адамзат баласының қажеттілігін танып, өзінің табиғи ортасын сақтап, өзі тектес бауырларын қорғап, жарқын болашақты қалауға құштар көшбасшыларды жетілдіру керек.

Көпшіліктің арасынан аса дарынды балалар үшін Елбасының бастамасымен 2008 жылы Астанада алғашқы зияткерлік мектебі ашылды. Бес жыл ішінде Зияткерлік мектептері еліміздің өңірлерінде де бой көтерді. Бұл білім ордаларында жоғары білікті педагогтар дәріс оқып, мектеп заманауи ғылыми-зертханалық және интерактивті мультимедиалық жабдықтармен жарактандырылған. Кейін оқу ордасы түлектері Назарбаев Университеттерінде өз саласының үздік оқытушыларынан білім шыңдауға мүмкіндік алады.

Қатардағы жалпы орты білім беретін мектептерге қойылатын талаптар да күрделене түсуде. Мысалы, «үш тілді оқуға кезең-кезеңмен көшу мәселесі бойынша ұсыныстар әзірленсін. Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90 % ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды. 2019 жылдан бастап 10-11 сыныптарда кейбір пәндерді ағылшын тілінде оқытатын боламыз. Бұл мәселені тиянақты ойланып, ақылмен шешу қажет. Мектептердің және мұғалімдердің деңгейі, әсіресе ауыл мен қалада әртүрлі. Білікті педагогтардың жетіспеу проблемасы да бар. Сондықтан, осының барлығын ескеріп, ағылшын тілін кезең-кезеңмен енгізуіміз керек», делінген құжатта [6]. Осылайша, мектеп қабырғасының өзінде балалар нарық талабына сай білім алуға. Өмір заңдылығы ма, көптеген ғалымдардың өздері қазір дүниеге келген

балалардың жаңа технологияларды үйренуге өте шапшаң екендігін мойындап отыр. Бұл балалар ертең түрлі бағытта көшбасшылық ететініне күмән жоқ. «Next» балалардың интеллектуалды әлеуеті туылған сәтінен-ақ анық байқалады. Олар ақпаратты тез қабылдап қана қоймай, оны өңдеп, қолданысын тауып келеді. Ғылыми-техникалық прогресспен бірге қадам басып келе жатқан бүлдіршіндердің потенциалы ұлан ғайыр.

Қорыта келгенде, мұның барлығы балалардың көшбасшылық қабілеттері басым екендігін айғақтап отыр. Және де осы болашақ көшбасшылардың ізденімпаздық, интеллектуалдық әлеуетін арттыру үшін оны бағыттап отыру қажет. Қазақ елі бұл ретте білім беру саласын мықтап қолға алып отыр. Себебі болашақ кілті – білімде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Болашақ» бағдарламасының ресми сайты // <https://www.bolashak.gov.kz/>.

2 Педагогикалық шеберлік сайты // <https://kopilkaurokov.ru/>

3 Педагогикалық шеберлік орталығы // <http://cpm.kz/>

4 Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту тұжырымдамасы / – Алматы. Абай атындағы ҚазҰПУ. «Ұлағат», 2013. – 36 б.

5 Сәдірқызы Г. Болашақ маманның зияткерлік әлеуеті. Оны қалыптастыру – білім беру жүйесінің негізгі стратегиялық бағыты, «Егемен Қазақстан», 2014 жылғы 7 қаңтар. – 2 б.

6 Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», 2017 жылғы 31 қаңтар

СТУДЕНТТЕРДЕ КӨШБАСШЫЛЫҚ

МАУСУМБАЕВ Р. С.

оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

АБЫЛҒАЗИН А. Б.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Көшбасшы болу-көп адамдарға бұл екі сөз бір нәрсе үшін қорқыныш жауапкершілігі, ұйқысыздық, тарихы күтуі біреу үшін жауапқа тартылуы, басқаруы, өзінді лайықты ұстауы, шетте тыс отырып қалмауы. Көшбасшы болу-сөзсіз, көптеген адамдар үшін бұл күн сайынғы және сағат сайынғы шындық, өмір сүру тәсілі.

Бұл энергия және қуаныш тек танылған үшін ғана емес, сонымен қатар сен сұранысқа ие болған үшін, шешімді қабылдау ғана емес, сонымен бірге оны шешу жолдарын қалай істеу керек екенін біліп орындау. Ол тек алда, өзінің проблемасын ғана шешпей, сонымен қатар жанындағылардың проблемасын шешу, көшбасшы, құқығы бар тұңғыш жол салушы. Көшбасшы болу – жауапкершілік жүгі, шешуді талап ететін, адамдармен тек қана қатынас таба білу ғана емес, сонымен бірге адалдық қағидаттарын сақтай білу. Бұл жоғарғы энергетизм, жоспарлай білу, тактиканы білу және стратегияны таңдау, бұл нақтылық және мақсаттылық, харизматика және күш ерігі, басқаларды кешіру білу және өзінен есепті талап ету. Көшбасшы болу – оны үйрену керек, өйткені көшбасшы болып тумаймыз. Ақылдың табиғи алғышарттары, мінез, қоршаған ортасының әсері-тек бастапқы алаңның екпіні. Қалған уақытта бұл марафон ұзақ демді және жаттықтыру үшін моральдық және физикалық күштерді көздейді, сол себептен қойылған мақсатына нәтижесінде жетеді [1].

Психология ғылымында көшбасшы проблемасы өзекті проблемалардың бірі. Әсіресе өзекті проблема біздің қазіргі уақытта. Қазіргі жағдайда жоғарғы талаптар білімнің сапасына қойылады. Атап айтқанда, студенттің тәрбиесіне өзін өзі дамытуы бәсекеге қабілеттілігіне, өз кәсіби қызметінде көшбасшылықты және табысқа қабілеттілікке көп мән береді. Ерекше назар жеке адамның тек өзбегінше шешім қабылдау ғана емес, сонымен бірге бұған жауапты болу үшін аса көңіл бөледі. Көшбасшылықты қоғамдық өмірдің саяси бірегей феноменінің бірі деп атауға болады, билік ету функцияларын жүзеге асыруымен байланысты. Көшбасшылық күрделі өзара іс-қимыл тетігі деп түсіндіріледі. Басты құрамдас бөліктер, біріншіден, қабілеті көшбасшысының нақты жағдайды бағалау, тұрған міндеттерге дұрыс шешім табу, ақыл мен күш-қуатын адамдарды жұмылдыру мақсатында оларды толтыру қандай да бір шешімдер мен іс-әрекеттерге әсер етуі, саналы түрде өз еркімен оған бағыну.

«Көшбасшылық» түсінігімен – «көшбасшы» термині тығыз байланысты.

Көшбасшылық құбылысы топтың ішіндегі міндетті түрде көшбасшы болуын көздейді.

Көшбасшы – бұл басқа адамдарды артынан ергізе алатын адам [2].

Көшбасшы – шағын топтың немесе ұйымның беделді мүшесі, оның, ахуалдарда, арнайы саяси процестерде елеулі рөл ойнауға мүмкіндік береді [3].

Н. С. Жеребованың белгілеуі бойынша, көшбасшы бұл-беделді топтың мүшесі, ол топтағы мүшелердің қатынасы ұйымдастыруы мен топтың мақсаттарын басқару нәтижесінде ұсынылады. Көшбасшы – топтың мүшесі, топтық құндылықтарың толығымен сәйкестендіріледі, әсер ету күші болады және қарым қатынас нәтижесінде ұсынылады (Р. Л. Кричевский) [4].

Көшбасшы ұғымы бірқатар ұйғарымдардың ішінде топ мүшесі болып қарастырылады, ол беделді ретінде қарастырылады. Беделді – (лат. *autoritas* – билік, ықпал) индивидтің әсері, лауазымы, мәртебесі нәтижесінде алынады.

Әлеуметтік психологияда бедел түсінігі билік және басқару сирек сәйкеспен ұсынылады. Сондықтан «көшбасшы» және «жетекші» ұғымдарын ажырата білу керек.

Жетекші – қызметті ұйымдастыру және ұжымды басқару функциялары ресми түрде бекітілген [5].

Көшбасшы және жетекші бір адамда қосылуы міндетті емес. Көшбасшыдан айырмашылығы жетекшінің ол формальды регламенттелген құқықтарға және міндеттерге, сондай ақ топты ұсынады (ұжымды) басқа ұйымдарда [5].

«Көшбасшы» және «жетекші» арасындағы ұғымды келесі айырмашылықпен белгілеуге болады (Дубовская Е.М., Кричевский Р. Л., Парыгин Б. Д):

– көшбасшы негізінен топта тұлғааралық қарым-қатынасты асырып реттейді, ал жетекші топты ресми түрде реттейді, кейбір әлеуметтік топтар сияқты;

– көшбасшылықты микро орта сияқты айтуға болады, ал жетекшілікті – макро орта элементі, ол барлық қоғамдық қатынастық жүйемен байланысты;

– көшбасшылық стихиялы туындайды, ал жетекші басшысы барлық нақты әлеуметтік топтан не сайланады, не тағайындалады, бірақ қалай болғанда да бұл процесс табиғи болып табылмайды, керісінше, олардың әлеуметтік құрылымы жүзеге асыру бақылауымен жүзеге асады;

– көшбасшылық құбылыс тұрақты емес, көшбасшыны ұсыну топтың көңіл-күйіне аса тәуелді, ал сол уақытта басшылық тұрақты құбылыс;

– жетекшілік көшбасшыдан айырмашылығы қол астындағыларға әртүрлі жүйелі санкциялар қолданылады, ал ол көшбасшылықтың қолында жоқ;

– шешім қабылдау үдерісі жетекшіге көп күрделі;

– көшбасшыда қызмет саласы негізінен шағын – әлеуметтік топтар, сонда ол көшбасшы болып табылады, жетекші өз тобын кең әлеуметтік жүйеде ұсынады [5].

Көшбасшылықтың пайда болуы және топта оның функциясы құрылымы анықталады, топтың міндеттері және ережелері. Көшбасшылар өзінің орталық позициялары арқасында топтың мақсаттарын, дүниетаным, сондай-ақ жүйені және топ мүшелерімен бірлескен қызметін қалыптастыруымен маңызды роль атқарады. Көп жағдайларда топқа әсер ету бір немесе бірнеше адамның қолында болу мүмкін, бірақ барлық топтың қатысушылары арасында біркелкі бөлінбейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кипнис М. Тренируем умение влиять на людей в любом режиме общения. 59 лучших игр и упражнений для развития управления коммуникациями. изд-во : Прайм-Еврознак, 2010. – 192 с.

2 Бендер. П. У., Хеллман, Э. Лидерство изнутри// – М. : Попурри, 2005. – 303 с.

3 Кенджеми Дж. Использование лидером власти личного авторитета или власти законных полномочий // Психологический журнал . – 1999. – № 7. – 49с.

4 Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии [Текст]. – М. : Наука, 2003. – 439 с.

5 Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта // – М. : Альпина, 2005. – 301 с.

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СЕМЬИ И ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ

МАХАДИЕВА А. К.

докторант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Семья – социальный институт, где формируется личность ребенка. Проблематика семьи затрагивалась в трудах древнегреческих философов. Понятие семейное отношение рассматривались в трудах Платона (диалоги «Государство», «Законы», «Пир»), Аристотеля («Политика»), Ксенофонта («Домострой»), Плутарха («Наставление супругам»), Ф. Энгельса («Происхождение семьи, частной собственности

и государства»), М. Монтеня («Опыты»), И. Канта («Метафизика нравов»), Г. Гегеля («Философия религии», «Философия права»), А. Шопенгауэра («Афоризмы житейской мудрости») [2, с. 14].

В своем труде Шнейдер Л. Б. выделяет пять направлений в истории изучения семьи: эволюционное, функциональное, этнологическое, эмпирическое, научное.

Зарубежными исследователями Баховен И. Я., Мак-Леннан Дж. Ф., высказали идею о том, что на протяжении развития человеческого общества существовали изменчивые формы брака. Так, например, первые представления «патриархальности» семейного уклада появились в трудах Платона, которого считают отцом «патриархальной теории». В последствие возникают теории экзогамного рода, которые были дополнены идеей о дуально-родовой организации.

В рамках функционального подхода Э. Дюркгейм рассматривает возникновение брачных отношений при появлении беременности и рождении ребенка. Главным аспектом данного подхода является идея меры ответственности в семейных отношениях [1, с. 14; 2, с. 45-46].

С позиции этнологического подхода, родоначальником которого был Ч. Дарвин, возникновение семьи связано с появлением инстинктивных механизмов брачного поведения. В более поздних работах (К. Лоренц, З. Фрейд, Э. Эриксон, Э. Берн, Д. Боулби, М. Эйворт и др.) поведение ребенка генетически и возникает под воздействием внешних и внутренних факторов [1, с. 174; 3, с. 32-37;].

В эмпирическом подходе семья рассматривается как малая социальная группа, которая подчиняется истории возникновения, функционирования и распада. Основателем этого направления Ле Пле Ф., который высказал идею взаимозависимости процессов в семье и общественных процессов [1, с. 19; 4, с. 16-19].

Важную роль в развитии психического развития ребенка играет семья. Поэтому без анализа детско-родительских отношений невозможно целостное понимание развития личности. Термин «отношение» охватывает различные признаки, свойства.

В научных исследованиях зарубежных ученых М. Боуэна, С. Минухина, В. Сатир, М. Сельвини-Палаццоли семья представлена как система.

В работах российских ученых А. Я. Варги, А. В. Черникова, М. П. Кабаковой также прослеживается системный подход. Важные аспекты семейного взаимодействия и воспитания являются предметом научных интересов казахстанских ученых З. М. Балгимбаевой,

К. А. Айдарбекова, А. Д. Давлетовой, З. Ш. Каракуловой, А. Б. Валиевой, С. К. Кудайбергеновой, Ж. К. Аксакаловой, Е. Г. Грищенко и др.

А. Я. Варга, исследуя структуру детско-родительских отношений, рассматривает их как целостную систему чувств родителя к ребенку. В основе ее подхода лежит динамическая двухфакторная модель родительского отношения (Э. Шеффер, Р. Белл), согласно которой отношения между родителями и ребенком основываются на нескольких факторах – эмоциональном и поведенческом. Эмоциональный фактор включает себя любовь – ненависть, принятие – отвержение; поведенческий фактор составляет основу автономии-контроля. Так же ею были выделены четыре типа неэффективных структур родительского отношения: принимающе-авторитарный, отвергающий с инфантилизацией и социальной инвалидизацией, симбиотический, симбиотически-авторитарный [5, 20 с.; 6, с. 32].

Е. Т. Соколова выделяет следующие стили отношений между матерью и ребенком в неполных семьях:

1 Сотрудничество. В основе этого типа воспитания лежит доверие к ребенку, побуждение его к активности, совместным принятием решений. В процессе общения акцентируется внимание матери на позитивных формах подкрепления поведения ребенка.

2 Изоляция. В этом типе воспитания преимущество в принятии решений принадлежит матери. В результате чего ребенок изолируется от окружающих и перестает делиться своими переживаниями.

3 Соперничество. Такой тип общения основан на противостоянии матери ребенку. Такое общение характеризуется противостоянием между ними, совместной критикой друг друга. Ребенок, воспитывающийся в такой обстановке, стремится к самостоятельности и испытывает трудности в общении с близкими людьми.

4 Псевдосотрудничество. В этом типе отношений проявляется эгоизм каждой из сторон. Отношения часто основаны на эмоциональных претензиях к друг другу и нежеланием идти на сотрудничество. Как правило, в такой атмосфере вырастает ребенок эгоист. Этот тип общения, когда партнеры проявляют эгоцентризм, мотивация совместных решений не деловая, а игровая [7, с. 145-157].

Таким образом, проведенный теоретический анализ литературы показывает, что семья эволюционировала на протяжении исторического развития общества. Вместе с тем в процессе эволюции в семье возникали новые типы, формы и отношения между членами семьи.

ЛИТЕРАТУРА

1 Шнейдер Л. Б. Семейная психология. Учебное пособие для вузов. 2-е изд. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2006. – 768 с.

2 Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. – М. : Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996 – 304с.

3 Смирнова Е. О. Детская психология: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб. – СПб. : Питер, 2009. – 304 с.

4 Зритнева Е. И., Клушина Н. П. Семейведение: Учебное пособие. – М. : «ВЛАДОС», 2006. – 246 с.

5 Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Варга Анна Яковлевна. – М. : МГУ, 1987. – 25 с.

6 Бене Е. Детский тест Диагностика эмоциональных отношений в семье// Семейная психология и семейная терапия. – 1999. – № 2. – с. 14-41.

7 Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности – М. : Издательство Московского университета, 1989. – 216 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ТӘРБИЕЛЕУ

МИРКУРБАНОВА Ш. А.

бастауыш сынып мұғалімі, № 108 Хамза атындағы ЖОМ,
Оңтүстік Қазақстан облысы, Шымкент қ.

Адам қоғамда өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сәйкес өз ойлары мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың басқа мүшелерімен қарым-қатынас арқылы әртүрлі байланысты сезінеді.

Қарым-қатынас – адамдар арасында бірлескен іс-әрекет қажеттілігін туғы-зып, байланыс орнататын күрделі процесс.

Егер қарым-қатынас болмаса, біздің рухани, материалды даму деңгейіміздің қандай дәрежеге көтерілгенін білмес едік. Біздің әрқайсымыз өзіміздің негізгі қырларымызды жеке қарым-қатынас тәжірибелеріміз арқылы жанұядағы, мектептегі, жұмыстағы, көшедегі тікелей қатынастар арқылы игереміз.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастың басты мақсаты – өзара түсіністікке қол жеткізу.

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектептің алдында күрделі, үнемі өзгеріп отыратын өмірде өз орнын таба білетін мәдениетті, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр [1, 23-24 б.].

Қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселесі неғұрлым маңызды болып отыр, себебі оқушыларды ересек өмірге даярлауға қойылатын қазіргі талаптар өзгерді. Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселесі әрдайым педагогика ғылымының назарында болып келді және түрлі аспектілерде қарастырылды (қарым-қатынас, мінез-құлық, тұлғааралық қатынастар мәдениеті, тіл мәдениеті және т.б.) Қарым-қатынас мәдениеті тәрбиеленушілер мен педагогтардың өзара байланысты мәдениеті ретінде қалыптасады және жетілдіріледі.

Қарым-қатынас мәдениеті саласы – тұлға өмір сүретін әлеуметтік кеңістіктің қажетті бөлігі.

«Қарым-қатынас мәдениеті» ұғымының ғылыми мазмұны қарым-қатынас, ақпараттық байланыс, төзімділік (толеранттылық) ұғымдарының мазмұнымен айқындалады.

Қарым-қатынас – оның барысында психикалық байланыс пайда болатын адамдар арасындағы байланыс, ол ақпарат алмасудан, өзара әсерден, өзара түсіністіктен көрінеді. Қарым-қатынас адамдар арасында байланыс орнатуға бағытталған. Оның мақсаты – адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасты өзгерту, өзара түсіністік орнату, білімге, көзқарасқа, қарым-қатынастарға, сезімдерге және т.б. тұлғаның бағыттылығын орнату. Адамдар арасындағы байланыс қарым-қатынастан тұрады, ол – индивидтің тіршілік етуінің қажетті шарты.

Ақпараттық байланыс – адамдармен қарым-қатынас жасау білігі мен дағдылары. Әр түрлі жастағы адамдардың, білім берудің, мәдениеттің түрлі деңгейі мен психологиялық дамудың табысты болуы соларға байланысты.

Төзімділік (толеранттылық) – әлеуметтік және жеке өмірдің барлық салаларын қамтитын көріну мен дамудың сан алуан қырлары бар күрделі, көпаспектілі және көпкомпонентті феномен. «Төзімділік (толеранттылық)» ұғымының мәнін ашатын сөздерге: төзім, шыдамдылық, мойындау, сыйлау, кешірім, жұмсақтық, тіл табысуға дайын болу және т.б. жатады. Білім беру мазмұнын жаңарту бастауыш сынып оқушыларында қазіргі әлеуметтік маңызды құндылықтар мен қоғамдық бағдарлар жүйесін қалыптастырудың шешуші шарты ретінде көрінеді. Сонымен, тұлғаның әлеуметтенуі үдерісінде төзімділік оның мінез-құлқы мен ойлауының стилін айқындайтын табиғи нормаға айналуы тиіс.

Қарым-қатынастың жалпы мәні адамның мақсатына байланысты, біріншіден, басқа адамдарды тану, сол адамдардың ықпалы арқылы өзін-өзі тану, бағалау болып табылады, екіншіден, басқа адамдармен өз әрекеттерін таңдауда мақсатты, саналы, белсенді жан иесі ретінде көрінеді.

Қарым-қатынас барысында тұлғаның әлеуметтену үдерісі жүреді. Адам қарым-қатынас үдерісінде өзінің жеке тұлғалық ерекшелігін көрсетеді, өзі үздіксіз қарым-қатынаста болатын ортаға енеді. Қарым-қатынас адам болмысының рухани және мәдени формаларын біріктіре отырып, оның қажеттілігін дәлелдейді. Бастауыш сынып оқушыларында қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу оның оқу әрекеті мен қарым-қатынас субъектісі ретінде мақсатты түрде қалыптасуына және әлеуметтенуінің жалпы мәдениетінің дамуына негізделеді [3, 24-25 б.].

Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасы негізінен ойын барысында қалыптасады. Ойын кезінде ынтымақтастық пен бәсекелестік сезімдері дамиды:

- қарым-қатынас мәдениетін;
- қарым-қатынас ретінде;
- жүйе құраушы, кіріктіруші әлеуметтік фактор ретінде;
- көркем, эстетикалық, ақпараттық және т.б. мәдениет түрлерімен бірге қарастыруға болады.

Жоғары саналылық, әділеттілік, ақылдылық, өнегелілік – қарым-қатынас мәдениетінің жоғары шегі.

Қарым-қатынас мәдениеті әрқашан басқа адамға бағытталады. Белгілі бір өзара әрекет түрінің қарым-қатынас мәдениеті бола алатын, алмайтынын анықтау үшін төмендегі мәселелерге назар аудару қажет:

- әріптесіне деген зейіні мен қызығушылығы. Көзіне тура қарау, басқаның сөзі мен әрекетіне назар аудару субъектінің басқа адамды қабылдайтынын, оның назары соған бағытталғанын білдіреді.
- әріптесіне эмоционалдық қатынас;
- әріптесінің назарын өзіне аударуға бағытталған бастамашылдық акт. Басқаның қызығушылығын ояту, өзіне назар аудару – қарым-қатынастың неғұрлым өзіне ғана тән сәті.
- адамның өз әріптесінің қатынасына сезімталдығы. Әріптесінің қатынасы әсерінен өзінің белсенділігін өзгерту осындай сезімталдықты білдіреді.

Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандығы төмендегі критерийлер тобымен айқындалады:

- сөйлеу мәдениеті;

- қарым-қатынас іскерліктері;
- қарым-қатынастық ойлау;
- құндылық бағдарлар;
- бос уақыттағы қызығушылықтар.

Төмендегі критерийлер бойынша мәдениеттің ұйымдастырушылық тобын бағалауға болады:

- әлеуметтік-психологиялық ахуал;
- топтық құндылықтар;
- бос уақытқа байланысты құрылған топтардың өзін-өзі ұйымдастыру деңгейі;
- топтық ынтымақтастық;
- топтық қабылдаудың біртұтастығы;
- мақсатқа бағыттылық.

Қарым-қатынас мәдениетінде эмоционалды критерийлерге де айрықша мән беріледі:

- эмоционалды түрде іс-әрекетке ену;
- мәдени-сауықтық іс-шараларға қатысу арқылы қанағаттанғандық сезімде болу [4, 35-36 б.].

Қарым-қатынас мәдениетінің критерийлерін қарастыра отырып, оның үш негізгі мотивін бөліп көрсетуге болады: іскерлік мотивтер ынтымақтастыққа, ойынға, жалпы белсенділікке қабілеттіліктен көрінеді; жаңа әсерлерге қажеттіліктерді қанағаттандыру үдерісінде пайда болатын танымдық мотивтер. Оның негізгі көзі – жаңа ақпарат беруші және бастауыш сынып оқушысының пікірі мен сұрағын түсінетін және бағалай алатын тыңдаушы – ересек адам.

Тұлғалық мотивтер әрекеттің айрықша түрі ретінде тек қарым-қатынасқа тән. Бұл жағдайда қарым-қатынас мәдениетін адамның өзі оятады.

Қазіргі мектептегі тәрбие мазмұны біріншіден, адамгершілік, экономикалық, азаматтық, эстетикалық, экологиялық, жыныстық, дене, еңбек және т.б. сипатта болса; екіншіден, шындық, мейірімділік, сұлулыққа қатысты жағымды көңіл-күйді және өтірік, зұлымдық, ұсқынсыздыққа қатысты жағымсыз көңіл-күйді сезінуге бағытталған.

Мұндағы мақсат – оқушының эмоционалды-еріктік саласын дамыту және жетілдіру. Үшіншісі қарым-қатынаста көрініс табатын мінез-құлықтық – әрекеттік форманы құру болып табылады. Мұның логикасы мынада: әлем, дүние туралы білім, эмоционалды бағалау оларды саналы түрде түсініп, әрекеттер жасауға әкеледі. Дұрыс, жақсы қарым-қатынас жасау ережесінің нәзік жақтарын білетін, оны

эмоционалды қабылдай алатын оқушы, әруақытта мәдениетті және әдепті.

Бастауыш мектеп шағында әрекетті біліктер, риторикалық біліктер, диалог құра алу білігі, ести және тыңдай білу және талас тудыру білігі, басқаның көзқарасында тұру білігі, жалпы мақсатқа қол жекізу үшін бірлесе жұмыс істеу білігі басым болады.

Сонымен, қарым-қатынас мәдениеті бір-бірімен, ұжыммен тығыз байланысты өзара әрекетке негізделеді. Қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу барысында бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін есепке алған жөн [5, 35-36 б.].

Кіші мектеп жасы – бала өміріндегі ең маңызды және жауапты кезеңдердің бірі. Оның дамуы барысында барлық психикалық үдерістердің өзгеруі жүзеге асады. Олар бала тұлғасы мен бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандық деңгейін түпкілікті өзгертеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Набуова Р. Бастауыш мектептегі тәрбие жұмысының педагогикалық мәні. – Бастауыш мектеп. – 2005. – №1. – 23-24 б.
- 2 Өтебаева С. Коммуникативтік қарым-қатынас және орта . Қазақстан мектебі. – 2012. – №5. – 32-34 б.
- 3 Өтегенова Л. Қарым-қатынас жасай білу-үлкен өнер. Мектептегі психология. – 2008. – №5. – 24-25 б.
- 4 Палманова Л. Балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқына кері әсер етуші факторлар. Мектептегі психология. – 2011. – № 10. – 35-36 б.
- 5 Рақымжанова М. Мінез-құлқы қиын оқушыларды анықтау. Мектептегі психология. – 2010. – №1. – 35-36 б.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ «ГРУППЫ РИСКА»

МУРЗАБЕКОВА Г. А.

психолог, Красноармейская СОШ, Павлодарская область,
Павлодарский район, с. Красноармейка

Каждый из нас ежедневно сталкивается с разнообразными проявлениями социально нежелательного поведения – агрессией, вредными привычками, противозаконными действиями. Девиантное поведение вызывает живой интерес у психологов, врачей, педагогов,

работников правоохранительных органов, социологов, философов. Сопряженность термина с понятием «социальная норма» многократно усложняет проблему, поскольку границы нормы весьма условны, а человека абсолютно нормального по всем показателям просто не существует.

Многообразие подходов проявляется и при решении таких практических задач, как диагностика отклоняющегося поведения личности, его профилактика и преодоление в ходе оказания социально-психологической помощи.

При рассмотрении проблемы девиантного поведения существует несколько трудностей. Во-первых, это многозначность понятия «отклоняющееся поведение» и связанная с этим терминологическая путаница. Во-вторых, это внутренне присущее каждому из нас противоречие между потребностью в личной свободе и ограничениями социума. Известную сложность представляет и то, что сведения по проблеме отклоняющегося поведения приходится искать в различных дисциплинах, например, в социологии, медицине, праве, психологии, педагогике. Так, в психологическом словаре поведение определяется как «присущее живым существам взаимодействие с окружающей средой, опосредованное их внешней и внутренней активностью» [1, с. 342]. Под внешней активностью человека понимаются любые внешние проявления: движения, действия, поступки, высказывания, вегетативные реакции. Внутренними составляющими поведения считаются: мотивация и целеполагание, когнитивная переработка, эмоциональные реакции, процессы саморегуляции.

Различные аспекты девиантного поведения изучали Ю. А. Клейберг, Э. Фромм, А. Бандура, Р. Уолтер, Ц. П. Короленко и Т. А. Донских и др. [2].

Из всех видов девиаций Э. Фромм изучал агрессивное поведение, считая, что именно оно составляет реальную проблему человечества, а Ю. А. Клейберг выделяет три основные группы поведенческих девиаций: негативные (например, употребление наркотиков), позитивные (например, социальное творчество) и социально-нейтральные (например, попрошайничество) [2, с. 50].

Одной из самых актуальных и социально значимых задач, стоящих перед нашим обществом сегодня, безусловно, является поиск путей снижения роста преступлений среди молодежи и повышение эффективности их профилактики.

Необходимость скорейшего решения этой задачи обусловлена не только тем, что в республике продолжает сохраняться достаточно

сложная криминогенная обстановка, но, прежде всего тем, что в сферы организованной преступности втягивается все больше и больше несовершеннолетних, криминальными группировками, созданными подростками, совершаются опасные преступления и число их неуклонно растет.

Важным направлением в системе предупреждения девиантного поведения является комплексная разработка проблемы ранней профилактики правонарушений среди молодежи.

Следовательно, предупреждение правонарушений несовершеннолетних лежит прежде всего в психологизации и педагогизации различных сфер нравственного воздействия в процессе воспитания детей и подростков.

Трудные дети – широкое обобщенное понятие, используемое в научной и главным образом в научно-популярной литературе, а также в педагогической публицистике для обозначения обширной категории детей, демонстрирующих отклонение в личностном развитии. Отнесение ребенка к данной категории осуществляется, как правило, по внешним проявлениям его индивидуально-психологических особенностей, служащих препятствием для нормального протекания воспитательного процесса [3].

Многочисленные исследования показали, что при адекватном подходе к формирующейся личности критический возраст может протекать бесконфликтно. Поэтому определение «трудный возраст» достаточно условно, учет возрастных особенностей развития позволяет избежать многих трудностей, характерных не столько для определенного возрастного этапа, сколько для индивидуальной ситуации развития.

Неблагоприятный морально-психологический климат в семье часто является той почвой, на которой возникают отклонения в развитии личности.

Наше исследование проводилось на базе Красноармейской СОШ.

Мы использовали следующие методики: анкетирование, изучение уровня самооценки, методика исследования склонности к отклоняющемуся поведению (СОП).

Вопросы анкеты были составлены произвольно для изучения отношения учащихся к школе, к одноклассникам, учителям.

- 1 Нравится ли вам учиться в школе?
- 2 Вы уверены, что ваши знания оценивают объективно?
- 3 Вы часто испытываете беспокойство?
- 4 Вы всегда доверяете взрослым (родителям, учителям)?

5 Вы испытываете страх перед выполнением проверочных заданий?

6 Можете ли вы спокойно говорить друзьям о своих проблемах?

7 Вы уверены в себе?

8 Вы испытываете неловкость при знакомстве с новыми людьми?

9 Есть ли у вас желание повести за собой весь класс, стать лидером?

10 Приходилось ли вам жалеть о том, что вы кого-то обидели?

11 Довольны ли вы собой?

В конце предлагается в одном двух предложениях выразить свои пожелания ровесникам, учителям и родителям.

Анкетирование показало, что в 6 классе из 20 учащихся у 2 отсутствовало желание учиться в школе, половина учащихся класса испытывают беспокойство, страх перед выполнением проверочных заданий, также проявилась тенденция недоверия к некоторым взрослым, что можно объяснить, как психологическую особенность данного возрастного периода. Учащиеся не доверяют свои секреты взрослым, только у 5 учащихся есть желание быть лидером. 7 учащихся жалеют, что иногда незаслуженно обижают окружающих.

Мы провели изучение самооценки личности. Исследование показало, что в 6 классе у 6 человек уровень самооценки высокий (30 %), у 9 – адекватный (45 %), у 5 – низкий (25 %). Таким образом, 45 % исследуемых достаточно критически относятся к себе, стремятся реально смотреть на свои неудачи и успехи, стараются ставить перед собой достижимые цели, ценят и уважают себя, довольны собой, знают свои слабые стороны и стремятся к самосовершенствованию. У 30 % исследуемых самооценка неадекватно завышена, они идеализируют образ своей личности.

У 25 % исследуемых уровень самооценки неадекватно занижен, они чрезмерно критичны к себе и окружающим.

Далее мы исследовали учащихся на наличие склонности к отклоняющемуся поведению. Предлагаемая методика диагностики склонности к отклоняющемуся поведению – СОП (А. Н. Орёл) является стандартизированным тестом-опросником, предназначенным для измерения готовности (склонности) подростков к реализации различных форм отклоняющегося поведения. Опросник представляет собой набор специализированных психодиагностических шкал, направленных на измерение готовности (склонности) к реализации отдельных форм отклоняющегося поведения. Тест состоит из 89 вопросов для мальчиков, и 98 вопросов для девочек.

Исследование проводилось по 7 шкалам:

«1» – шкала установки на социально - желательные ответы

«2» – шкала склонности к преодолению норм и правил

«3» – шкала склонности к аддиктивному поведению

«4» – шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению

«5» – шкала склонности к агрессии и насилию

«6» – шкала волевого контроля эмоциональных реакций

«7» – шкала склонности к делинквентному поведению.

Мы провели выборку данных по всем шкалам и получили следующие результаты: в обоих классах прослеживается умеренная тенденция давать при заполнении опросника социально-желательные ответы. Это связано с желанием испытуемого представлять себя в наиболее благоприятном свете с точки зрения социальной желательности. Часть исследуемых намеренно демонстрируют строгое соблюдение даже малозначительных социальных норм, что говорит об умышленном стремлении показать себя в лучшем свете, о настороженности по отношению к ситуации обследования. Данные по шкале «Шкала склонности к преодолению норм и правил» представляли для нас огромный интерес т.к. она предназначена для измерения предрасположенности испытуемого к преодолению каких-либо норм и правил, склонности к отрицанию общепринятых норм и ценностей, образцов поведения. 25 % учащихся набрали от 8 до 12 баллов. Это свидетельствует о выраженности вышеуказанных тенденций, о неконформистских установках испытуемого, о его склонности противопоставлять собственные нормы и ценности групповым, о тенденции «нарушать спокойствие», искать трудности, которые можно было бы преодолеть. Шкала склонности к аддиктивному поведению предназначена для измерения готовности реализовать аддиктивное поведение. Результаты исследования показали, что у исследуемых прослеживается незначительная тенденция предрасположенности к уходу от реальности посредством изменения своего психического состояния, о склонностях к иллюзорно-компенсаторному способу решения личностных проблем. Кроме того, эти результаты свидетельствуют об ориентации на чувственную сторону жизни, о наличии «сенсорной жажды». Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению предназначена для измерения готовности реализовать различные формы аутоагрессивного поведения. Высокий уровень склонности к данному типу поведения продемонстрировали 25 % учащихся (от 11 до 16 баллов). Результаты этих учащихся свидетельствуют о низкой ценности

собственной жизни, склонности к риску, выраженной потребности в острых ощущениях, о садомазохистских тенденциях. Шкала склонности к агрессии и насилию предназначена для измерения готовности испытуемого к реализации агрессивных тенденций в поведении. Высокий уровень у 35 % учащихся, это свидетельствует о наличии агрессивных тенденций, об агрессивной направленности личности во взаимоотношениях с другими людьми, о склонности решать проблемы посредством насилия, о тенденции использовать унижение партнера по общению как средство стабилизации самооценки, о наличии садистических тенденций. Шкала волевого контроля эмоциональных реакций предназначена для измерения склонности испытуемого контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций. Высокий уровень наблюдается у 40 % учащихся, это свидетельствует о слабости волевого контроля эмоциональной сферы, о нежелании или неспособности контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций. Кроме того, это свидетельствует о склонности реализовывать негативные эмоции непосредственно в поведении, без задержки, о несформированности волевого контроля своих потребностей и чувственных влечений. Название 7 шкалы «Шкала склонности к деликвентному поведению» измеряет готовность (предрасположенность) подростков к реализации деликвентного поведения. Результаты свидетельствуют о том, что у 25 % учащихся наблюдаются деликвентные тенденции. Далее мы провели выборку учащихся с проблемами по всем показателям. В группу риска вошли 5 учащихся. После проведенной диагностики за этими учащимися велось непосредственное наблюдение, проводились беседы с классными руководителями, учителями, с самими учащимися об обстановке в семье у этих детей, о взаимоотношениях с родителями, материальном положении, поведении на занятиях, организации досуга и т.д.

Работа с детьми «группы риска» должна осуществляться всесторонне, только тогда она будет эффективна. Поэтому мы в своей работе сотрудничаем с врачами, социальным педагогом. Ежегодно нами составляется план работы психолога по профилактике суицида на учебный год, согласно которого проводится диагностика учащихся с целью выявления склонности к суицидальному поведению. Мы провели психологические тренинги для учащихся: «Как прекрасен этот мир!», «Я и окружающие», «Поведение в кризисной ситуации», беседы для родителей: «Как взаимодействовать с ребенком в конфликтной ситуации?», «Как услышать и понять мир подростка?». С учащимися

«группы риска» проводилась индивидуальная работа: некоторым учащимся было рекомендовано обратиться к невропатологам, эндокринологам, терапевтам для консультации или лечения имеющихся болезней. В основном это, учащиеся, стоящие на диспансерном учете с различными заболеваниями, такими как, внутричерепное давление, хронический тиреодит, ВСД (вегетативно-сосудистая дистония), дерматиты, которые сказываются на самочувствии, поведении и в конечном итоге могут быть причиной низкой успеваемости, нарушений дисциплины, конфликтных отношений с окружающими и т.д.

Нами был составлен план проведения недели профилактики суицидов среди детей и подростков, приуроченной к Всемирному дню предотвращения самоубийств с 7 по 12 сентября. Согласно плана было проведено сообщение для учителей «Проблема суицида в Казахстане: роль школы в предотвращении суицидального поведения», были выпущены буклеты для учителей и классных руководителей «Как не допустить суицид у подростков», памятки для учащихся «Как мы можем предотвратить самоубийство», проведены беседы для учащихся «Мы вместе – и это здорово!», «Можно ли научиться управлять собой». Классные руководители заполнили «Карту риска суицида», провели классные часы по формированию ЗОЖ, культуре поведения, о нравственных ценностях и др. В связи с распространением игр «Синий кит», «Тихий дом», подталкивающих детей к суициду, провели беседы с учащимися школы, родителями, учителями.

В школе ведется определенная воспитательная работа: проводятся классные часы, различные мероприятия, родительские собрания, беседы с учащимися. Особое значение уделяется работе с учащимися девиантного поведения, они приглашаются на заседания Совета по профилактике, все педагоги ведут с ними индивидуальную работу.

Коррекционная работа проводилась как во время занятий, так и во внеурочное время. Для проведения коррекционной работы мы использовали тренинги, во время которых, выполняя игровые упражнения, учащиеся получают возможность приобрести навыки взаимодействия со сверстниками.

Занимаясь в группе сверстников, они не ощущают опасности, говоря о своих тревогах, легче понимают сами себя, своих друзей и членов семьи. Поддержка сверстников может оказаться важнее одобрения взрослых, учащиеся в группе могут научиться положительно отзываться друг о друге, хвалить, высказывать отрицательное отношение к кому-нибудь или чему-нибудь, не обижая собеседника,

положительно реагировать на внешние стимулы, быть терпимыми к отличиям других.

Учителями, классными руководителями использовались такие методы как поощрение, личный пример, создание воспитывающих ситуаций и т.д.

Итоговое исследование в 6 классе показало, что если ранее завышенная самооценка была у 6 человек, то сейчас только у 4 человек (20 %). Низкая самооценка была у 5 учащихся, то сейчас только у 3 учащихся (15 %). Мы стали замечать, что они не так часто прогуливают занятия без уважительных причин, меньше конфликтуют с учителями. Далее мы исследовали учащихся на наличие склонности к отклоняющемуся поведению. Результаты исследования по 1 шкале «Шкала установки на социально-желательные ответы» осталась без изменений. По 2 шкале «Шкала склонности к преодолению норм и правил» есть небольшие позитивные сдвиги: на 1-2 балла снизилась предрасположенность у 2 учащихся к преодолению норм и правил, склонности к отрицанию общепринятых норм и ценностей, образцов поведения. По нашим наблюдениям эти учащиеся не нарушали дисциплину, на них меньше стали жаловаться учителя.

Результаты исследования по 3 шкале «Шкала склонности к аддиктивному поведению» остались без изменения.

Если ранее по 4 шкале «Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению» высокий уровень склонности к данному типу поведения продемонстрировали 5 учащихся, то сейчас у них несколько снизилась данная тенденция от 1 до 3 баллов, нынешние показатели варьируются в пределах 11-15 баллов. Снизились показатели отдельных учащихся по 5 шкале «Шкала склонности к агрессии и насилию», если ранее высокий уровень был у 35 %, сейчас у 20 % учащихся. Исследование учащихся по шкале «Шкала волевого контроля эмоциональных реакций» показало улучшение результатов некоторых учащихся. Лучше стали контролировать свои поступки трое учащихся. Высокий уровень сохраняется у 5 учащихся, но вместе с тем можно отметить некоторые улучшения в их поведении, они редко конфликтуют на занятиях. По 7 шкале «Шкала склонности к деликвентному поведению» ранее у 25 % учащихся был высокий уровень, то после коррекции у 20 % учащихся.

Вместе с тем, приходится констатировать тот факт, что, несмотря на прилагаемые усилия, результаты нашего воздействия на учащихся с девиантным поведением оказались незначительными. Причин несколько. Основную причину мы видим в условиях

семейного воспитания: двое учащихся из неполных семей, трое из неблагополучных семей. Отсутствие поддержки со стороны семьи, родителей снижает эффективность коррекционной работы. Вместе с тем, полученные результаты, ежедневная кропотливая работа всего педагогического коллектива школы позволяет надеяться на улучшение в развитии подростков с девиантным поведением.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Психолого-педагогический словарь. /Под ред. П.И. Пидкасистого. – Ростов на Дону : Феникс, 1998. – 544 с.
- 2 Змановская Е. В. Девиантология. – М. : Академия, 2004. – 288 с.
- 3 Короленко Ц.П. Подросток в замкнутом круге общения. – М. : Просвещение, 1997. – 857 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ АКЦЕНТУАЦИИ В ПОДРОСТКОВОМ И В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

НАВИЙ Л. Н.

к.п.н.к., доцент, Кокшетауский государственный университет
имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

САТЫБАЛДИНА А. А.

м.с.н., преподаватель, Кокшетауский государственный университет
имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Характер человека связан с его интересами, потребностями и более всего проявляется в том, что для человека значимо и важно. В настоящее время многие области трудовой деятельности человека связаны с нервно-психическим напряжением. Быстрый темп жизни, информационные перегрузки, усиливая это напряжение, зачастую способствуют возникновению и развитию пограничных форм нервно-психической патологии. Решение этих проблем связано прежде всего с необходимостью ранней диагностики субклинических проявлений такого рода состояний и предрасположенности к ним. Немаловажную роль играет и диагностика акцентуаций характера, которые под воздействием психотравмирующих факторов способны переходить в патологическое состояние [1, с. 38].

Проблемами формирования характера занимались К. Леонгард, С. Л. Рубинштейн, К. Н. Корнилов, Б. М. Теплов, В. Н. Мясищев, А. Г. Ковалев, Б. Г. Ананьев, К. К. Платонов. Также в научной литературе глубоко исследованы вопросы типологии черт характера.

Например, А. Е. Личко в своей книге «Психопатии и акцентуации характера у подростков» дает разработанный им характерологический диагностический опросник, но соответственно он ориентирован в большей степени на подростковый возраст [2, с. 52].

Акцентуации характера – явное выделение каких-либо черт характера человека на фоне остальных черт его характера. Акцентуации характера чаще всего наблюдаются в переходные, кризисные периоды жизни человека, особенно в подростковом, юношеском и старшем возрасте, а также во время длительных и тяжелых заболеваний [3, с. 77].

По определению А. Личко, акцентуации характера – это крайние варианты нормы, при которых отдельные черты характера чрезмерно усилены, вследствие чего обнаруживается избирательная уязвимость в отношении определенного рода психогенных воздействий при хорошей и даже повышенной устойчивости к другим воздействиям [4, с. 127].

В общей психологии Е. И. Рогова, чрезмерную выраженность отдельных черт характера и их сочетаний, представляющую крайние варианты нормы, называются акцентуации характера. Практически акцентуации – это предельная величина, крайний вариант проявления нормы [5, с. 68].

Чтобы выявить корреляцию между гипертимной и демонстративной акцентуацией, а также между гипертимностью и депрессией, для проверки первой и второй гипотез мы использовали такой метод обработки данных, как корреляционный анализ.

Наша первая гипотеза заключается в том, что в подростковом и юношеском возрасте проявляется положительная корреляция между двумя типами акцентуаций: гипертимностью и демонстративностью.

Для проверки первой гипотезы мы провели сокращенный вариант опросника Леонгарда – Шмишека, включающий такие шкалы, как гипертимность и демонстративность. Результаты исследования представлены в следующей таблице.

Таблица 1 – Результаты тестирования 20 испытуемых по сокращенному варианту теста Леонгарда – Шмишека (шкалы гипертимность и демонстративность)

№	Гипертимность	Демонстративность	Ранг по гипертимности	Ранг по демонстративности	Разность рангов d	d ²
1	72,5	70,14	21	21	0	0
2	62,5	68,47	17	20	-3	9

3	60	53,44	16	(12) 12,5	3,5	12,25
4	50	51,77	(5) 5,5	(10) 10,5	-5	25
5	37,5	48,43	3	(5) 5,5	-2,5	6,25
6	45	55,11	4	(14) 14,5	-10,5	
7	52,5	51,77	(7) 7,5	(11) 10,5	-3	9
8	55	48,43	(9) 9,5	(6) 5,5	4	16
9	65	60,12	(18) 19	(16) 16,5	2,5	6,25
10	57,5	61,79	(11) 13	(18) 18,5	-5,5	30,25
11	35	31,73	2	1	1	1
12	52,5	46,76	(8) 7,5	4	3,5	12,25
13	27,5	40,8	1	2	-1	1
14	65	53,44	(19) 19	(13) 12,5	6,5	42,25
15	65	43,42	(20) 19	3	16	256
16	57,5	50,1	(12) 13	(7) 8	5	25
17	57,5	50,1	(13) 13	(8) 8	5	25
18	57,5	55,11	(14) 13	(15) 14,5	-1,5	2,25
19	57,5	61,79	(15) 13	(19) 18,5	-5,5	30,25
20	55	60,12	(10) 9,5	(17) 16,5	-7	49
21	50	50,1	(6) 5,5	(9) 8	-2,5	6,25

После чего вычислили коэффициент ранговой корреляции r, между этими типами акцентуаций.

Объем выборки n=21 $\Sigma d^2= 674,5$

Отсюда следует:

$$r = \frac{6 \cdot 674,5}{21^3 - 21} = 1 - \frac{4047}{9240} = 1 - \frac{1349}{3080} = 1 - 0,44 = 0,562$$

В данном случае корреляция между двумя акцентуациями существует. То есть гипотеза о существовании положительной связи между этими акцентуациями подтвердилась. Так как коэффициент r равен 0,562, то есть оказался близок к 1. Значит существует достоверная положительная корреляция между гипертимной и демонстративной

акцентуацией. Иначе говоря, гипертимность и демонстративность «коррелируют» между собой, то есть, если гипертимность растет, то демонстративность тоже растет, и наоборот.

Вторая наша гипотеза заключается в том, что в подростковом и юношеском возрасте существует обратная корреляция между гипертимной акцентуацией и депрессией.

Гипертимная акцентуация характеризуется высокой активностью, большой подвижностью, предприимчивостью личности, постоянно повышенным фоном настроения в сочетании с жадной деятельностью, инициативностью. Люди гипертимного типа очень общительные, дружелюбные, болтливые, у них очень сильно выражена мимика, жесты и пантомимика. Так же им присуща чрезмерная самостоятельность, склонность к озорству и недостаток чувства дистанции в отношениях с другими. Не редко эти люди отклоняются от первоначальной темы в разговоре, могут быть слегка поверхностными. Любят веселые шумные компании. Любят руководить и командовать всеми. Они почти всегда имеют хорошее настроение, высокий жизненный тонус, нередко цветущий вид и хорошее общее самочувствие. Они хорошо питаются, у них всегда здоровый крепкий сон. Это люди с повышенной самооценкой, деловитые, изобретательные, люди, которые достаточно хорошо умеют развлекать других, деятельные, энергичные и дня не могут усидеть на месте. Любят брать все в свои руки, брать всю инициативу на себя. В то же время им характерны вспышки гнева, раздражения, особенно, если они терпят неудачу. Испытывают недостаточно серьезное отношение к своим обязанностям. Они трудно переносят условия жесткой дисциплины, монотонную деятельность и одиночество [6, с. 24].

Полной противоположностью гипертимного типа является депрессивная (дистимная) акцентуация. Характеризуется данный тип пониженным настроением, фиксацией на мрачных сторонах жизни. Люди этого типа медлительны, неразговорчивы. Отличаются они слабостью волевых усилий, немногословностью в беседе и даже молчаливостью. Характерно для них пессимистичное отношение к будущему. Саму жизнь они воспринимают как вечную печаль. У них очень мало друзей, они не любят шумные компании. Являются домоседами. Ведут замкнутый образ жизни. Легко подчиняются чужому мнению. К лидерству не стремятся, но уважают и ценят тех, кто прислушивается к их мнению. Тяжело и плохо адаптируются в новых местах, в новых обстоятельствах. Все свои неудачи они связывают с внешними обстоятельствами. В то же время они добросовестны, если

они взялись за что-то, то выполняют дело до конца. Работают не на время. Так же способность долго работать в одиночестве, все это тоже является положительной стороной дистимных личностей [7, с. 101].

Для подтверждения второй гипотезы мы провели тест на депрессию О. П. Елисеева.

Таблица 2 – Результаты тестирования 17 испытуемых по сокращенному варианту теста Леонгарда – Шмишека (шкала демонстративность) и теста Самооценки депрессии О. П. Елисеева

№	Депрессия	Гипертимность	Ранг по депрессии	Ранг по гипертимности	Разность рангов d	d ²
1	51	72,5	16	17	-1	1
2	47	62,5	13	14	-1	1
3	39	60	(7) 7,5	13	-5,5	30,25
4	41	50	(9) 10	(5) 5,5	4,5	20,25
5	41	37,5	(10) 10	3	7	49
6	52	45	17	4	13	169
7	34	52,5	(4) 4,5	(7) 7,5	-3	9
8	30	65	2	(15) 15,5	-13,5	182,25
9	35	57,5	6	(10) 11	-5	25
10	50	35	15	2	13	169
11	34	52,5	(5) 4,5	(8) 7,5	-3	9
12	41	27,5	(11) 10	1	9	81
13	48	65	14	(16) 15,5	-1,5	2,25
14	26	57,5	1	(11) 11	-10	100
15	31	57,5	3	(12) 11	-8	64
16	39	55	(8) 7,5	9	-1,5	2,25
17	43	50	12	(6) 5,5	6,5	42,25

После чего также вычислили коэффициент ранговой корреляции r между гипертимной акцентуацией и депрессией. При вычислении показателей использовалась программа Borland Turbo Basic Version 1.0.

Объем выборки $n=17$ $\Sigma d^2=956,5$

Отсюда следует:

$$r = \frac{6 \cdot 956,5}{17^2 - 17} = 1 - \frac{5739}{4896} = 1 - 1,172 = -0,172$$

Мы предполагали, что существует обратная корреляция между гипертимной акцентуацией и депрессией, так как эти качества являются противоположными друг другу. В гипертимной акцентуации наблюдаются противоположные качества депрессивного типа. Однако полученные нами данные показатель коэффициента ранговой корреляции Спирмена $r = -0,172$ является статистически незначимым, то есть, хотя определенная степень обратной корреляции присутствует, однако ее нельзя считать вполне достоверной.

То есть наша вторая гипотеза подтвердилась лишь частично, а с точки зрения строгих математических критериев она не подтверждается, по крайней мере, по данному числу испытуемых.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Общая психология. : Курс лекций для первой ступени педагогического образования/сост. Е. И. Рогов. – М. : Гуманитарный издат.центр ВЛАДОС, 2000. – с. 38.
- 2 Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Изд. 2-е доп. и перераб. – Л. : Медицина, 1983. – с. 52.
- 3 Немов Р. С. Психология: Словарь – справочник в 2 частях. – М. : Издательство ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – ч. 1. – с. 77.
- 4 Малкина – Пых И. Г. Справочник практического психолога/ И. Г. Малкина – Пых. – М. : Эксмо, 2008. – с. 127.
- 5 Общая психология.: Курс лекций для первой ступени педагогического образования/сост. Е. И. Рогов. – М. : Гуманитарный издат.центр ВЛАДОС, 2000. – с. 68.
- 6 Леонгард К. Акцентуированные личности. Пер. с нем. Предисловие и редакция Блейхера В. М/ К. Леонгард -2-е изд. стер. – К. : Выш. шк. Головное издательство, 1989. – с. 24.
- 7 Дифференциальная психология. Модульный курс: Учебное пособие для вузов. – М. : Вузовский учебник: ИНФРА – М., 2012. – с.101.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ КАК ВЫЗОВ ВРЕМЕНИ: РАЗВИВАТЬ ИЛИ ФОРМИРОВАТЬ?

БУРДИНА Е. И.
д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
МУЧКИН Д. П.
к.п.н., доцент, ПГПИ, г. Павлодар
НУРГОЖИНА Б. В.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Существует вопрос и он достаточно спорный: предпринимательские компетенции – это врожденные качества или их можно приобрести в ходе обучения, жизни?

Безусловно, есть небольшое количество людей, у которых они есть «от рождения». Это как талант больших спортсменов, писателей, художников. Можно ли в себе развить предпринимательские компетенции до определенного уровня, благодаря целенаправленной работе – обучению и самообразованию?

Предпринимательские способности людей находятся как бы в спящем состоянии и не проявлены у большинства из нас, обладающие ими. Это происходит в силу того, что люди живут в обыкновенной жизни и в регулярном режиме, делают стандартные дела каждый день. Поэтому и нужны специальные «инструменты и механизмы», которые позволили бы их проявлять.

Б. Йоханниссон, который является известным теоретиком в области предпринимательского образования и лауреатом Всемирной премии за вклад в исследования предпринимательства, выделяет 5 пучков компетенций, которые для предпринимателя важны [1, с. 18].

Таблица 1 – Система предпринимательских компетенций

№	Компетенция	Личность
1	Знать, зачем?	Готовность к самоотдаче, риску, выдержка, вера в себя
2	Знать, как?	Профессиональные знания и умения
3	Знать, кто?	Навык сетевого общения
4	Знать, когда?	Навыки и интуиция
5	Знать, что?	Общие знания, технологические знания

Так, согласно теории Йоханниссона, пункты № 1 «Знать, зачем?» и № 4 «Знать, когда?» таблицы – в значительной степени врожденные, хотя и эти навыки и умения могут быть усилены в ходе образования. Пункты № 2 «Знать, как?», 3 «Знать, кто?», 5 «Знать, что?» – это то,

что может быть развито и сформировано в ходе образования на разных его уровнях – среднего, среднего специального, высшего образования.

Следовательно, согласно данной таблице, каждый из нас может развить тот набор компетенций, который необходим в успешном решении конкретной задачи, проблемы или ситуации.

Природа компетенций такова, что они, будучи продуктом обучения, не прямо вытекают из него, а являются следствием саморазвития, личностного роста, следствием самоорганизации личности и обобщения деятельностного и личностного опыта.

Так, к.п.н. Л. А. Трусовой была представлена модель общих предпринимательских компетенций личности, которые можно формировать для более целенаправленной и эффективной подготовки к построению деловой карьеры и успешному ведению предпринимательской деятельности [2]. К ним относятся:

Таблица 2 – Модель общих предпринимательских компетенций личности (автор: Трусова Л. А.)

«Успехи и достижения»	инициатива, использование возможностей, владение и использование информации, настойчивость в стремлении к успеху, ответственность за обязательства, повышение эффективности деятельности
«Лидерство»	уверенность в себе, влияние и убеждение, умение работать в команде быть лидером, директивность, повышение уровня образованности
«Предпринимательское мышление»	целенаправленность планирование, генерирование и оценка идей, результативность действий, разрешение проблемных ситуаций
«Взаимодействие и отношения»	надежность честность, признание важности деловых отношений, развитие деловых контактов, имидж
«Образование»	наличие знаний и умений в области ведения предпринимательства, стремление к самосовершенствованию, ориентация в профессиональной сфере

«Личностные возможности»	работоспособность трудолюбие, опыт и экспертиза, самоорганизация, осознание собственных возможностей, креативность и нестандартное мышление, последовательность
--------------------------	---

Так, автор данной классификации считает, что в результате целенаправленного обучения и комплексного подхода к формированию предпринимательских компетенций и качеств делового человека можно в достаточной степени развить тот самый необходимый набор предпринимательских компетенций, который и станет базой для дальнейшего совершенствования и саморазвития личности для решения более сложных и нестандартных ситуаций на рынке труда современного мира. Успешная предпринимательская деятельность возможна только при условии формирования всех перечисленных компетенций.

Полное и точное определение набора компетенций, необходимых предпринимателю, крайне затруднено из-за великого многообразия проблем, оперативно решаемых им в постоянно изменяющихся условиях. Общим же остается модель формирования компетенций.

Модель формирования предпринимательских компетенций всегда предполагает последовательность: овладение теоретическими знаниями, затем через формирование умений и навыков – к формированию устойчивых личностных качеств – компетенций.

Рисунок 1 – Модель формирования предпринимательских компетенций

Компетенции предпринимателя нередко путают с личностными качествами, причем необязательно профессионально значимыми. Такая путаница зачастую приводит к большому вопросу о том, можно ли выработать предпринимательские компетенции.

К примеру, не следует смешивать предпринимательство и предприимчивость. Для ясности разберем эти два термина в сравнении:

Таблица 3 – Содержание понятий «предпринимательство» и «предприимчивость»

Предпринимательство	Предприимчивость
Экономическая деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от производства и продажи товаров, оказания услуг, выполнения работ [3, с. 471].	Находчивость, соединенная с энергией и практичностью [3, с. 471].
Деятельность, в которой сочетаются инициативность, предвидение и желание рисковать, которое необходимо для успешной предпринимательской занятости. [4, с. 252].	Нравственно-волевое качество личности, проявляющееся в способности и умении быстро находить нужные и оптимальные решения, использовать «нужные действия в нужный момент». Предприимчивость включает в себя практичность, находчивость, изобретательность, инициативность, ответственность и способность к риску 4, с. 252].
Инициативная, самостоятельная деятельность граждан без образования юридического лица, направленная на получение прибыли или личного дохода, осуществляемая от своего имени, на свой риск и под свою имущественную ответственность или от имени чье-то и под чью-то имущественную ответственность. Предприниматель может осуществлять любые виды хозяйственной деятельности, если они не запрещены законом, с момента государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя [5, с. 109].	Деловое качество, проявляющееся как энергичность, находчивость, изобретательность, практическая сметка и деловитость в решении задач, связанных, прежде всего с умением эффективно решать поставленные задачи, извлекая из конкретной ситуации максимальную пользу для себя, коллектива или общества в целом, при соблюдении правовых и моральных норм. [5, с. 110].

Как видно из таблицы, основным в понятии предпринимательство является, прежде всего, деятельность лица. В то время как предприимчивость – это качество, в которое может проявлять себя как практичность, энергичность, изобретательность и т.д. Следовательно, предприимчивость – качество врожденное, причем все люди предприимчивы в разной степени. Обладая развитой предприимчивостью, личность не всегда может успешно вести предпринимательскую деятельность, для этого необходимы компетенции.

В настоящее время наши высшие учебные заведения могут и хотят научить студентов быть предпринимателями. Для этого при вузе создаются Школы предпринимателя, факультативы, разрабатываются учебные курсы. В качестве примера приведем трехуровневый курс по предпринимательству в рамках бакалавриата, который представил д.э.н., научного руководителя Лаборатории исследований предпринимательства Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» Чепуренко А. Ю. [1, с. 23].

Рисунок 2 – Трехуровневый курс по предпринимательству (автор: Чепуренко А. Ю.)

Согласно теории Чепуренко А. Ю., первый уровень данного курса должны посещать все студенты, т.к. всем необходимо иметь представления о предпринимательстве, о необходимых базовых компетенциях и навыках. Второй уровень знакомит участников курса с бизнес-планированием, проектным финансированием т.д. Третий уровень обеспечивает уже экспертизу бизнес-проекта, созданного в рамках данного курса, консультирование с заказчиками, фондами

поддержки и т.п.. На протяжении всех уровней участник курса в результате овладения знаниями, умениями и навыками формирует тот необходимый набор предпринимательских компетенций, которые необходимы для дальнейшего успешного развития его деятельности в области бизнеса.

Предпринимателем, прежде всего, становится тот, кто может им стать, но пока не становится, потому что не попадает в подобающие условия или ситуацию. Следовательно, немаловажную роль в развитии компетенций предпринимателя сыграет и адекватная среда, т.е. окружение, состоящее из начинающих и успешных предпринимателей. При этом нужно помнить, что во всех людях есть предпринимательские способности, в одних они лежат на поверхности и их можно извлечь, актуализировать за полгода, а в других они очень глубоко зарыты, и нужно больше времени и вложений для того, чтобы это стало возможным.

Таким образом, по нашему мнению, современная личность, желающая соответствовать сегодняшнему и быстро меняющемуся рынку труда, может развить те или иные компетенции предпринимателя или набор компетенций, необходимые для успешного решения бизнес задач. Овладеть такими компетенциями активная личность, будучи в процессе профессионального обучения, может на разных уровнях обучения: как на среднем специальном, так и на высшем.

ЛИТЕРАТУРА

1 Чепуренко А. Ю. Роль обучения в активизации предпринимательского потенциала российского общества // Сборник тезисов докладов // Материалы международной конференции «Формирование профессиональных предпринимательских компетенций молодежи в процессе обучения предпринимательству». – М. : Университет Синергия. – с. 15.

2 Трусова Л. А. «Развитие предпринимательских компетенций у студентов технического вуза» // Электронный научный журнал «Современные проблемы науки и образования». – 2015. – № 2 (часть 1). – (<https://science-education.ru>)

3 Ожегов С. И. Словарь русского языка. Под редакцией Н. Ю. Шведовой. – М. : «Русский язык», 1998. – 748 с.

4 Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш. Словарь современных экономических терминов. – М. : Айрис-пресс, 2008. – 480 с.

5 Пусько В. С. Политология: Краткий словарь основных терминов и понятий. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2010. – 113 с.

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF LEADERSHIP PSYCHOLOGY

NURZHUMBAYEVA A. Z.
PhD student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

The global market has created needs for international corporations. Global leadership effectiveness has been a major issue in literature of world business, social issues, human resource management and development, just to name a few (Caligiuri & Tarique, 2012; Rockstuhl, Seiler, Ang, Dyne & Annen, 2011; Harteis, 2012). How to perform global leadership efficiently in the increasingly tough global market is vital to international business and workforce management. Leadership is a key component of all organizations but its function and capacity are getting more complicated with increased involvement in globalization and technology development (Punnett, 2004). Technological advances extend the possibility of global economy which has changed the way people do business and communicate. Cross-cultural managers must look at the world change as a challenge and an opportunity for organizational growth and individual development. In addition, to cope with the changes, international business educators and facilitators need to respond swiftly to the impacts of demographics, technology, and globalization in order to offer specific job skill development on global leadership, work ethic, and continuous learning (Aggarwa, 2011). As the demand of knowledge-based enterprises rises, it is both employees' and managers' responsibilities to enhance the success of workplace learning and workforce development (Harteis, 2012). Global leaders need to build their interpersonal skills to deal with racial conflicts that have occurred and to develop individuals and groups in the workplace [1, p. 207].

For direct work with leaders, it is necessary to clearly understand the content of the concept of «leader». Leadership or the leader is one of the mechanisms for integrating group activity when an individual or part of a social group performs the role of leader, i.e. Unites, directs the actions of the entire group, which expects, accepts and supports its actions. The concepts of «management», «leadership» often substitute for the definition of «leadership», and yet leadership characterizes the specific form of relations in a group or organization. The problem of leadership has attracted attention for centuries. Many thinkers pondered the essence of leadership, the role of leader. Ancient Greek historians Herodotus and Plutarch placed at the center of historical narratives the actions of outstanding leaders namely as monarchs, commanders [4, p. 321].

N. Machiavelli (1469-1527), an Italian writer and thinker, believed that the leader is a sovereign who by any means must achieve political goals.

The English philosopher T. Carly (1795-1881) and the American R. U. Emerson (1803-1882) put forward a voluntaristic concept of the cult of heroes – bearers of the divine predestination and spiritual creators of the historical process, towering on the «average» mass.

C. Lambroso (1835-1909), an Italian psychiatrist, believed that to move forward conservative mankind needs special heroes who are energetic, but mentally abnormal (such he considered Mohammed, M. Luther, etc.). Lambroso divided them into two groups: those who sincerely believe in their divine destiny and hypocritical deceivers of crowds pursuing their personal goals. The desire for leadership related to pathology.

English psychologist and anthropologist F. Galton (1822-1911) is the author of the doctrine of heredity of talent, including the leader. In his opinion, slavish inclinations, evasion from responsibility and independence are characteristic of ordinary people as a result of their herd life. There are separate individuals in animals and in people who are rare; they differ from all others with their outstanding qualities. Thus, Galton draws a parallel between the animal world and human society.

The famous German philosopher F. Nietzsche (1844-1900) considered the desire for leadership as a manifestation of the «creative instinct» of man: the «superman» is the leader, who has the right with extreme cruelty to ignore morality, the weapon of the weak. G. Tard (1843-1904), a French sociologist, defined the basic law of social life to imitate the leader, existing in the form of customs and fashion.

Due to this law, group and social values and norms arise, and individuals, when studying them, socialize, i.e. Adapt to the conditions of life. Known to the whole world, the Austrian psychiatrist and psychologist Z. Freud (1856-1939) explained the desire for leadership by a depressed libido. At the same time, the masses need an authority similar to that of the father in the family [3, p. 285].

Marxist-Leninist theory viewed leadership as a process of complex interaction of people in social groups on the basis of dominant social relations. In the system of joint activity, leadership becomes for a certain group an objective need, which was refracted in the minds of the participants and took the form of expectations and demands addressed to the leader.

In today's world, the problems of leadership are studied by different sciences. Psychology and psychiatry investigate the personality characteristics of the leader. Sociology considers leadership from the point of view of the

social system, social psychology as a process of interaction of social and psychological factors, explores its mechanisms.

One of the classic typologies of leadership goes back to the teachings of the German sociologist and historian M. Weber (1864-1920) on ways to legitimize power. In accordance with these methods, three types of leadership are distinguished.

1 Traditional leadership, which is based on the belief in the sanctity of traditions and customs. The authority of the leader is traditional and often inherited. Thus, the eldest son of a monarch after his death himself becomes a monarch.

2 Rationally legal leadership based on faith in the legitimacy of the existing order, its rationality. Rationally legal leader comes to power on the basis of existing in society laws and other legal norms. He, as a rule, is elected to a leading position in the course of democratic elections, recognizes the laws existing in the society, strictly follows them in political activities. The removal from office of the legal leader also takes place on the basis of the current legislation.

3 Charismatic leadership is based on belief in the special qualities of the individual, which are attractive to the people. In the role of charisma can act such qualities as courage, determination, closeness of the leader to the people, etc. In the view of the people, the charismatic leader is a demigod leader, a prophet who knows everything and everything. This type of leader appears, as a rule, during the crisis periods of the development of society. The charismatic leader has good opportunities to effectively solve the problems facing the society. Such a leader is believed by his followers, supports him and follows him. However, as historical experience shows, not every charismatic leader is able to take full advantage of such opportunities and direct the development of the political process along a democratic path. Moreover, the leader-dictator, who has charisma, is a danger to society. With the support of the people, he can establish an authoritarian or totalitarian political regime and exert a detrimental effect on all spheres of public life. Typical examples of charismatic leaders of this type include B. Mussolini, A. Hitler, J. Stalin, and others [2, p. 49].

Especially it is worthwhile to dwell on the concept-program of leadership study R. Stogdill, in which it is possible to trace the influence of F. Fiedler, and motivational and value views. He views leadership not as a characteristic of an isolated individual, but as an interaction between him and the members of the group.

The study found that leaders whose behavior is characterized by two variables are more effective in their activities than those whose behavior

was characterized by only one of them. Later it was found that the primary attention on the part of the head to the structure of relations increased the professionalism of subordinates and reduced the number of complaints from them, and attention to relations in the structure stipulated relatively low rates of professionalism.

The study was conducted under laboratory conditions by the famous American scientist K. Levin. It consisted of comparing the effect of using three leadership styles: authoritarian, democratic and passive. The results surprised the researchers, who expected the highest popularity and productivity from the democratic leadership style. It turned out that most of the respondents, although they preferred the democratic leader, were more productive with authoritarian leadership.

Table 1 – The content of three styles of leadership

	Authoritarian style	Democratic style	Passive style
Style origin	Concentrating all power and responsibility in the hands of Leader. The prerogative of the leader in establishing the objectives and the choice of means to achieve them. Communication flows are predominantly top	Delegation of authority retention of key positions at the leader. Decision-making is divided into levels based on participation Different groups in an enterprise. Communication is carried out actively in two directions	Removing a leader with responsibility and renunciation from power in favor of the group / organization. Provision of self-government in the desired mode for the group. Communication is built in mainly on the «horizontal basis»
Strong points	Attention to the order, the possibility of predicting the result	Increased personal responsibility for the performance of work through participation in the management of	Group autonomy in decision-making (without leader intervention)
Weak points	There is a tendency to restrain individual initiative	Organization of activities requires a considerable amount of time	The group may lose speed and direction movement without leadership interventions

The ability to lead has always been viewed as a gifted personality that provides the individual with a central position in any group, in any situation.

E. S. Bogaardus singled out the following types of leaders:

- autocratic (leader in a strong organization);

- autocratic (leader in a strong organization);
  - democratic (leader - representative of the interests of the group);
  - executive (the leader who is able to perform any work);
  - Reflexive-intellectual (a leader who cannot lead a large group).
- F. S. Bartlett classified the leaders somewhat differently:
- Institutional type (leader due to the prestige of his position);
  - dominant (receives and maintains its position through force and influence);
  - persuasive (influences the moods of subordinates and encourages them to act).

S. S. Kichelo identified a special type is “leader without an office» and called him a prophet. Prophets go to the forefront of history in troubled times and, enlisting the support of the followers, become symbols of the movement that they initiated themselves.

F. Redl believed that institutional and emotional group processes can occur only around nine types of personalities. In his terminology, it is «patriarch», «leader», «tyrant», «object of love», «object of aggression», «organizer», «tempter», «hero» and «role model» (both positive and negative).

J. W. Getzel and E. G. Guba divided leadership into the legislative (nomothetic), when the roles and expectations of individuals determine the normative dimensions of activity in social systems, ideographic, in which the needs and predispositions of individuals determine the personal dimensions of group activity, as well as the synthetic, reconciling conflicting parties.

V. Bell, R. J. Hill and S. V. Mills considered the following types of leaders:

- formal (in official positions);
- known (considered influential in society);
- influential (really influencing the society);
- Public (actively participating in amateur organizations).

M. Conway observed the leaders of the crowd and singled out three leadership roles. Firstly, it is the leader, who wants to «graze» the crowd in a hypnotic ecstasy, and lead her along the path chosen by him, for example, Napoleon). Secondly, the representative of the crowd, which expresses the well-known well-established «correct» opinions of the people (for example, T. Roosevelt). Thirdly, the interpreter of opinions, striving to formulate what the crowd feels vaguely, its hidden fears and experiences.

Another qualification of the leaders was created by L. I. Umansky. He distinguishes six types (roles) of the leader: the leader-organizer (performs the function of group integration); Leader-initiator (dominates the solution of new problems, puts forward ideas); Leader – the generator of the emotional

mood (dominates the formation of the mood of the group); Leader-erudite (differs in the vastness of knowledge); The leader-standard is the center of emotional attraction, corresponds to the role of «star», serves as a model, ideal); Leader-master (specialist in some kind of activity).

Leadership is also studied as a specific type of relationship in management, i.e. As a process of social impact, or rather, interaction in the organization. However, leadership is not management. Management focuses on making people right, and leadership is for people to do the right things. A manager is a person who directs the work of others, introduces order and consistency into the work performed.

He builds his work on facts and within the framework of established goals. The leader inspires people and inspires enthusiasm in the workers, conveying to them their vision of the future and helping them to adapt to the new, pass the stage of change. Leaders set their own goals and use them to change the attitude of people to business. Leaders select people who understand and share their views and ideas reflected in the leadership vision. Leaders take into account the needs of workers, perceiving their values and motivating their emotions. Leaders are inclined to use emotions and intuition and seek to evoke strong feelings (love or hate) among those around them. Leaders build their relationships with their subordinates on trust, motivating and inspiring them. They place trust in the basis of group collaboration. Managers in many ways have leadership qualities. However, the reverse option is less common in real life [5, p. 409].

From the foregoing, it is quite obvious that the theoretical and methodological basis of leadership psychology is quite broad and includes, along with the psychological, theoretical approaches and methods of related fields of knowledge, primarily management, as well as sociology, history, culture, and political science. At the same time, it is possible to clearly distinguish two branches of the psychological spider, which are system-forming in terms of the subject and tasks of leadership psychology, namely social psychology and the psychology of development. It is these that we will consider as the methodological foundations of the psychology of leadership. At the same time, it is necessary to understand that a number of schools and trends that have been formed in the development of psychology, namely, as a practice-oriented science, fall into the subject-problem field of both social psychology and the developmental psychology.

REFERENCES

1 Bass, Bernard M., Bruce J. Avolio, Dong I. Jung, and Yair Berso. "Predicting Unit Performance by Assessing Transformational and

Transactional Leadership." *Journal of Applied Psychology* 88 (2003): 207–218.

2 Fiedler, Fred E. *A Theory of Leadership Effectiveness*. New York, NY: McGraw-Hill, 1967.

3 Graeff, Claude L. "The Situational Leadership Theory: A Critical View." *Academy of Management Review* 8 (1983): 285–291.

4 House, Robert J. "A Path-Goal Theory of Leader Effectiveness." *Administrative Science Quarterly* 16 (1971): 321–339.

5 House, Robert J., and Ram N. Aditya. "The Social Scientific Study of Leadership: Quo Vadis?" *Journal of Management* 23 (1997): 409–473.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПОЛУЧАТЕЛЕЙ УСЛУГ В УЧРЕЖДЕНИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

ПФЕЙФЕР Н. Э.

д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ПАВЛЕНКО М. В.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Социально-психологическая адаптация – интегративный показатель состояния человека, отражающий его возможности выполнять определенные био-психосоциальные функции: адекватное восприятие окружающей действительности и собственного организма; адекватная система отношений и общения с окружающими; гибкость (адаптивность) поведения в соответствии с ролевыми ожиданиями других [1, с. 32].

Важнейшим элементом этого процесса является согласование самооценок, притязаний и возможностей субъекта с реалиями социальной среды. Это согласование включает в себя реальный уровень процесса, состояние среды и социального субъекта на данный момент времени и потенциальный уровень или возможности, тенденции и закономерности развития как социальной среды, так и социального субъекта.

Процесс социальной адаптации – это взаимонаправленный процесс, предполагающий взаимное воздействие социальной среды и социального субъекта друг на друга. В процессе социальной адаптации формируются приемлемые окружением навыки общения, поведения

и деятельности, дающие возможность личности реализовывать свои потребности [1, с. 39].

В связи с этим актуальной становится социально-психологическая работа с получателями услуг в стационарных и полустационарных учреждениях социальной защиты.

При поступлении в дом-интернат пожилому человеку или инвалиду приходится пройти определенные этапы. После переезда в стационар человеку приходится привыкать к новому месту, режиму дня, сотрудникам и к другим проживающим. Для того, чтобы это произошло менее болезненно, сотрудники максимально уделяют поступившему внимание.

Конечной целью процесса социально-психологической адаптации можно считать удовлетворенность пожилого человека качеством жизни на данном этапе и приобретением своего особого статуса в обществе, который позволяет ему быть активным в общении, быть занятым интересным делом, осознавать свои потребности и возможности.

В основе социальной адаптации человека лежат факторы внутреннего характера, к которым можно отнести личностные особенности, сложившиеся на основе биологических предпосылок, с одной стороны, и влияния социума, с другой. Несмотря на участие социума в формировании личности, она предстает в процессе социализации как внутренний фактор [1, с. 28].

К этой же категории факторов социализации относится и возраст, имеющий специфический характер. Это специфичность проявляется в его подверженности социальному воздействию при всей его биологической сущности. На протяжении всей жизни адаптационно-регуляторные механизмы развиваются, складываются в детстве, стабилизируются в зрелом возрасте и приходят в несостоятельность в пожилом и старческом возрасте. При этом биологический механизм постоянно испытывает социально-психологическое, часто дезадаптирующее влияние [1, с. 37].

Анализ положения пожилых людей в стационарных учреждениях социального обслуживания показал, что они представляют собой своеобразную общность людей, вынужденно объединенных обстоятельствами, общими условиями проживания, неизбежной судьбой [2, с.174].

На начальном этапе пребывания в домах-интернатах пожилые люди и инвалиды переживают кризисную ситуацию, связанную с изменением привычного стереотипа, необходимостью считаться с

новым окружением, регламентированным порядком учреждения, ощущением зависимости.

Это непростая ситуация, включающая отсутствие необходимости заботы о своем социально-бытовом устройстве и как бы облегчающая жизнедеятельность, с одной стороны, сочетается с непривычной гиперопекой персонала, связывающей инициативу, с другой. Оба эти, входящие в противоречия обстоятельства, основывают непосильную психологическую нагрузку на пожилого человека и затрудняют его социальную адаптацию в новых условиях [2, с. 176].

Анализ контингента пожилых людей, находящихся в домах-интернатах, проводимый с учетом таких критериев социальной активности, как способность к самообслуживанию, общению, трудовой и общественно-полезной деятельности, способность к проведению активного досуга, показал его неоднородность.

Проведенная в соответствии с указанными выше критериями группировка пожилых людей показала убывание социальной активности, сужение побудительных мотивов деятельности и нарастание психической и социальной несостоятельности наряду с физической слабостью и выявлением возрастных недугов.

Неоднородность характера и степени выраженности социальной активности пожилых людей, находящихся в домах-интернатах, предопределила и потребности их в мероприятиях по социальной адаптации, имеющих разнонаправленность и специфическое содержание.

Установлено, что более трети пожилых людей, находящихся в домах-интернатах из группы социально-активных нуждаются в проведении адаптирующих и активизирующих мероприятий [3, с. 195].

Социальные технологии адаптации пожилых людей и инвалидов в домах-интернатах осуществляются с учетом двух направлений: сущностно-содержательного и ситуационно-временного [3, с. 196].

Первое из них связано с последовательно проводимой деятельностью по устранению стрессового состояния, созданию комфортных условий проживания и активной деятельностной среды в доме-интернате.

Второе, ситуационно-временное направление социальных технологий выглядит как определенное приложение усилий социально-адаптирующего воздействия в конкретные периоды пребывания пожилого человека или инвалида в доме-интернате: две недели в приемно-карантинном отделении, расселение в жилую комнату, шестимесячное пребывание в учреждении.

Смысл и содержание социальной адаптации пожилых людей в домах-интернатах в создании адаптирующей среды, включающей деятельностное функционирование всех социальных служб учреждения.

Все эти компоненты в их тесном взаимодействии оказывают положительное влияние на пожилого человека или инвалида, способствуя не только его адаптации в новых условиях, но и социализации, поддержанию активного образа жизни, предупреждению наступления преждевременного старения.

Существенным обстоятельством в реализации социальных технологий является взаимодействие различных специалистов, участвующих в организации социальной адаптации пожилых людей и инвалидов в домах-интернатах. Организатором процесса социализации пожилых людей является социальный работник [4, с. 139].

Психосоциальную работу по социально-психологической адаптации подопечных психологи и социальные работники стационарных учреждений строят на следующих методах и технологиях (рисунок 1).

Рисунок 1 – Технологии по социально-психологической адаптации

Можно предложить следующие рекомендации по оптимизации социально-психологической адаптации пожилых людей в домах-интернатах и более эффективной их социализации:

1) необходимо детальное информирование пожилых людей об особенностях обслуживания в домах-интернатах, об условиях проживания, о работе персонала, о социально-бытовом устройстве, о необходимости считаться с интересами окружающих.

Это должно осуществляться еще до поступления пожилого человека в дом-интернат, на этапе оформления документов; в первые дни пребывания пожилого человека в приемно-карантинном отделении необходимо информирование его о службах, о расположении медицинских кабинетов и вспомогательных службах;

2) важно выяснение характерологических особенностей пожилых людей с целью адекватного расселения в жилые комнаты, а при переводе пожилого человека на жилой этаж;

3) необходимо учитывать не только его личностные особенности, но и уровень образования, физическое состояние, интересы и склонности; важно создание комфортных условий проживания (двухместные жилые комнаты, теплые, с хорошим освещением и специальным оснащением с учетом потребностей пожилых людей во вспомогательных устройствах и оборудовании);

4) необходимо создание активной деятельностной среды, терапии занятостью с вовлечением пожилых людей в посильную трудовую и общественно-полезную деятельность, с организацией разумного развлекающего и занимающего досуга.

5) целесообразно создание микросоциальных групп общения, восстановление коммуникативных способностей, преодоление чувства одиночества, вовлечение в любительские занятия. Важна активизация пожилых людей и инвалидов на сохранение и даже возобновление социальных связей с внешним миром: родственниками, сослуживцами, соседями и др.

6) важно создание условий для приема гостей и для возможного посещения их; обязательно введение в штатную структуру домов-интернатов социальных работников для реализации всей программы социальной адаптации пожилых людей.

Таким образом, в процессе социальной адаптации человек выступает как активный субъект, который адаптируется к среде, в соответствии со своими потребностями, интересами, стремлениями и активно самоопределяется. Процесс социальной адаптации предполагает проявление различных комбинаций приемов и способов,

стратегий социальной адаптации. В учреждениях социальной защиты деятельность по социальной адаптации представлена двумя направлениями: сущностно-содержательное и ситуационно-временное, решающие проблемы социальной и психологической адаптации пожилых и инвалидов. Для успешного прохождения этапов социально-психологической адаптации получателей услуг в стационарных учреждениях специалисты проводят комплекс мероприятий, основанных на технологиях психодиагностики, психокоррекции, социально-психологического патронажа, психопрофилактики, проведения психологических тренингов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гусякова Л. Г. Адаптация социальная. // Российская энциклопедия социальной работы. – Ч. 1. – М. : ИСР. – 1997. – С. 32-39.
- 2 Бокарев Н. Н. Социальный потенциал личности и его реализации на разных этапах жизненного цикла. // Талант, знания, опыт старшего поколения на пользу Родине. – М. : МГСУ. – 2000. – С. 174-176
- 3 Дементьева Н. Ф., Шаталова Е. Ю. Особенности адаптации пожилых людей в условиях домов-интернатов // Всероссийский съезд геронтологов и гериатров. – Ч. 1. – Киев, 1988. – С.195-196.
- 4 Войтенко В. П., Помохов А. М. Биологические и социальные основы психологической адаптации при старении. // Старение и адаптация. – Минск-Киев, 2006. – С. 138-141.
- 5 Медведева Г. П. Введение в социальную геронтологию. – Москва-Воронеж : Паритет, 2000.

МЕДИКО-СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С ЛИЦАМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

ПФЕЙФЕР Н. Э.

д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ЮНОШЕВА Н. Ф.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Люди с ограниченными возможностями, как никакая другая категория населения, нуждаются в целом комплексе мероприятий, направленных на реабилитацию и профилактику рецидивов заболеваний, а также на приспособление, адаптацию социальной среды к особенностям функционирования организма. Все эти задачи призвана решать медико-социальная работа.

Целью медико-социальной работы является достижение максимально возможного уровня здоровья, функционирования и адаптации лиц с физической и психической патологией, а также с социальным неблагополучием.

Объектом медико-социальной работы являются различные группы лиц, имеющих выраженные медицинские и социальные проблемы, взаимно потенцирующие друг друга, решение которых затруднено в рамках односторонних профессиональных мероприятий. Работа с такими лицами, численность которых в последние годы неуклонно возрастает, одинаково тяжела и малоэффективна и для медицинских работников, и для специалистов социальной защиты населения, поскольку они неизбежно сталкиваются с кругом проблем, выходящих за рамки их профессиональной компетенции и препятствующих успешной узкопрофессиональной деятельности [1, с. 2].

Медико-социальная работа имеет много общего по своей сути с медицинской помощью и деятельностью органов здравоохранения в целом. Но при этом она не претендует на выполнение лечебно-диагностических функций, а предусматривает тесное взаимодействие с медицинским персоналом и четкое разграничение сфер деятельности.

Социальная работа в системе здравоохранения является способом реализации медико-социальной работы с населением, которая подразделяется на два вида: профилактическая и патогенетическая. В Казахстане до недавнего времени не существовало развитой системы медико-социальной работы, которая могла бы результативно разрешать современные медико-социальные проблемы населения [1, с. 5].

Поэтому с 2011 года в Республике Казахстан в штат поликлиник, больниц, стационарных и полустационарных медицинских учреждений были введены ставки медицинских социальных работников [2, с. 31].

Медико-социальная защита населения включает, например, такие направления деятельности, как первичная медико-санитарная помощь и реабилитация больных с хроническими заболеваниями со стойкой утратой трудоспособности, оказание медико-социальных услуг по уходу за престарелыми, инвалидами, решение социально-бытовых, юридических, воспитательных, психологических и ряда других проблем, выполнение которых невозможно без комплексной подготовки социальных работников [3, с. 16].

Социальная работа в органах здравоохранения сводится к поддержанию состояния достаточно широких функциональных возможностей организма, необходимых для нейтрализации влияния негативных факторов окружающей среды. Причем функциональные

возможности рассматриваются как физиологические резервы, объем которых может сокращаться, или увеличиваться в зависимости от степени их тренированности.

Практическая исследовательская, прогностическая работа социального работника в учреждениях здравоохранения должна органично опираться не только на диагнозы врачей, показания лабораторных экспертиз, но и на психолого-социологические исследования, соответствующую экспертизу социального положения и психологического состояния больного и его близких, ситуаций в их семьях.

Функциональные возможности создаются образом жизни как комплексом режимных моментов, исключающих или усугубляющих истощение названных резервов. Конечной целью всех усилий является охрана здоровья и жизни подопечных.

Медико-социальная работа определяется как организованное социальное обслуживание в больнице, стационаре или вне её. Классической триадой в организации социальной работы в области проблем, связанных с медициной и здравоохранением, являются службы, нацеленные на все виды профилактики – первичной, вторичной и третичной. Здесь идет речь о работе по предупреждению аномальных явлений, лежащих в основе заболевания, по предотвращению осложнений и негативных последствий болезни, по реадaptации и реабилитации больных, оказанию им социальной помощи. Именно в таком комплексном подходе строится медико-социальная работа [4, с. 404].

Специалист социальной работы, участвующий в оказании медико-социальной помощи населению в учреждениях здравоохранения, фактически осуществляет медико-социальную работу – профессиональную мультидисциплинарную деятельность медицинского, психолого-педагогического и социально-правового характера, направленную на восстановление, сохранение и укрепление здоровья.

Работа с инвалидами, имеющими психические заболевания одинаково тяжела и малоэффективна как для медицинских работников, так и для специалистов социальных служб, поскольку неизбежно они оказываются перед кругом проблем, выходящих за рамки их профессиональной компетенции и препятствующих успешной узкопрофессиональной деятельности.

Социальная работа в системе здравоохранения представляет собой комплекс проводимых на государственном и местном

уровнях интегрированных мероприятий: медицинских, социальных, психологических, юридических, педагогических, призванных укреплять социальную защищенность населения, особенно самых уязвимых его слоев [3, с. 8].

В экономически развитых странах многие десятилетия существует звено специалистов медико-социального профиля социальных работников (socialworker). Работа, которую они проводят, это реальное воплощение принципов медико-социальной защиты населения, направленной на оказание конкретной помощи нуждающимся людям [2, с. 6].

В Республике Казахстан социально-медицинская работа еще только начинает развиваться. Идет подготовка специалистов: социальных педагогов, социальных психологов и просто социальных работников. В перечне дисциплин студентов и магистрантов специальности «Социальная работа» присутствует несколько дисциплин медико-социального направления [2, с. 68].

Планируется дальнейшее развитие службы медико-социальной помощи, утверждение соответствующих должностей социальных работников с медицинской ориентацией в лечебно-профилактических учреждениях, их квалификационная характеристика, развитие и оптимизация системы подготовки кадров для работы в здравоохранении.

При подготовке кадров социально-медицинских работников необходима трехуровневая система: специалисты с высшим, средним специальным образованием и персонал, добровольно помогающий ухаживать за престарелыми, одинокими, инвалидами. Для оказания полноценной медико-социальной помощи населению требуется одновременное участие специалистов всех трех уровней (таблица 1).

Таблица 1 – Содержание профессиональных функций социальных работников по уровням подготовки [2, с. 3]

Уровень подготовки	Содержание трудовых функций
1	2
Специалист высшего уровня (социальный работник с высшим образованием или социально-ориентированный врач)	Выполняет сбор полной информации о социальном положении населения, создание банка данных подопечных, распределение их по категориям; составляет и внедряет программы медико-социальной помощи населению обслуживаемого района, отлаживает системы взаимодействия с медицинскими работниками лечебно-профилактических учреждений, координирует деятельность медико-социальной службы со смежными вневедомственными организациями (педагоги, психологи, юристы и др.), направляет и контролирует проведение социальных мероприятий работниками среднего звена, решает другие организационные вопросы.
Медико-социальный работник среднего звена	Непосредственная патронажная работа с семьями по реализации конкретных услуг: оказание первичной медико-санитарной помощи инвалидам, одиноким, больным хроническими заболеваниями; содействие в обеспечении медикаментами, перевязочными и гигиеническими средствами, продуктами питания через специальные магазины по льготным ценам; организация консультативной помощи правоведов, психологов, педагогов; санитарно-просветительная работа и обучение само- и взаимопомощи; выявление и пресечение аномальных явлений в семье; формирование здорового образа жизни у детей и подростков; осуществление социально-бытовой помощи одиноким престарелым и инвалидам; выявление нуждающихся в ортопедической технике, протезах.
Непрофессиональные медико-социальные работники	Осуществляют связь медико-социальных работников поликлиники с добровольными организациями, НПО, оказывающими помощь в социальной работе, волонтеры оказывают помощь по уходу за больными.

Социальный работник в системе здравоохранения должен обладать, наряду с соответствующей квалификацией и профессионализмом, высокими моральными качествами, чувством ответственности, умением работать с людьми, тактичностью, дисциплинированностью, исполнительностью. Социальный работник должен чутко, с эмпатией относиться к обслуживаемым им гражданам.

Социальный работник должен знать:

- основы социальной политики, права и государственного устройства, трудового и семейного законодательства;
- нормативные документы по организации социально-бытового обслуживания граждан пожилого возраста и инвалидов на дому;
- организацию и принципы ведения домашнего хозяйства;
- санитарно-гигиенические требования по уходу за престарелыми и инвалидами в домашних условиях;
- основы психологии лиц старшего возраста и инвалидов;
- основные приемы и методы оказания неотложной доврачебной помощи;
- правила и нормы охраны труда, техники безопасности и противопожарной защиты [4, с. 652].

Основной функцией социального работника является осуществление комплекса мероприятий по социально-медицинскому обслуживанию на дому нетрудоспособных граждан, проживающих на закрепленной за ним территории участка.

Медико-социальное обслуживание – это комплекс мер по оказанию социальной помощи курируемым гражданам, который способствует сохранению социального здоровья и поддержанию жизнедеятельности, преодолению кризисных ситуаций, развитию самообеспечения и взаимопомощи.

Помощь населению всех категорий и групп в получении им предусмотренных законодательством социально-медицинских услуг, предоставляемых социальными работниками, должна обеспечивать своевременное и в необходимом объеме предоставление услуг с учетом характера заболевания, медицинских показаний, физического и психического состояния клиентов. [4, с. 405].

Специальные услуги, оказываемые в медико-социальных учреждениях, подразделяются на:

1) социально-бытовые услуги, направленные на предоставление жилой площади, в том числе для спальных комнат; предоставление питания, мягкого инвентаря; обеспечение бытовым обслуживанием (стрика, сушка, глажение, дезинфекция нательного белья, одежды, постельных принадлежностей); предоставление транспортных услуг; оказание помощи в написании и прочтении писем; оказание парикмахерских услуг;

2) социально-медицинские услуги, предусматривающие обеспечение ухода за больными; проведение медицинских процедур; оказание санитарно-гигиенических услуг; определение потребности

в лекарственных препаратах; проведение диспансеризации больных; обследование врачами узких специализаций;

3) социально-психологические услуги, направленные на психологическую диагностику и обследование личности, социально-психологический патронаж, психологическое консультирование, оказание экстренной психологической помощи, проведение психологических тренингов, оказание психологической помощи (беседы, выслушивание, подбадривание, мотивация к активности);

4) социально-педагогические услуги, направленные на социально-педагогическое консультирование; обучение основам бытовой ориентации и ручной умелости, оказание услуг по формированию навыков самообслуживания, личной гигиены, поведения быту и в общественных местах, самоконтролю, навыкам общения и другим формам жизнедеятельности;

5) социально-трудоуслуги, предусматривающие проведение мероприятий по обследованию имеющих трудовых навыков, проведение лечебно-трудоу деятельности, проведение мероприятий по обучению получателей услуг доступным профессиональным навыкам;

6) к социально-культурным услугам относятся: организация праздников, досуговых мероприятий, организация и проведение клубной и кружковой работы;

7) социально-экономические услуги, предполагают содействие в получении полагающихся льгот, пособий, компенсаций и других выплат;

8) социально-правовые услуги, направленные на юридическое консультирование, помощь в оформлении документов, имеющих юридическое значение, обеспечение представительства в суде для защиты прав и интересов, получение по доверенности пособий, других социальных выплат в порядке, установленном Гражданским кодексом Республики Казахстан [5, с. 131].

Специальные социальные услуги в области здравоохранения предоставляются лицу (семье), находящемуся в трудной жизненной ситуации и включают комплекс доступных, специальных социальных услуг, оказываемых на уровне человека, семьи и общества путем:

- 1) консультирования (как индивидуального, так и группового);
- 2) активного посещения, наблюдения и оказания помощи на дому (патронаж и социальное сопровождение);
- 3) оказания помощи (консультирования) по телефону доверия;

4) создания групп поддержки, проведения тренингов, работы с инициативными группами, группами само- и взаимопомощи [6, с. 48].

Таким образом, социальная работа в системе здравоохранения представляет собой комплекс проводимых на государственном и местном уровнях интегрированных мероприятий: медицинских, социальных, психологических, юридических, педагогических, призванных укреплять социальную защищенность населения, особенно самых уязвимых его слоев, в том числе лиц с психическими заболеваниями.

ЛИТЕРАТУРА

1 Денисов И. Н. Социальная работа в учреждениях здравоохранения. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1992. – 28 с.

2 Организация предоставления специальных социальных услуг лицам с психоневрологическими заболеваниями: обзор международного опыта и пути его применения в Республике Казахстан в свете введения Стандарта оказания специальных социальных услуг в области социальной защиты населения лицам с психоневрологическими заболеваниями. – Астана, 2009. – 127 с.

3 Основы социальной работы: Учебник / Под ред. П. Д. Павленок. – М., 2002.

4 Холостова Е. И. Социальная работа: Учебное пособие – 5-е изд. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 668 с.

5 «Перечень гарантированного объема. Стандарты оказания специальных социальных услуг в области социальной защиты населения». Верстка и печать ТОО «Типография Форма плюс». Тираж 1000 экз. – 228 стр.

6 Лебединская О. И. Кошовская Т. В. Роль и место социальных работников в учреждениях здравоохранения / Социальная работа в учреждениях здравоохранения. – М., 1992. – С. 47-50.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ

САГИТОВ М. А.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

На современном этапе развития Республики Казахстан в соответствии с приоритетами, поставленными Главой нашего

государства, сегодня достаточное внимание уделяется воспитанию, развитию молодых лидеров, способных направить наше государство по продуктивному и эффективному развитию во всех его направлениях.

Кто такой молодой лидер? Если мы обратимся к истории психологии и просмотрим понятие лидерств, то увидим, что поиски качеств, присущих лидерам, продолжают в течение многих веков. «Вопросами о том, что отличает лидеров от обычных людей, задавались философы от Платона до Плутарха, тем самым отмечая, что лидерство происходит из индивидуальных особенностей человека» [1, с. 3].

В XIX веке к исследованию лидерства обратилось множество авторов, противопоставлявших лидера и толпу, рабов и пытавшихся найти этому объяснение. «Одну из наиболее влиятельных теорий сформулировал Френсис Гальтон, считавший лидерство проявлением природного, наследственного таланта» [2, с. 45]. Сесиль Родс, в свою очередь, считал, что лидера можно воспитать из одарённого человека через соответствующее обучение.

Именно, для развития вышеуказанных качеств на протяжении многих лет в Республике Казахстан в период летних каникул проводятся летние лагеря для лидеров, на базе которых проводятся различные тренинги, направленные на развитие коммуникативных навыков и лидерских качеств. Однако недостаток деятельности данных лагерей состоит в том, что они охватывают только подростков, носят кратковременный характер и попадают туда дети, которые проявили свои лидерские качества в школьной среде. Школьники, относящиеся к младшему или старшему возрасту, не имеют возможности пройти обучение.

Проведенный анализ деятельности психологических центров в городах Казахстана (гг. Астана, Павлодар) по оказанию тренинговых программ показывает, что, как правило, их программы носят узконаправленный характер и рассчитаны на короткий период времени. Если приводить в пример частные школы или центры, которые в Казахстане занимаются развитием лидерских качеств, то они направлены только на подростков в возрасте от 12-14 лет. Тренинговые программы, направленные в том числе на развитие лидерских качеств, должны опираться на четкую и конкретную методологию.

В задачу инвестиционного проекта следующее-предложить населению образовательные услуги по развитию личности ЛИДЕРА в возрасте от 14 лет до 35 лет.

Мы уверены, что каждый ребенок – уникальная личность со своими особенностями и задатками. Разработанная нами тренинговая

программа по развитию лидерских качеств позволяет подросткам стать более уверенными в общении со сверстниками, развить их эмоциональный и социальный интеллект, необходимый лидеру, способствовать максимальному раскрытию их природного потенциала. Мы учим лидеров понимать и ценить свой внутренний мир и свою индивидуальность и принимать индивидуальность других людей. Сформированные коммуникативные навыки в процессе обучения позволяют участникам тренинга переносить их в реальную жизнь за пределы тренинговой группы.

Мы видим свою миссию в поддержании естественной готовности стать Лидерами, то есть теми людьми, которые смогут развивать новые направления в науке, производстве, образовании, искусстве и которые смогут повести за собой других.

При этом для нас важно, чтобы дети, которые занимаются в нашей Школе Лидеров, с уважением относились к окружающим людям и пространству вокруг себя, к личности другого человека. С этой целью мы устанавливаем ряд правил и ограничений, которые соответствуют целям и задачам тренинга, возрастным особенностям его участников.

Деятельность нашей школы и всех сотрудников опирается на принципы, сформулированные на основе положений гуманистической психологии [3, с. 480] и гуманной педагогики [4], концепции раннего развития [5] и др. Ниже представлены основные характеристики данных принципов.

Принцип безусловного принятия: Общаясь с лидером, мы принимаем его таким, какой он есть, не навязывая ему ожиданий, которые не соответствуют его возможностям.

Принцип в «ближайшей зоне развития»: Мы способствуем развитию лидера, предлагая ему осваивать новые действия, которые он пока не может выполнить самостоятельно, но может сделать это с помощью взрослых. При этом мы берем на себя только то, что лидер не может выполнить сам, предоставляя ему самому делать остальное. Если лидер не просит помощи, мы не вмешиваемся в дело, которым он занят. Своим невмешательством мы как бы сообщаем ему: «С тобой все в порядке! Ты, конечно, справишься сам!»

Принцип партнерского взаимоотношения: Взаимодействуя с лидером, мы даем ему почувствовать, что он является полноправным участником общения, внимательно выслушивая все, что он хочет нам рассказать.

Принцип системного подхода: Семья – это система, поэтому изменения, происходящие с одним из членов семьи, влияют на

остальных членов семьи и на всю систему в целом. Мы относимся к родителям Лидера как к партнерам и согласуем с ними свои действия, чтобы способствовать развитию личности Лидера и сохранению позитивных изменений.

Ценности Школы Лидеров «Новое поколение»:

1 Принятие и понимание себя, реализация себя в обществе

- Гармонично развиваются в сфере профессии, семьи, личности
- Уверены, что работа с Лидерами – это их призвание
- Развивают свои таланты, способности
- Ощущают свою принадлежность к природе, жизни... Любят природу, людей, жизнь

2 Ответственность. Способность отвечать за себя и свои поступки

– Ощущение глубокой ответственности за будущее каждого Лидера, которое формируется в данный момент как результат вашего с ним взаимодействия

– Понимание того, что взрослый является примером для Лидера, должен быть носителем того, чему учит Лидера, что хочет в нем развивать. «Личность воспитывается личностью, любовь – любовью, вежливость – вежливостью и т.д.»

– Умеют держать слово, доводить начатое дело до конца, проявлять инициативу.

3 Готовность к диалогу

– Уважительно относятся к Лидерам. Прежде чем делать выводы, стремятся понять мотивы их поступков;

– Умеют строить отношения в коллективе.

– Лидеры школы лидеров «Новое поколение» обязаны соблюдать следующие принципы:

1 Принятие и понимание себя, реализация себя в обществе:

– рассказать о себе, о своих эмоциях, переживаниях, мечтах, увлечениях

– иметь увлечения, любить играть, учиться, фантазировать, творить. Развивать свои навыки, способности, таланты

– Понимая себя, Лидер может отличать свои желания от чужих, принесенных

– Лидеры ощущают свою принадлежность к природе, жизни... Любят природу, людей, жизнь

Любят природу, людей, жизнь

2 Ответственность. Способность отвечать за себя и свои поступки

– Лидеры умеют держать слово

– Лидеры любят и умеют проявлять инициативу

– Лидеры умеют доводить начатое дело до конца

3 Готовность к диалогу

– Лидеры стремятся понять другого человека

– Лидеры могут донести свою позицию до окружающих

– Лидеры с уважением относятся к другим людям, умеют устанавливать контакты, быть в коллективе.

Наши преимущества перед другими образовательным учреждениями:

Широкий спектр программ, собранных в одном месте, – несомненное преимущество в современном городе, не надо тратить время, чтобы доставить лидера из одного кружка в другой, простаивая часами в пробках.

Психологический подход программы школы – это авторские разработки наших психологов и педагогов, в основе которых заложены принципы гуманистической психологии и гуманной педагогики, включая в себя современные образовательные технологии. Наши занятия учитывают возрастные и индивидуальные особенности развития личности.

Обязательным условием работы в нашей школе является программа повышения квалификации для тренеров, которые постоянно повышают квалификацию (гг. Москва, Санкт-Петербург, РФ). Так же мы сотрудничаем со спортивными инструкторами, журналистами, экономистами, актерами, художниками, хореографами, лингвистами, предпринимателями. Это позволяет развивать необходимые компетенции участников тренинговой программы.

– Школу Лидерства «Новое Поколение» планируется открыть в гг. Алматы, Астаны, Павлодара и расширить филиальную сеть деятельность данной школы по Казахстану. Планируется, что Школа будет занимать территорию 200 кв.м., оборудована с учетом всех современных требований. На занятиях будут использоваться экологически безопасные материалы, современные пособия, игры. Для малышей в Школе планируется оборудовать детские санузлы, организовать парковка для колясок, для велосипедов. Для родителей предусмотрена возможность комфортного ожидания во время занятий, wi-fi. Для безопасности Клиентов в зонах общего пользования установлено видеонаблюдение.

Таким образом, мы планируем успешно реализовать более 100 программ Лидеров, обобщить опыт работы с Лидерами в разных психолого-педагогических направлениях, и мы создадим и реализуем обучающие программы для специалистов в области детской практической психологии и педагогики. Выпускников школы Лидеров

«Новое поколение» будут выделять следующие черты: понимание себя, желание развивать свои способности, умение договариваться, креативность предложений, нестандартный подход к достижению целей. Лидеры становятся более уверенными, самостоятельными, ответственными. Их лидерские качества проявляются в том, что они умеют видеть «хочу» как «могу», воспринимать свои желания как цели и реализовывать их.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Plato. The Dialogues of Plato translated into English with Analyses and Introductions by B. Jowett, M. A. – Oxford University Press. – Vol. 3., 1892. – 597 p.
- 2 Бендас Т. В. Психология лидерства. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
- 3 Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
- 4 Амановили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике.- М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. – 496 с.
- Масару Ибука. После трех уже поздно. – Альпина нон-фикшн, 2017. – 224 с.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АУТИЧНОГО РЕБЕНКА

САРДАРБЕКОВА Ш. Г.

дефектолог, КГУ «Областная психолого-медико-педагогическая консультация», г. Павлодар

Ранний детский аутизм – нарушение психического развития, характеризующееся аутистической формой контактов с окружающими, расстройствами речи и моторики, стереотипностью деятельности и поведения, приводящими к нарушениям социального взаимодействия.

Развитие этого синдрома может начинаться в возрасте от рождения до 36 мес. (3 лет) жизни ребёнка. Его определяют аутистическая отгороженность детей от реального мира с неспособностью формирования общения и неравномерным созреванием психической, моторной, речевой и эмоциональной сфер жизнедеятельности. Поведение и игры аутичных детей характеризуются стойкими стереотипами, отсутствием подражания, недостатком реакции на окружающее и повышенной чувствительностью на условия как комфорта, так и дискомфорта.

Форма общения с родными (особенно с матерью) – без эмоциональной реакции, вплоть до отказа общения с ними.

Во внешнем облике детей обращают на себя внимание застывшая мимика, направленный как будто в себя взгляд или в пустоту, отсутствие реакции «глаза в глаза».

Моторика аутичных детей угловатая со стереотипными движениями, ходьбой «на цыпочках». Речь развивается слабо, бессвязна, отсутствуют жестикация, сохраняются эхолалии, фразы-штампы. Голос то громкий, то неожиданно становится тихим и ребенок переходит на шепот. Нарушено произношение звуков, которое может быть разным – от невнятного до правильного. Лучше ребёнок реагирует на тихую шепотную речь. Отсутствует стремление к усвоению новых фраз. Они не употребляют личных местоимений и говорит о себе во втором или в третьем лице.

Дети – аутисты по сравнению со здоровыми сверстниками значительно реже жалуются. На конфликтную ситуацию реагируют агрессивными действиями, криком либо занимают оборонительную позицию. При сниженной болевой чувствительности у них наблюдается склонность к нанесению себе различных повреждений.

Многие из таких детей страдают тяжелым нарушением процесса приёма пищи. Иногда они вообще отказываются есть. Приходится сталкиваться с предпочтением определенного вида пищевых продуктов.

Аутичные дети могут страдать тяжелыми нарушениями сна. Особенно трудно, а иногда и невозможно для них заснуть. Некоторые из таких детей не могут засыпать в одиночку, с ними должны находиться кто-то из родителей. Дети не могут засыпать в собственной кровати, засыпают на каком-нибудь определенном стуле и только в сонном состоянии их можно перенести в кровать.

У аутичных детей встречаются и необычные пристрастия, фантазии, влечения и они как бы полностью захватывают ребенка, их нельзя отвлечь, увести от этих действий. Одни из таких детей – раскачиваются всем телом, совершают однообразные прыжки или кружатся, получают удовольствие от разрывания бумаги или ткани, переливают воду или пересыпают песок, наблюдают за огнем). При часто сниженной болевой чувствительности у них наблюдается склонность к нанесению себе различных повреждений. Другие дети проявляют необычные пристрастия к планам улиц, электропроводок, схемам движения транспорта.

У некоторых детей имеются фантастические идеи перевоплощения в животное или сказочный персонаж. Часть из детей стремиться

к странным, неприятным на обычный взгляд действия: постоянно рисуют жестокие сцены (казней), проявляют агрессивность в действиях. Эти особые действия, пристрастия, фантазии играют важную роль в патологическом приспособлении таких детей к окружающему и к себе.

Существует однообразный и односторонний характер развития способностей и увлечений этих детей: любят перечитывать одни и те же книги, коллекционировать однообразные предметы, из которых можно выделить две группы:

- оторванность от действительности (сочинение бессмысленных стихов, «чтение» книг на непонятном языке);
- связанные с определенными сторонами действительности, направленные на продуктивную деятельность (интерес к математике, языкам, шахматам, музыке) – что в дальнейшем может привести к развитию способностей.

В своих социальных взаимодействиях ребенок крайне избирателен. Постоянная погруженность во внутренние переживания, отгороженность аутичного ребенка от внешнего мира затрудняют развитие его личности. У них крайне ограничен опыт эмоционального взаимодействия с другими людьми, он не умеет сопереживать, заражаться настроением окружающих его людей. Дети с чертами аутизма ни на одном возрастном этапе не играют со сверстниками в сюжетные игры, не принимают социальных ролей и не воспроизводят в играх ситуации, отражающие реальные жизненные отношения: профессиональные, семейные и другие. Наибольшее удовольствие получают при манипулировании с неигровыми предметами, дающими сенсорный эффект (тактильный, зрительный, обонятельный). Игра у таких детей некоммуникативная, дети играют в одиночку, в обособленном месте.

Ранний детский аутизм следует дифференцировать от особой формы умственной отсталости – синдрома «счастливой куклы». Характерным признаком является сочетание интеллектуальной недостаточности с выраженным недоразвитием речи, частыми приступами смеха и характерной подпрыгивающей походкой, напоминающей движения механической куклы.

Постановка диагноза детского аутизма (синонимы: РДА, синдром Каннера) основывается на наличии трех основных качественных нарушений: недостаток социального взаимодействия, недостаток взаимной коммуникации, а также наличие стереотипных форм поведения. Они являются общими чертами индивидуального развития и проявляются во всех ситуациях, хотя могут варьировать по степени выраженности. Независимо от наличия или отсутствия

умственной отсталости, эпилептических приступов, врожденной краснухи, туберозного склероза, церебрального липидоза, хрупкой Х-хромосомы, которые нередко сопровождают детский аутизм, расстройство определяется только по наличию особенностей поведения, не соответствующих умственному развитию.

Одной из важных проблем при работе с такими детьми является дифференциальная диагностика случаев раннего детского аутизма. Постановка диагноза «ранний детский аутизм» – процедура длительная и ответственная. Она опирается на долгое знакомство с ребенком, страдающим аутизмом и на наличие уже известных симптомов в его поведении: избегают общения даже с близкими людьми, у них отсутствует интерес к окружающему миру, явно выражены страхи, особенности поведения характерны повышенные затруднения в формировании социально-бытовых навыков при сохранном, а часто даже при опережающем биологический возраст интеллекте однообразное (стереотипное), часто ритуальное поведение, которое проявляется в однообразном повторении одних и тех же простых движений или более сложных ритуальных действий чрезмерная психомоторная возбудимость, двигательная расторможенность, которая нередко сочетается с импульсивностью и агрессивным поведением.

Необходимо провести анализ расстройств умственных способностей детей больных аутизмом, и детей, страдающих схожими расстройствами - олигофренией и шизофренией. Именно с этими заболеваниями часто путают на практике ранний детский аутизм: в первом случае – по причине сниженного интеллекта, во втором - из-за замкнутости и социальной дезадаптации больного ребенка. Ученые предполагают наличие значимых различий в структуре интеллекта детей, больных аутизмом, и детей, больных олигофренией и шизофренией. Одной из сопутствующих задач при диагностике – это систематизация наиболее значимых симптоматических проявлений олигофрении, шизофрении и раннего детского аутизма и получение на этой базе возможности более точной и быстрой диагностики раннего детского аутизма.

Детский аутизм является одним из наиболее серьезных нарушений в развитии ребенка и его основные симптомы – это отрешенность и погружение в себя.

Диагноз РДА ставится при значительных нарушениях в развитии речи и эмоционально-волевой сферы ребенка, больших затруднениях в общении с окружающими, плохой связи с внешним миром.

Интеллект ребёнка может быть при этом и нормальным. Но необходимо обратить особое внимание на поведение ребёнка с тем, чтобы исключить ряд следующих признаков раннего детского аутизма:

- * Насколько обычен режим дня ребёнка и соответствует ли возрасту малыша?
- * Продолжителен ли ночной сон?
- * Соответствуют ли возрасту рацион, приемы кормления или приобретённые навыки самостоятельного питания?
- * Продолжительный и часто беспричинный плач.
- * Страхи и беспричинные приступы тревоги.
- * Полное отсутствие навыков речи или медленное их развитие.
- * Если ребёнок использует разговорную речь, то при этом он упоминает о себе во втором или третьем лице (ты, он), но не в первом (я).
- * Остановки в развитии или потеря приобретённых навыков (регрессия).
- * Странности в поведении, неадекватные реакции.
- * Избегает взглядов других людей, настойчиво не смотрит в глаза.
- * Отсутствие взаимности в общении с другими людьми и интереса к общению, особенно со сверстниками.
- * Отсутствие реакции на просьбы взрослых, как будто ребёнок не слышит.
- * Частые состояния отрешённости от внешнего мира, пустой взгляд в пространство.
- * Навязчивое предпочтение различных предметов без использования их по назначению.
- * Навязчивый интерес к определённым областям знаний, очень специфические знания.
- * Избегание физических контактов. (Например, грудные дети не любят быть на руках).
- * Ребёнок не реагирует на боль или сверхчувствителен к боли.
- * Часто подвергает себя опасности, не оценивая его степень.
- * Очень чувствителен к различным звукам (закрывает уши руками).
- * Совершает необычные повторяющиеся движения (крутится как волчок, ходит на «цыпочках», машет руками).
- * Примитивный характер игры (стремление к упорядочению предметов).
- * Эмоциональные реакции не пропорциональны ситуации или совсем ей не соответствуют.
- * Не понимает эмоциональные состояния других людей.

* Плохо усваивает навыки общения (Например: не машет ручкой при расставании с близкими).

* При обследовании новых предметов пытается проверить их на вкус и на запах.

* Очень резкие смены настроения, резкая реакция на изменение окружающей обстановки.

* Не реагирует, когда называют его имя, особенно, если оно перечисляется наряду с несколькими другими именами.

* Хорошая автоматическая память позволяет ребёнку воспроизводить стихи и песни. При этом может иметь место полное непонимание смысла произносимого.

* Необычный тембр голоса или монотонная речь.

Если у родителей возникают какие-либо сомнения в отношении поведения ребёнка по каким-то из перечисленных параметров, рекомендуется обратиться за консультацией к врачу - специалисту.

Среди нарушений психологического развития выделен детский (типичный) аутизм и атипичный аутизм. Симптоматика детского аутизма проявляется в возрасте до трех лет, тогда как признаки психических нарушений при атипичном аутизме наблюдаются после трех лет.

Эта болезнь поражает не только психические функции (речь, интеллект, мышление), но и отражается на восприятии ребенком целостной картины окружающего в целом. Для них важен не предмет в целом, а отдельные его сенсорные качества: звуки, форма и фактура предметов, их цвет.

Основная проблема аутизма заключается в непонимании ребёнком общего смысла событий, которые происходят вокруг него. Они не имеют собственного мнения.

Одними из основных критерий болезни являются:

- отсутствие у ребёнка стремления к контактам с окружающими
- отгороженность от внешнего мира
- слабость эмоциональных реакций
- недостаточная способность дифференцировать людей, животных, неодушевлённые предметы
- недостаточная реакция на зрительные и слуховые раздражители
- боязнь всего нового
- однообразное поведение, наличие постоянных стереотипных движений (постукивание, бег по кругу, трясение руками, разрывание предметов).

Одним из самых существенных симптомов является не протест этих детей против перемены обстановки. Кора головного мозга у этих детей неплохо, но пассивно регистрирует и запечатлевает все, что случайно попадает в их поле зрения, но утрачивает способность активного, избирательного отношения к явлениям окружающей среды. Отсюда и возникают грубые нарушения внимания, склонность «невидящим» взглядом скользить без интереса по окружающим лицам и предметам, бесцельные движения, длительная неспособность овладеть навыками самообслуживания и главное – длительная задержка формирования самосознания, комплекса «Я», что сказывается в склонности говорить о себе в третьем лице, в подражательности речи и действий.

Наиболее близкие люди, которые окружают детей – это, конечно, их родители. Перед ними стоит очень важная задача – вырастить и воспитать ребенка. У родителей детей с аутизмом эта задача усложняется во много раз. Им необходимо помочь такому ребёнку адаптироваться во внешнем мире. Поэтому, в первую очередь, нужно информировать родителей об этом заболевании и призывать их к трезвому пониманию ситуации, а не к панике.

На долю родителей выпадает наиболее трудная роль по развитию и подготовке аутичного ребенка к жизни. Эффективность методов коррекции возможна только при их систематическом использовании в условиях домашней обстановки, при терпеливом и внимательном отношении к своему ребёнку.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨШБАСШЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІ

САРСЕКЕЕВА А. К.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
НУРГАЛИЕВА М. Е.
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Көшбасшылық идеясы көшбасшының небәрі болжалды бейнесі ретінде көптеген өзгерістер мен айналымдардың кезегінен өтті: қаһарман-көшбасшы, елбасшы-көшбасшы, әділ көшбасшы және т.б. Кейін көшбасшы бейнесімен бірге оның идеологиялық дәйектеме қызметін атқаратын, сондай-ақ көсемшілдік, басқарудың мінсіз теориясы, тиімді билік түрлері сияқты көшбасшылық табиғатының түсіндірмесін кең ашатын теоретикалық негіз қалыптаса бастады.

Қазіргі таңда көшбасшылық екі түрлі көзқараспен қарастырылады. Біріншіден, тұлғааралық ықпалдың ерекше түрі ретінде, басқаша айтқанда, «топ немесе ұйымның өзіндік мақсаттарына қол жеткізу бағытында басым күшсіз әрекет үдерісі». Және, екіншіден, көшбасшылық «табысты әсер немесе ықпал етуші тұлғаларға тіркелетін белгілі бір қасиеттердің жиынтығы» болып та қарастырылады [1, 69 б.].

Көшбасшылықтың өте жиі кездесетін теорияларын төрт түрлі топқа бөлуге болады: көшбасшылық қасиет теориясы және мінез-құлық теориясы, жағдаяттық теориясы немесе күтпеген жағдайлар теориясы, сонымен қатар харизматикалық және түрлендірмелі амалдары бар жаңа көшбасшылық теориясы. Алайда тұжырымдамалардың көп түрлілігіне қарамастан, көшбасшылықты оқыту үш негізгі тұрақсыз шамалардың қисынынан құралады: көшбасшылық қасиеттер, көшбасшылық мінез-құлық және көшбасшы жолындағы әр түрлі жағдайлар.

Көшбасшылықтың айрықша ерте, дәстүрлі тұжырымдамалары көшбасшылықтың тиімділігін көшбасшының өзіндік сапалары мен қасиеттерін бағалау ұстанымы арқылы немесе оның экономикалық мінез-құлық тұғырынан анықтады. Бұл ретте жағдаяттық – назарға алынбаған көшбасшы әрекет еткен мәнмәтін.

Көшбасшылық сапалар теориясының ең алғашқы зерттеулері көпшіліктің арасынан ұлы адамдарды ерекшелетін қасиеттерді дәлелдеуге тырысты. Зерттеушілер көшбасшылардың бойында тұрақты әрі бірегей, қайталанбас сапалардың болатындығына сенді. Осыған сүйене отыра, ғалымдар көшбасшылық қасиеттерді зерттеуге кірісті, оларды айқындау арқылы өзге көшбасшыларды көпшілік арасынан сараптап шығаруға көптеген өлшемдерді қалыптастырды. Бұл амал тұлға көшбасшы болып дүниеге келеді деген сенімге негізделді.

Көшбасшылық сапалар теориясы (құрылымдық теория) өз алдына тиімді көшбасшының универсалды құрылымын тану туралы, көшбасшыға тән мінез-құлық пен ерекше сипатын анықтау жөніндегі міндеттерді қояды. Көптеген зерттеушілер тұлғаны көшбасшы ретінде танытатын сипаттамалар жиынтығын айқындады. Мәселен:

- басқарушылық топты қалыптастыра білу;
- бизнестің дамуын стратегиялық басқару;
- тұрлаусыздық жағдайларында шешімдер қабылдай алу қабілеттілігі;
- өзіндік тәртіп пен ұйымдастырушылық факторлары;
- өкілеттілік беру іскерлігі және қажетті нәтижеге қол жеткізуді бақылау;

– ұжымның арасында құрылымдық қарым-қатынасты орнықтыру қабілеті;

– келіссөздер жүргізу мен өз ұстанымын дәлелдей алу [2].

Құрылымдық теорияның кейінгі зерттеулері көшбасшылардың бойынша ең көп кездесетін қасиеттерді төрт түрлі топқа жіктеп көрсетеді: физиологиялық, психологиялық, интеллектуалдық және дербес.

Физиологиялық қасиеттері – сүйкімді келбет (бет әлпеті, бойы, салмағы), ұнамды дауыс, жұмыс істеуге зор қабілеттілік, жігерлілік.

Психологиялық қасиеттері – жеке адамның тұрпаты бойынша: экстраверт, интраверт; темпераменті бойынша: флегматик, сангвиник, холерик. Өктемшілдік, кеудемсоқтық, агрессиялық, үстемдік, салмақтылық, шығармашылық, батылдық, тәуелсіздік, жасампаздық, табандылық.

Интеллектуалдық қасиеттері – парасаттың жоғары деңгейі: ой, логика, есте сақтау қабілеті, интуиция, энциклопедиялық білім, дүниетанымдылық, зеректік, қырағарлық, ой ұшқырлығы, мысқыл сезім, тұжырымдамалық.

Дербес қасиеттер – іскерлік қасиеттер: ұйымдастырушылық, тәртіптілік, сенімділік, дипломатиялық, шаруашылық, жауапкершілік, дербестік, тәуекелділік; дербес қасиеттер: ізгі ниеттілік, әдептілік, өнегелілік, адалдық, байланысқа бейімділік, зерделілік.

Көшбасшылық – бұл басқарушылық мәртебе, лауазым иесі, билік шешімдеріне байланысты әрекет ететін қызметкер. Көшбасшының дербес қасиеттерінің ең негізгі әрі маңызды тобына оның интеллектуалды қабілеттілігі мен әлеуеті жатады.

Интеллект және интеллектуалды әлеует деген – бірлікті құрастыратын, алайда тепе-тең бола алмайтын екі түрлі ұғым. Интеллектуалды әлеует, ең алдымен, қабілет пен үрдістің, адамның жалпы қасиеттері мен оның уәждемелік-мұқтаждық өрісінің байланысы [3].

Интеллектуалды әлеует – көп және әртүрлі деңгейлі детерминациясы бар жүйелік ерекшелік. Тұлғаның интеллектуалды әлеуетін өзара байланыс талдауының негізінде ашуға болады: парасат – тіршілік әрекетінің үрдісі; парасат – тұлға.

Б. М. Бим-Бад дайындаған «Педагогикалық энциклопедиялық сөздікте» және «Үлкен энциклопедиялық сөздікте» интеллект ұғымына берген анықтама білім беру жүйесінде қолданыс тауып отыр [4, 4 б.].

Интеллект: 1) индивидтің ақыл-ой қабілетінің тұрақты құрылымы;

2) белгілі бір мәселені танып білу және оны шешуге қатысты адамның жаңа өмірлік жағдайларға (міндеттерді шешу барысындағы мінез-құлық сипаттарының жинағы ретінде) бейімділігі мен кез келген іс-әрекеттің табыстылығын анықтайтын индивидтің танымдық үдерістерінің өзгертін жүйесінің (ойлау, сезіну, қабылдау, жадына сақтау, қиялдау, елестету және т.с.с.) және басқа қабілеттері негізіндегі жалпы қабілет;

3) индивидтің барлық таным функцияларының жиынтығы: түрткі мен қабылдаудан ойлау мен қиялға дейін, таным іс-әрекеттерінің негізгі формасы.

Интеллект пен адамның ақыл-ой әрекеттері екі бөлек ұғым болғанымен, өте тығыз байланысып жатыр. Осыны ажырата түсіну маңызды. Интеллект ұғымының құрылымы күрделі және көп деңгейлі, оның тұтастай бірлігі ақыл-ой қабілеттерінің өзара әрекеттесуі негізінде байқалады. Осы анықтамамен қатар биологиялық тұрғыдан интеллект – адамның жаңа жағдайларға саналы түрде бейімделу қабілеті деп анықталады. Ал педагогикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, интеллект – оқуға деген қабілеттілік, білімділік деген ұғымдармен сипатталуда.

Американдық ғалым Дэвид Векслердің пайымдауынша интеллект – ақылмен іс-әрекет жасау, рационалды түрде ойлау және өмірлік мәселелерді дұрыс және білу, яғни интеллект – адамның қоршаған ортаға бейімделе алу қабілеті.

Тұлғаның интеллектуалды әлеуетін дамыту мен қалыптастыру әлеуметтік-экономикалық өркендеудің және саяси дамудың тиімді факторы болып табылады.

Интеллект ұғымы адамның қабілеті ретінде түсіндірілсе де ол басқа қабілеттер арқылы іске асырылады: таным, оқу, логикалық ойлау, талдау арқылы ақпараттарды жүйелеу, олардың қолдану аясын анықтау, заңдылықтары мен ерекшеліктерін табу, ұқсас ақпараттармен салыстыру т.с.с. Адамның интеллектісінің маңызды сапаларына оның талаптылығы, ойының тереңдігі, жылдамдығы, логикалық ойлау, ойлаудың дәлдігі, сын тұрғысынан ойлауы, ойының кеңдігі, интуицияның дамығандығы жатады. Интеллект феноменін толық түсіну үшін оны көпдеңгейлі құрылым ретінде қарастыру керек. Себебі, оны генетикалық, әлеуметтік, іс-әрекеттік, феноменологиялық т.б. тұрғылардан қарастыруға болатыны белгілі. Осы тұрғыларға

сәйкес интеллекттің көпденгейлік құрылымын көрсететін мынандай анықтамаларын атап өтуге болады:

- әлеуметтік тұрғыдан қарастырғанда интеллект – әлеуметтенудің және тұтас мәдениеттің ықпалының нәтижесі;
- генетикалық тұрғыдан, интеллект – адамның қоршаған әлеммен табиғи жағдайда әрекеттесу талаптарына бейімделу салдары;
- процессуалды-іс-әрекеттік тұрғыдан, интеллект – адам іс-әрекетінің ерекше формасы;
- дидактикалық тұрғыдан, интеллект – мақсатқа бағытталған оқыту үдерісі;
- ақпараттық тұрғыдан, интеллект – ақпаратты өңдеудің элементарлық үрдістер жиынтығы;
- феноменологиялық тұрғыдан, интеллект – сана мазмұнының ерекше формасы;
- құрылымдық-деңгейлік тұрғыдан, интеллект – түрлі деңгейдегі танымдық үдерістер жүйесі;
- регуляторлық тұрғыдан, интеллект – өзін-өзі түзету факторы [5, 46 б.].

Зияткер тұлғаны қалыптастырудың әдіснамалық негізін тұлға туралы теориялардың философиялық және психологиялық заңдылықтары, дара тұлғаның жас ерекшелігіне қатысты жүйелі, кешенді және жеке әдістері, ақыл-ойды дамытудың теориялық-практикалық мәселелерін шешуге бағытталған ішкі және сыртқы факторларының бірлігін көрсететін әдістер, үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы, біртұтас педагогикалық үдеріс теориясы, педагогикалық жүйе теориясы, әлеуметтік жүйені өздігінен ұйымдастыру теориясы құрайды.

Адамның ақыл-ой дамуы таныммен тығыз байланысты болғандықтан тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруда философиялық және психологиялық таным теориясы, дидактикалық теориялар, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету теориялары ерекше маңызға ие.

Тұлғаның, ұлттың, мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі бүгінгі жоғары оқу орындарында оқып жатқан болашақ мамандардың білімді меңгеріп, кәсіби шеберлігіне, біліктілігіне байланысты. Ұлттық білім мен ғылымды меңгере отырып, әлемдік деңгейдегі тәжірибелермен кіріктіре отырып бәсекеге қабілетті маман қалыптастыру мүмкіндіктері толықтай бар деп айтуға болады.

Бүгінгі заманның жағдайында білім сапасына жоғары талаптар қойылуда. Студентті өзінің кәсіби ісінде сәттілік пен көшбасшылыққа

бейімді, өздігінен дамушы, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде тәрбиелеуге баса көңіл аудару жиі кездеседі. Бұл мәселені шешуде тұлғаның өздігінен шешім қабылдап қана қоймай, сонымен қатар ол үшін жауаптылықты көтеруді үйретуге ерекше көңіл бөлінуде [6].

Көшбасшылық – бұл адамдарды жинап алға қойылған мақсатқа бағыттау. Сонымен қатар көшбасшы адамдарды жандандырады, мақсатқа жетуде болашақты көп қасиеті арқылы адамдарды ортақ мақсатқа бағыттайды. Көшбасшылық – бұл талант. Оны дамытпаса ол өшеді.

Көшбасшы – қоғамға, ұйымға немесе топқа ықпал етуге қабілетті тұлға. Халықтың немесе белгілі бір әлеуметтік топтың мақсат-мүддесін толық сезініп, қорғай білетін, бойына саяси қайраткерге лайықты қасиеттерді жия білген адам көшбасшы ретінде танылады. Көшбасшы алға қойған мақсатқа жету үшін белгілі бір әлеуметтік ортада адамдардың күш-жігерін біріктіріп, іс-әрекетін қоғам мүддесіне сай жүргізеді. Көшбасшыға алғырлық, ақылдылық, қажырлылық, ұйымдастырушылық, жұртқа жағымдылық, сондай-ақ өзіне жауапкершілік ала білу және іскерлік таныта білушілік, т.б. қасиеттер мен қабілеттер тән.

«Жаһандық ғаламдандудың кеңеюі, ақпараттық технологиялардың өріс алуы, білім беру нәтижесіне халықаралық талаптардың күшеюіне байланысты Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Ұлтымыздың әлеуетін оятуға және оны жүзеге асыруға жағдай жасайтын интеллектуалды төңкеріс қажет», деп барлық білім беру жүйесінің қарқынды дамуына, ертеңгі болашағына тұғыр боларлық міндет жүктеді [7].

Бұл міндеттер қоғам өміріндегі болып жатқан өзгерістер экономиканы, саясатты және әлеуметтік-мәдени саланы дамытудағы стратегиялық бағдарлар, қоғамның ашықтығы, оның ақпараттануы мен қарқынды дамуы жағдайында адамдардың жаңа әлеуметтік рөлдерге ие болуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертіп, білімнің қоғамды жаңартуға қосар үлесін арттырды. Сондықтан, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында білім берудің сапасын арттыру басты міндеттердің бірі болып белгіленген. Сонымен қатар бұл бағдарламада жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруды мақсат етіп отыр. Ендігі кезекте бұл аталған міндеттерді жүзеге асыру жоғары оқу орындарындағы білімгерлер, болашақ мамандардың құзырлығында.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Гусева Н. И. Эффективное функционирование персонала мультикультурных организаций. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2004. – 160 с.

Қазақстанның интеллектуалды әлеуеті артуындағы медиамәдениеттің ролі: «Елдің интеллектуалды әлеуеті» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік рәміздерінің 20 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 9 қараша, 2012. – Алматы: Қазақ университеті, 2012 – 214 б.

2 Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

3 Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2002.

4 Оразбаева Ф. Ш. Воспитание интеллектуальной личности, владеющего трехязычием – залог развития национального общества // «Социосфера». Научно-методический журнал. – г. Пенза, 2013. – № 2.

5 Дружинин В. Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона» // Психологический журнал. Т. 19. № 2.- С. 61-70.

6 Назарбаев Н. А. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира // Казахстанская правда. – 2006. – № 45–46. – С.3.

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

СЕРИКБАЕВА Н. Б.

аға оқытушы, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ.

Компьютер адамзаттың өркениет жолымен дамуына ықпал ететін басты құралдардың бірі екені даусыз. Қай салада болмасын компьютер кеңінен қолданылып, адамдар тіпті онсыз өмір сүруін елестете алмайтындай дәрежеге жетті. Ал компьютерлік ойындар балалардың құмартып ойнайтын ойындарының біріне айналып, оған деген тәуелділігі күннен-күнге артып отыр. Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы құмар ойындарын психиканың бұзылуына әкеліп соқтыратын, адам ағзасына қауіпті ойындардың қатарына енгізді.

«21 ғасыр – компьютер ғасыры» деп атап, айдар тағуымыздың өзі осыны дәлелдеп отыр. Өкінішке орай, кез келген өркениеттің екі жағының болатыны бар. Біріншіден, біздің қоғамымыздың алға жылжуы болса, екінші жағынан рухани құндылықтарға кері әсерін тигізеді. Қазіргі таңда мектеп жасына дейінгі баланың өзі жазу-сызуды білмесе де, компьютердің не екенін жақсы біледі. Демек, бала заманына қарай өседі. Технология тілін жатық біле бермейтін әке-шешелері «қазіргі балалар іштен біле туады» деп те айтып жатады. Компьютерге осыдан 10 жыл бұрын тек қалталылардың ғана қолы жетсе, бүгінгі күні оны әрбір үйден көруімізге болады. Сондықтан болар компьютерлік ойындар балалардың құмартып ойнайтын ойындарының біріне айналды. Қазіргі балалардың досы – компьютер, осы бір жансыз темірдің алдында кешке дейін отырса да жалықпайды. Осындай балаларды компьютерден басқа еш нәрсе қызықтырмайды. Қай салада болмасын компьютер кеңінен қолданылып, адамдар тіпті онсыз өмір сүруін елестете алмайтындай дәрежеге жетті. Бүгінгі күні теледидар мен компьютер, ұялы телефон балалардың айрылмас досы болып алды. Компьютердегі түрлі қызықты ойындар, тез хабар алмасу жасөспірімдерді тәнті етеді [1].

Қазіргі кезде жеткіншектерге жаңа заманғы жеке өздерінің компьютерлері зиянды қауіп төндіріп отыр. Жеткіншектер әртүрлі көптеген компьютерлік ойындарға өзінің бос уақытының бәрін дерлік арнайды. Он бес жыл бойы фантазиядағы (ойындағы) және шынайы өмірдегі жауыздықтың арасында тығыз себеп-салдарлық байланысы бар ма деген пікір таластар жүруде. Алайда, психологияда компьютерлік ойындарға бейімділіктің, агрессивтіліктің жеке тұлғалық қасиет ретінде қалыптасуына ықпалы аз зерттелінген.

Бүгінгі күні білім беру саласын да компьютерсіз елестету мүмкін емес. Балалар бұл күрделі техниканы жылдам және үздік меңгеруде. Меңгеру барысында мектеп оқушыларының логикалық ойлау қабілеті жылдамдап, өзіне тиісті қызметтерді жетік жоспарлайды және өмірге икемді келеді. Компьютермен айналысу бала үшін пайдалы болғанымен, ұзақ уақыт экран алдында отыру жүйке жүйесіне күш түсіреді, ұйқысы бұзылады, психикалық реакциялар пайда болуы мүмкін, арқасы, мойын еттерінің ауыруы байқалады.

Ал, компьютер ойындары балалар үшін оқу тапсырмаларынан гөрі ауыр. Әр түрлі ойындар реакция жылдамдығын қажет етеді. Олар балаға түрлі оқиғаның ішінде жүргендей сезінуге мүмкіндік береді, көптеген балалар ойынның виртуальды әлеміне кіріп, жарысу кезендерін бастан өткізіп, жеңуге ұмтылумен сағаттар бойы отыруға дайын. Компьютерлік ойындардағы зорлық-зомбылық

көріністері және соның салдарынан пайда болатын агрессивті фантазиялар жеткіншектерге де, қоғамға да қауіп төндіріп тұр [2]. Жеткіншектер виртуалдық әлемде рұқсат етілетін жауыздық қимыл, іс-әрекеттерді ойынның мақсатына жету үшін қолдануға әдеттеніп, шынайы өмірде де өз көргендерін іс жүзінде асыруға, бірте-бірте өз мәселелерін шешетін әмбебап құрал ретінде қолдануға болады деген ұстанымның қалыптасу мүмкіндігі бар.

Психологтар, мұндай ойындар баланың психологиясын бұзады деп қатаң ескерту жасауда. Ойынға берілген бала мінез-құлқында өктемдік, аямаушылық, ойланбаушылық, белең алады екен. Өкінішке орай, бізде ойды дамытатын, білім үйрететін бағдарламалар саны шектеулі, таңдап, талғап пайдалануға мүмкіндік жоқ.

Теледидардағы қорқынышты фильмдер, компьютерлік ойындардағы күштеу элементерінің ықпалы туралы мәселе де әлі шешілмеген. Бірақ, агрессиялық мінез-құлық табиғаты біршама зерттелді. Сол себепті агрессияны зерттеу бағытының негізгі теорияларын көрсетуге болады. Атап айтсақ, инстинкт теориясы (З. Фрейд), агрессияның фрустрация теориясы (Дж. Доллард), когнитивті теория (З. Берковитц) және әлеуметтік үйрену теориясы (А. Бандура).

Агрессиялық мінез-құлықты зерттеу мәселесі төңірегіндегі бұл теориялар бір-бірінен агрессиялық мінез-құлықтың дамуы мен қалыптасуын түрліше түсіндірумен ерекшеленеді. Соңғы көрсетілген теориялар реті адамның агрессиялық мінез-құлықтың тоқтату мен бақылаудың барынша көп мүмкіндігін туғызады. Агрессияның әлеуметтік үйрену теориясы әлеуметтену үдерісінде меңгерілген жағымсыз мінез-құлық моделін көрсетеді. Мысалы, кіші жеткіншек жастағы балалар басқа балалармен өзара әрекеттестікке және өзарақатынас барысында түрлі мінез-құлық модельдерін меңгереді.

Мінез-құлықтағы әлеуметтік ауытқушылыққа себепші индивидтік, жеке-даралық, әлеуметтік-психологиялық және психологиялық-педагогикалық факторлардың жүйелі талдануының жүргізілуі, ауытқушылықтан сақтандыратын тәрбиелік-сауықтырушы жұмыс та толық үздіксіз жүргізілуі керек. Сондықтан жеткіншектегі ерте қалыптасқан мінез-құлықтық мәселесі, оның қалыптасуының сипаттамасын жүйелі талдау және үздіксіз адекватты тәрбиелік-түзетуші жұмыс баланың жағымсыз әлеуметтенуіндегі агрессиялық мінез-құлықтан сақтап қалудың сәті болып табылады [3].

Біздің балаларға компьютерленген қоғамда өмір сүруге тура келеді, сондықтан оларды компьютермен айналысуда сауатты болуды үйретумен бірге денсаулығына зиян келтірмейтін жағын да үйреткеніміз абзал.

Ғылыми-техникалық әлемнің дамуына байланысты жеке тұлғаның өмір сүруіне жаңа әлеуметтік талаптар қойыла бастайды. Ойын-сауық индустриясының жаңа түрі – компьютерлік ойындардың пайда болуы жеке тұлғаға, оның ерекшеліктеріне жаңа зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Компьютерлік ойындардың басты ерекшелігі жанды толғандыратын тірі әрі қозғалысқа толы дүниені көрсету болып табылады. Бұл ерекшелік кішкентай балаларға теріс ықпал етеді. Өйткені олардың әсерлену деңгейі жоғары. Тартымды компьютерлік ойындар балалардың жаны мен тәнін баурап алып, қиял әлеміне жетелейді. Мұндай жағдайда бала өзін оқиғаның басты кейіпкері ретінде сезінеді. Ол өзін әрекет етуші ретінде сезінетін болғандықтан, содан ләззат алады. Осылайша бала әлгі ойыннан қатты әсерленеді. Бұл бірте-бірте баланың психикасын бұзады

Жалпы, балалардың компьютерлік ойындарға қызығушылығы 3-4 жасынан басталады. Бірақ бұндай кезде баланы компьютерге жақындатуға мүлде болмайды. Бала 7 жастан асқаннан кейін ғана аптасына бір рет және аз уақыт компьютерге үйреткеніңіз жөн. Ал бесінші сыныптан кейін оқушының бұндай ойындарға қызығушылығы қатты байқалады. Әсіресе, осы уақытта жуас, өз ортасынан бөлек жүретін балалар компьютерлік ойындардың тұтқынына айналуы мүмкін. Олар достарымен жақын араласпағандықтан бар уақытын компьютер алдында өткізеді. Осындай жағдайда оны ойыннан алыстату өте қиын. Тіпті ол ата-анасына қарсы келіп, жанжалдасуы мүмкін. Ұзақ уақыт компьютермен жұмыс істегендіктен, оның адамдармен қарым-қатынасы қиындай түседі. Мінез-құлқы өзгеріп, тез ашуланады. Көпшілікпен тіл табыса алмайды. Компьютерді қосқанша байыз таппай, ал оның алдында отырғанда уақыттың қалай өтіп кеткенін білмейді. Ойнау мүмкіндігі болмаған кезде өзін жайсыз сезініп, ашуланып, мазасызданады. Сондықтан ата-ана баланы компьютердің алдына белгілі бір уақытта ғана отырғызғаны жөн. Шектен тыс құмарлық баланы компьютерге тәуелділікке әкеліп соқтырады. Оны өзге әлем қызықтырмайтын халге жеткізеді [4]. Сондықтан осындай кезде балаға ұрыспай, айқайламай, түсіністікпен қарап, оны виртуалды әлемнен алыстату қажет. Әдеби

кітаптарға немесе басқа іске қызықтырып, біртіндеп компьютерден ажыратуға ұмтылған абзал.

Компьютерлік ойын дегеніміз – нақты өмірден гөрі қиялдағы өмірге қарай бой ұру деген сөз. Ол әлемде батыр да, залым да болуға жол ашық, өркениетті қалалар мен бай тұрмысты әп-сәтте өз қолыңмен тұрғыза аласың. Арманыңызды жүзеге асыруға болады. Көңіліндегіні ақтарып, әлеуметтік желілер арқылы сыр бөлісесің. Қысқасы, адамдарға ортақ нақты өмірде қол жеткізу қиындыққа түсетін мәселелерді экранның алдында отырып-ақ жүзеге асыра бересің.

Шын мәнінде, мұның бәрі балаға нақты өмірде ата-ана тарапынан ықыластың, назардың аздығынан орын алып жататын мәселелер. Оның жеке проблемасы, идеялары мен армандары, опық жегені мен көңілінің асып-тасығаны ата-анасын толғандырмайтын болса, бала кіммен сырласып, кіммен ой бөлісуі керек? Мұғалім тек үйіп-төгіп берілген мектеп тапсырмасын қалай орындағанына ғана көз жүгіртіп шығып, былайғы кезде тапсырманы орындай алмағаны үшін сөгіп-ұрсатын болса, онымен сөйлесіп, әңгімеге тартуға уақыт таппайтын болса. Бала да ересек адам секілді. Оған көмек, қолдау мен кеңес ауадай қажет.

Балаңыздың компьютерге тәуелді екенін қалай байқайсыз?

– ойыннан ажыратылған кезде бала немен айналысарын білмей, өзін қоярға жер таппайды;

– бала компьютер алдынан тұрғысы келмейді, өзіне ұнаған бір-екі ойынмен тынбайды;

– сабақ оқуға уақыты жетпейді, құрдастарымен далада ойнағысы келмейді.

Осындай көріністерді байқайтын болса, ата-ана үшін дабыл қағатын кезең туды деп есептеу керек дейді мамандар. Бұл жағдайлар компьютерлік ойындарға тәуелділіктің белгілері деп аталады екен. Егер бала компьютермен баяғыдан бері айналысса, бірақ соған қарамастан достарымен араласуға да, сабағын оқуға да уақыт табатын болса – бұл табиғи жағдай. Егер балаңыз компьютерлік ойындарды өте ұзақ ойнайтын болса, бірақ ескерту жасалғаннан кейін өзіне басқа айналысатын нәрсені оңай тауып алатын болса, бұл тәуелділік емес [5].

Жанашыр мамандар «ғасыр дерті» деп бағалап отырған бұл сырқатпен күрес жалпыхалықтық іске айналуы тиіс. Себебі, ТМД елдерінде компьютер мен интернетті пайдалану ісінде Қазақстан алдыңғы қатарға баяғыда-ақ шығып қойған. Ендеше, егер аталған компьютеромания ауруы тіркелмей тұрғанда, алдын алуымыз

керек. Компьютерде отыру ережелерін сақтап қана қоймай, балаларымыздың қандай жұмыс жасап отырғанын бақылап отырайық. Еліміздің ертені – ұрпақтарымызды осындай темір жәшіктің тұтқыны қылмай, саналы да сапалы азамат тәрбиелеу өз қолымызда. Бұл мәселе әлі де болса, толық зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қопаева К. Компьютерлік ойындардың зияны қандай? мақала 01.04.2010 ж. Мақаланың сілтемесі: <http://www.aktobegazeti.kz>

2 Смағұлова Ш., Байтүгелова Н., Наурызбаева Т. Балалардың дене және психикалық денсаулығына қатыгездікті және зорлық-зомбылықты, порнографияны насихаттайтын аудио-бейне өнімдердің, компьютерлік және ақпараттық тасымалдағыштардың әсер етуі. Олардың адамгершілігін қорғау. – Астана, 2010

3 Бурлаков И.В. Homo Gamer: Психология компьютерных игр. — М.: Независимая фирма – Класс, 2000.

4 Усенков Д.Ю. Компьютерные игры: настоящее и будущее // Информатика и образование, 2005. – №11. – с. 61-63.

5 Компьютерге таңылған ұрпақтың денсаулығы құлдырап барады. – «Алтын орда» газеті, 28 қазан 2001 жыл.

ПРОФИЛАКТИКА ДЕТСКИХ СТРАХОВ В ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

ТОРАЙГЫРОВА Ж. К.
магистрант, ИнЕУ, г. Павлодар

Страх – это самая большая проблема во всем мире не только у взрослых, но и у детей. Страх в своем выражении может иметь пассивную и активную форму – может вызывать психическую и психофизическую депрессию, а может выразиться и в переживании риска, во влечении ринуться навстречу опасности [1].

Изучением страха в психологической и педагогической науках занимались многие зарубежные ученые (Д. Боулби, Рэчмен, Черсворт, Грэй, Томкинс, Рейнгольд, А. И. Захаров, Е. Г. Макарова, Спиваковская А. С., Панфилова М. А., Овчарова Р. В., Неймер Ю. Л. и др.) [2].

В зарубежной психологии авторы с разных точек зрения подходят к определению содержания понятия «страх». Так, А. И. Захаров,

В. И. Гарбузов, М. П. Чередникова и др. рассматривают содержание страха, как тесно связанное с характером межличностных знаковых социальных взаимоотношений. Другие авторы З. Фрейд, А. Фрейд, Э. Фромм и др. определяют страх, как аффект который возникает в субъективной ситуации [2].

Изучением детского страха занимались такие ученые как А. И. Захаров, А. С. Спиваковская, М. А. Панфилова, И. Кулинцова и другие [2].

В целом, имеющаяся литература позволяет нам выделить и сгруппировать следующие факторы, участвующие в возникновении страхов:

- наличие страхов у родителей, главным образом у матери;
- тревожность в отношениях с ребенком, избыточное предохранение его от опасностей и изоляция от общения со сверстниками;
- излишне ранняя рационализация чувств ребенка, обусловленная чрезмерной принципиальностью родителей или их эмоциональным неприятием детей;
- большое количество запретов со стороны родителя того же пола или полное предоставление свободы ребенку родителем другого пола, а также многочисленные нереализуемые угрозы со стороны взрослых в семье;
- отсутствие возможности для ролевой идентификации с родителем того же пола, преимущественно у мальчиков, создающее проблемы в общении со сверстниками и неуверенность в себе;
- конфликтные отношения между родителями;
- психические травмы типа испуга, обостряющие возрастную чувствительность детей к тем или иным страхам;
- психологическое заражение страхами в процессе общения со сверстниками и взрослыми.

Среди разработанных методик коррекции детских страхов наибольшей популярностью и эффективностью пользуются рисуночные и игровые методы, разработанные Захаровым А. И., позволяющие предупредить развитие невротических отклонений в поведении детей.

Рассмотрим методику рисования страхов. Захаров А. И. на первом этапе предлагает рисование в группе по следующим, поочередно предлагаемым на каждом занятии темам: «В детском саду», «На улице, во дворе», «Дома», «Семья», «Что мне снится страшное» (или «Чего я боюсь днем»), «Что было со мной самое плохое (или хорошее)», «Кем я хочу стать». Темы данных занятий дают возможность отобразить проблемы во взаимоотношениях ребенка в детском саду, дома,

отобразить наиболее яркий страх, что может послужить основой для последующей, психотерапевтически ориентированной работы. Следующим этапом рисования в группе может быть направленное устранение всех страхов, которым подвержен ребенок. Для этого в индивидуальной беседе выясняют, чего боится ребенок. Составив список страхов, воспитатель дает задание нарисовать их. Детям объясняется цель рисования страхов как способа избавления от них. Каждому ребенку дается задание нарисовать первый, идущий по индивидуальному списку страх, после выполнения задания, предлагается нарисовать следующий. Важно каждый раз выражать одобрение по поводу выполнения задания. Через несколько дней проводится обсуждение рисунков, с каждым ребенком индивидуально, во избежание подражания детьми друг друга. Последовательно показывают рисунки и спрашивают о том, боится или нет теперь. Отрицание страха закрепляется похвалой. Оставшиеся страхи предлагается нарисовать снова, но так, чтобы на рисунках ребенок изобразил себя небоющимся. Подобная установка действует в качестве косвенного внушения или дополнительного стимула преодоления страха. Через несколько дней после окончания повторного рисования страхов проводится индивидуальное обсуждение рисунков, снова задается вопрос, боится ребенок или нет, положительный успех закрепляется похвалой. Как отмечает автор, большинство детей из тех, кто после первого тура рисования еще боялся, перестают испытывать страх [3, с. 21].

Воплощение в рисунке образов, связанных со страхом, тревогой позволяет ребенку увидеть этот страх со стороны, пережить его еще раз, рассмотреть подробно все его качества. Ребенок может вычленил различные эмоции внутри своего переживания (страха). Силу переживания снимает и степень подробности проработки образа (страха). Присутствие педагога и тесный контакт в процессе изображения ситуации, страшящей ребенка, позволяют разделить с ним травмирующее переживание, облегчают для ребенка его тяжесть [4, с. 5].

Следующая методика – это игровая коррекция страхов. Захаров А. И. предлагает работу по коррекции детских страхов вести в несколько этапов. На первом этапе детям предлагается комплекс подвижных игр (5 + 5). В первую пятерку входят следующие игры:

- игры с мячом, предполагающие внезапное бросание мяча друг другу детьми, сопровождающееся словами «на», «держи» и т.п.;
- поочередное проникновение с разбега в круг детей, держащихся за руки;

– борьба-соревнование, сражения на саблях, метание мяча друг в друга;

– лазание на перегонки по шведской стенке и прыгивание вниз на мат (со страховкой взрослого), перепрыгивание веревки, небольшой ямки с песком;

– прохождение по детским стульям, находящимся на расстоянии друг от друга, с тем, чтобы вернуться обратно и, прыгнув с последнего стула, получить приз.

Эти игры развивают быстроту реакции, уменьшают эмоциональное торможение и скованность. Следующие пять игр развивают достигнутые результаты и позволяют уменьшить страхи и неуверенность в себе:

«Пятнашки» – своеобразная разминка к последующим играм, содержит ряд правил, которые осложняют задачу (ограниченность пространства, расставленные стулья, пятнать только по спине);

«Жмурки» улучшает настроение детей, двигательное оживление. Ведущий в этой игре всячески пытается напугать тех, кого он ищет, чтоб участники игру обнаружили себя. Игра способствует развитию выдержки, терпения у нервно ослабленных детей, также игра способствует снижению страха темноты, одиночества, неожиданного, внезапного воздействия.

«Прятки». Данная игра также способствует снижению интенсивности страха одиночества.

«Кто первый?» – в игре создаются элементы ожидания, неизвестности, путаницы и вместе с тем неожиданности и внезапности. Психологический механизм воздействия этой и следующей игры заключается в преодолении посредством эмоционального вовлечения и группового подражания состояния скованности и торможения, когда нужно действовать, снять оцепенение, страх и неуверенность в себе.

«Быстрые ответы». В быстром темпе детям, стоящим на одной линии, задаются вопросы, на которые нужно ответить сразу же, без долгого раздумывания.

Следующим этапом игровой коррекции страхов являются ролевые игры, проводимые по сюжетам известных сказок. Знание психологии сказочных персонажей помогает содержательно построить игровые занятия – драматизацию известных сказок – с целью объединения детей, улучшения их взаимодействия, развития ролевых функций общения и преодоления страхов. Для чтения отбираются сказки, доступные возрасту, которые читаются

через день в течение определенного времени. После знакомства со сказками выбираются те из них, которые представляют наибольший интерес для детей, главное в том, чтобы ребенок сыграл роль того сказочного персонажа, которого боится, т.е. был в его образе и тем самым отреагировал чувство страха перед ним [3, с. 59].

Также А. И. Захаров предлагает использовать игровую коррекцию поведения, драматизируя в группе историй на темы страхов, оставшихся после рисования. Каждый из них отражается в виде отдельных фантастических историй – это сказки типа: «Жил-был...», реальные истории воспроизводят то, чего боится ребенок в жизни по типу: «Однажды...». Истории могут сочиняться дома, о чем сообщается родителям с просьбой записать их. После того, как в группе будет подготовлено несколько историй, детям предлагается их инсценировать. Автору истории предлагается выбрать роль для главного героя и остальных действующих лиц. Цель ролевой трансформации поведения – изжить страх перед сказочным или реальным образом посредством овладения, манипулирования в игре, регулирования ранее подавленных в связи с ним эмоций [5, с. 47].

Рогов Е. И. предлагает следующие методы коррекции страхов, не связанных с нарушениями личностных отношений:

1 Повышение общего уровня эмоционального переживания ребенка, т.е. научить ребенка испытывать положительные эмоции, что может быть достигнуто разнообразными игровыми методами.

2 Разыгрывание ситуации взаимодействия с предметом страха в игре, что помогает отрегулировать остаточное напряжение от стрессового воздействия, которое порождает явление неадекватного страха в обычных неэкстремальных ситуациях. Для игры рекомендуется подобрать игрушки, похожие на тот предмет, которого боится ребенок и поиграть в «страх», разыграть тот сюжет, в котором может «расправиться» со своим страхом, отыграть свои эмоции в символической форме и избавиться от напряжения.

3 Манипулирование предметом страха – способность управлять пугающим предметом, держать его в руках поможет ребенку приобрести чувство превосходства, властвования над ним.

4 Эмоциональное переключение, т.е. показать ребенку незначительность пугающего объекта, которое может быть подчеркнуто короткой фразой, выразительным жестом, как бы отбросить, проигнорировать его, при этом важна интонация, с которой произносятся слова, заражая ребенка уверенностью и спокойствием.

5 Подражание и заражение, когда ребенок, подражая взрослому не только в поведении, но и оценкам, заражается его состоянием. Поэтому из окружения ребенка должны быть удалены тревожные, истеричные люди.

6 Эмоциональные качели. Принцип заключается в переходе одного состояния в другое – противоположное. Для эмоциональных процессов качели означают попеременный переход от состояния опасности к состоянию безопасности, где ребенок испытывает прочность своих регуляторных возможностей, обучается управлять своим состоянием.

7 Эмоциональный конфликт. Поскольку страх – эмоциональное явление, то «вытормозить» его можно более сильной эмоцией. Воздействие на ребенка должно быть направлено не на его разум, а происходить опосредовано, либо через создание ситуации, в которой возможно овладение страхом, либо через формирование дополнительных эмоциональных отношений, которые устраниают страх.

8 Анатомирование страха – достаточно старый педагогический прием, это объяснение ребенку, что собой представляет пугающий его предмет, как он устроен, «откуда берется». Здесь коррекционная работа проводится не с самим страхом, а с личностным отношением ребенка к причинам их породившим, в случае успеха, страх исчезает сам.

9 Привыкание или сенсбилизация – уменьшение чувствительности по отношению к пугающему объекту, которое происходит в результате узнавания ребенком того, что из себя представляет объект его страха, а также в результате наблюдения ребенком нейтрального отношения взрослого к страшному объекту [6, с. 82].

Л. Костина, анализируя основы психокоррекционной работы с детьми, отмечает, что в дошкольном возрасте одним из наиболее эффективных методов является игровая терапия. В связи с этим, автор предлагает оригинальную интегративную игровую терапию для коррекции высокого уровня тревожности, страхов у детей дошкольного возраста [7].

Л. М. Гусева в психокоррекционной работе с детьми предлагает использовать групповую терапию и следующие ее виды:

1 Танцевальная терапия, в которой движения приводят к экспрессивному освобождению чувств, снятию напряжения.

2 Терапия искусством, где образы художественного творчества отражают все виды подсознательных процессов, включая страхи, которые легче выражаются с помощью зрительных образов.

3 Двигательная терапия, тесно связана с танцевальной терапией, где все отрицательные эмоции съеживают фигуру человека, а все положительные – «развертывают».

4 Телесная терапия. Двигательные упражнения поощряют высвобождение примитивных чувств, использование физического контакта, такого, как массаж, способствует снятию напряжения.

5 Тренинг умений и навыков, целью которого является обучение приспособительным умениям, полезным при столкновении со сложными жизненными ситуациями.

6 Игровая терапия. Игра придает конкретную форму и выражение внутреннему миру ребенка [8, с. 16].

7 Сказкотерапия. Как отмечает А. И. Захаров, знание психологии сказочных персонажей помогает содержательно построить драматизацию известных сказок с целью объединения детей, преодоления страхов перед сказочными персонажами [5, с. 67].

Таким образом, из разнообразных методов и приемов психологической коррекции страхов выделяется использование изобразительного творчества и игры, как одних из ведущих видов деятельности детей дошкольного возраста. Тем самым можно подчеркнуть своевременность и актуальность этих способов воздействия, дающих возможность помочь детям справиться с их страхами.

ЛИТЕРАТУРА

1 Алексеенко Г. И. Виды и причины детских страхов // Социальная сеть работников образования // Режим доступа: <http://nsportal.ru/detskiy-sad/materialy-dlya-roditeley/2015/08/19/vidy-i-prichiny-detskih-strahov>

2 Булекбаева С. Е. Проблемы детских страхов // Режим доступа: http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2014/Psihologia/9_158490.doc.htm

3 Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребёнка: Книга для воспитателей детского сада и родителей. 2-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.

4 Развитие творческих способностей на занятиях изобразительной деятельностью / сост. М. В. Водинская, М. С. Шапиро. – М. : Теревинф, 2006. – 48 с.

5 Захаров А. И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. – СПб. : Гиппократ, 1995. – 128 с.

6 Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании. – М. : Просвещение, 1995. – 248 с.

7 Костина Л. Коррекция тревожности методом интегративной игровой терапии. // Дошкольное воспитание. – 2003. – № 10. – С. 54–61.

8 Гусева Л. М. Эмоциональное благополучие в развитии личности ребенка. – Чебоксары : Чувашский государственный педагогический институт им. И. Я. Яковлева, 1997. – 64 с.

ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ К МАТЕРИНСТВУ СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ

ТУЛЕКОВА Г. М.

магистр психологии, ст. преподаватель,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

АНТИКЕЕВА С. К.

магистр наук по специальности «Социальная работа», преподаватель,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В последнее время мы видим значительный рост численности населения в Республике Казахстан. Для этого не обязательно изучать демографическую статистику, достаточно лишь понаблюдать за жизнью людей со стороны: все чаще мы можем встретить женщину в «интересном положении»; видим огромные очереди в детских поликлиниках и детских садах, переполненные послеродовые отделения; увеличивается число людей, обращающихся за социальными выплатами по беременности и родам, по рождению и по уходу за ребенком до одного года.

Это очень хороший показатель, который говорит нам о благоприятной обстановке в стране. Т.е. наши граждане, чувствуя стабильность дохода, развивающуюся социальную политику, смело идут на пополнение, ведь очень много семей решается на третьих, четвертых и даже пятых детей, учитывая, что число многодетных семей также растет. Снижился и возраст наступления материнства. Все чаще мы видим совсем еще юных будущих мам, которые обучаются в колледжах и высших учебных заведениях. И главный вопрос здесь не в намерении забеременеть, т.к. зачастую в молодом возрасте беременность случается незапланированной, а в том готовы ли психологически сами девушки стать мамами.

Готовность стать родителями у современной молодежи определяется желанием сохранить беременность, создать свою семью и родить ребенка. А все самое интересное начинает происходить именно после родов. Это и восстановление физического состояния роженицы,

изменение привычного образа жизни семьи, в том числе и отца ребенка. Жизнь меняется и у новоявленных дедушек и бабушек, т.к. зачастую мамы-студентки выходят замуж за пап-студентов, и чаще всего молодая семья проживает с родителями одного из супругов. Некоторые мамочки берут академический отпуск в связи с рождением ребенка, но в большинстве случаев при условии, что есть кому следить за ребенком, обучение продолжается. Уход за ребенком вдобавок к основным делам любой домохозяйки требует регулярно выполняемых действий: кормление, поддержание чистоты ребенка, стирку, глажку, купание, развивающие игры, походы в поликлинику, прогулки и многое другое. И именно после рождения ребенка мы можем увидеть, готовы ли молодые мамы, а именно современные студентки, к материнству психологически или нет. Ведь именно от того, насколько готова к материнству будет современная студентка, зависит психоэмоциональный климат семьи в целом. А если говорить точнее, то от этого зависит эмоциональное состояние мамы, самочувствие малыша, режим дня папы и живущих под одной крышей родственников, взаимоотношения супругов и будущее всей семьи.

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в ходе встречи с женской общественностью Казахстана, посвященной 8 Марта 2016 года, отметил, что в Казахстане необходимо внедрять обучение молодежи искусству материнства и воспитания [1]. Проблемы психологической готовности к материнству всегда были актуальны. Анализ литературы позволил выделить ученых, занимавшихся изучением вопросов готовности к материнству. Но, несмотря на теоретические разработки в области психологии материнства, в реальности наблюдается противоречие между потребностями в воспитании детей и ситуацией, сложившейся с современными студентками, когда они становятся мамами, не имея должного представления о психологической готовности к материнству.

На уровень психологической готовности к материнству влияют различные факторы, в том числе степень психофизиологической зрелости. Большое значение играет возраст женщины, так как для женщин различных возрастных групп характерны физиологические и психологические особенности, влияющие на готовность к материнству. Учёные утверждают, что возраст от 16 до 18 лет не является благоприятным для рождения ребёнка ни в физиологическом, ни в психологическом плане. Период с 19 до 21 года также недостаточно благоприятен для рождения ребёнка в том плане, что для женщины

на данном этапе главной целью является получение образования, а не рождение малыша.

В возрасте от 21 года до 23 лет обучение в основном заканчивается, женщина задумывается о своём будущем. А именно о замужестве, семье, ребёнке, а также работе. Последнее имеет немаловажное значение. Работа должна быть интересной, с достойной зарплатой. Кроме того, женщины считают, что необходимо какое-то время, чтобы обосноваться на новом рабочем месте, достичь определённого постоянства в профессиональной деятельности. Всё это необходимо для того, чтобы «построить основу» (бытовая обустроенность, хорошая зарплата, материальное благополучие) для планируемой семейной жизни и, в частности, для рождения ребёнка [2, с. 5].

Женщина 24-26 лет в основном определяется в профессиональном плане. Также происходит осознание того, что цели относительно учёбы, работы достигнуты и поэтому необходимо «переходить» к постановке и достижению следующих, а именно, к созданию семьи и рождению ребёнка. Корсаков В. С. считает, что самый лучший возраст у женщин для рождения первенца 24-27 лет [3, с. 219].

Учёные-медики также считают этот возраст наиболее благоприятным для рождения ребёнка. У женщин, старше 29, лет выше частота рождения детей с недостаточной массой тела и недоношенных. Смертность на первой неделе у таких детей в 20 раз выше, выше и вероятность врождённых пороков развития. Связано это с тем, что возможности половой системы женщины после 29 лет снижаются [4, с. 52].

Кроме того, граница в 26 лет объясняется тем, что, начиная с 25 лет, проявляется следующая закономерность: чем старше женщина, тем чаще она отказывается от рождения ребёнка. Поэтому возраст, в пределах 24-26, лет наиболее благоприятный для становления женщины матерью [5, с. 65].

Таким образом, женщины каждой возрастной группы обнаруживают определённые характеристики, влияющие на уровень её готовности к материнству.

Проведённый нами анализ существующих подходов и положений, касающихся материнства, позволил заключить следующее:

- единого определения материнства в настоящее время не существует;
- нет строгого определения понятия «психологическая готовность к материнству»;

– существуют различные взгляды относительно составляющих компонентов психологической готовности к материнству.

Это что касается проблем, с которыми сталкивается современная мама в определенном возрасте. А если кратко обозначить трудности современных мам-студенток, то можно выделить следующие:

- физическое восстановление после родов;
- послеродовая депрессия;
- необходимость продолжения обучения;
- смена образа жизни;
- постоянное выполнение материнских обязанностей бытового характера;
- изменения во взаимоотношениях с супругом, а именно отсутствие возможности уделять мужу больше времени;
- неправильное распределение времени;
- уменьшение возможности встречаться с подругами;
- хроническая усталость и напряжение.

Итак, изучив понятия «материнство» и «психологическая готовность», а также выделив трудности мам, являющихся студентками в современных условиях, мы хотели бы отобразить проблемы молодых мам после рождения ребенка в рисунке 1.

Рисунок 1 – Проблемы молодых мам после рождения ребенка

Преодоление всех этих проблем зависит от уровня психологической готовности самой мамочки. Чем выше ее уровень, тем проще и безболезненней будет их решение. А мы как раз таки и наблюдаем, что все трудности, с которыми сталкивается почти каждая мама, для многих просто непреодолимы. В Германии зафиксировано много случаев непреднамеренной смерти младенцев, вследствие неготовности женщин к материнству. А что интересное: сами мамочки могут занимать высокие должности, пользоваться большим уважением окружающих, но быть неприспособленным к вопросам бытовой жизни. В нашей же стране мамами становятся довольно-таки рано, в том числе и девушки, обучающиеся в колледже или университете. А что же делать в сложившейся ситуации нашим молодым мамам? И что происходит, если современные студентки стали мамами без психологической подготовки (рисунок 2)?

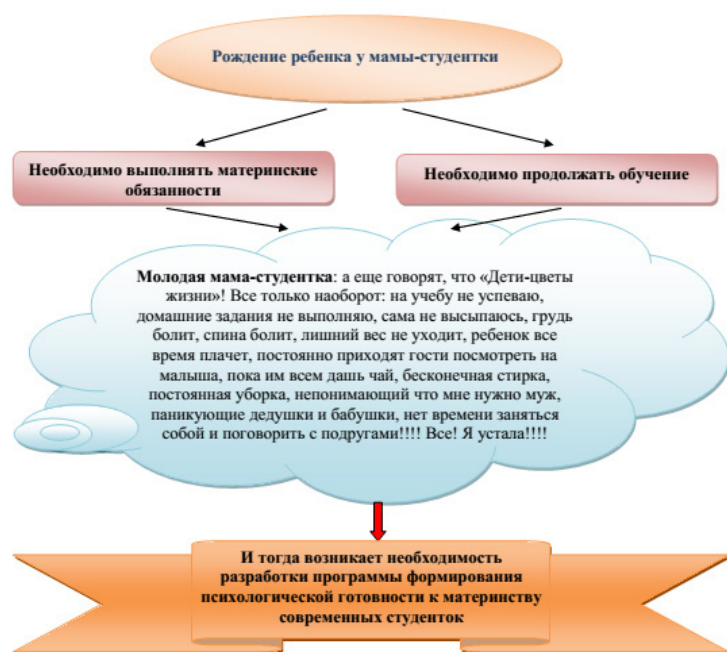

Рисунок 2 – Ситуация, порождаемая проблемами после рождения детей у мам-студенток

Разрешение абсолютно любых проблемы зависит от того, насколько психологически устойчив человек. Актуальность изучения психологической готовности к материнству продиктована противоречием между остротой демографических проблем, связанных с падением рождаемости, огромным числом распадающихся семей и лавинообразным увеличением числа детей-сирот при живых родителях, с ростом числа случаев жестокого обращения с ребенком и не разработанностью социальной и психологической помощи семье и в первую очередь женщине.

Не является исключением и проблемы материнства. С трудностями, сказанными выше сталкивается каждая мамочка. И здесь актуален вопрос готовности к ребенку. И мы имеем в виду не только финансовую, но и психологическую; а также о готовности не только самой будущей матери, но и всех членов семьи, начиная от супруга, заканчивая своими родителями, братьями и сестрами. И в первую очередь задумываться о готовности необходимо не когда мы берем малыша на руки, а когда узнаем о наступлении беременности. А будет еще лучше, если начинать об этом думать намного раньше. А если не получилось раньше и в период беременности, то мы предлагаем разработать программу по формированию психологической готовности к материнству современных студентов. Ведь именно сформированная готовность к материнству постепенно становится все более значимым фактором развития человека и общества, а, следовательно, является гарантом благополучного будущего и здоровой нации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <http://www.altyn-orda.kz/nazarbaev-predlozhit-obuchat-zhenshhin-iskusstvu-materinstva/>
- 2 Филиппова Г. Г. Исследование психологических особенностей переживания беременности у женщин с патологией беременности // Перинатальная психология и медицина, психосоматические расстройства в акушерстве, гинекологии, педиатрии и терапии: Материалы Всероссийской конференции – Иваново, 2001, С. 4-11.
- 3 Брутман В. И. Психологические феномены, возникающие в связи с нежеланной беременностью. // Психология сегодня. – вып.4. – 1996. – 219 с.
- 4 Матвеева Е. В. Анализ материнства с позиции теории деятельности. –К. : ВГУ, 2004.

5 Минжорова С.А. Тетерлева Е.А Диалогический подход к анализу смыслового переживания материнства//Психологический журнал. – 2002. – №5. – с. 63-75.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ СТРЕССА У СТУДЕНТОВ

УРАЛОВА М. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Студенческая жизнь наполнена яркими красками, новыми эмоциями, и не всегда они положительны, поэтому студенты часто испытывают стресс и нервно-психическое напряжение. В основном стресс развивается из-за большого потока информации, из-за отсутствия системной работы в семестре и, как правило, стресс в период сессии.

Для того чтобы рассмотреть проявление стресса необходимо понять, что такое стресс. В психологии понятие стресса рассматривается с разных точек зрения. Но на сегодняшний день нет точного определения.

Слово «стресс» в переводе с английского обозначает давление, натяжение, усилие, а также внешнее воздействие, создающее это состояние. Своим возникновением оно обязано канадскому врачу и биологу Г. Селье, который в 1936 г. обратил внимание на специфический ответ организма на любое предъявляемое к нему требование [1].

Стрессом называют неспецифическую (общую) реакцию организма на воздействие (физическое или психологическое), нарушающее его гомеостаз, а также соответствующее состояние нервной системы организма (или организма в целом). Неспецифическая реакция – определённый всегда одинаковый комплекс физиологических изменений живого организма в ответ на любое предъявленное ему требование, иначе общий адаптационный синдром, (таким образом, стресс присутствует всегда, пока организм жив, нет стресса – нет жизни). Феномен неспецифической реакции организма в ответ на разнообразные повреждающие воздействия называется общим адаптационным синдромом, или стрессом. Такое определение стрессу дал Г. Селье [2].

По мнению В. В. Суворовой, стресс – это «функциональное состояние организма, возникающее в результате внешнего отрицательного воздействия на его психические функции, нервные процессы или деятельность периферических органов» [3]. Ближким по смыслу является и определение П. Д. Горизонтова, который

рассматривал стресс как «общую адаптивную реакцию организма, развивающуюся в ответ на угрозу нарушения гомеостаза» [4].

В исследованиях Селье и многочисленных последующих работах показано, что непредсказуемые и неуправляемые события более опасны, чем предсказуемые и управляемые. Когда люди понимают, как протекают события, могут повлиять на них или, хотя бы частично, оградить себя от неприятностей, вероятность стресса значительно снижается.

В рамках теории Г. Селье к стрессу относятся реакции организма на любые достаточно сильные воздействия среды, если они запускают ряд общих процессов с участием коры надпочечников. В то же время сам основатель учения о неспецифическом адаптивном синдроме выделял две его формы: стресс полезный – эустресс и вредоносный – дистресс [1]. Однако чаще под стрессом понимают реакции организма именно на негативные воздействия внешней среды, что находит свое отражение в определениях, которые дают этому феномену различные исследователи.

Стрессам подвержен каждый человек. Пока мы живём мы сталкиваемся с ней, и в той или иной мере подвергаемся стрессу в различной степени. Таким образом, стресс – это своеобразная реакция человека на психическое или физическое напряжение, которая является физиологическим безусловным рефлексом. Стресс – это часть нашей повседневной жизни. Он воздействует на нас, начиная с утренней суматохи до позднего вечера и даже во время сна. Стресс может быть и полезен, и разрушителен: полезный прибавляет энергии, а разрушительный проявляется в виде головной боли, гипертонии, язвы желудка, хронической бессонницы, психических расстройств или других болезней.

Специалисты в области психологии труда указывают, что «проблема контроля и предотвращения стресса в труде связана не столько с тем, чтобы непременно «бороться» со стрессом, сколько в грамотном и ответственном управлении стрессами и снижении вероятности перерастания стресса в дистресс» [5]. В качестве примера можно взять экзаменационный стресс, с которым сталкиваются студенты во время учебы. Следует отметить, что, хотя в рамках традиционного учебного процесса процесс подготовки и сдачи экзаменов в вузах сопровождается определенными негативными эмоциями, такое положение вещей не является единственно возможным. При правильно организованном педагогическом процессе учеба может приносить радость, а экзамены служить средством самоутверждения и повышением личностной самооценки [6]. Пока же мы вынуждены признать, что субъективные

тревожные переживания и сопутствующие им вегетативные реакции во время подготовки и сдачи экзаменов соответствуют классическому описанию дистресса.

Принято считать, что невроз возникает тогда, когда человек длительное время находится в состоянии стресса. Невроз – это не болезнь, а разновидность «нормальных» реакций личности в необычных стрессовых условиях. В свою очередь, к стрессу приводят ссоры, неудачи и другие события жизни, которые психиатры обозначают как психические травмы. Период обучения оказывает значительное влияние на формирование личности, поэтому проблемы психического здоровья студентов весьма актуальны [2].

Степень влияния стрессоров на наш организм может быть самой различной: от лёгкого возбуждения в предвкушении, допустим, поездки в отпуск, до тяжелейшего психосоматического расстройства посттравматического стресса. В любом случае он оказывает влияние на все компоненты нашей индивидуальности (именно индивидуальности), такие как, память, мышление, речь, эмоционально-волевою сферу. Однако это не значит, что стресс является только злом, бедой, он также является и важнейшим инструментом тренировки и закаливания человека, так как стресс помогает повышению сопротивляемости психики и организма в целом, тренируя его приспособительные механизмы. Стресс является нашим верным союзником в непрекращающейся адаптации к любым изменениям в окружающей нас среде.

Факторами, уменьшающими стрессогенность среды и ее отрицательное влияние на организм, являются предсказуемость внешних событий, возможность заранее подготовиться к ним, а также возможность контроля над событиями, что существенно снижает силу воздействия неблагоприятных факторов. Значительную роль в преодолении отрицательного влияния неблагоприятных состояний на деятельность человека играют волевые качества. «Проявление волевых качеств (силы воли) – это, прежде всего, переключение сознания и волевого контроля с переживания неблагоприятного состояния на регуляцию деятельности (на ее продолжение, подачу внутренней команды к началу деятельности, к сохранению качества деятельности)» [1]. Переживание состояния при этом отодвигается в сознании на второй план. Важную роль в регуляции психических состояний, в том, как человек реагирует на воздействие стрессоров окружающей среды, играют индивидуально-типические особенности нервной системы и личности. Известно, что лица с высокой силой

нервной системы характеризуются большей устойчивостью, лучшей переносимостью стрессовых ситуаций по сравнению с индивидами, имеющими слабую силу нервной системы. Так найдены подтверждения того, что жизнерадостные люди более устойчивы, способны сохранять контроль и критичность в сложных ситуациях.

Влияние самооценки проявляется в том, что люди с низкой самооценкой проявляют более высокий уровень страха или тревожности в угрожающей ситуации. Они воспринимают себя чаще всего как имеющих неадекватно низкие способности для того, чтобы справиться с ситуацией, поэтому они действуют менее энергично, склонны подчиняться ситуации, пытаются избегать трудностей, так как убеждены, что не в силах с ними справиться [1]. Таким образом, стресс в большой мере является индивидуальным феноменом.

Некоторые специалисты в области стресса выделяют еще одно состояние, близкое к стрессу, но отличающееся от него – перегрузку. Например, Ксандрия Вильяме считает, что перегрузка возникает тогда, когда человек не в состоянии удовлетворить предъявляемые к нему требования и берет на себя больше, чем может сделать. Она пишет: «Перегрузка случается тогда, когда вы слишком много работаете, пытаетесь совместить дом, семью, карьеру и другие обязательства, когда требования к вашему времени и силам оказываются чрезмерными. Это происходит тогда, когда дел так много, что вы безуспешно растрачиваете энергию, у вас все равно не остается времени на отдых или выходные. Вы мало спите, но все равно не успеваете сделать все, особенно когда несколько человек одновременно предъявляют к вам противоречивые требования».

Стресс и перегрузка представляют собой два самостоятельных феномена, они тесно взаимосвязаны. К. Вильяме отмечает, что перегрузка может вести к усилению стресса, поскольку вызывает страхи и волнения – страх, что человек больше не выдержит такого темпа, страх не оправдывать ожиданий и т.д. Она пишет: «Если требования, предъявляемые к вашему времени и к вашим силам, ведут к перегрузкам, это вызывает неполадки в вашем организме и сбой в его работе. Проблемы со здоровьем приводят к постоянной тревоге и агрессивности, что усиливает стресс на психическом и эмоциональном уровнях. К стрессу может привести даже опасение, что у вас просто не хватит физических сил справиться с перегрузкой. Таким образом, если организм не справляется с перегрузкой, то эта перегрузка может стать причиной стресса. Перегрузка обычно вызывается вашими обязанностями, а не тем, что вам хочется делать. Если вы чрезвычайно

заняты, но вам нравится то, что вы делаете, то, скорее всего, вы будете воспринимать каждую новую задачу как волнующее приключение и с энтузиазмом приступать к ее решению. В этом случае стресс маловероятен. Такое состояние лучше называть «высокой нагрузкой», а не перегрузкой. Высокие нагрузки с меньшей вероятностью ведут к стрессу, хотя длительное их присутствие может тоже отрицательно сказаться на здоровье» [6].

Проблема стресса сложна и многогранна. Стресс в учебном процессе необходимо регулировать. Это задача самих студентов и их педагогов, психологов. Возможно, пути ее решения кроются в профессиональной мотивации студентов и во внедрении в учебный процесс основ здорового образа жизни, тренинговых курсов.

Интенсивность и напряженность современной жизни провоцирует на психологическом уровне возникновение негативных эмоциональных переживаний и стрессовых реакций, способных привести к формированию выраженных и длительных стрессовых состояний.

Существует множество методов борьбы со стрессом. Мы остановимся на тех, которые предлагает Д. Майерс [7].

1 При распределении времени держать ситуацию под контролем не менее важно, чем управлять стрессом. Чувство контроля ситуации, вероятно, самое важное и фундаментальное отношение, необходимое для того, чтобы преодолеть стресс.

2 Защищаясь от стресса, можно прибегнуть к воображению. Его используют для психической релаксации.

3 Непродолжительные прогулки на свежем воздухе.

4 Посещение культурных и культурно-развлекательных учреждений (театр, музей, выставка, кино и др.)

5 Общение с друзьями или другой приятной компанией.

6 Хорошим лекарством от стресса является смех. Он тренирует многие мышцы, снимает головную боль, понижает артериальное давление, нормализует дыхание и сон. При этом в кровь поступают так называемые антистрессовые гормоны. Во время стресса в организме также вырабатываются гормоны, только стрессовые: адреналин и кортизол.

7 Массаж. Можно прибегнуть также к самомассажу.

8 Занятия спортом (бег трусцой, плавание, спортивные игры и т.д.). Любые физические упражнения выводят гормоны стресса.

9 Существует ряд упражнений для борьбы со стрессом. К ним относятся 3 вида упражнений: релаксационные (ауторегуляционные дыхательные упражнения, мышечная релаксация, йога);

концентрирующие упражнения. Их можно выполнять где и когда угодно в течение дня, противострессовые дыхательные упражнения [7].

Для современного студента, стресс является реакцией на скопившиеся проблемы, на бесконечный процесс борьбы с повседневными трудностями. Для студента вуза этими проблемами и трудностями могут быть:

- несданные вовремя и незащищенные практические задания;
- не выполненные или выполненные неправильно задания;
- количество пропусков по какому-либо предмету;
- отсутствие на нужный момент научного проекта, творческих заданий по дисциплине;
- недостаточно полные знания по дисциплине;
- плохая успеваемость по определенной дисциплине;
- перегрузка или слишком малая рабочая нагрузка студента, т.е. задание, которое следует завершить за конкретный период времени;
- конфликт ролей. Он может возникнуть в результате различий между нормами неформальной группы и требованиями формальной организации (преподавателя). В этой ситуации студент может почувствовать напряжение и беспокойство, потому что хочет быть принятым группой, с одной стороны, и соблюдать требования преподавателя – с другой;
- отсутствие интереса к дисциплине или предлагаемой студенту работе;
- плохие физические условия (отклонение в температуре помещения, плохое освещение или чрезмерный шум и др.).

Сюда можно отнести личностные факторы: болезнь члена семьи, изменение числа друзей, конфликты с одноклассниками и близкими людьми, переезд, значительные личные достижения, изменение финансового положения и другие факторы [8].

Итак, стресс – это неотъемлемая часть повседневной жизни каждого студента. Реакция на стресс, как и начало трудового дня, режим питания, двигательная активность, качество отдыха и сна, взаимоотношения с окружающими, являются составными частями образа жизни. От самого студента зависит, каким будет его образ жизни – здоровым, активным или же нездоровым, пассивным, а, следовательно, как часто и продолжительно он будет находиться в стрессовом состоянии.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Селье Г. Стресс без дистресса [Текст]. – М. : Прогресс, 1979. – 124 с.

2 Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление [Текст] – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.

3 Суворова В. В. Психофизиология стресса. – М. : Педагогика, 1975. – С. 3-208.

4 Горизонтов 77. Д., Белоусова О. 77., Федотова М. 77. Стресс и система крови. – М. : Медицина, 1988. – с. 5-79.

5 Пряжников 77. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. – М.: Академия, 2004. – с. 243.

6 Щербатых Ю. В. Экзамен и здоровье студентов // Высшее образование в России. – 2000. – № 3. – с. 111-115.

7 Майерс Д. Психология / Д. Майерс; пер. с англ. И.А. Карпиков, В. А. Старовойтова. – 2-е изд. – Мн.: «Попурри», 2006. – 848 с.

8 Игумнов, С. А. Управление стрессом: современные психологические и медикаментозные подходы [Текст]:. – СПб. : Речь, 2007. – 217 с.

ЛИДЕРСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ КАК СОВОКУПНОСТЬ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

ХАЙМУЛДИНА А. Ю.
магистр образования, преподаватель,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
САГИТОВА А. Б.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Современное общество находится на стадии перехода к информационному типу общества. Это радикально изменяет место образования в структуре общественной жизни, что способствует непрерывному реформированию современной системы образования. Социальная роль образования изменяется: оно становится формой человеческого капитала, источником сбалансированного развития страны на перспективу, источником удовлетворения потребностей населения. Постоянно изменяются образовательные стандарты, программы обучения, разрабатываются и внедряются новые технологии, методы и способы осуществления образовательной деятельности.

Высшее образование должно формировать личность компетентного специалиста, способного на высоком профессиональном уровне осуществлять деятельность в различных областях общественной практики. Интегральными качествами личности специалиста выступают компетенции. Вопросам формирования компетенций и компетентности

личности посвящены труды К. К. Жумадировой, И. А. Зимней, В. Д. Шадрикова, Д. Макклелланда, Л. Спенсера, С. Спенсера [1-5]. В. Д. Шадриков определяет компетенции как «системное проявление знаний, умений, способностей, и личностных качеств. В каждой деятельности, по мнению учёного, вес этих компонентов и их сочетания могут существенно различаться» [3, с. 15].

Компетенции представляют собой динамическую комбинацию знания, понимания, умений и навыков (включают в себя знание, умения, навыки, установки, мотивацию, ценности). Их развитие является целью образовательных программ. Они формируются в различных курсовых единицах и оцениваются на разных стадиях и приобретаются студентами [6, с. 16].

В программе «Обучение в течение всей жизни – европейские рамочные установки» компетенции определяются как «комбинация знаний, навыков и отношений в соответствующем контексте. Ключевые – это такие компетенции, которые необходимы всем индивидуумам для личной реализации и развития, активного гражданства, социальной включенности и занятости» [7, с. 3].

Рамочные установки устанавливают восемь ключевых компетенций: общение на родном языке; общение на иностранных языках; математическая грамотность и базовые компетенции в науке и технологии; компьютерная грамотность; освоение навыков обучения; социальные и гражданские компетенции; чувство новаторства и предпринимательства; осведомленность и способность выражать себя в культурной сфере [6, с. 3].

Работа над компетенциями и навыками является важным элементом в разработке образовательных программ. При создании и изменении образовательных программ высшие учебные заведения должны учитывать изменяющиеся потребности общества и возможности, существующие и будущие, трудоустройства. Информация, которая учитывает цели, выраженные на языке компетенций, даёт более целостный взгляд на программы. Поэтому вузы Республики Казахстан уделяют особое внимание исследованию компетенций [8-11].

В целях формирования основных методологических подходов к планированию, разработке, внедрению, оценке и повышению качества образовательных программ в 2000 году стартовал проект TUNING. Создание Европейского пространства высшего образования, Болонский процесс и Пражский коммюнике тесно связаны с упором на компетенции в проекте TUNING.

В проекте TUNING выделяется следующая классификация универсальных (общих) компетенций:

1) инструментальные компетенции – это компетенции, имеющие инструментальную функцию. Они включают:

– когнитивные способности: способность понимать и использовать идеи и мысли;

– методологические способности обращаться с окружением: организация времени и стратегии учебы, принятие решений или решение проблем;

– технологические навыки: использование технических устройств, навыки управления информацией и работы с компьютером;

– лингвистические навыки: устная или письменная коммуникация или знание второго языка;

2) межличностные компетенции – индивидуальные способности, такие как способность выражать свои чувства, способность к критике и самокритике:

– социальные навыки – межличностные навыки или работа в команде, приверженность общественным или этическим ценностям. Эти навыки способствуют процессам социального взаимодействия и сотрудничества;

3) системные компетенции: навыки и способности, относящиеся к системам в целом. Они предполагают комбинацию понимания, восприимчивости и знания, которая позволяет индивиду видеть часть целого в их связи и единстве. Эти способности включают умение планировать изменения, чтобы улучшить существующие системы и разработать новые. В качестве базы для системных компетенций требуется приобретение инструментальных и межличностных компетенций [13].

В число компетенций, необходимых для профессионального развития выпускников вуза, также входят и лидерские компетенции. В настоящий момент в психолого-педагогической науке не сложилось общепринятой точки зрения относительно их содержания и структуры. В работах М. Макгрегор лидерские компетенции рассматриваются как набор общих личностных характеристик, которые свойственны лидерам и способствуют исключительным достижениям. К таким характеристикам автор относит понимание лидером своей роли, изучение инструментов влияния и власти, способность брать на себя ответственность и принимать решения, служить примером для подражания и т.д. [14].

По мнению Дж. Баумана, «содержание лидерской компетенции представляет собой совокупность личностных качеств и приобретенных умений, связанных с целеполаганием, управлением, убеждением, разрешением конфликтов» [15, с. 26].

Согласно концепции, Р. Фулмера, лидерские компетенции включают в себя умения и поведенческие особенности, необходимые для достижения высоких результатов в управленческой деятельности [16].

Лидерство – феномен, неразрывно связанный с управленческой деятельностью, поэтому неудивительно, что работодатели называют его одной из наиболее важных и востребованных общих компетенций для выпускников [17, 18]. В современных условиях существует четкий социальный заказ, как со стороны государства, вузов, так и со стороны работодателей и самих студентов, на подготовку в системе высшего профессионального образования специалистов, обладающих сформированными лидерскими качествами и навыками работы в команде.

Развитие лидерских компетенций в вузе предполагает целенаправленный комплексный подход в образовательном процессе посредством взаимодействия студентов друг с другом, с кураторами, преподавателями, социальными партнерами, работодателями, позволяющий приобретать опыт лидерского поведения и развивать лидерские качества личности [19-21].

На основе анкеты, составленной участниками и организаторами проекта TUNING, в 2016 г. было проведено исследование компетенций, необходимых для успеха будущей карьеры выпускников. В исследовании приняли участие выпускники Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (37 чел.), работодатели (администрации школ г. Павлодара, 60 чел.). Выпускникам и работодателям предлагались анкеты, в которых требовалось указать важность, а также уровень достижения навыка или компетенции. Результаты исследования представлены в виде таблиц.

Таблица 1 – Компетенции, выделенные выпускниками

Навык / компетенция	Важность	Уровень достижения
Способность применять знания на практике Стремление к успеху	3,875	3
		3,375

Планирование и управление временем Базовые знания в области обучения Способность адаптироваться к новым ситуациям Забота о качестве	3,75	2,75
		3,5
		3,25
		3,375
Навыки межличностных отношений Способность работать самостоятельно	3,625	3,125
		3,625
Элементарные навыки работы с компьютером Исследовательские навыки Способность выдвигать новые идеи (креативность) Решение проблем Понимание культуры и обычаев других стран Инициативность и предпринимательский дух	3,5	3,375
		3,125
		3
		3,125
		3,25
		2,5
2,75		

Анализ результатов исследования свидетельствует о том, что выпускники в числе важных выделили следующие компетенции: стремление к успеху, планирование и управление временем, способность адаптироваться к новым ситуациям, навыки межличностных отношений, способность выдвигать новые идеи (креативность), инициативность и предпринимательский дух, принятие решений и др.

Таблица 2 – Ранжирование компетенций работодателями

Навык / компетенция	Важность	Уровень достижения
Способность применять знания на практике Способность работать самостоятельно	3,833	3,333
		3,333
Базовые знания в области обучения Тщательная подготовка по основам профессии Решение проблем Лидерство Стремление к успеху	3,667	3,333
		3,333
		3,167
		3,333
		3,167

Способность к анализу и синтезу Способность учиться Навыки управления информацией (способность находить и анализировать информацию из различных источников) Способность выдвигать новые идеи (креативность) Принятие решений Забота о качестве	3,5	3,333
		3,167
		3,333
Способность выдвигать новые идеи (креативность) Принятие решений Забота о качестве Письменная и устная коммуникация на родном языке Работа в команде	3,5	2,833
		3,25
		3,5
Инициативность и предпринимательский дух Планирование и управление временем Знание второго языка Элементарные навыки работы с компьютером Исследовательские навыки	3,417	2,25
		2,833
		3,333
		3,333
		2,75
		2,833
Инициативность и предпринимательский дух Планирование и управление временем Знание второго языка Элементарные навыки работы с компьютером Исследовательские навыки	3,333	3,25
		3,25
		3,167
		3,25
		2,833

Работодатели в числе важных компетенций выделяют такие компетенции, как «способность работать самостоятельно», «решение проблем», «лидерство», «работа в команде».

Проведенное исследование показывает потребность рынка труда в специалистах с ярко выраженными лидерскими качествами. Эффективное обучение лидерским навыкам предполагает формирование у студентов компетенции лидерства, включающей в себя универсальные компетенции: стремление к успеху, планирование и управление временем, способность адаптироваться к новым ситуациям, навыки межличностных отношений, способность выдвигать новые идеи (креативность), инициативность и предпринимательский дух, принятие решений, лидерство, работа в команде и др.

ЛИТЕРАТУРА

1 Жумадилова К. К. Педагогический менеджмент в условиях реализации компетентностного подхода / К. К. Жумадилова // Международная научная конференция молодых ученых, студентов и школьников «IX Сатпаевские чтения». – Павлодар, 2009. – Т. 3. – С. 320–325.

2 Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Интернет] / Зимняя И. А. // <http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758>

3 Шадриков В. Д. Личностные качества педагога как составляющие профессиональной компетентности / В. Д. Шадриков // Вест. Ярослав. гос. ун-та им. П. Г. Демидова. серия «Психология». – 2006. – № 1. – С. 15–21.

4 McClelland D. C. Testing for competence rather than for intelligence / D. C. McClelland // American Psychologist. – 1973. – № 28. – С. 1–14.

5 Спенсер Л. Компетенции на работе / Л. Спенсер, С. Спенсер. – М. : ГИППО, 2005. – 384 с.

6 Байденко В. И. Болонский процесс : результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / В. И. Байденко. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.

7 Key competences for lifelong learning. European Reference Framework / Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 12 pp.

8 Байхожаева Б. У. Компетентностный подход к подготовке специалистов технического профиля / Б. У. Байхожаева, Т. А. Толкынбаев // «Инновации в образовании : поиски и решения» мат. межд. науч.-практ. конф. – Астана. – Т. 2. – С. 414–415.

9 Мухтарова Ш. М. Межкультурная компетентность будущего педагога как условие интеграции в мировое образовательное пространство / Ш. М. Мухтарова // «Инновации в образовании : поиски и решения» мат. межд. науч.-практ. конф. – Астана. – Т. 1. – С. 112–115.

10 Капанова И. Х. Социально-педагогическая компетентность как одна из главных компетенций будущего педагога / И. Х. Капанова // «Инновации в образовании : поиски и решения» мат. межд. науч.-практ. конф. – Астана. – Т. 2. – С. 172–175.

11 Абылгазина А. Е. Компетентностная модель выпускника ТиПО : теория и практика / А. Е. Абылгазина, Г. Е. Рахметова // «Инновации в образовании : поиски и решения» мат. межд. науч.-практ. конф. – Астана. – Т. 2. – С. 300–302.

12 Байденко В. И. Болонский процесс : на пути к Берлинской конференции (европейский анализ) / В. И. Байденко. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 416 с.

13 Байденко В. И. Болонский процесс : поиск общности Европейских систем высшего образования (проект TUNING) / В. И. Байденко. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – 244 с.

14 MacGregor M. G. Building Everyday Leadership in All Kids : An Elementary Curriculum to Promote Attitudes and Actions for Respect and Success, Minneapolis, 2013

15 Bowman J. S., West J. P., Beck M. A., Achieving Competencies in Public Service : The Professional Edge, 2nd ed. Armonk : New York, 2010

16 Fulmer R. M., Conger J. A. Growing Your Company's Leaders. New York, 2004

17 Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М. : Дело, 1997. – 485 с.

18 Перспективные направления исследований молодых ученых в экономике: сборник трудов научного сообщества обучающихся экономического факультета ЮФУ / Под общ. ред. Е. В. Михалкиной. – Ростов н / Д: Изд-во ЮФУ, 2016. – 330 с.

19 Лукаш С. Н., Тимченко П. В. Педагогические условия развития лидерских качеств у студенческой молодежи // Человек и образование. – 2015. – № 2 (43). – С. 104–108.

20 Рубцов В. В., Забродин Ю. М. Компетентностный подход как концептуальная основа связи профессионального образования и профессионального труда // Вестник практической психологии образования. – 2012. – № 3.

21 Хомутский Д. Ю., Андреев Г. С. Формирование компетенций инновационного лидерства на основе модели дизайн-мышления // Управление развитием персонала. – 2016. – № 3. – С. 174–178.

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ

ЧУБОВА В. В.

учитель начальных классов, СОШ № 18, г. Павлодар

Лидерами не рождаются, лидерами становятся. Эту простую истину в нас закладывали сначала в школе, затем в высшем учебном заведении. Затем учителем становилась сама жизнь. Любому из нас дано право, самостоятельно выбирать свое место в коллективе. Каждый человек по природе обладает определенными лидерскими задатками, однако развить их в достаточной степени и использовать, чтобы достичь своих целей и реализовать себя, получается далеко не у каждого. Почему некоторые люди, уже в юном возрасте ведут себя как прирожденные лидеры и способны повести за собой толпу, а другие не могут даже настоять на своей позиции и выступают в

роли ведомых, следующих за лидером? В чем состоят особенности психологии лидерства, и какие черты присущи лидеру?

Психология лидерства кроется не только в особенности характера и мышлении человека, но и проявляется внешне. Лидера достаточно просто выделить в толпе по его поведению, привычкам [1, с. 1]. Замечательным лидером может быть не только руководитель компании или менеджер, им может быть и учитель, и исследователь, и нежная мать. Большинство людей во многом похожи на чашку. Они уже полны до краев. Их ум так переполнен мнениями, идеями и предпочтениями, что ничто новое не может туда проникнуть. А в нашу эпоху быстрых изменений, когда нужно постоянно знакомиться с новыми взглядами и понятиями, вооружаться новыми умениями, это серьезнейший недостаток. Лидеры должны опустошить свои чашки. Нужно всегда оставаться восприимчивыми к новым знаниям, а себя считать вечными учениками. Лидер должен выработать в себе Ум Начинающего. Это важное качество для лидера. Один из уроков лидерства, гласит: За миг до победы случаются мелкие затруднения. Самое главное в этот момент – сохранять сосредоточенность и продолжать верить. Устойчивость в ситуации неопределенности. Это одно из главных качеств лидера: ему не страшна неизвестность или отсутствие обратной связи. Белые пятна не мешают его деятельности. Лидер справляется со своим делом и без немедленной обратной связи и разрешает проблемы, непосильные для других, неспособных к действиям в условиях неопределенности [4, с. 48]. Работая учителем начальных классов, с каждым новым набором учащихся, ищешь среди детей лидера, который уверен в себе и своих силах, который готов вести за собой других, брать ответственность за себя и свои решения. Такой лидер должен обладать навыками вербального и невербального воздействия на окружающих. Бывает, что ребенок «кажется» лидером, но в силу слабого характера или своей лени, очень быстро устает от ответственности за одноклассников. Тогда приходится более тщательно продумывать свой выбор.

По мнению ученых, считается, что в жестикуляции лидера, как правило, преобладают жесты открытости и доминирования. Поза и походка лидера также свидетельствуют об уверенности, силе воли и открытости. Прямой решительный взгляд, прямая спина, широко расправленные плечи, размашистая походка, немного резкие, доведенные до конца жесты рук, выразительная мимика, высоко поднятая голова – все это признаки, по которым, можно выделить

среди толпы человека, обладающего лидерскими навыками [5, с. 116]. Данные особенности – только внешние проявления лидерских качеств, обусловленные внутренним состоянием человека, его психологией, образом мышления. Внутренне лидер всегда уверен в себе, своих возможностях и начинаниях; он открыт ко всему новому и всегда готов бросить вызов обстоятельствам. Как правило, лидеры обладают большой силой воли, отличными коммуникативными способностями, умением мотивировать себя и других людей. Также лидерам присущи навыки психологического воздействия на окружающих, с помощью которых они подталкивают других проникнуться их идеями и работать под их руководством для достижения поставленной цели [1, с. 1].

Давайте более подробно рассмотрим личность лидера. В свете современных разработок данного вопроса стоит обратить особое внимание на связи лидерской роли с личностью ее исполнителя [2, с. 124].

Личность лидера, этот аспект в той или иной степени уже затрагивался при рассмотрении детерминантов ролевой дифференциации лидерства, механизмов выдвижения в позицию лидера, а также в кратком историческом очерке релевантных обсуждаемой тематике исследований

Усилившийся акцент на перцепции последователей, характерный, для сторонников «имплицитной теории» лидерства, привел, по мнению специалистов к весьма неожиданному сдвигу в подходе к анализу проблемы личностной детерминации лидерства. От черт лидера акцент в попытках ее понимания фактически сместился к атрибутам последователей. Подобный взгляд на проблему отражает, точку зрения некоторых ведущих ее разработчиков, в частности Р. Лорда и его сотрудников [2, с. 124] Вместе с тем в последнее десятилетие новый исследовательский импульс получил и традиционный подход к упомянутой выше проблеме. Катализатором послужило обращение ряда исследователей лидерства к пятифакторной модели личностных черт, или так называемой Большой Пятерке – одному из наиболее популярных и перспективных современных подходов в изучении личности [3, с. 78]. Причем словом «Большая» подчеркивается, как мы увидим далее, включенность в каждый из факторов модели множества более конкретных черт. Р. Хоган с соавторами [1994] попытался выяснить, какие из факторов «Большой Пятерки» можно рассматривать в качестве детерминантов лидерства. С этой целью ученый, обратился к данным фундаментального справочника Р. Стогдилла, интерпретируя отдельные приводимые там черты как относящиеся именно к лидерству (что сделать, замечу,

весьма непросто, поскольку специального разведения между лидерством и руководством Р. Стогдилл, подобно подавляющему большинству американских исследователей, не проводил). Кроме того, были обобщены данные ряда более поздних и современных исследований так называемого внезапно появляющегося лидерства, в которых посредством различных психологических тестов (в частности, известного отечественным психологам Калифорнийского многофакторного опросника – СРГ) изучалась связь между чертами личности и лидерством.

В итоге был сделан вывод о том, что четыре фактора модели «Большой Пятерки» могут рассматриваться в качестве детерминантов выдвижения в позицию лидера, а именно:

– экстраверсия (высокий уровень выраженности представлен такими чертами, как напористость, энергичность, активность, общительность);

– нейротизм (низкий уровень выраженности представлен такими чертами, как эмоциональная стабильность, уверенность, уравновешенность, спокойствие);

– сознательность (высокий уровень выраженности представлен такими чертами, как дисциплинированность, ответственность, надежность, настойчивость, добросовестность);

– доброжелательность (высокий уровень выраженности представлен такими чертами, как склонность к сотрудничеству, доверчивость, дружелюбие, доброта) [2, с. 125].

Таким образом, проведенный анализ литературы показал, что нет единой теории лидерства в психологии. Вместе с тем многие теории сходятся в том, что лидер – это человек, который способен оказывать влияние на других людей и пользующийся авторитетом среди других. Одним из методов развития лидерских качеств является специальное обучение, организованное в Т-группах.

ЛИТЕРАТУРА

1 Психология лидерства: лидером может стать каждый, 2016. <http://sam-sebe-psycholog.ru>

2 Кричевский Р.Л. Психология лидерства: учебное пособие: Статут Москва, 2007. – 124 с. 125с.

3 Лаак и Бругман, Как измерить человеческую индивидуальность, 2003; Первин и Джон, Психология личности, 2000. – 78 с.

4 Психология. Учебник. Под ред. А. А. Крылова. - М.: Проспект, 2000. – 48 с.

5 Аллан Пиз. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам, 2003. – 116 с.

ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕННИНГ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

ЭТЕКБАЕВА А. Ж.

бастауыш сынып мұғалімі, № 2 Чернорецк ЖОББМ, Павлодар облысы,
Павлодар ауданы

1970-ші жылдары ГДР-да М. Форвергтің жетекшілігімен ол әлеуметтік-психологиялық тренинг деп атаған әдіс жасап шығарылды. Біздің елге де тренинг осы атауымен келді.

Біздің елімізде тренингтер қарым-қатынас тренингінен басталды. Қарым-қатынас тренингі іс жүзінде кез келген басқа тренинг үшін базалық бағдарлама болып табылады. Басқа бағдарламалар (өз-өзіне сенімділік тренингі, келіссөздер тренингі, сауда-саттық тренингі, топ қалыптастыру тренингі, жанжалсыз мінез-құлық тренингі және басқалары) жасап шығарылғанда, бұл бағдарламалардың негізіне әлеуметтік-психологиялық тренинг алынды. Сондықтан әлеуметтік-психологиялық тренинг атауы әлеуметтік-психологиялық тренинг қағидаттарында құрылған басқа тренингтік бағдарламаларды белгілеу үшін де жиі пайдаланылады.

Егер Артур Ребер құрастырған «Үлкен түсіндірмелік психологиялық сөздікке» жүгінетін болсақ, тренингтің мынадай анықтамасын көреміз: «Жалпы тренинг дегеніміз – олардың жүзеге асырылуы нәтижесінде қандай да бір белгілі реакцияға (реакцияларға) немесе қандай да бір күрделі, шеберліктерді қажет ететін қызметке қатысуға қабілетті организм түріндегі ақырғы өнімді алу үшін жасап шығарылған процедуралар жиынтығы немесе кез келген оқу бағдарламасы». Бұл кез келген, соның ішінде адамды ғана емес, оқытуды қамтитын өте кең анықтама. Бұл анықтаманың негізгі ойы тренингтің жаттығу, дағдылар мен шеберліктерді жинақтау болып табылатындығында [1, 6 б].

Тренингтің тағы бір анықтамасын Ю. Н. Емельянов берген: «Тренинг дегеніміз – қызметтің кез келген күрделі түріне, соның ішінде қарым-қатынасқа үйренуге және оны меңгеруге қабілеттіліктерді дамыту әдістерінің тобы» [3, 89 б.].

И. В. Вачков тренингтің мынадай анықтамасын ұсынады: «Практикалық психологияның өзін-өзі тану және өздігінен даму

дағдыларын қалыптастыру мақсатында қолданылатын белсенді әдістерінің жиынтығы».

«Психологиялық сөздікте» (1990) әлеуметтік-психологиялық тренинг (ары қарай ӘПТ) «Практикалық психологияның қарым-қатынастағы хабардарлықты дамыту мақсатында топтық психологиялық жұмыстың белсенді әдістерін пайдалануға бағдарланған саласы» ретінде анықталады.

Бұл анықтама тренинг ұғымын қарым-қатынас тренингіне әкеліп саяды да, оның аясын одан әрі тарылтады. Көбінесе «әлеуметтік-психологиялық тренинг» атауы қарым-қатынас тренингінің, іскерлік қарым-қатынас тренингінің, әріптестік қарым-қатынас тренингінің және т.б. синонимі ретінде қолданылады [7, 12 б.].

«Психологиялық» сөзінің қолданылуын психологтар дәстүрлі түрде тек психолог қана жаттықтырушы бола алады деп түсіндіреді, әйтсе де, соңғы кезде жаттықтырушылардың едәуір бөлігінің психологиялық білімі жоқ және олар оны алуға ұмтылмайды да. Мен ойымша жаттықтырушының психологиялық білімі болуы тиіс, өйткені тренинг механизмдерінің көпшілігі психологиядан алынған деген пікірді ұстанамын. Психология негіздерін түсінбеу көбінесе қателерге ұшыратады.

Жаттықтырушының қатесі тренинг нәтижесіздігінің негізгі себебі болып табылады, ал тренинг болса – нақты дағдылар мен шеберліктерге үйрету бойынша ең тиімді технология. Жаттықтырушының қатесі тренингті уақыт пен ақшаны еш пайдасыз, босқа жұмсауға айналдырады.

Жаттықтырушының ең басты қатесі – топтық жұмыстың механизмдерін түсінбеуі: кез келген топта, және әсіресе тренингтік топта бірнеше өзара байланысты үдерістер болады. Ең маңызды үдеріс – жаттығу, жаңа дағдыларды меңгеру үдерісі, жаңа шеберліктерге үйрену. Бұл үдеріс топтық динамикаға негізделеді. Топтық динамиканың, қатысушылардың ұйымшылдығының, қауіпсіздік пен қолдау ахуалының арқасында оқыту тиімдірек болады. Сондықтан жаттықтырушының басты міндеті топ динамикасын үнемі ынталандырып отыруда, басқаша айтқанда, жаттықтырушы топта қолайлы ахуалдың қалыптасуына көп көңіл бөлуі тиіс.

Көбінесе, жаттықтырушының ойынша, топ өз міндетін орындай алмағанда, жаттықтырушы ашуланады. Өз әріптестеріне ол топтың «тым енжар» екендігін, қатысушыларының ештеңені «түсінбейтіндігін», орынсыз сұрақтар қоятындығын және т.б. айтып шағымданады. Егер, оның ойынша, олар нашар үйренетін болса, ол оларды барлығын тезірек жасаулары тиіс деп есептеп, тықырта бастайды. Ал олар,

неге екені белгісіз, баяу істейді, және тек уақыт мағынасында ғана емес, түсіну мағынасында да. Бірнеше ойын ойналып, бірнеше жағдай талқыланғандай болғанмен, олар тағы да қате жібереді. Бұл жаттықтырушыны ашуландыра бастайды және, әрине, бұл топтық үдерістер мен оқып-үйрену үдерісін одан әрі тежей түседі.

Мұндай жағдайда жаттықтырушы «не қылған зердесіз едіңдер» деп кейіп, «ақылдары жоқ ақымақтардың» қателерін көздеріне шұқып көрсетіп, үйретуге тырысады [4, 64 б.].

Тәжірибе көрсеткенде, екі бірдей топ болмайды. Әр топтың өз жылдамдығы және өз нәтижесі болады. Және, айталық, оқу материалы бойынша бір топта тезірек алға басса, екіншісінде баяуырақ жылжиды, бірақ топ үшін нәтижесі бойынша бұл бірдей дәрежеде тиімді болуы мүмкін.

Жаттықтырушы топтың өзіне бағдарлануы тиіс: топ өзі қалай жүрсе, солай жүреді. Оның топты барынша ынталандыруға және оның жылдамдығын арттыруға тырысатыны өзінен-өзі түсінікті. Кейбір жерлерде ақыл айтып, итермелеп те жібереді. Бірақ бұл жерде ең бастысы – топтың өзі шығатын нәтиже [5, 56 б.].

Тренингтің қатысушылары өздерін мұнда бағалайды, қандай да бір «мінездемелер» жазады деп үрейленіп, тренинг олардың қабілеттіліктерін анықтау үшін өткізіледі деп қорқатыны да болады. Ол кезде олар тренингтен де, жаттықтырушыдан да қорқады. Олардан басынан бастап жақсы жұмыс күтудің қажеті жоқ. Және, әрине, мұндай топты алғашында асықтырудың қажеті жоқ, әйтпесе өздерінің қорқыныштары бекер емес екен деп шешіп, бүкіл тренинг бойы «окоптарында» отырып шығады. Егер жаттықтырушы алғашқы жарты күнде топтың өздерін еркін сезінуін қамтамасыз етуге жұмсаса, көңілді және рахаттанып отырып оқып-үйренуге болатындығына көздерін жеткізсе, топ қатысушылары өздерін еркін, бос сезіне бастайды. Кейін олар өз батылдықтарына өздері таң қала бастайды да, алғашқы күннің аяғында әдетте мұндай ахуалда, әрі таныс емес адамдармен олар тіпті екі-үш күн сөйлемейтіндігін, ал қазір өздерін «видеоға» түсіріп жатқандығына да қарамастан, өздері ойынға қатысуға ынта білдіріп отырғандығын айтады [3, 37 б.].

Жаттықтырушының тағы да бір елеулі қатесі – тренингке адекватты емес теориялық және практикалық материалды қосуы. Жаттықтырушы тренингтің жаттығу екендігін түсінуі тиіс. Жаттықтырушының міндеті – топ қатысушыларына жаңа ақпарат беру емес, ал нақты дағдылар мен шеберліктерге үйрету. Жаттықтырушы үнемі жаңа нәрсеге ұмтылып отыруы тиіс емес.

Көптеген жаттықтырушылар қатысушылардың бір бөлігінің бұрын да мұндай тренингте және, мүмкін, осыған ұқсас бағдарламада болғандығынан қорқады. Қатысушылар мұның бәрін білетіндіктері туралы айта бастайды деп қорқады. Мұндай жағдайлар барған сайын жиі ұшырасады, өйткені фирмалардың көптеген қызметкерлері төрт-бес тренингте болып көрген. Қайтсе де өз қорқыныштарының орнын толтыру үшін кейбір жаттықтырушылар тренингтік бағдарламаларға қандай да бір жаңа элементтерді енгізеді. Бірақ тренинг үшін, оның қатысушылары үшін олар көбінесе жай ғана пайдасыз емес, сонымен бірге, зиянды да болып шығады, өйткені көбіне қатысушыларды дұрыс емес мінез-құлыққа, дұрыс емес мақсаттар мен қағидаттарға баулиды.

Мәселен, сауда-саттық технологиясы жөніндегі тренингтік бағдарламаларда әр түрлі жіктеулер, сатып алушылар типологиялары пайда болды. Ішінара олар қатаң ғылыми теориялардан алынған, ішінара қолтума болып табылады да, мысалы, сатып алушыларды «кептерлер» мен «бүркіттерге» және т.б. бөлу сияқты болады. Бірақ тіпті қатаң ғылыми жіктеудің өзі зиянды, өйткені сатушы сатып алушының типін бірден дұрыс анықтай алмайды. Оның үстіне, мұндай жіктеулердің авторларының көпшілігі өздерінің типологиясы қалада бағдарлануға көмектесетін карта сияқты деп айтады. Кез келген нақты картаның нақты қаладан айырмашылығы болатынындай, тұлға типінің сипаттамасы да нақты тұлғадан ерекшеленеді. Нәтижесінде сатушы бірдеңе істеуге, қандай да бір өзінің түсініктері бойынша сөйлеуге тырысады және, әрине, сатып алушы әлденеден сезіктенеді.

Тренингтік бағдарламаларға енгізілген жаңалықтардың тағы да бір мысалы НЛБ-дан көптеген элементтерді қосу болып табылады. Нейролингвистикалық бағдарламалау – өте жақсы психотерапевтік тәсіл, бірақ тренинг үшін, соның ішінде сауда-саттық тренингі үшін көбінесе зиянды болады. Тіпті НЛБ-мен бұрыннан айналысатын көптеген тәжірибелі психологтар бір қарағаннан адамның типін – оның «визуал», «аудиал» немесе «кинестетик» екендігін анықтай алмайды. Бұл үшін тіпті олардың өздеріне де 5 минуттан 15 минутқа дейін уақыт қажет болады. Ал сатушының мұндай уақыты, тәжірибесі және НЛБ бүкіл жүйесін түсінуі жоқ. Ал егер сатушыны НЛБ-ға жақсылап үйретсе (бұған бірнеше жыл кетеді), онда оған сатушы болып жұмыс істеудің қажеті қанша? [6, 102 б.].

Тренинг дегеніміз – жаттығу, және топ қатысушыларына жаттығуға мүмкіндік беру қажет. Өз жаттықтырушысына әрбір жаттығуда өзінің бұлай жүгіре білетіндігін және жүгірудің қандай да бір жаңа тәсілін үйренгісі келетіндігін мәлімдейтін жүгіргішті елестетіп көріңіздерші.

Нағыз шеберлік қайта-қайта жаттыға отырып қалыптасады, тренингтің өзі де осы үшін керек.

Тағы бір қате – тренинг пен терапевтік топтың арасындағы айырмашылықты түсінбеу. Алдында айтылғандай, тренингтің мақсаты – жаттығу, белгілі бір дағдылар мен шеберліктерге машықтану. Ал психотерапевтік топтардың мақсаты – топ қатысушыларының жеке проблемаларын шешу.

Тренинг сырттай қарағанда қатысушылар көп күліп-ойнайтын қандай да бір әншейін ойындардың жиынтығы сияқты көрінуі мүмкін, және бұл жұмысқа ұқсамайды. Жаттықтырушы, терапевтік топтарда болғаннан кейін, өз тренингіне терапевтік жаттығуларды қоса бастайды. Нәтиже әрқашан біреу: қатысушылардың біреуі көз жасына ерік береді, осылайша, онымен жұмыс істеу аяқталады, өйткені кәдімгі тренингте бұл жағдайды ары қарай өрбітуге уақыт жоқ, және көбінесе шеберлік те жоқ. Сондықтан жаттықтырушы осы тәсілдердің арасындағы айырмашылықты анық түсініп, оларды ешқашан бір бағдарламада араластырмауы тиіс. Бұл – әр түрлі жұмыстар.

Әрине, тренингтік топтарда да, терапевтік топтарда да пайдаланылатын жаттығулар бар. Мысалы, барлық тренингтік жаттығулар терапевтік топтарда да қолданылады, бірақ бұл терапевтік топтардағы басқа процедуралар мен ойындарды тренингтік топтарға ауыстырып қолдануға болады дегенді білдірмейді. Бұл жаттықтырушыға психологиялық білімнің қажеттігі туралы айтуға тағы бір себеп болады. Өйткені психология негіздерін білмеу осыған ұқсас қателерге алып келеді.

Жаттықтырушы сондай-ақ өзі адекватты емес ойынды ойлап табуы немесе оны әдебиеттен алуы мүмкін. Әдебиетте сипатталған көптеген ойындар да әрқашан тренингке жарамды бола бермейді. Мысалы, әдебиетте сипатталған «Әуе шарындағы апат» ойыны. Ойынды көбінесе мектеп психологтары қолданады, және мен олардың ойынның жаман екендігі туралы айтқандарын жиі естимін. Ол көбінесе тренингтен кейін де жалғасуы мүмкін елеулі жанжалмен аяқталады. Бұл ойында барлық қатысушылар әуе шарындағы адамдарды құтқару үшін нені теңізге тастау керек, ал нені қалдыру керектігі туралы шешім қабылдаулары тиіс. Бірақ ұсынылған заттардың ішінде тірі ит бар. Ойынның қызуымен қатысушылардың біреуі қаруды тастау керек деп шешсе, енді біреуі итті тастау керек дейді (өйткені, олардың ойынша, қару олардың ары қарай тіршілік етуі үшін қажет болады). Ал кейде топта қандай да бір көзқарастың жақтастарының бірін де лақтырып тастауға шешім қабылдануы мүмкін. Жанжалды болдырмау үшін,

мұндай ойынға, заттармен қатар, жануарды (итті) қоспау керек. Бұл эмоционалдық бауыр басушылықтың әр түрлі деңгейі, және мұндай тандау жасағанда, адамның көңіліне терең эмоционалдық қаяу түсуі мүмкін, және бұл тренингтің емес, жаттықтырушының біліксіз жұмысының нәтижесі болады.

Иә, бір жаттықтырушы терапевтік те, тренингтік те топтарды алып жүруі мүмкін, бұл – жиі болатын жағдай, бірақ бұл – әр түрлі қатысушылары, әр түрлі міндеттері бар әр түрлі топтар [2, 33 б.].

Кез-келген жаттықтырушы топпен не істегісі келсе де ерікті екендіктерін біледі. Сөздің дәлме-дәл мағынасында, жаттықтырушы – «әрі патша, әрі құдай». Жаттықтырушы әр түрлі ойындар жүргізеді, қатысушыларға рөлдерді үлестіріп береді. Топтағы бірде-бір адам қандай да бір ойынның жалпы мақсаттарын ойын басталғанша түсінбейді. Топтың барлық қатысушылары жаттықтырушылар болған күннің өзінде де олар бәрібір ойынның қандай болатындығын білмейді, оның үстіне, қатысушыларға нұсқаулар көбінесе жеке беріледі. Және, соған сәйкес, кейбір немесе барлық қатысушылары ақымақ болып көрінетін ойынды жасау оңай. Мысалы, бір тренингте барлық қатысушыларға мынадай нұсқау берілген: «Ал қазір бәрің бір қатарға тұрындар... (кідіріс) төрт тағандап тұрындар... (кідіріс) енді тілдерінді шығарындар». Ары қарай мынадай түсініктеме берілген: «Қызметтік іздеуші иттер тобы тренингке дайын». Содан соң барлығы қалжың ретінде түсіндірілген. Жаттықтырушыға мұндай «қалжыңдардың» қажеті қанша? Айналадағылардың бәрі ақымақ болып көрінгенде, жаттықтырушының өзі өзіне әрі ақылды, әрі тапқыр, әрі талантты болып көрінетіні өзінен-өзі түсінікті.

Енді бір топта жаттықтырушы жылқы туралы есепті шешуге тапсырма берді (нұсқауды ары қарай қараңыз). Ол кімде «0» шыққанын сұрады. Бірнеше адам қолдарын көтерді. Жаттықтырушы олардың білімдерінің қандай екендіктерін, мектепте қалай оқығандықтарын сұрады. Ары қарай ол бұл есептің үшінші сынып оқулығынан алынғандығын қуана хабарлады. Содан соң жаттықтырушы кімде «1» шыққанын сұрады да, бәрі қайталанды және т.б. Соңында мынадай түсініктеме берілді: сендердің барлықтарың жоғары білімді ересек адамдарсындар, ал үшінші сыныпқа арналған есепті шеше алмадыңдар. Содан соң топ қатысушыларының барлығы өздерін тіпті үшінші сынып деңгейіне де жетпейтін адамдар ретінде бағалаулары үшін кідіріс жасалды.

Шын мәнінде, бұл ойын – қабылдау таптаурындарына арналған ойын, және мұнда есептеуде қателер болуы мүмкін. Бұл ойынның

негізгі мағынасы – барлық адамдардың есеп шарттарын әр түрлі қабылдайтындықтарын көрсету, және барлық даулар дәл осыдан туындайды. Ойыннан шығатын қорытынды есептің топтық шешіміне көшуге әлі ерте болғандығында. Ең алдымен есеп шарттарынан хабардар етіп, барлық қатысушылардың осы шарттарды жалпы түсінуін қамтамасыз ету қажет болатын, сонда шешім бірден табылар еді. Бұл есеп қарым-қатынас үдерісін сатылы түрде өту қажет екендігін көрсетеді. Бұдан басқа, осы ойын мысалында тиімді қарым-қатынас өлшемдері жақсы көрінеді.

Азырақ көзге түсетін жағдайлар да болады. Мысалы, жаттықтырушы біреудің атына бірнеше бағалау фразаларын тастауы, топ алдында қатысушының анық қатесін көрсетуі, бағалаған кейіппен бет-аузын тыжырайтуы мүмкін – және нақты «құрбандық» өзінің дәрменсіздігін түсінеді. Ал тренингте барлық дерлік ойындар қате қағидатына құрылатындықтан (яғни, ойындарда солардың мысалында жұмыста оларды қайтып жібермеуге үйрену үшін міндетті түрде қателер болады), жаттықтырушының мұндай мүмкіндіктері молынан болады [7, 23 б.].

Қорытындылай келе, жаттықтырушының жоғарыда көрсетілген барлық қателері оның жұмысының тиімділігіне өткізілген тренингтер саны мен тәжірибесінен гөрі әлдеқайда күштірек әсер ететіндігін айтуға болады. Жаттықтырушының көптеген жылдар бойы жұмыс істеуі, бірақ осы заңдылықтардың бірде-бірін түсінбеуі мүмкін, және бұл жаман нәтижелерге алып келетін болады. Тренингтің тиімділігі және пайдалылығы туралы екі пікір бар: біреулер тренингтің өте тамаша және жақсы екендігін айтса, енді біреулер тренингті жай ғана алдау және ешқандай нәтиже бермейтін дүние деп мәлімдейді. Шын мәнінде, біреулердің жаттықтырушымен жолы болған, енді біреулерінің жолы болмаған. Тренингтің өзі болса – тамаша әдіс, бірақ жүргізушісі жаман жақсы машина жаман жүретіндігі сияқты, тренинг те көбінесе кері нәтиже береді.

Қалайша осындай қателерді жібермеуге болады? Жауап қарапайым: шындап оқып-үйрену қажет, және ең тиімді әдіс тренинг болып табылады, жаттықтырушыларды оқытып-үйретуге арналған тренингтік бағдарламалар болады.

Бұдан басқа, жұмыс барысында жаттықтырушы үнемі өзін бақылап отыруға міндетті. Бақылаудың тамаша механизмі – өзіне үнемі «мен мұны не үшін істеймін?», «менің мақсатым қандай?», «мен қандай нәтижеге қол жеткізім келеді?» деген сұрақтарды қойып отыру. Және жаттықтырушы әлденені айтқысы немесе істегісі келгенде, ол өзінің не

істеп отырғандығын және топқа мұның қажеті қанша екендігін түсінуі тиіс. Егер бұл топтың пайдасына жарайтын болса, онда барлығы жақсы. Егер жаттықтырушы әлденені айтқысы немесе істегісі келсе, бірақ бұл топ үшін зиянды немесе тым болмағанда пайдасыз болса, онда оны айтуға не істеуге болмайды. Жаттықтырушының жақсы жұмысы деген осы. Жаттықтырушы топ үшін жұмыс істеуге міндетті [4, 58 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию. – М. : Международная педагогическая академия, 1994.
- 2 Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. – М., 2000.
- 3 Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л. : Изд. ЛГУ, 1985.
- 4 Завьялова Ж. В. Путь тренера. – СПб. : Речь, 2000.
- 5 Захаров В. П. Практические рекомендации по ведению групп социально- психологического тренинга: методические указания. – Л. : ЛГТУ, 1990.
- 6 Лойшен Ш. Психологический тренинг умений. – СПб. : Питер, 2001.
- 7 Макшанов С. И. Психология тренинга. – СПб., 1997.

1.1.3 Тенденции развития СМИ и современные медиатехнологии в журналистике

1.1.3 БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы заманауи медиатехнологиялар

ОНЛАЙН-ВИДЕО НА МОБИЛЬНЫХ УСТРОЙСТВАХ – НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ КОНВЕРГЕНТНОЙ РЕДАКЦИИ

БЕГЕЖАНОВ А. Б.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ИБРАЕВ М. А.

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Развитие журналистики всегда зависело от технологического прогресса: будь то появление нового материала для письма – бумаги, изобретение типографских литер Гутенбергом, изобретение радио Теслой, появление телевидения или интернета.

В свою очередь и онлайн-видео появилось с развитием высокоскоростного интернета и постепенным усовершенствованием технологий сжатия видеоданных. Первоначально для просмотра видео в сети Интернет использовались исключительно персональные компьютеры, но с течением времени всё несколько изменилось и сейчас для просмотра используются различные цифровые устройства, подключенные к сети.

Стремительное развитие нанотехнологий в начале XXI века породило огромный скачок производства мобильных цифровых устройств – смартфонов, планшетов и даже наручных часов с миниатюрными экранами. Постепенное совершенствование нанотехнологического процесса привело к тому, что мобильные устройства стали способны воспроизводить высококачественное видео в реальном времени через Интернет. Потребление онлайн-видео контента стало расти в геометрической прогрессии. По данным ComScore количество пользователей мобильных устройств превысило количество пользователей персональных компьютеров уже на рубеже 2013-2014 годов и продолжает увеличиваться галопирующим темпом. В начале февраля 2017 года мировой лидер в области производства сетевого оборудования компания Cisco опубликовала данные о росте мобильного трафика в 2016 году на целых 63 процента. Таким образом, ежемесячный трафик составил 7,2 эксабайта в конце 2016 года, против 4,4 эксабайта в конце 2015 г. Несомненно, львиную долю данного трафика составляет видео, так как данного рода устройства используются в основном лишь для развлечений и потребления медиаконтента [1, с. 200].

Борьбу за потребителей видеоконтента вот уже несколько лет ведут крупные корпорации в лице Google с их сервисом YouTube, Amazon с сервисом видеотрансляций в прямом эфире Twitch.tv, Netflix с одноименным сервисом «видео по запросу» (video-on-demand), а также многочисленные социальные сети, имеющие функцию загрузки видеоконтента пользователями.

СМИ уже давно потеряли монополию на производство и распространение видеоконтента. Если раньше для качественного производства и доставки видеоконтента требовались целые команды специалистов, большие ресурсы и соответствующее дорогостоящее оборудование, то сейчас весь путь от идеи до представления контента аудитории может быть пройден одним человеком с доступной цифровой камерой и персональным компьютером. Но означает ли это, что традиционные СМИ потеряют свою аудиторию? Скорее всего нет, если вовремя переориентироваться на современные реалии. А реалии

таковы, что конвергентные редакции, ставящие основной упор на онлайн-видеоконтент, в ближайшем будущем оставят далеко позади своих конкурентов [2, с. 15].

В современном мире, говоря о теме онлайн-видео, мы говорим в первую очередь о различных интернет-сервисах, предоставляющих возможность загрузки и воспроизведения видео. Почему даже гиганты в мире СМИ пользуются сторонними сервисами для размещения видеоконтента? Во-первых, потому что создание собственной инфраструктуры бесперебойной доставки видеоконтента требует больших затрат как на оборудование, так и на разработку соответствующего программного обеспечения. Во-вторых, размещая контент на сервисах онлайн-видео, в некоторых случаях можно получить дополнительный органический трафик из внутреннего поискового модуля либо механизма пользовательских рекомендаций, что, безусловно, ведет к дополнительному росту аудитории [1, с. 98].

Каковы же основные преимущества конвергентных редакций, делающих ставку на онлайн-видео?

- большой выбор площадок для размещения контента. Чаще всего используются наиболее популярные среди данной аудитории социальные сети.

- огромный потенциальный охват аудитории, в результате вирусного распространения контента как внутренними механизмами сервиса, так и посредством, так называемых, «мессенджеров» (WhatsApp, Viber, Telegram и др.) и социальных сетей

- возможность обратной связи с аудиторией в виде подписок, комментариев и других видов социального взаимодействия. Это повышает удержание аудитории

- возможность в реальном времени отслеживать вовлеченность и реакцию на материалы через комментарии и оценки пользователей

- возможность дополнительной монетизации через партнерские соглашения с сервисами, предоставляющими площадки для размещения контента. В частности, сервис YouTube позволяет издателям получать 55 % от дохода, полученного от рекламы во время просмотра видеороликов.

Практически все современные интернет-компании ведут кроссплатформенную разработку своих продуктов. То есть, сервис разрабатывается для взаимодействия с широким спектром устройств – от смартфонов до смарт-телевизоров. Таким образом, загружая видео, к примеру, на видеосервис YouTube, можно быть уверенным что ролик будет доступен практически с любого устройства, имеющего

выход в Интернет. Но есть некоторые отличия в создании контента, ориентированного преимущественно на определенные платформы. К примеру, размер экрана устройства конечного потребителя налагает некоторые ограничения на мелкие детали в видео и прочее.

В настоящее время необходимо ориентироваться преимущественно на мобильный трафик, так как это наиболее перспективная с точки зрения потенциального роста аудитория: по прогнозам все той же компании Cisco Systems глобальный мобильный трафик вырастет в 7 раз с 2016 по 2021 годы (Рисунок 1). При этом не учитывается тот факт, что большинство пользователей для выхода в интернет с мобильных устройств чаще использует домашний роутер Wi-Fi.

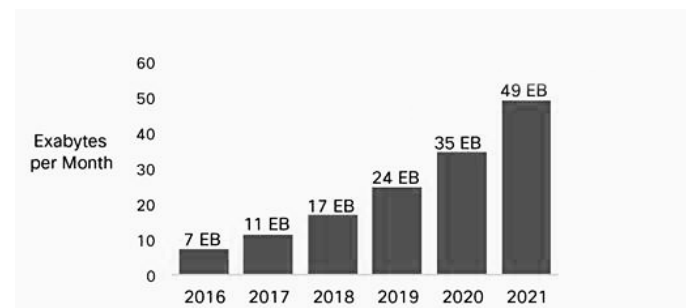

Рисунок 1 – Прогноз от Cisco Systems: мобильный трафик 2016-2021 гг.

Перед конвергентной редакцией стоит задача на максимальное взаимодействие с социальными сетями и мобильными сервисами (Instagram, Periscope и др.). Данные сервисы в свою очередь позволяют несколько упростить работу современного журналиста, предоставляя необходимые инструменты для аналитики взаимодействия с целевой аудиторией и оценки качества производимого контента, а также некоторые инструменты, предназначенные непосредственно для создания самого контента. Также большинство мобильных сервисов и социальных сетей предоставляют обширный инструментарий для создания таргетированных рекламных кампаний, что может быть полезным для молодых онлайн-СМИ на начальном этапе для привлечения аудитории.

Еще одна тенденция последних лет – это популяризация так называемого «стриминга» – трансляции в прямом эфире с веб-камеры

компьютера либо мобильного устройства. Среди молодежи достаточно популярен сервис Periscope, посредством которого осуществляется трансляция с обычного смартфона либо планшета с интерактивными комментариями от зрителей. Вот уже несколько лет любители компьютерных игр для трансляции игрового процесса с экрана используют сервис Twitch.tv. Также многие сервисы и социальные сети следуя общемировой тенденции добавили функционал прямых трансляций. К примеру, в конце 2016 года возможность организации прямых трансляций запустил популярный сервис Instagram.

Развитие информационных технологий ведет ко все большей интерактивности и взаимодействию производителя контента с потребителем. Большую роль играет, так называемый, «user-generated content» – контент, созданный непосредственно пользователем. Все чаще имеет место размещение материалов присланных с места событий, сделанных на камеру мобильного телефона рядовыми гражданами. Полномасштабное развертывание мобильных сетей четвертого поколения «4G» позволило с высокой скоростью получать и передавать видеоконтент высокого качества. К 2020 году ожидается развертывание сетей пятого поколения «5G» с теоретической скоростью до 10 Гбит/сек. Такая скорость, безусловно, рассчитана на существенное увеличение трафика за счет видеоконтента ультравысокого качества UHD 4K и 8K, а также стремительного роста популярности видео 360° за счет повсеместного распространения расширений виртуальной реальности для смартфонов. Именно в этом направлении необходимо развиваться современным конвергентным редакциям, повышая качество видеоконтента и вводя новые интерактивные элементы, интегрируя современные популярные сервисы. В будущем это даст возможность редакциям конкурировать с возросшим пользовательским контентом, который и в настоящее время заполнил практически все видеосервисы и социальные сети.

ЛИТЕРАТУРА

1 Качкаева А. Г. Журналистика и конвергенция. Почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные. – М., 2010. – 200 с.

2 Засурский И. И. Интернет и интерактивные электронные медиа: исследования: сб. Лаборатории медиакультуры, коммуникации, конвергенции и цифровых технологий. – МГУ, 2007. – 15 с.

3 <https://www.comscore.com/>

4 <http://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/service-provider/visual-networking-index-vni/mobile-white-paper-c11-520862.html>

5 https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_journalism

6 Xichun Li, Abudulla Gani, Rosli Salleh, Omar Zakaria. The Future of Mobile Wireless Communication Networks, International Conference on Communication Software and Networks, 2009. – 98 с.

«АҚИҚАТ» ЖУРНАЛЫ: ҚОҒАМ ӨЗГЕРІСТЕРІ МЕН ТАҚЫРЫПТАРЫ

ЕЛІҚПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЙМҰХАМБЕТОВА М. С.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ баспасөзі тарихында ұлттың саясаты мен мәдениетін, мүддесі мен болашағының кең сындарлы жолдарын көрсететін үлкен басылымдар аз болған жоқ. «Қазақ», «Айқап» басылымдарынан басталған ұлттық мүдде мен болашақ мұрат-мақсаттарды талдап, айқындайтын басылымдардың ең алдында ғасырға жуық «Ақиқат» журналы тұр. Алғашқы «Қызыл Қазақстан» басылымынан бастап бүгінгі «Ақиқатқа» дейінгі аралық қазақ ұлтының терең де халықтың мұраттарына сүйенген танымын, түсінігін насихаттап келеді. Қоғамның соқпағымен, саясаттың ыңғайымен қалам сілтегенмен де, қазақтың тағдырын айтып келеді.

Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының басында «Қызыл Қазақстан» деген атпен жарық көріп, бүгінгі тәуелсіз еліміздің айшықты басылымына айналған «Ақиқат» журналының шыға бастағанына ғасырға жуық уақыт болып қалды.

«Қызыл Қазақстан» журналының атауы кеңестік кезеңде белгісіз себептермен қайта-қайта өзгеріп отырған. 1921-1924 жылға дейін «Қызыл Қазақстан» атымен шығып тұрған басылым, 1924 жылдан 1932 жылға дейін Қазақстан КП (б) өлкелік комитетінің органы ретінде «Қазақстан большевигі» деген атпен оқырманға жол тартса, 1932 жылы бірнеше ай «Ауыл коммунисті» деп басылым атауға да ие болады. Ал, 1932 жылдан 1941 жылға дейін журнал «Коммунист» деген атқа өзгертіледі. Ұлы Отан соғысы жылдарында біраз уақыт шықпай қалған басылым, 1947 жылы ақпараттық кеңістікке қайта шығады.

1952 жылы журналдың аты «Қазақстан коммунисті» тағы да жаңа атқа өзгереді. Басылым тарихы – ұлт тарихының айнасы дейтін болсақ,

еліміздің күнгейлі шуақты, көлеңкелі ызғарлы қазақ тарихымен бірге «Ақиқат» біте қайнасып жатыр. Уақыт шіркін бұл басылымды тар жол тайғақ кешуден өткізді. Қазақ зиялыларының басына бұлт үйрілген зұлмат жылдарда осы журналдың қолымен от көседі, қаһарлы жылдар мен партияның қылышынан қан тамған одан кейінгі кезеңдер де өз қиыншылықтарымен тарих беттеріне жазылды. Солай бола тұра, ол қай кезде де өз халқының мінберінен сөйлеп, оның әрі тірегі, әрі жанашыры бола білді. Қандай қиын кезде де уақыт үрдісіне орай күрделі-күрделі мәселелерді көтеріп отырды.

Әр жылдары журналға А. Асылбеков, Н. Нұрмақов, С. Сейфуллин, С. Сәдуақасов, О. Жандосов сияқты қазақ қайраткерлері басшылық етті.

Журнал қоғам өзгерістеріне қарай бірнеше рет өз бағытын қайта анықтауына тура келді. Қоғам талабына сай өзгеретін әлеуметтік-саяси жағдайларға бейімделіп, жаңа міндеттерді жүзеге асыруда өз үлесін қосты. Кеңес Одағы билік еткен жылдарда атауы 1932 жылы «Ауыл коммунисті» болып құрылды. 1938 жылы «Коммунист», 1945 жылы «Қазақстан большевигі», 1952 жылы «Қазақстан коммунисті» деген аттармен белгілі журналдың тарихы да қазақ қоғамының түрлі өзгермелі, саяси-әлеуметтік, шаруашылық, рухани қалыптарын ұлт мүддесіне қарай беріп отырды.

«Жалпы, ақиқат – жалқы, шындық – көп. Бұлай дейгініміз, ақиқат сөзі діни категорияға жатады да, шындық күнделікті адами қарым-қатынасты қол жеткізетін, не қол жеткізбейтін іс-әрекеттерге келетін ұғым. Мысалы, өлім – ақиқат, сонымен бірге, Алланың жалкылығы да ақиқатқа келетін құбылыс. Бұлар мәңгілік өмірдің көрінісі. Ал, енді, шындыққа келсек, ол бүгін бар да, ертең жоқ жағдайға келеді. Мысалы, бүгін пәтерін жоқ, не қалтанда көк тиын қалмауы шындық болса, ал, ол шындық ертеңіне басына пәтер бітіп, қалтаңа ақша түскен күні өледі. Сондықтан да, «Ақиқат» журналының басты мақсаты да оқырман қауымға осы бір қос категорияның қыр-сырын ашып беру арқылы, болашақ негізін қалайтын мәселелерді көтеру» [1].

Баспасөз болмысымыздың барометрі дейтін болсақ, «Ақиқат» та дәуір тынысына, заман рухына сай қоғамдық-әлеуметтік ойдың қалыптасуына өріс ашты. Халықтың саяси, рухани және мәдени жағынан түлеп, өсіп-өркендеуіне айтарлықтай ықпал етті. Еліміздің тарихы, қасиетті жері үшін өз басын құрбан еткен боздақтарымыздың өмірімен таныстырып, отаншылдық сезімге тәрбиелеуде де үлкен ықпал етті. Бұл, әсіресе, еліміз егемендік алып, журнал өз атын «Ақиқат» деп атағалы бері айқын аңғарыла бастады. «Ақиқат» демекші, журнал осы атты иемденгенше оның аты да, шығарушы құрылтайшылары

да бірнеше мәрте өзгерді. Бастапқыда РК(б)П Қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің журналы ретінде тұсауын кескен бұл басылым 1921 жылы 15 қыркүйекте жарық көрді. 1924 жылдан ол Қазақстан КП(б) өлкелік комитетінің органы болып шыға бастады. 1931-1932 жылдары ол оқырмандарының қолына «Қазақстан большевигі» деген атпен тиіп тұрады. 1932 жылы аз ғана уақыт «Ауыл коммунисті» деген атқа ие болған журнал «Коммунист» аталып, 1942 жылға дейін шығып тұрды. Журнал жылнамашыларының деректеріне сүйенсек, Ұлы Отан соғысының ауыртпалығына байланысты 1942-1944 жылдар аралығында уақытша жабылып қалған. Бұл Ұлы Отан соғысы жылдарының ауыр зардаптарының журнал өміріндегі бір көрінісі еді. 1945 жылдың басынан «Қазақстан большевигі» қайтадан өз оқырмандарымен қауышты. Ал 1947 жылы өз тарихында екінші рет «Коммунист» деген атауға қайта оралып, 1952 жылға дейін осы атпен жарық көрсе, 1952 жылдан «Қазақстан коммунисті» деген атқа ие болды. Журнал осы «Қазақстан коммунисті» атауымен 40 жылға жуық уақыт шықты. Еліміздегі демократиялық өзгерістер, қоғамдық сананы сілкіндірген соны леп бұл басылымның өміріне де өз жаңалығын ала келді.

1991 еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, көпжылдық тарихы бар басылым өзінің болашағын айқындап, жаңаша мазмұнмен шыға бастады. Соған сәйкес, 1991 жылдың қыркүйек айынан бастап журнал «Ақиқат» деген атпен шығып келеді. «Ақиқат» атауын ұсынған журналымыздың сол кездегі бас редакторларының бірі, белгілі қаламгер – Камал Смайылов.

1991 жылдың қараша айынан журнал «Ақиқат» деген атпен жарық көріп келеді. Оның не себепті «Ақиқат» деп аталғаны туралы журналдың сол кездегі бас редакторы, белгілі қоғам қайраткері Камал Смайылов өз естелігінде былай деп жазады: «1991 жылы Орталық партия комитеті тарап, журнал бұрынғы атпен шығуын тоқтатқанда, оны қалай сақтау керек деген мәселе туды. Ұлттық Ғылым академиясына, «Білім» қоғамына барындар деді. Олардың өздері де жетісіп отырған жоқ, журналды қалай алсын. Содан ойланып, бір телефоннан соң сол кездегі Жоғарғы Кеңестің төрағасы Ерік Асанбаевқа бардым, әңгімелестім. Екеуміз Орталық комитетте қатар қызмет істегенбіз. Оған жағдайды айтып едім, келісе кетті. Екі газеті бар Жоғарғы Кеңес енді екі теориялық-саяси журналды алса да көптік жасамайды ғой деп ұйғардық. Ендігі саясат – халықтыкі, идеология, теория – мемлекеттік дегенге келдік. Оның атын өзгерту керек болды.

Редакцияда бәріміз жиналып, атын іздедік. «Саясат», «Шындық», «Ой көкжиегі» деген аттар ауызға алынды. Біреулер: «Парасат» деген ат тамаша келіп тұр, бірақ сіз оны ана журналға беріп кеттіңіз ғой» деді. Сонда маған «Парасатқа» ұқсас, мағыналас сөз еске келді. Мен «Ақиқат» деп атайық деген ұсыныс жасадым. Бәрі қостады. Осылайша, мен екі журналдың атының авторы болдым» [2, 10.11 н.].

Міне, журналдың аты неше мәрте өзгергенімен оның заты, ұстаған бағыт-бағдары өзгерген жоқ. Қайта ел егемендігімен бірге өзіне үлкен жауапкершілік жүктеп, заман талабына сай пайым-парасаты биік сан кырлы тың дүниелер бере бастады. Өйткені, тарих ақиқаты түпкілікті айтылса, онда басылымның беті ашық, жүзі жарқын, жолы даңғыл, оқырманы көп болады емес пе? Бұл заңды да еді. Өйткені, толайлы тағдыр осы журналдың қолымен от көседі, талай рет қияметтің қыл көпірінен өткізді. Солай бола тұра, журнал өзінің алғашқы қадамынан халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтап, елдің мүддесі мен мақсатын көздей білді. Бұл орайда журналдың аяқтанып кетуіне сол тұстағы «Елім, жұртым, халқым» деп еңіреген ұлт зиялыларының барлығы атсалысты. Журналдың қайнар бастауында – Абдолла Асылбеков, Ерғали Алдонғаров, Нәзіпа Құлжанова, Нығмет Нұрмақов, Сейділда Төлешов, Смағұл Сәдуақасовтардың басылымға басшылық жасауы үлкен бедел өкелді. Олар салған сара жолды қоғам қайраткерлері – М. Атаниязов, Ә. Әйтиев, Н. Бозжанов, Ф. Бұзырбаев, О. Жандосов, Т. Жүргенов, О. Исаев, І. Қабылов, С. Мендешов, Л. Мирзоян, Т. Рысқұлов, атакты ақын-жазушылар С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, М. Әуезов, Ф. Мүсірепов, С. Мұқанов, И. Байзақов, белгілі журналист-ғалымдар Ж. Арыстанов, С. Бәйішев, С. Бейсенбаев, С. Ордабеков, А. Елшібеков, С. Есова, Қ. Сәтбаев, Қ. Сағындықов, М. Мамажанов, К. Қазыбаев, К. Смайылов, С. Ақтаев, А. Жақсыбаев, Н. Оразбек сынды қайраткерлер іскерлікпен жалғастыра білді. Бұлардың қай-қайсысы болса да күш-қуатын басылымның ұстаханасына арнаған. Бүгінгі «Ақиқат» сол тамыры тереңде жатқан, рухы биікте қалқыған үлгі-өнеге мектебін жалғастырып келеді.

«Ақиқат» журналы қоғам дамуының маңызды тұстары, соның ішінде саясат, тарих, философия, экономика, мәдениет және филология салаларындағы өзекті мәселелерді уақытылы көтеріп, маңызды да ғылыми құнды мақалалардың жарық көруімен ерекшеленеді» [3]. Басылымның заман талабына, уақыт лебіне сай жылдан жылға жасап келе жатқан жарқын жаңалықтары, өсуі мен өзгеру үдерістері оқырманның көз алдында өтіп келеді. «Ақиқат» журналы қай кезде болсын ақиқаттың алдаспанына айналып, салиқалы ой толғайтын, елдегі

болып жатқан жаңалықтар мен өзгерістер іріміне бойлай отырып, мейлінше терең сараптама жасайтын басылым ретінде қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Ақиқат» журналы – айтары бар басылым http://ortalyk-kaz.kz/publ/leumet/a_i_at_zhurnaly_ajтары_bar_basylym/4-1-0-3979
- 2 Медетбек Т. «Қайсар да қайтпас басылым» // «Егемен Қазақстан» газеті 2006. 10.11
- 3 old.el.kz/m/articles/view/content-25049.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ САРЫНДАРДАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТҮСІНІК

ЕЛІКПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетіндегі 60 жылдардан басталатын проза тақырыптық-идеялық жағынан өзгеше. Қазақ әдебиетіндегі ірі өзгерістің негізгілері тап сол 60-жылдардан басталады. Бұған тікелей әсер еткен сол қоғамның ішіндегі өзгеріс екені белгілі. 20-ғасырдың басынан 20-30-50-жылдарға дейінгі созылған әдебиеттегі жанашылдыққа революция себеп болып, бұған дейінгі әдебиет жарамсыз деп, сан қилы айдар тағылып, тізімнен шығарылып тасталып, орнына жаңа ағым, жаңа форма, жаңа тақырыптар таңдалып, Кеңес әдебиеті өз идеяларына қарай прозада да еркіндікке жол бермеді. 60-жылдардағы әдебиеттегі жаңа түр, соны ізденістерге негізгі арқау болған Кеңестер Одағының XX съезіндегі «Жеке басқа табынушылыққа» қарсы шыққан баяндама еді. Демек, 60- жылдар әдебиетінің өзгеруіне бұрынғы сораптан шығып басқа түр, сипат алуына, тармақтардың еркін кестеленуіне қатып қалған қасаң қағидалардан қашуға басты себеп - қоғамдағы «жылымық» еді.

60-жылдар әдебиеті 20-ғасырдың 20-30-жылдарынан басталған желіні қайта жалғаған арна болды. 20-ғасырдың басынан бастап Кеңес өкіметінің қанды қырғынына дейінгі аралықта көркем үлгілер мол жасалғанымен, 30-жылдардан 50-жылдарға дейінгі кезеңде қазақ әдебиеті өзінің көркемдік сипатынан ажырап, мазмұнды қалпынан қол үзіп, сыртқы түр қушылық пен партия, өкімет саясатына жағатын тақырыпты ғана қозғап, ауыз әдебиетінен басталып, жыраулар әдебиеті, 19-ғасыр мен Абай заманы әдебиетінде барынша ой тереңдігімен

айшықталып, 20-ғасырдың басында ұлттық идеяны көтерген алтын желіден айырылып қалды. Әдебиеттегі таланттар, ұлт мүддесін көтерген қаламгерлер репрессия құрбанына айналып кете барған соң да, талантсыздар партия саясатын ғана насихаттады. Осы тұста халықтың көркем әлемге – сөз өнеріне деген құштар сезімін 60-жылдардан басталған әдебиет өтеді.

Ұлттық мұрат, халықтық дәстүр, қазақы салт пен сана, таным – 60-жылдар әдебиетінде қайта жаңғырды. Сондықтан да 60-жылдар әдебиетін қайта қарап, бүгінгі тәуелсіз әдебиет көзімен баға беру қажеттілігі туындайды. Бұл біздің егемен елдің ұлттық мүдде мен танымға қайта сын тұрғысынан қарауда, тәуелсіз ел керегіне жаратуда өз мәнін артыра түсері сөзсіз. Сондықтан да біз диплом жұмысымызда 60-жылдар әдебиетіндегі тақырып пен идея, кейіпкер ерекшелігін талдауды, осы кезеңнің ірі өкілдерінің шығармашылығындағы этнографиялық сарындардың көркем сипаттарымен ашылуын талдауда бірнеше авторларды тандап алдық.

Бұл кезең авторларына тән бірнеше ерекшеліктер бар.

1 Кеңес өкіметінің аштық, Азамат соғысы, қуғын-сүргін, соғыс, соғыстан кейінгі елді қайта қалпына келтіру сияқты орны айрықша халықтың ел болып қалу-қалмауы сынға түскен шағында дүниеге келген ұрпақ.

2 Халықтың қандай қиындық көрсе де, ұлттық танымынан ажырамаған қалпын көздерімен көрген ұрпақ өкілдері.

3 Бүгінгі күні ұмтыла бастаған бірталай ел таным-түсінігіне, салт-санасына бағытталған дәстүрлер мен ғұрыптарды көріп, саналарына сіңіріп өскендер.

4 Халық өз салт-санасымен қалып, өз дағды, қалыптарымен ғана жасайды дегенді берік ұстанғандар.

5 20-ғасырдың 60-жылдарынан бастап урбанизацияға қарсы қазақы этнографиялық ұстанымдарды алға шығарушылар да қаламгерлер болды.

Қазақ әдебиетіндегі 60-жылдар жаңғыру кезеңі ретінде жаңа бетбұрыстармен байланысты. 60-жылдар әдебиетінің өкілдері бүгінгі тәуелсіз әдебиеттің де қаламгерлері. 60-жылдардың әдебиеті көркем кейіпкер бейнесін жасауы мен жаңа тұрпатты қаһарман жасаған, жаңа адам жасаған әдебиет қалпында да өзгеше. 20-ғасырдың бас кезінде Кеңес әдебиетінің алғашқы қатал екпіні әсерінен ұлттық қалпынан табан тайдыра бастаған қазақ әдебиеті 60-жылдардан бастап қазақы ұлттық белгілеріне қайта орала бастады.

Кейіпкердің ұлттық болмысы, елдік танымы халықтық көркем әдебиетке деген, өнерге деген ыстық сезімін қайта қалпына келтірді. Қазақ қаламгерлері прозада ұлттық бар бояуымен сомдалған кейіпкерлерді алдыңғы қатарға шығарды. Сондықтан да бүгінгі жаһандану сияқты алапат тосқын алдында ұлттық халықтық қалпын сақтайтын әдебиет тек қана жұрт танымын қадір тұтатын кейіпкерлері арқылы ғана өз биігінде қала алады.

60-жылдардағы әдебиет өткен дәуірдегі халық өмірін, оның бостандықты аңсаған үміт-арманын көрсетті. Аштық, Ұлы Отан соғысы тақырыптарымен бірге сол кезеңнің бар кескін-келбетін ашатын көркем туындылар туды. Адамдық болмыс, адамгершілік қасиеттер, тіршілік ортасы деген ұғым-түсініктер қазақы таныммен өлшенді. Кеңестік қоғамның тар қыспағынаан көркемөнер арқылы шыға білген прозадағы шеберлік бар көркемдік шындық дәстүрмен қайта сабақтасты. Сөз еркіндігіне әлі де болса бақылау қатаң кезеңде қазақ қаламгерлері ой еркіндігін өнермен өрнектеді. Әдебиетке жаңа шығармашылық күш келіп қосылғаны көрінді.

50-жылдардың соңында жазылған Ғ. Мүсіреповтің «Автобиографиялық әңгіме», «Этнографиялық әңгіме» сияқты стильдік, жанрлық сипаты өзгеше туындылар кейінгі кезеңдегі жас жазушылардың түрлі стильде, түрлі қалыпта көркем шығарманы жаңаша жазуға ұмтылыстарына жол ашты. Классик-жазушының 60-жылдары жазылған «Сөз жоқ, соның іздері», «Өмір жорығы», «Қаз қалпында», «Қарлы жаңбыр астында», «Жапон балладасы», «Қыран жыры» [1] атты туындылары қаламгер шеберлігінің үздік үлгісі ретінде де кейінгі жас жазушыларға өнеге мектебі ғана емес, өнерге жауаптылық пен тазалық, ұлтқа адалдық, талант пен еңбек бірлігінің қажеттігін көрсетті.

1970-1990 ж.ж. әдебиет қазақ ұлтындағы жаһандық тұтастық әкелген жаңалықтарды өзгеше көрсетілуімен ерекшеленді. Бұл көбіне-көп қазақы мінездің өзгерісіне ықпал еткен қала, өндірісті негіз етіп алуымен ерекшеленді. Орыс тіліндегі білім, жаңа заман талаптарына ыңғайланған ұлт бойында да ұлттық белгілердің азайып, өзгеше қалыпқа түсе бастағаны анық аңғарылды.

Бұрынғы елдік, халықтық ортақ мінезге түскен өзгерістің бірі – басқа ұлт бойындағы мінезге құмарлық жазылды.

А.Таңжырықова қазақ прозасындағы фольклорлық және этнографиялық бейнелердің қайта жаңғыртылуының көркемдік үшін атқарар бірнеше сипаттарын береді.

– шығарма тақырыбы мен идеясына өзгеріс енеді;

- образдар жасалымы, көркемдік кестесі, композициялық құрылымы өзгереді;
- көркем мәтін астарындағы автор ұстанымы уақыт пен кеңістік мәселелеріндегі этно-мәдени сарындардың проза туындыларына тән өзгерістерге түседі;
- жазушының стильдік-даралық сипаты ашылады;
- қазақ прозасындағы образдардың қайта жаңғыртылуы арқылы реминациялық айшықтар жаңаша жасалады;
- зергер, құсбегі, аңшы бейнелеріндегі көркем прозадағы жаңғырған қалып авторлық таныммен өзгереді;
- этно-фольклорлық бейнелер жастарды тәрбиелеуде үлкен орын алады [2, 10].

Қазіргі тәуелсіз ел әдебиетіндегі ұлттық белгілердің қайта орнығуына фольклордағы, этнографиядағы көркем кестелер әсер еткені анық. Көркемдік ойдың жаңа ғасырға қайта жасалуының себептерінің өзі де қоғамдық қажеттілік пен сұраныстан туындап тұрғаны белгілі. Ұлттық белгілерін қайта қарап, жоғын өткеннен іздеген халық талабы көркем ойға қайта оралтты. Бұл алдыңғы ойды қайталау емес. Барды қайта жасау, Сондықтан да боларғалым Ж. Дәдебаев: «Халық байырғы тұрмыс-тіршілігіне тән, этнографиясы мен ұлттық өмір сүру ерекшеліктеріне сәйкес, әбден орныққан, қалыптасқан фольклорлық, этнографиялық заңдылықтар мен ұғым-түсініктердің, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрге қатысты қағида, ережелердің қатаң сақталуын және сонымен бірге көшпелі тұрмысқа тән көркем детальдардың орнымен қолданылуын айтуға болады» – дейтіндігін еске алсақ, халықтың ереже мен қағидаларды, тұрмыс пен тіршілікті сағынуы мен соның сақталуын қажетсінуі де қайта жаңғыртылуға себеп болады.

С. Қирабаев қазақ әдебиетіндегі фольклорлық үлгілердің ерекшеліктері туралы:

- 1 Фольклор мұрасы көп және көп жанрлы.
- 2 Ертегілік мұра.
- 3 Эпостық шығармалар.
- 4 Тұрмыс-салт жырлары.
- 5 Көркемсөз үлгілерінен тұрады.
- 6 Халықтың өмір сүру жағдайын көрсетеді.
- 7 Тарихи тұрмысын суреттейді.
- 8 Дүниетаным, кәсіп, әдет-ғұрпын бейнелейді.
- 9 Оптимизмнің мол мәлімет беретінін айтады [3, 10].

Фольклорлық прозаның өзін де д көркем бейненің өзі уақытқа тәуелді емес. Оны оқиғаларынан сырт алып, кез келген қоғамға алып

келуге болады. Кеңістіктегі адамгершілік құндылықтар мен адамдар арасындағы қатынас фольклорлық үлгідегі сипатты қалаған себептердің бірі – 60-80-жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдай болса, екінші ғасыр басынан бастап халықтың жоғалтқаны, азабы мен қиындығы мол болды. Осы қиындықты бөлісетін, өткенді айтып, қиындықтың басқаларға да тән екендігін ашу қажеттілігі де туындады.

Қазақ әдебиетіндегі 20-ғасырдың 60-жылдарындағы этнографиялық сарындарға қайта бойлауы, сол тақырыптағы көркем туындылардың жазылуы ел есінен ұлт танымының суреттері ғана емес, түсінігі мен мәні де кетпегендігін анық байқатты. Бұл көркемдік ой, кейіпкер, сурет арқылы кең ашылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мүсірепов Ф. Шығармалары Т.2, Т.3 – Алматы : Мектеп, 1982, 1983. – 352 б.

2 Таңжарықова А. Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2010, – 44 б.

3 Қасқабасов С. Жаназық – Астана: Аударма баспасы, 2002, – 490 б.

СМИ И МУЛЬТИМЕДИА

ИБРАЕВ М. А.

к.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар
ВИШНЕВСКАЯ В. А.
магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Все сферы деятельности: наука, культура, образование, бизнес, сегодня немислимы без продуктов мультимедиа. Презентация доклада, обучающая программа, анимационный рекламный ролик, виртуальное путешествие внутри либо вокруг здания вот небольшой перечень мультимедиа средств передачи информации.

Основные аргументы в пользу мультимедиа заключаются в том, что такого рода информация оказывает эффективное воздействие на того, кому она предназначена. Поступая одновременно через зрительный и слуховой каналы, затрагивая эмоциональную сферу человека, информация хорошо воспринимается и запоминается. Способ хранения на съемных носителях удобен и компактен. В сочетании с ноутбуком и Интернет обеспечивается максимальная мобильность.

Способ коммуникации обладает своим собственным языком, то есть своей собственной системой, создающей смысл. То есть подходить с лекалом письменного языка к устной речи невозможно, равно как и невозможно воспринимать телевизионный язык по аналогии с газетным.

Собственно, мультимедиа в связи с этим тоже обладает своим языком. Специфика мультимедиа-языка заключается в том, что если для всех других способов коммуникации существует свой специфический язык (изображение, речь, письменный язык), то суть мультимедиа-языка как раз состоит в сочетании различных языков. Обозначения людей, предметов, явлений и т.д. в мультимедиа формируются на основе взаимодействия различных элементов языков (визуальных, текстовых, графических, аудиовизуальных). Как они взаимодействуют? Во-первых, преимущественно методом дополнения. Один языковой элемент, к примеру, фотолента, дополняет другой – к примеру, текст. Во-вторых, методом построения иерархии информации (менее важная информация представлена в другой форме). В-третьих, методом навигации (иная форма информации в мультимедиа упрощает навигацию по информационному пространству). Каждый из этих методов в ограниченной мере может использоваться другими носителями. Возьмем, к примеру, книгу. Возможно ли в ней дополнение. Безусловно, возможно, однако оно обычно располагается либо в сноске, либо в примечании к главе, либо в скобках. Каждое из таких использований дополнения имеет ряд ограничений: читателю может быть лень лезть в конец книги читать примечание, в целях экономии времени он склонен пропускать сноски и т.д. Мультимедиа-форма позволяет без отрыва от основного документа получить доступ к дополнительной информации. По сути мультимедиа позволяет читателю создавать свой собственный порядок чтения. Возможно ли построение иерархии в обычной книге? Оно, конечно, тоже возможно, но вынуждает автора наименее значимую информацию размещать после наиболее значимой. Читатель же не всегда читает текст подряд, а иногда склонен не дочитывать его до конца, что приводит к недостаточному восприятию значимости информации [1, с. 8-10].

Наконец, дает ли книга возможности для навигации? Безусловно, дает. Однако эта навигация неудобна, так как навязывает читателю определенный сплошной строй текста, в котором для навигации используются специальные указатели – оглавление, деление на главы, предметные указатели. Но такая навигация не экономит время читателя, заставляя перелистывать сотни страниц в поисках нужного элемента. Мультимедиа документ облегчает поиск и навигацию, а

также предоставляет больше возможностей для создания собственного порядка чтения и перемещения по документу. Говорят, когда древние ораторы сочиняли очередную речь, они мысленно рисовали план вымышленного дворца, располагая в каждой комнате по определенному набору аргументов, а затем заучивали наизусть маршрут перемещения по такому виртуальному дворцу и соответствие комнат и аргументов.

То есть величайшей и главнейшей задачей оратора была организация информации, ее иерархия [2, с. 39].

Традиционные текстовые документы, равно как и фонографические, кинодокументы и т.д., предполагают, что читатель (назовем этого человека для простоты «читателем») воспринимает информацию линейно. То есть человеческая память такого человека больше похожа на магнитофонную ленту, записывающую хронологию абзацев и череду слов.

То есть человеческое сознание фрагментарно и не способно «записать на подкорку» 480 страниц очередного романа. Вместо этого сознание начинает экономить время и воспринимать не всю информацию, а лишь существенную, располагая ее в ячейках памяти. В связи с этими открытиями переосмыслению были подвергнуты и такие процессы, как чтение и письмо. Ряд экспериментов показал, что человек никогда не читает текст целиком и слово за словом. Читатель в целях экономии времени не дочитывает до конца некоторые абзацы, часто заглядывает вперед (с целью узнать, а что же стало с любимым героем потом) и в основном полностью меняет в своем сознании композицию произведения. Примерно то же самое происходит с другими видами линейной информации (видеофильмами, кино, фонограммами и т.д.).

Мультимедиа-текст есть нечто иное. Это возможность предоставить читателю свободу выбора различных элементов, сред для ознакомления с информацией, более удобного заглядывания вперед, возможность отвлекаться, расплывать смысл и т.д. В этом смысле мультимедийный язык является интерактивным, так как он позволяет при помощи различных вариантов и различных смысловых схем получать информацию, используя данные самой природой человеку возможности. Интерактивное медиа – это медиа, которое читатель создает как бы самостоятельно на основе бесчисленного предложенного количества вариантов. В этом состоит принципиальное отличие языка мультимедиа от языка других сред – без вмешательства пользователя информация остается неполной (только пользователь может своими действиями вывести на экран и потребить интегральную версию информации). Если аудиовизуальное изображение в кино и телевидении представляет собой

«картинку-действие», то мультимедийное изображение заставляет пользователя самостоятельно определять свои перемещения и свою логику получения информации.

Таким образом, потребитель мультимедийного текста активен, так как потребление продукта требует от него не только «пассивного усвоения материала», но и разработки логики неких собственных действий, необходимых для получения той или иной информации. В этом смысле пользователь мультимедийной информации должен «учиться» с тем, чтобы иметь возможность пользоваться комплексным интерфейсом, позволяющим ему совершенно разными путями получать информацию. Пользователь должен одновременно понимать, каким образом воспринимать информацию, а также – каким образом осуществлять навигацию в этой информации. Наиболее подходящий пример в данном случае – виртуальные визиты, доступные на многих сайтах, например, музеев: пользователь выбирает маршрут движения и осуществляет управление визитом. Без его действий виртуальный визит просто не состоится.

Ученые предлагают следующую классификацию различных моделей чтения мультимедийного продукта: сеанс трансляции – линейная передача информации, которая не предоставляет потребителю иных возможностей влиять на потребление этой информации, кроме как остановить просмотр. Наиболее характерный вид – телевидение и кино; чтение представляет собой линейную передачу информации, которую, однако, можно прервать, и вернуться к ней в любой другой момент. Сюда относится любой записанный контент (например, записанное на кассету видео) или печатный текст (который можно отложить, а затем к нему вернуться); справочная консультация предлагает модель выборочного чтения ячеек памяти путем доступа к ним на основе формальной организации информации. Этой модели соответствует пользование телефонным и иным справочником или любой базой данных (нужно знать некие адресные признаки ячейки, чтобы получить к ней доступ). Этой же модели соответствует система поиска информации на основании запроса в электронных базах данных и поисковых машинах; навигация представляет собой перемещение по заранее запланированному маршруту. Этот вид чтения нам предоставляют любые иерархические меню или последовательные переходы; изучение – данный вид чтения предполагает индивидуальное перемещение без заранее намеченного маршрута. Примером такого перемещения может быть чтение электронных энциклопедий. Читатель может самостоятельно выбрать тот контент, и те подробности, которые

его интересуют. Этот вид чтения предоставляет человеку максимальное богатство возможностей; виртуальный визит представляет собой навигацию, полностью зависящую от действий пользователя. Сюда относятся виртуальные визиты музеев и т.д. Как правило, виртуальные среды создаются в трехмерном виде – 3D. Повышает ли мультимедийный текст эффективность коммуникации? Ответить на этот вопрос утвердительно было бы слишком просто. Однако мультимедийная среда помогает разнообразить подачу информации (то есть привлечь внимание аудитории), а также сделать лучше воспринимаемой ту информацию, которая в текстовом виде, например, не воспринималась бы аудиторией [3, с. 13-15].

Современный человек скорее визуал (то есть предпочитает воспринимать информацию преимущественно в виде изображений), а количество альтернативных коммуникационных возможностей настолько велико (есть кино, телевидение, радио, Интернет и т.д.), что ему проще бросить читать на полпути сложный текст, чем дочитать дальше. Удержать его поможет лишь «переупаковка» части текстовой информации в визуальную или аудиовизуальную. Собственно, в такой «переупаковке» и заключается искусство создания мультимедиа. Мультимедиа таким образом, как утверждают многие ученые, увеличивает перформативность (действенность) информации, ее коммуникативный эффект и способствует лучшему усвоению, запоминанию и главное – пониманию информации. Как СМИ становились мультимедиа?

О мультимедиазации СМИ заговорили еще в 1980-е годы, однако тогда этот термин обозначал не изменение содержания СМИ в сторону мультимедиа-содержания, а переплетение капиталов различных видов СМИ – например, газетный концерн начинал скупать телевизионные станции и т.д. То есть речь шла о мультимедиазации капитала СМИ и слияния собственности классических средств массовой информации (газеты, радио, телевизионных станций) с собственностью в сфере культурных индустрий (книжный бизнес, индустрия звукозаписи, киноиндустрия) и телекоммуникаций (операторы спутниковой, кабельной, позднее – мобильной связи). Вторым этапом мультимедиазации становится взаимопроникновение содержания одних видов СМИ в другие. Однако массовым этот процесс становится все же в 1980-е годы, когда визуальные элементы (свойственные телевидению) появляются постепенно в печатных СМИ. Именно тогда некоторые газеты начали переходить на цвет, а в Европе особым популярным видом печатных СМИ становятся иллюстрированные

еженедельники (эталон – французский журнал «Пари Матч»). По сути, тогда пришла первая волна визуальных элементов в печатных СМИ. Отныне верстка стала не просто процессом «упаковки представленного текста в полосу», а элементом содержания. Следующим этапом можно назвать появление интернет-сайтов традиционных СМИ (середина 1990-х гг.) и появление специализированных интернет-СМИ. Интернет, по сути, представлял то пространство, которое технически позволяло объединить в себе текстовые, визуальные и аудиовизуальные элементы. Однако процесс превращения интернет-СМИ в действительно мультимедийные сильно затянулся и продлился около 10 лет. Если первоначально интернет-сайты традиционных СМИ представляли собой именно интернет-версии своих печатных собратьев (с полной перепечаткой статей и фотографий из основной версии издания), то к началу 2000 гг. пришло понимание того, что Интернет – особенная среда, для которой свойственен особенный язык и особенный контент. Именно тогда появляются подлинно мультимедийные СМИ, когда пользователь получает нечто большее, чем простой повтор того, что он мог бы прочитать в утренней газете или увидеть по телевидению. Надо сказать, что этот процесс совпал также с техническими новшествами, связанными с Интернетом – увеличением скорости передачи данных к клиенту (преимущественно вытеснение обычного доступа через телефонную линию доступом по выделенной линии или через ADSL), появлением flash-технологий анимации в Интернете, усовершенствованием процессов сжатия видео [4, с. 32-33].

Превращение традиционных СМИ в мультимедийные СМИ на базе Интернета существенно изменило традиционные редакционные процессы. Если до этого интернет-редакция представляла собой обособленный внутри СМИ отдел, который занимался «переупаковкой» (точнее – простым размещением) традиционного контента в онлайн-контент, то с мультимедиазацией содержания потребовалось глубокое проникновение принципов создания мультимедиа в сам редакционный процесс. Стало недостаточным просто сделать на радио репортаж, а затем отдать его в интернет-отдел для размещения. Потребовалось понять, что помимо этого репортажа его автор считает важным разместить в Интернете с учетом специфики интернет-аудитории и подготовить такие материалы. А это в свою очередь потребовало от журналистов новых обязанностей и новых компетенций. Так постепенно появляются мультимедийные или, как их называют, конвергентные редакции – редакции, в которых содержание по видам СМИ распределяется централизованно, и в которых отдельные редакции конкретных видов

СМИ не столь автономны, как в обычных холдинговых структурах. Сегодня уже невозможно сказать, какой вид содержания первичен для французской газеты «Монд» – интернет-страница [www. lemonde. fr](http://www.lemonde.fr) или печатная версия самой известной французской ежедневной газеты. Конвергентные редакции возникают в разных частях мира, в разных по величине редакциях и на базе разных СМИ – газет, радио, телевидения.

Увеличивается и количество мультимедийных сред для таких СМИ. Теперь это не только Интернет. Такой средой стали мобильные телефоны, особенно в тех странах, сотовые сети которых перешли на более современные стандарты передачи данных, обеспечивающие высокую скорость транслирования цифровой информации.

Единственной формой обратной связи и возможностью крайне ограниченно влиять на содержание СМИ были письма в редакцию, на которые редакция, впрочем, не была обязана отвечать. В середине девяностых мы наблюдаем разнонаправленный процесс – в мультимедийных СМИ растут возможности и услуги индивидуальной настройки и индивидуального вмешательства пользователя в содержание СМИ (возможность оставить комментарий на сайте, написать отзыв на статью, проголосовать за материал, отправить закладку другу и т.д.), а с другой стороны – интерактивными становятся традиционные СМИ. Появляются услуги голосования через мобильный телефон, чаты со зрителями, переписке с читателями и зрителями стали уделять особое внимание и т.д.

Мультимедийные сайты стали, в том числе способом организации обратной связи. При этом появляются особые виды СМИ, ориентированные на индивидуальный заказ информации – *pay per view* (выбор из каталога передачи для просмотра), специальные телеприставки, позволяющие создавать собственную программную сетку (самостоятельно выбирать – какую телепередачу и когда зритель желает смотреть), подкасты – то есть возможность отдельно загрузить на свое мобильное устройство определенную передачу, статью, фотографию, видеоматериал. Наиболее современная тенденция – не просто интерактивный контент (контент, который можно «организовывать под себя»), а размещение на сайтах традиционных СМИ площадок для общения и дискуссионных клубов сотрудников редакции с читателями (блогов), а также постепенное развлечение материалов, подготовленных профессиональными журналистами, так называемым *user generated-контентом*, то есть контентом, созданным самими пользователями и присланным в редакцию [5, с. 118]. Сюда могут относиться фотографии, сделанные мобильным телефоном,

любительское видео, личные дневники пользователей (блоги). По сути мы наблюдаем процесс постепенного стирания грани между «профессиональной журналистикой» и «непрофессиональной журналистикой», что, безусловно, не может не вызывать споры и беспокойство журналистского сообщества.

Наконец, принципиальным неизмеримым в прямых цифрах рекламных интернет-продаж эффектом перехода СМИ на мультимедиа становится увеличение популярности традиционного СМИ за счет привлечения к нему аудитории из Интернета.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Игнатъев А.. Мультимедиа // Новости. – 2016. – С. 8-10.
- 2 Сабырова Е. Коммуникативные технологии. – М.: Фолиант, 2014. – 239 с.
- 3 Прохоров Е. Региональные СМИ в информационном пространстве России // Журналистика. – 2016. - № 5. – С. 13-15.
- 4 Концепция формирования и развития единого информационного пространства и соответствующих государственных информационных ресурсов // Мысль. – 2016. - № 5. – С.32-33.
- 5 Лопатин В. Методологические проблемы формирования и защиты единого информационного пространства. – М.: Фолиант, 2014. – 236 с.

МЕДИАДИСКУРСА ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТКЕРІН БАҒАЛАУДАҒЫ ОППОЗИТИВТЕР

ИМАМБАЕВА Г. Е.

ф.ғ.д.

ЖАСКЕНОВА А. К.

магистрант, ИнЕУ, Павлодар қ.

Қоғамдық өмірдің саяси-идеологиялық, экономика-қаржылық, мәдени-әлеуметтік салаларындағы әр алуан қатынастарды, жаңалықтарды, мақсат-міндеттерді, өзгерістерді халыққа, яғни адресатқа дер кезінде жедел жеткізіп отыратын бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі бес қызметі бар екені белгілі. Осы ақпараттық, әсер ету, бағалаушытық, ағартушылық-танымдық, гедоникалық функцияларының арасында алғашқы қызметіне баса назар аударған газет-журналдарда қазіргі кездегі құқық қорғау органдарының қызметкерлерін теріс бағалау жиі кездеседі, ал мұның өзі қылмыскермен

бетпе-бет келетін, құқық бұзушылықтың сан алуан түрін ашып, зардап шеккен адамдардың әділеттілікке қол жеткізуіне ықпал ететін қызметкерлердің жағымсыз бейнесін қалыптастырады. Алайда басына күн туған, іс түскен адам сол қызметкерлерден көмек күтетіні және дер кезінде алатыны да ақиқат. Бұл жағдайда аталған қызметкерлердің басым көпшілігі жалпыадамзаттық құндылықтарды қашанда жоғары қойып, азаматтық ұстанымдарға сай кесек мінез танытып, қылмыскерді ұстауға жан аямай кірісетіні қалың жұртшылық, қоғам, мемлекет, БАҚ тарапынан оң бағаланып отырады. Сол себепті мақалада Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау қызметкерлерін бағалауда қолданылған екі жақты, яғни бинарлық оппозитивті тілдік құралдар қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Құқық қорғау қызметі туралы 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңының 3-бабына сәйкес «Құқық қорғау органдарына өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жүзеге асыратын прокуратура, ішкі істер, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі жатады». Осы заңда құқық қорғау қызметкерлерінің функционалдық міндетері мен кәсіби біліктілігіне қойылатын талаптар көрсетілген, сонымен қатар олардың моральдік-этикалық бейнесі Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 3 мамырдағы № 1567 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексімен (Мемлекеттік қызметшілер қызмет этикасының қағидалары) анықталатыны нақтыланған. Осы кодексте көрсетілген талаптар «азамат» сөзінің лексикографиялық деректерде көрсетілген үшінші анықтамасына сәйкес келетіні байқалады: «1 Белгілі бір мемлекеттің тең құқықты адамы. 2 Кәмелетке толып, ер жеткен адам; жігіт. 3 Кісілігі бар, парасатты адам» Алайда құқық қорғау органдарында қызмет ететіндердің арасында бұл талаптарға сәйкес келмейтіндері бар екені рас.

Оппозитивтілік заттар табиғатындағы және адамның қарама-қарсылықтармен ойлау үрдісіндегі іргелі ұғымдардың бірі, өйткені адам өзі әлемді физиологиялық және интеллектуалдық тұрғыда танып-түсінуде бинарлық оппозицияны қолданады, себебі тіршілік деп аталатын үдерістің өзі жақсылық пен жамандықтан, қуаныш пен реніштен, күлкі мен көз жасынан, мейірім мен қаталдықтан тұрады.

Алғашқыда Н. С. Трубецкойдың фонологиялық әдіснамасында орыс тілінің дыбыстар жүйесіне қатысты «бинарлық оппозиция» терминінің компоненті ретінде қолданылды. «Binarius» - латын тілінде екі жақты, екі ұшты, екі жартыдан тұратын (двойной, двойственный,

состоящий из двух частей) деген мағынаны беретін термин, о баста таза физиологиялық себептермен шарттас болып, дүниені қабылдаудың екі жақтылығын және оның әмбебаптығын көрсеткен еді. Ал терминнің өзі кейіннен гуманитарлық ғылымдардың біраз саласына енді.

«...Роман Осипович Якобсон уже в 1950-е годы вывел аксиоматически стройную систему всех фонологических систем всех языков мира, построенную на 12 универсальных бинарных оппозициях. Это была чрезвычайно красивая модель. Потом, в 1960-е годы, бинарные оппозиции стали применять при анализе семантики. Семантических бинарных оппозиций чрезвычайно много, их неограниченное количество: жизнь – смерть, природа – культура, женское – мужское, верх – низ, задний – передний, внутреннее – внешнее и т.д. Монтажный эффект строится на бинарных оппозиционных противопоставлениях» [1, 495 б.].

Медиадискурс мәтіндері, негізінен, бұқара халық ойында қандай да бір құбылысқа, оқиғаға, тұлғаға қатысты қоғамдық пікір тудыруды көздейтіндіктен, семантикалық оппозиитерге құрылатыны байқалады.

«Егемен Қазақстан» газетінде 2014 жылы жарық көрген «Адам боп қалу көп қиын» мақаласы сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет ардагері Лияс Дәркенбайұлы Қындыбайдың құқық қорғау органдарындағы ұзақ жылдарғы жұмысы жас мамандарға үлгі етіледі. Осы медиадискурс мәтінінің лингвистикалық ерекшеліктерін талдап көрелік.

Мәтіннің күшті позициясы саналатын тақырыптың өзі претекске негізделген, яғни бұл ақын Қадыр Мырза Әлінің өлеңінен алынған контекстік афоризмнің трансформацияланған түрі. Сентенцияның толық нұсқасы қарама-қарсылыққа құрылған – «Адам боп онай туғанмен, Адам боп қалу көп қиын». Автор өзіне жақсы таныс сентенциямен мәтіннің мазмұндық-концептуалды ақпаратын интерпретациялауға бағыт береді, яғни өз кейіпкерінің адами, азаматтық келбетін танытатын детальдарды сентенцияның екінші бөлігіне шоғырлап, жалпылап береді және бұл мәтіннің соңғы абзацындағы түйінде «өршіл рухпен елі үшін адал еңбек сіңірген азамат» деп нақтыланады.

Мәтіннің вербалды қабатында кейіпкерді сипаттайтын тілдік құралдардың қатарында эмоционалды бояуы оң бағалауға негізделген лексикамен қатар, жағымсыз бояуы айқын сөздер де кездеседі. Автор өз кейіпкерін сипаттауда қолданылған тілдік бірліктер қатарында турашыл, шын сөйлеп, ақ жүру, темірдей берік ұстамдылық, дес бермеу, талапшылдық, әділ шешім қабылдау, өз ісін аса сақтықпен, біліктілікпен атқаратын, келісуге илікпейтін, жастарға жанашыр болған, ұлтының намысын ұлықтаған, қас батырдай, шалқар шабытпен, адал

ниетпен сияқты сөз, еркін және тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Бұл лексемалармен оның жеке тұлғалық ерекшеліктері, сол тұлғалық ұстанымдарына сәйкес іс-әрекеттері, басқаларға қарым-қатынасы бағаланған [1, 968 б.].

Мақалада кейіпкер іс-әрекетінің субъектісі теріс бағалауға негізделген: мемлекеттік меншікке қол сұғушылар, майлы ішектей айналдырғысы келетіндер, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізе алмаған олар, ниеті дұрыс еместер, жала жапты, ашық арыз ұйымдастырды, ықтырғысы келу, шамына тию. Бұл тілдік бірліктер де құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, яғни кейіпкер оппоненттеріне қатысты қолданылып тұр, тек олардың семантикасында билікке ие, билікке иек сүйеу семалары жағымсыз бағалауға негіз болып тұр. Мәтін авторы өз кейіпкерінің бейнесін толық ашу үшін оны өз қарсыластарымен шендестіре сипаттаған.

«Браконьерге «қамқоршы» кім?» деп аталатын мақалада (ЕҚ, 14.04.2014) ішкі істер қызметінің парақорлығы жайлы жазылған. Мұнда жалпы халықтық қолданыста жағымды бояулы деп саналатын тілдік құралдар кері мағынасында қолданылып, полиция қызметкерін теріс бағалауға жұмсалған. ««Бақсақ бақа екен» дегендей, браконьерлерге қамқор қолын созатындар полицейлер арасында екен, онда да кім дейсің ғой; Сөйтсек, су маржанына суық қолын батыра созған браконьерлерді желеп, жебеп жүргендердің бірі Исатай аудандық ішкі істер аудандық ішкі істер бөлімінің басшысы көрінеді» сөйлемдерінде құқық бұзушыларды эмоционалды жағымсыз бояуы қанық сөздермен сипаттаған автор құқық қорғау қызметкерінің жағдаятпен қабыспайтын іс-әрекетін шенеу мақсатында оң бағалаушы сөздерді қолданған. Контексте туындаған энантиосемия оқырмандарға айрықша әсер етері сөзсіз.

Байқалып отырғанындай, газет материалдарында құқық қорғау мекемелерінің қызметкерлерін бағалауда қарама-қарсылық бар. Мәтін авторлары, негізінен, ақпарат беру, сондай-ақ адамдыққа, әділдікке үндеу мақсатын, сол арқылы жаман қылықтардан жирендіруді көздегенмен, оқырмандар қабылдауында екіұдай пікір тудыратыны сөзсіз, ал мұның өзі халық арасында заң, құқық қорғау саласына, қызметкерлеріне сенімсіздік тудырып, адамды үмітсіздікке, шарасыздыққа бастайтыны, соның нәтижесінде адамгершілікке, әділдікке негізделген қоғам туралы да түсінігі өзгертінді сөзсіз. Сондықтан құқық қорғау қызметкерлерін үнемі теріс бағалау автор көздеген мақсатқа жеткізе бермейтінін есте ұстау керек.

Мысалға келтіретін мақалаларымыз құқық қорғау қызметінде жүріп қылмыс жасаған азаматтарымыз жайлы болмақ. Бұл мақалалардың бірқатары «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған. Мәтіннің вербалды қабатында кейіпкерді сипаттайтын тілдік құралдардың қатарында эмоционалды бояуы теріс бағалауға негізделген жағымсыз бояуы айқын сөздер кездеседі: жас жігітті қағып өлтірді, жүргіншіні қағып кетті, жолды белгіленген жерден кесіп өтпек болған, парамен ұсталды, ақша талап еткен, пара берген, лауазымын асыра пайдаланған. Осы айтылып отырған тілдік бірліктер құқық қорғау мекемелерінің қызметкерлеріне тікелей қатысты болып отыр. Олардың семантикасында қызметін асыра пайдалану семасы жағымсыз бағалауға негіз болып тұр.

Субъективтілік пікір бір субъектінің атынан емес жалпылама хабарлай айтылады. Жағымсыз бағалау эксплицитті лексикалық бірліктер арқылы берілген. Мысалға алатын болсақ, «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған (29.04.14) мақалада «Соққының қатты болғаны соншалық, Руслан Рахметов тіл тартпай кеткен». Осы мысалдағы бағалаушылықта көрініс табатын ерекше айқындылық-аффектілік категориясы, яғни оқиға жай ғана хабарлана салмай, оның эмоционалды бояуы өте күшті ренкпен берілген.

Ал келесі мысалдан біз пейоративті субституттардың кездесетіндігін байқаймыз. «Кейін көмелетке толмаған қыздардың біреуін бөлек кабинетке кіргізіп, екіншісін күшпен зорлаған». Мұнда теріс, жағымсыз сипаттағы тілдік таңбалар арқылы кейіпкердің сорақы іс-әрекетті бейнеленген. Осы сияқты пейоративті субституттар аталмыш мақалалардың барлығында дерлік кездеседі.

«Полицей kz» сайтында жарияланған «жүгенсіздер орындығына жеті полицей отырды» деген мақалаға тоқталайық.

Құқық қорғау қызметкерлері жекелей қылмыс жасаумен қоса, топтық ұйымдасқан әрекеттерді де жасай алуы ғажап емес. Оған айғақ реінде осы мақаланы айта аламыз. Бұл мақаланың тақырыбы деректі тақырыпқа сай келеді, яғни мұндағы оқиға нақты фактілермен берілген.

Мәтіннің кіріспе бөлімінде кейіпкерді сипаттайтын тілдік құралдардың қатарында теріс бағалау негізделген жағымсыз бояуы айқын сөз тіркестері кездеседі. Мысалы «мәйітті қапқа салып алып, орманның ішіне апарып, көміп тастайды», «полицейлер тұтас бір спектакльді бір өздері ойнап шықты», «мастың рөлін ойнап шыққан жігіт», «өзінше жоспар құрады», «кісі өлтірушілер», т.б.

Жинақтаушы – мәре бөлік кілт фразадан, ойды таратушы бөліктен және қорытындыдан тұрады. Мұнда ақпаратқа қатысты негізгі тұжырым (қорытынды) жасалады. Түйінде бүкіл мақалада көтерілген

негізгі мәселеге қатысты тұжырымды автор осы «Аталмыш іс бойынша тергеуді Аршалы ауданының прокуроры Бауыржан Құсайыновтың өзі жүргізді. Қазіргі уақытта тергеу толық аяқталып, іс сотқа өткізілді. Іс бойынша күдікті ретінде аудандық ішкі істер бөлімінің бастығы, оның екі орынбасары және тағы төрт қызметкер жауапқа тартылып отыр», – деген сөзімен аяқтайды.

Мақалада қолданылған лексикалық бірліктер жайлы айтатын болсақ, мұнда «сұмдық қылмыс» деген сөз тіркестері қолданылған. Осы сөз тіркесіндегі бағалаушылықта сипатталатын ерекше анықтылық-аффектілік категориясы деп аталады. Аффектілік категориясы дегеніміз – объектіге тән қасиет жай ғана аталып қоймай, оның эмоционалдылығының жоғарғы дәрежеде екендігін көрсетеді. Яғни «сұмдық қылмыс» дегенді жай ғана «қылмыс» деп ала салуға болар еді. Бірақ «сұмдық қылмыс» деп қолданғанда оның эмоционалдылығы мен экспрессивтілігі айқын көрініп, мәтінге айрықша мән беріп тұрады. «Бұдан әрі полицейлер тұтас бір спектакльді бір өздері ойнап шықты». Бұл сөйлемде қылмыскерлердің жағымсыз жағын көрсету үшін имплицитті бағалау қолданылған.

Сөйтіп, бағалау екі түрде көрінеді:

1) жағымды, оң бағалау эксплицитті түрде беріледі: Батырлық та мінез секілді өскен орта, көрген тәрбиеге байланысты, өмірін сақтап қалуда ерлік пен қайсарлық танытқан азаматтар, батылдық әрекетке барған полиция қызметкерлері, қайталанбас ерлік, үлкенге ізет, кішіге құрмет, білімді, алғыр, жұмысына ұқыпты жігіт, еңбексүйгіштігінің арқасында көзге түсті, жұмысына адал, ұқыпты қызметкер, сыйлы, мақтан тұтар азамат, ержүрек полицей, кәсіби тұрғыдан білікті, білімді және жедел де ұтқыр шешімдерімен ерекшеленген т.б.

2) жағымсыз, теріс бағалау әрі имплицитті, әрі эксплицитті түрде беріледі: полицейлер тұтас бір спектакльді бір өздері ойнап шықты, мастың рөлін ойнап шыққан жігіт, сұмдық қылмыс, ала таяқтарын ұстап, өткен-кеткенді тексерумен болыпты, тілі күрмеліп, сөйлей алмай тұрған әлгілердің бірі, қорқақ полицейлер, удай мас полиция қызметкері, қарақан басының қауіпсіздігіне кепілдік бере алмайтындар, полиция қызметкерлерінің арасында жалтағы мен қорқағы, погон таққан қылмыскерлердің кесірі, халық қазынасынан опырып жеген кандыауыздар, әлгі естерін шала білетін екеу т.б.

Сонымен, XX ғасырдың II жартысында өркендеу бастаған адамтану бағытындағы ғылым салалары қалыптасу кезеңінен өтіп, ұғымдық шеңбері, проблемалық аясы айқындалып дербестенді деуге болады. Осымен байланысты қолданыстағы тілді адресант – мәтін –

адресат ұштағаны төңірегінде қарастыратын медиадискурс мәтіндері қоғам өмірінің әрбір саласына қатысты жеке-жеке зерттеуді қажет етеді. Әсіресе алуан түрлі саяси, әлеуметтік, мәдени т.б. өзгерістерге толы қоғам өмірінің айнасы іспеттес газет тілінде бүгінгі социумға қатысты тілдік жағдаят жан-жақты көрінетіндіктен оны арнайы зерттеу бүгінгі күн талабынан туындаған қажеттілік деп түсінген жөн [2, 240 б.].

Ақпарат дәуірі (заманы) деген атауға ие болған бүгінгі күні БАҚ – бұқаралық коммуникацияны жүзеге асырушы негізгі тетік ретінде танылып, мойындалып отыр. Ғалам бейнесінің бір үзінгі репрезентациялай отырып, оның бұқаралық санадағы ақпараттық бейнесін қалыптастыратын медиа-мәтін социумға әсер етудің прагматикалық стратегияларын жүзеге асырушы, күрделі құрылым болып табылады. Аса маңызды әлеуметтік реттеуші (регуляция) рөлін атқаратын медиа-мәтіндерде социум ішіндегі, сондай-ақ алыс-жақын шетелдердегі саяси оқиғалар мен әлеуметтік-экономикалық ахуал түрліше интерпретацияланады.

Лингвистикалық және бейлингвистикалық құралдардан тұратын жазбаша формадағы медиа-мәтін тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі жаңалықтар мен ерекшеліктерді айшықтай отырып, сол арқылы бүгінгі тілдік субъектінің компетенттілігін де көрсететін құнды деректік материал ретінде үлкен маңызға ие болады. Сондықтан мерзімді баспасөз материалдары негізінде жүргізілетін прагмалингвистикалық талдау Адам факторының төңірегіне шоғырланатын алуан сипатты (саяси, әлеуметтік, экономикалық, тарихи, мәдени т.б.) мәселелерге – аксиологиялық тұрғыдан баға беруге мүмкіндік туғызады. [2, 452 с.].

Бүгінгі оқырман газет хабарламасына шүбәсіз сенетін ондағы ақпараттарды нұсқау ретінде қабылдайтын «көнбіс» адресат емес, келіп түскен ақпаратты өзіндік ой елегінен өткізіп саралайтын, мәтін арқылы берілген көзқарасын құптау-құптамауды өзі шешетін көзі ашық білікті тұлға болып табылады. Сондықтан газет материалдарындағы берілген бағалауыштарды әрбір оқырман өз білімдік дәрежесіне, саяси сауаттылығына, қала берді өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып өзінше интерпретациялайды деуге толық негіз бар. Осымен байланысты кез келген газет мәтініне қатысты адресант оқытушы – оқушы, ұстаз – рухани шәкірт, үгіттеуші – күмәнданушы рөлдерінің бірінде көрінеді.

Газет мәтінінің авторы қандай да бір оқиға-құбылыс туралы баяндап қана қоймайды, оған қатысты өзіндік көзқарасын да білдіреді. Адресанттың осы субъективті пікірі медиадискурс мәтіндерінде модальдық категориясы арқылы көрініс табады. Осымен байланысты газет мәтініндегі модальдылықты бағалау, дәйектеуші және

эмоционалды модальдылық түрлеріне бөліп қарастыру автордың прагматикалық ұстанымын айқындауда үлкен маңызға ие болады.

Медиадискурс мәтіндері ақпараттық кеңістіктің өзегін құрайтын күрделі прагматикалық ұғым болып табылады. Ол БАҚ-та позитив және негатив мәніндегі мәтіндер арқылы жан-жақты ашылады.

Олай болса, құқық қорғау мекемелерінің қызметкерлерін бағалауда бинарлық оппозитивтер жиі қолданылатынын байқауға болады, яғни жақсы мен жаман, мейірімділік пен қатыгездік сияқты кереғар құбылыстар арқылы сипатталатындықтан, адресат ойында да екі жақты пікір қалыптасады. Ал мұның өзі мемлекет атынан қызмет етіп, ел қорғаны болуы тиіс адамдардың бейнесіне нұқсан келтіреді, сондықтан медиадискурс мәтіндерінде теріс бағалау басым болмауы тиіс деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 495 б. – 968 б.

2 Руднев В. П., Энциклопедический словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М. : «Аграф», 2009. – 240 с. – 452 с.

3 Егемен Қазақстан 25.06.2014.

МАРАТ БАРМАНҚҰЛОВТЫҢ ЖАҒАНДЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ БАҚ БОЛАШАҒЫ ТУРАЛЫ ТАЛДАУЛАРЫ

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

М. Барманқұлов алғаш рет журналистикаға немесе гуманитарлық ғылымдармен байланыстырады. Жалпы жаратылыстану ғылымдарының заңдарын гуманитарлық ғылымдармен айқындау ғылым тарихында 20-ғасырдың жетпісінші жылдарынан басталады.

Ғылымда ономастика – тарих, география және тіл ғылымдарының тоғысқан жерінен пайда болса, ал эколлингвистика термині ұғымын алғаш рет 1970 жылы американдық тілші Эйнар Хауген әлеуметтік лингвистика және психологиялық лингвистика ғылымдарының өзара әсерінен, яғни экологиялық (қоршаған орта (кеңістік), әлеуметтік, психологиялық және тіл ғылымдарының негізінде пайда болғанын сөз етеді. Э. Хаугеннің зерттеуі бойынша экология мен гуманитарлық ғылым арасына туындаған жаңа бағыт адам мен оның тіршілік

ортасы туралы жаңа ғылыми бағыт болып қалыптасты. Бұл ғылым саласы қоршаған ортаның заңдары мен қағидалары, ережелері мен қалыптарына сәйкес адамның тілі мен танымын қалыптастыратынын белгіледі.

Жаһандық тұтасулар мен ғаламдық бірігу жаратылыстану мәселесін тек қоршаған ортаға қатысты ғана алып қоймай, қоғамдық ғылымдарға да пайланауды талап етуде. Бірыңғай тұтастық ұлттық белгілерді жалпы адамзаттық қалыпқа көшіре бастаған шақта әлем ғалымдары бұған дейінгі жасалған мәдениет пен руханият құндылықтарының жоғалатқындығын айтып дабыл қағуда. Бұл өзгерістің басы жаратылыстану ғылымдарының заңдылықтары мен қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың ортақтықтары мен өзгешеліктерін ғылымда бір-бірінің ыңғайына қарай сабақтастыра алумен байланысты. «Симбиоз, селбестік (грекше symbiosis - бірігіп тіршілік ету) – екі түрге жататын организмдердің ұзақ уақыт немесе тұрақты түрде өзара пайдалы тіршілік етуі. Симбиоз терминін 1879 ж. неміс ботанигі А. Де Бари (1831-88) ұсынды. Симбиоз жануарлар мен өсімдіктер арасында жиі байқалады. Организмдер үшін бірігіп тіршілік ету жеке-жеке тіршілік етуге қарағанда анағұрлым пайдалы. Олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасы және одан келетін пайдасы осы симбиоз арқылы қалыптасады. Симбиоздың бірнеше түрі бар. Факультативті түрі – организмдер бір-бірімен симбиоз құрғанымен, әрқайсысының жеке тіршілік ете алуы. Облигатты түрі – симбиоз құрған екі организмнің бір-бірінен тіршілік ете алмауы. Симбиоз жануарлар арасында да жиі кездеседі. Мысалы, тақуа шаян актиниямен, термиттер мен құмырсқалар қоңыздармен симбиозды тіршілік етеді. Жалпы симбиозды тіршілік ететін организмдердің бір-біріне деген қарым-қатынасын ескере отырып, симбиоздың бірнеше типі жіктеледі» [1].

Симбиоз терминін Марат Барманкұлов қоғамдық-гуманитарлық салаға – журналистикаға қолданады. Интернет – Ғаламтор тарихы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемді бөлген екі лагерьдің жер шарын бөлісудегі қырғиқабақ соғысы негізінде пайда болды. Америка Құрама Штаттары мен Кеңес Одағы арасындағы қырғи қабақ соғыс ақпарат пен ғылым да жүрді. Ғылым саласы бойынша әлемді, жалпы Күн жүйесін игеру мақсаттары екі лагерьдің де міндетіне кірді. Тек ғылыммен ғана алу мүмкін болмағандықтан, ақпараттық майдан да өршіп тұрды. Екі жақтың бірін-бірі түрлі хабар, ақпараттармен анықтау, сан түрлі хабарлар арқылы бәсеге ғана емес, жабық майданда жеңудің жолдарын іздеді. Бұл туралы «Уикипедия» сөздігінде мынандай мәліметтер келтіріледі. «...АҚШ-тың алдыңғы қатарлы жобаларды

зерттеу агенттігі (ARPA) компьютерлік желі құруды ұсынды. Бұл желіні құру ісі Лос-Анджелестегі Калифорния университеті, Стэнфорд зерттеу орталығы, Юта штатының университеті және Санта-Барбара қаласындағы Калифорния штатының университеттеріне тапсырылды. Компьютерлік желі ARPANET деп аталып, 1969 жылы аталған төрт ғылым орталықтарын біріктірді, барлық жұмыстарды АҚШ Қорғаныс министрлігі қаржыландырып отырды. ARPANET желісінің даму қарқыны өте жылдам болды, оны әртүрлі ғылым саласындағы зертеуші-ғалымдар да кеңінен қолдана бастады. ARPANET желісінің алғашқы сервері 1969 жылдың 1-қыркүйегінде Лос-Анджелестегі Калифорния университетінде орнатылды. Сервер ретінде орнатылған «Honeywell 516» компьютерінің оперативті жад көлемі небәрі 12 КБ болатын» [1].

Ғылым арқылы ғана әлемді билеу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, келесі кезекте алдыға ақпаратты шығарды. Ақпарат әлемді билеудің үлкен күші екендігі анықталды.

Бұл өз кезеңінде жаңа нәтижелерді де берді. 1971 жылы бір желіге байланысу арқылы электронды пошта ашу бағдарламасы жасалды. Бұл бағдарлама бойынша электронды пошта амандық сұраудан бастап, әртүрлі хабарламалармен алмасуға ықпал етті. Өз кезеңіндегі ақпаратты қоғамдық-әлеуметтік сипат берген бұл компьютерлік бағдарлама кеңінен таралып, жұртшылық үшін қажетті істі өтейтін тәсілге айналды.

1973 жылы бағдарлама желісіне трансатлантикалық телефон сымы жалғанып, Америкамен бірге Ұлыбритания, Норвегия ұйымдары да қосылды. Енді желі халықаралық деңгейдегі ақпарат желісіне айналды. Алғашқы кезеңде интернет желісін электронды почта ретінде пайдаланып, ақпарат, хат алмасу, жіберу қызметінде пайдаланды.

Алғашқы бағдарламалық желі басқа желілермен қосылмаған еді. Ал 1970-жылдардан кейін ақпараттарды ғана емес, хат жіберуді ғана емес, мағлұматтар үшін пайдаланатын бағдарламамен жабдықталды. Интернеттің тасымалдау стандарттарының қуаты артты.

1983 жылдардан бастап бір қалыпқа көшірілді. 1983 жылдың қыркүйек айының бірінде ARPANET желісі NCP хаттамасынан TCP/IP хаттамасына ауысты. Осы жылы ARPANET желісі «Интернет» терминімен алмастырылды. 1984 жылы домендік аттар жүйесінің (DNS) бағдарламасы әзірленді. 1984 АҚШ Ұлттық ғылыми қоры (NSF) көптеген кіші желілерді (сол уақыттарда-ақ танымал болған Usenet және Bitnet желілерімен бірге) қосатын университетаралық кең көлемді NSFNet (National Science Foundation Network) желісін жасады. Бұл желінің ақпарат тасымалдау мүмкіндігі ARPANET желісімен салыстырғанда артық болатын. Сондықтан да жыл ішінде желіге

10 мыңдай компьютер біріктірілді. 1988 жылы Internet Relay Chat (IRC) хаттамасы әзірленді. 1989 жылы Еуропада, Ядролық сынақтар бойынша еуропалық кеңес (CERN) Бүкіләлемдік тор тұғырнамасын дайындады. Ағылшын ғалымы Тим Бернерс-Ли жасап шығарды. 1990-жылдары Интернет өз кезіндегі бірнеше желілерді өзіне қосып алды. Кеңес Одағы ыдыраған соң бұрынғы кеңестер өкіметіндегі елдерге әлемнің ашық ақпараттық желісіне қосылу мүмкіндігі туды. Бұл өз кезегінде әлемдегі ақпаратты ұстап тұрған ең үлкен желі болғандықтан да, хабар, ақпарат майданы үшін, әр елдің өз ұсатнымы үшін Ғаламтормен жұмыс, Ғаламторлық бағдарламалар қызметінің орны ерекше болды.

М. Барманқұлов осы тұста барлық Кеңес Одағындағы Интернет-Ғаламтордың қызметіне талдау жасап қана қоймай, оны әлемді билеудің көзі, ақпарат негізі деп қарайды. Сондықтан да Интернетке қатысты, оның ақпаратпен, журналистикамен қатысты саласына ерекше мән береді. Жаңа қоғамның жаңа ақпараттық кеңістігінде ақпараттық құралдардың арасындағы байланысты ғалым симбиоз терминімен сабақтастырады. «В Америке новый круглосуточный канал, который якобы должен конкурировать с Си-Эн-Эн, пущен по системе «Интернет». А это означает симбиоз телевидения и нового компьютерного средства связи и информации. Ведь Гейтс представляет компьютерный гигант «Майкрософт» [2, 6].

Ғалым 1997 жылдың шілде айынан бастап осы телеарна әр үйдегі компьютерге қосылған теледидар арқылы күні бойы жаңа бағдарламаларды ұсына бастағанын жазады.

Компьютерлік бағдарламалардан кейін «Майкрософт» теледидармен бірігіп, жаңа ақпараттық мүмкіндіктер шекарасын кеңейте түседі. «Майкрософт» пен Ғаламтор жүйесінің бірігуі, ортақ жүйеге көшуі туралы ғалым 1996 жылғы «Деловая неделя» басылымының мақаласын ұсынады. Бұл мақалада: «Жиырма жыл бұрын біз адамзатты компьютерге жақындату үшін компьютерлік бағдарламалар жасау мақсатымен, «Майкрософт» компаниясын құрдық. Қазір Эн-Би-Си компаниясымен біріге отырып, жаңалықтар мен компьютерлік технологияны біріктіргіміз келеді. «Ғаламторда жарияланатын «Майкрософт» компаниясының технологиясымен біріккен Эн-Би-Си-дің ақпараттық мүмкіндіктері басқа ақпараттармен салыстыруға келмейтін тәсіл боларына сенеміз» [3] – деген Билл Гейтс сөзін береді.

Бұл – компьютер мен теледидар симбиозының дәлелі. Америкадағы Майкрософт пен Ұлттық кең көлемді хабар тарату корпорациясы америкалық жалпыұлттық теледидар компанияларының үштен біріні қамтиды. Ендігі Майкрософт үшін негізгі мақсат Эн-Би-Си

компаниясымен біріге отырып, жаңа ақпараттар алудың тәсілдерін игеруде деп жазады. Осы арқылы әлемдегі ақпараттың негізгі көзі болып отырған Америкалық БАҚ үлгісін жіктеп талдап береді. Ғалым компьютер мен Интернет желісі және телевидениенің қосылуы жүзеге асты. Ендігі басты мақсат – телевидение мен компьютер көрерменді өзіне қоса ала ма? Қоса алса, қалай қосу керек? Интернет пен компьютер бір-бірімен қалай қосылуы қажет деген сұраққа жауап іздейді? Ақпарат пен хабар беруде журналист қызметі қандай болады? Ақпарат кімге қызмет етеді? Ақпаратты көрерменге жіберуде қандай ұстанымдарды білуіміз керек? Журналистке қойылатын талап қандай?

1990-жылдардың басынан баста компьютердің шығуымен байланысты, оның ақпарат таратудағы орнына қарай «тек ақпарат», «тоқтаусыз ақпарат», «нон-стоп-ақпарат» түсініктері қабылдана бастады. Әр ақпарат түрін қабылдауларына қарай ұстанымдары да анықталды. Осындай ақпарат үлгілерінің жүргізілуі көбіне-көп бұқаралық-ақпарат көздерінен тәулік бойы қызмет етуді талап етті. Тәулік бойы тоқтаусыз қызмет ету, ақпараттарды жаңарту, өңдеу, іріктеу, көрерменге ыңғайлау т.б. қызметтер үшін Американың телекомпаниялары біріге бастады. Ендеше ақпаратты жеткізу мен ақпарат арқылы қоғамды ұстау қажеттілігі – компаниялардың монополиясына әкелді. Орталық қаржылық және ақпараттық орталықтар құрыла бастады. Си-Эн-Эн компаниясымен «Тайм Уорнер» деп аталатын Американың екі үлкен компаниясы бірікті. Кейіннен бұны Б. Гейтс сатып алып, енді ол «Уолт Дисней», «Тайм Уорнер» және Си-Эн-Эн компанияларының бірігуіне әкелді. Ғалым осы компаниялардың бірігуі мен олардың үлкен бір орталыққа айналып, енді Майкрософтпен – Интернетпен телекомпаниялардың бірігуі мақсаттарын түсіндіреді.

Теледидар артықшылықтары.

1 Әр хабардың, бағдарламаның авторы бар. Авторлық құқықты сақтау мүмкіндігі бар.

2 Сөз бостандығы сақталады. Журналистің еркіндігі мен құқығы дүниежүзілік БҰҰ қабылдаған заңдар мен әр елдің «Баспасөз туралы заңына» қарай қорғалады.

3 Ақпаратты беру, шығару, ұсынуда көп қырлы: баяндау, көрсету, функциясы Ақпаратты ұсынудың ыңғайлылығы, жан-жақты көрсету, суреттеу және журналист ұстанымының нақтылығы анық көрінеді.

4 Ғаламтормен журналистерді жалғастырады.

Телевидениенің жаңа әлемді билеуі үшін қандай кемістігі болды? Бұл кемістікті Интернет – Ғаламтор қалай толтырды деген сұраққа ғалым бірнеше дәлел айтады.

Интернет ерекшеліктері.

1 Интернетте де сөз бостандығы сақталады.

2 Интернет те баспасөз туралы заңға бағынуы тиіс.

3 Басқа ақпарат құралдарынан артықшылығы – үздіксіз бүкіләлемдік қарым-қатынасты жасайды.

4 Билік органдарынан баспасөз туралы заңға сәйкес қорғалады.

5 Басқа ақпараттық-құралдардан айырмашылығы мен артықшылығы – мазмұн мен формасын қарай өз жүйесін үнемі өзгертіп, кодтарын жаңалап отырады.

6 Интернет арқылы ақпарат құралдары материалдарының таралуына мүмкіндік мол.

7 Интернет арқылы тек ақпарат қана емес, әр ұйымның өзі ішіндегі ақпарат көздері мен негізгі мәліметтері және т.б. жұмыс құжаттары қойылуына сәйкес кодтары да өзгереді.

8 Әлемдегі құнды сирек кездесетін мәліметтермен жұмыс істеу мүмкіндігінің молдығы.

Ғалым Марат Барманқұлов осы тұста 1989 жылдың желтоқсан айында ғана ақталған қазақ халқының асқан ақыны Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы туралы айтады. Мағжан Жұмабаев ақталғанымен де оның шығармалары кезінде Кеңес өкіметінің жауы деп танылған тұста жазбалары толық сақталмаған. Шығармаларының сақталған бір толық нұсқасы Стамбул қаласында бар екен. Ендеше үйдегі электронды байланыс арқылы Стамбул қаласындағы нұсқасын интернет арқылы алуымызға болады. Екіншіден, Мағжанның Мәскеуде оқыған кезінде Брюсовтің шәкірті болып, Брюсовпен жақын араласқаны белгілі. Осы тұста Брюсовтің күнделіктері мен қолжазбалары, кітаптарын үйдегі Интернет арқылы алып, Мағжан өміріне қатысты тұстарды анықтауымызға болады. Бұл Интернеттің әрбіреуге қолжетімділікті беретін артықшылығы дейді. Марат Кәрібайұлы Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы туралы жылы ниетпен, шын жанаашырлықпен, үлкен түсіністікпен айтады. Ақын өмірбаянын ғана емес, шығармашылығын да терең білетіндігі анық байқалады.

9 Интернет – ашық ақпараттық әлем. Бағдарламасы қуатты компьютер арқылы әлемдік ақпаратпен байланыстырады.

10 Интернетте авторлық құқықты сақтау мүмкіндігі жоқ.

Телевидение мен Интернет – Ғаламтор симбиозы.

1 Интернетпен журналистерді жалғастыра, жақындастыра түседі. Бұл журналистердің әлеммен жақындасуы. Әлемдік даму, әлемдік мүдде мен ұлттық мүдде, халықтық ұстаным ара-жігін анықтауға мүмкіндік береді.

2 Ақпараттық монополияландырды.

3 Қоғамды, әлеуметті балама, көп пікірлі, ақпаратпен таныстырады. Түрлі ой мен пікірге жол ашады.

Ғалым Интернет пен телевидениенің симбиозын талдай келе оның артықшылығы неде деген, неге қажет деген сұрақтарға журналист ретінде, ғалым ретінде дәлелмен, нақты дерекпен жауап береді.

1 Ақпараттық ұтқырлығы, жеделдігі. Си-Эн-Эн компаниясының тәулік бойы көрсететін хабарларын қазір бүкіл әлем көреді. Ең бастысы, әр елдің билеушілері бүгінгі күні барлық ақпаратты осы Си-Эн-Эн арқылы таразылайды. Бұған мысал ретінде:

а) Б. Клинтон (1990 жылдардағы Америка Президенті) Атланта Олимпиадасындағы бомба жарылысы туралы хабарды үкіметтік органдардан емес, Си-Эн-Эн хабарларынан естіген.

ә) БҰҰ Бас Хатшысы АҚШ-тың Парсы шығанағындағы соғысы туралы Си-Эн-Эн хабарларынан естіп, бұл туралы «неге Америка Президенті Д. Буш бізге мәлімдемеген?» деген сұрақты хабардан кейін қояды.

Ғалым Си-Эн-Эн компаниясынан көп жаңалықтар көреді. Көп қажетті ақпараттар алатын, журналистері тек қоғамның мүддесі үшін қызмет ететін компания деген пікірді айтады. Бұл ақпараттық компанияның тағы бір, ең негізгі артықшылығы туоралы келесі бір жерде мынандай сілтемені беуге болады. «Еще один немаловажный фактор: о позиции России узнал весь мир. И мнение международный общественности нужно было плюсовать к мнению Москвы. Руководители Си-Эн-Эн говорят, что им, льстит внимание мировых лидеров к программам телесети. Но, как они утверждают, телевизионная компания лишь наблюдает за меняющимся миром, а не вносит свой вклад в перемены и перевороты» [3, 15].

Ақпараттық компания әлемді өзгертеміз деген мәселені алға қоймайды дейді оның журналистері. Бірақ әлемді өзгерту керек деген ойды береді. Олардың хабар, ақпарат, бағдарламаларынан соң, көрермен тек қана әлемді өзгерту керек деген ойға келеді. Бұны журналист айтпайды. Бірақ көрерменді сондай ойға әкелетін сюжет пен форманы ұсынады. Осындай сипаттармен Си-Эн-Эннің келесі сипаты ашылады. Деректерді ұсынады, көрерменге береді. Көреремен өзі бағалап, өзі ой қорытады. Журналист қандай қорытынды, түйін жасау керектігін айтпайды. Қазіргі журналистикадағы үлкен тәсіл, бағыт ретінде қолданып жүрген осы әдісті алғаш әлемге алып шығушы – Си-Эн-Эн компаниясы. Бүгінгі әлем журналистреі де бұқаралық-ақпарат құралдарының барлығына дерлігінде ой мен түйінді көрерменнің,

оқырманның өзіне қалдыру әдісін дұрыс деп санайды. Ғалым осы зерттеулерінің нәтижесі ретінде жаңа ақпараттық кезеңнің сипаттарын қоғамды ақпараттық әлемді қалай игеруге қарай билеген заман келгендігін аңғартады. Тед Тернердің жаңа әдістерін «хэдлиин-нюс», «нюс-интернейшнлді» қолданды. Тед Тренердің компанияны алға шығарудағы бірнеше тәсілдері жұмыс істеу стилі немесе бағдарлама, ақпараттарды қалай дұрыс орналастыру дегенмен алмастыруға болады.

1 «Си-Эн-Эн интернешл» – бұл кімге қандай ақпарат керек дегенді назарға алғандық. Әлемдегі екі лагерь бөлінген кезде дүниеге келген СИ-Эн-Эн компаниясы қоғамдық ақпаратқа көңіл бөлуін екі бағытқа бөледі. Бірі – Америка үшін: жаңалықтар басқа мазмұнда, яғни берілетін жаңалықтарда әлемнің әр түпкіріндегі жаңалықтар мол қамтылады. Екінші – әлем үшін: басқа, Америка жаңалықтары мольрақ, әлем жаңалықтары аздау. Әлемдік жаңалықтар ұлттардың нәсілдік тегі мен халықтардың көпгүрлілігіне қарай дикторларды іріктеу мен журналистерді бөлу де бір-бірінен айырмашылығы мол.

2 «Нон-стоп» – тоқтаусыз, тәулік бойғы жаңалықтар.

3 «Хэдлиин-нюс» – негізгі жаңалықтардың белгілі бір уақыт аралығында қайталанып тұруы. Америка Құрама Штаттарында Си-Эн-Эн хэдлиин-нюс, ал басқа жер жүзінің 105 елінде интернешл-хэдлиин-нюс ақпараттар хабары таратылады. Ғалым Марат Барманқұлов Си-Эн-Эн компаниясын әлемдегі алғашқы жер серігі арқылы ақпараттар мен хабарлар тарататын және әлемді кең көлемде қамтыған, сонымен бірге әр елдің ерекшелігі мен беделіне қарай жұмыс жүргізетін, ең бастысы, Интернетпен біріге алған алғашқы арна ретінде жоғары бағалайды. Бұны ақпараттағы симбиоз деп қарайтыны да сондықтан деп түсіну керек. Марат Кәрібайұлының еңбектерінің ішінде Америкалық Интернетпен біріккен арнаның ерекшеліктері мен жұмыс істеу тәсіліне, стиліне сипаттама жасап қою аз. Ғалым үшін оның әр бір жеке үлгілерін талдаудың қажеттілігі неде деген сұрақтың жауабын өз елі үшін осындай жаңа арнаны жасау керек деген идеямен жалғасады [3].

Қазақстан өзінің ақпараттық жүйесін жаңа әлемдік өзгерістермен ұштастыруы керек деген идеяны алға шығарады. Бұл тұста мемлекеттің осы жүйені игеретін технологиясын жабдықтау керек.

Ақпарат тек Қазақстан үшін ғана емес, Қазақстаннан шығатын, Қазақ елін әлемге таныстыратын ақпараттық канал болуы қажет дейді [3]. Бүгінгі күндері жұмыс істеп тұрған «Қазақстан» Ұлттық арнасымен бірге ағылшын, қазақ тілінде шетелге тарайтын «Kazach TV», тек жаңалықтармен басты ақпараттарды беретін «24 kz» телеарналарының алғашқы жобасын айтады.

Ғалым Марат Барманқұлов электрондық БАҚ-тың алғашқы үлгісін береді. Зерттеушінің осыдан 20-жылдан бұрын айтқан ойлары жыл өткен сайын қоғамдық өмірде маңызды орын алып қана қойған жоқ, Қазақстан бұқаралық-ақпарат көздерінің қызметіне айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>.
- 2 Барманқұлов М. К. Возможности космического ТВ. – Алматы : Санат, 1997.
- 3 Барманқұлов М. К. Телевидение деньги или власть ? – Алматы, 1997. – С. 272.
- 4 Барманқұлов М. К. Тюркская Вселенная. – Алматы, 1996.
- 5 Барманқұлов М. К. Хрустальная мечта тюрков о квадронации». – Алматы, 1999.
- 6 Барманқұлов М. К. Репортаж на радио и ТВ. – Алматы, 1970.
- 7 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>.
- 8 Вартов Д. Статьи. Дневники. Замыслы. – Москва, 1966. – С. 164.
- 9 Рябчиков Е. Репортаж в радиовещании и телевидении. – М., 1987. – С. 258.
- 10 Чесноков Б. Вопросы теории и практики массовых средств пропаганды. Вып. 4 – Москва, 1988. – С. 268.

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР БАҒДАРЛАМАЛАРЫ: ТАЛАП ПЕН ТАЛҒАМ

ҚАПАСОВА Б. Қ.
ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МУКУШЕВА Б.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тележурналистика – бұқаралық ақпарат құралдарының қазіргі таңдағы негізгі салаларының бастыларының бірі. 1990-жылдардан бастап тележурналистика, телевидение хабарлары орасан үлкен мүмкіндіктерге қол жеткізетін жүйе ретінде таныла бастады. Ақпарат тарату мүмкіндігі мен оны көркемдеу, жеткізу сипаттарымен өзгешеленетін, қоғамдық санаға әсер ете алатын, рухани нәр мен эстетикалық тағлым беретін құрал түрі.

Ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері арасындағы өзара сенім мәселесі де қоғам үшін ғана емес, БАҚ үшін де аса мәнді мәселе екені белгілі. Бүгінгі қарқынды дамыған коммуникация әлемінде

ортада өзінің бар екендігін білдіру – ең бастысы. Бұл үшін қашанда қоғаммен тұрақты байланыс болуы керек екені анық. Қоғаммен байланыс ортасы, рухани, материалдық құндылықтар мен сан алуан сенімдер жайлы пікірдің диалогы үйлесімді де, сенімді болуы тиіс. Сенімділік пен үйлесімге келу үлгісін коммуникацияны басқару деп атауға болады.

Қоғаммен қарым-қатынастағы тиімді байланыстарға қол жеткізу үшін БАҚ арқылы ақпарат пен мәлімет, хабар тарату, бір-біріне сенім беру, белгілі шартты байланысты қабылдау қажет. Коммуникацияның әр алуандық тұғырнамасы әрбір елдегі қоғамдық пікірді таратушылардың мәдени, техникалық және кәсіби дайындығын тексеруден, өзара диалогқа негізделген жаңа бастаманы қабылдаудан тұратынын қадағалауда екенінің де маңызы зор. Коммуникация – әлеуетті қозғаушы әрекет ғана емес, басқарушы күш те бола алады.

Тележурналистика жанрлары жаңадан пайда бола салған жоқ. Ол – бұқаралық-ақпарат құралдарында бар, бұрынғы хабар, бағдарламалардың теледидар мүмкіндігіне қарай кеңейген, мол қамту мен жан-жақты ашуды көздеген жаңа үлгісі.

Қазақ телевидениесіндегі балаларға арналған телеарналардың ішінде «Балапан» арнасының орны ерекше. Қазақ баласының ішкі жан-дүниесімен үйлестіре жасауды, бала талабы мен сұранысын қамтуды мақсат еткен арнаның балалар үшін берері мол. Бірақ «Балапан» бағдарламаларының ішінде нақты классикалық қалыпқа көшкен кейіпкер, бағдарлама жоқ. Бұл бағдарламалардағы бала-кейіпкер бейнесінің толық шықпай жатқандығында. Жаңа үлгідегі заманауи технологияларды игеріп, білімі мен білігі ұштасқан «интеллектуалдық ұлт» болуға бет бұрған мемлекетіміз. «Балапан» телеарнасының алға қойған мақсаты – келешек ұрпақтың тамырына рухани нәр беріп, «интеллект» иесі, білім мен ғылымның шыңына шығар азамат болып ер жетуіне ықпал жасау және дені сау, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбексүйгіш, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу.

Теледидардағы балалар көретін көркем бейнелер олар сенетін, өздерімен бірге бола алатын бейнелер болуы шарт. Сондықтан да балалар үшін шебер жасалған кейіпкер қажет.

Іі қанған – кемел образды қайта жасау (фильм-восстановление зримого образа). Бұл 1990-жылдардың соңына қарай ғалым М. Барманқұловтың теледидардаға көркем бейнеге жасаған талдауларындағы шарттарының бірі.

1 Кейіпкердің иі қанған әбден жасалған болуы үшін бұрынғы көрермендерді ұмыту.

«Еще более часто при подготовке документального фильма о реальном человеке можно встретить ситуацию, когда почти полностью отсутствует архивный зрительный ряд. В газетном очерке нет таких проблем. Там говорится примерно следующее: «Перед его мысленном взором встало тяжелое детство». И следует описание тех времен. В кино нельзя обойтись словами. Нужно при этом и что-то показывать» [1, 213-214].

2 Балалар үшін жасалатын кейіпкердің ертеңгі ел азаматы екендігін ескеру.

«Мақсаты: «Өнерді үйрен, үйрен де жирен» дейді дана халқымыз. Әрбір қолөнер туындысы өз заманының материалдық мәдениетінің үлгісі және халық талғамының, әлеуметтік қоғамдық жағдайының көрінісі болған. Бүгінде қолөнер дәстүрі заман талабына сай жаңарып, жаңғыруда. Апликация, мүсін, папье-маше, канзаши, декупаж, твистинг, кимокоми, оригами сынды қолөнер түріне қызығушылық артуда. Өскелең ұрпақты қолөнер түрін меңгеруге шақыру. Бұл әсерлі танымдық шоу, қолдағы материалдардан бояма жасау сабағы. Суреттер, апликациялар, мүсіндер, папье-маше, канзаши, декупаж, твистинг, кимокоми, оригами. Балаларды танымдық ойын арқылы еңбексүйгіштікке баулу. Әр бағдарламада қонақтар Ертегі қалашығына тап болады, ол жерде жас шебер бағдарлама қонақтарына қолда бар құралдардан тұрмысқа пайдалы ерекше бұйымдарды қалай жасау керектігін көрсетеді, түсіндіреді, үйретеді. Бала достарымен бірге бұйымдар жасайды. Әр бағдарламаның соңында балалар Ертегі қалашығындағы Сиқыршымен кездеседі. Балалар үйлеріне оралу үшін Сиқыршының тапсырмаларын орындайды (ойын, жұмбақ, спектакль және т.б.), бұл бағдарламаны көріп отырған көрерменнің зерігуіне жол бермейді. Бағдарламада баланың саусақтарының ұсақ-қозғалыс моторикаларын дамытумен қатар, сөйлеу қабілетін, зейінді, қиялды дамытуға және мақсатты аудиторияның интеллектуалды дамуына арналған ойындар жүргізіледі» [2].

Телефильм, телебағдарламадағы әдістердің барлығына тән ортақтық – кейіпкер өміріне араласу, яғни әдеттегі қалыптасқан жүйесін бұзу, өзіне назар аударылады, ең қиындығы кейіпкердің өз бейнесін жоғалтуы мүмкін. Бүгінгі ақпараттық жүйедегі басты қойылып ортақ ортақтық-жаһандық ортақ кейіпкер жасау әдісінде қазақы қалыпты сақтай білу.

3 Кейіпкер өмірдегі өзін ұмытып, камера алдында одан орта нені талап етеді, - солай болуға тырысады.

4 Қазіргі «Блапан» телеарнасының балаларды өзіне аса тарта қоймайтыны классикалық дүниелерге бара алмауында.

Балалар үшін ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтар үшін қажет тақырыптарды қозғайтын ғаламдық ортақ мәселелерді шешудегі қазақ балаларының орынын ашу, сол орынға тарту мәселесін шығару жетіспейді.

Телевидение, радиобаар тарту мен баспа хабарларына жүргізілген талдау диалог негізінде ақпараттың түрлі жанрлары таратылады: интервью, баспасөз-конференциясы, дөңгелек үстел басындағы әңгіме, телекөпір. Бұл жанрлар осы хабарларға қатысушыларды танытады. Тек хабарға қатысушыларды ғана танытып қоймай, ақпарат беруші, хабарды жүргізуші – журналистің де шеберлігін анықтайды.

Жаңа заман телевидение мен радиобаарларын тартудағы бастысы – жанрлар эволюциясын анықтай білу. Осы тұста жанр мен оның сыртқы қалпы (формасы) деген не деген сұрақ туады.

Жанр барлық ақпарат-құралдарында түрлі бояу, реңкімен өзгеріске түскенімен, бүтіндей өз қалпын бұзбайды деген анықтаманы береді.

Жанр – тұрақты түп-тамырынан қол үзбейтін, бірнеше тарихи кезеңдерде құрылымдық-композициялық белгілері қалыптасқан, қоғамды журналистердің дыбыс, мәтін, т.б. БАҚ-қа тиселі сипаттармен қайта өңдеуі [4, 268].

Балалар бағдарламалары үшін де ересектер хабарларының барлық түрлері қолданады. Бірақ оның ерекшелігі – бала танымы мен талғамына қарай өзгеруінде. Сыртқы қалып пен негізгі мазмұн бірлігі ортақ.

Жанрдың басты шарты – өткен жағдай мен оқиға туралы кең мәлімет, ақпарат беру. Соны кең суреттеу болады. Тіпті тек ересектер үшін деп есептелетін репортаждың өзі де балалар хабарларына қажет.

Телевидениедегі репортаж газет репортажынан да күрделі. Көрермен, тыңдаушыны сендіру, сендіріп қана қоймай, сол жай туралы ой тастау, ішкі пікірлеріне қозғау салуы қажет. Бұл журналистің тақырып таңдау, кейіпкерді ашу, түсіру әдіс-тәсілдері мен оны сөзбен әрлеу, музыка мен қосымша дыбыстық құралдарды сәтті қолдана алу сияқты шеберліктерімен тікелей байланысты.

Балалар тележурналистикасының жанрлары жаңадан пайда бола салған жоқ. Ол – бұқаралық-ақпарат құралдарында бар, бұрынғы хабар, бағдарламалардың теледидар мүмкіндігіне қарай кеңейген, мол қамту мен жан-жақты ашуды көздеген жаңа үлгісі.

Қандай қоғам, қандай мемлекеттің де экономикалық, әлеуметтік, рухани, материалдық деңгей-дәрежесі ақпаратпен ғана қуатты. Бұл ақпараттық тартымды, тиімді, өтімді етіп беру- шеберлікті, біліктілікті қажет етеді. Сондықтан да балалар бағдарламалары бір орында тұрған қалыпты ұнатпайды. Бүгінгі балалар бағдарламалары баланың жасымен, ой-өрісімен, күнделікті әлемдік білім мен ғылым жемістерімен де өзгеріп отыруы шарт. Осы тұста журналистика кез келген қоғамның басты күші – ақпаратта дегенді айтады. Ақпарат пен хабарда да барлық қызықты да, тартымды және қоғам үшін қажет жағдай мен оқиғалар өтіп жатады. Мемлекет пен қоғам журналистің ақпаратынсыз ешкім де, ештеңе де емес. Ендеше қоғамдағы ең басты күш – ақпарат.

Қай кезде де журналистикадағы ең басты мәселе – ақпарат пен деректе дегенді анықтай келіп, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның (Екатеринбург, 1995) ең өзекті мәселесінің өзі де – дерек арқылы не айтады, дерек нені дәлеле ету керек, бір сөзбен айтқанда дерек не үшін керек деген қарапайым сұрақты талқылағандығын айтады.

Журналистикадағы басты мәселе – ақпарат. Ақпараттың қоғамға ыңғайлы жетуі, қоғамдық санаға әсері, қоғаммен араласуы. Ақпарат қоғаммен қаншалықты араласа алды деген мәселеде бұқаралық-ақпарат көздерінің орны да ашылады. Газет пен радиодағы бұқаралық-ақпараттың орны, хабар мен бағдарламаның мақсаты анықталып келсе, ендігі жерде телевидение мен Интернеттік ақпараттың қызметі талқыға түсті. Осы тұста бүгінгі балалар бағдарламалары Интернеттік қалыпқа түсетіндігі, жиі жаңғыру мен өзгеру, эволюцияны талап ететіндігі ұмытылмау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Барманкулов М. К. Телевидение: деньги или власть? – Алматы : Санат, 1997. С. 213-214 .
- 2 http://balapan.kaztrk.kz/kz/programs/on_sausaq
- 3 <http://balapan.kaztrk.kz/kz/channel/collective>
- 4 Чесноков Б. Вопросы теории и практики массовых средств пропаганды. Вып. 4 – Москва, 1988. – 268 с.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БИЗНЕС ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

ҚАПАСОВА Б. Қ.
ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
АДРАХОВА А.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлемдік журналистикада баспасөздің ұзақ ғасырларға созылған тарихының бай дәстүрлері бар. Осы аралықта баспасөздің бірнеше мектептерді қалыптасты. Баспасөз халық қалауы мен сұранысына жауап берсе, ғана өз мақсат-міндеттерін өтегені екені анық. Осы бағытта қазақ баспасөзінің ел руханиятындағы орны ерекше. Халықтың оянуына, бір мақсатқа жұмылуына, тұтасуына қызмет етті. Қазақ баспасөзінің ұлттың материалдық дамуына, экономикалық, нарықтық қатынастарды үйренуіне игеруіне ықпалы қандай болды деген оны Алаш қайраткерлерінің қызметімен байланыстыра отырып қарастырамыз. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың өзі де экономист Петербург Орман шаруашылығы университетінің экономика мамандығын бітірген. Өз кезінде аса ірі орталық саналатын, Ресей астанасы Петербургтегі Орман шаруашылығы университетінің орны да ерекше екені белгілі.

Қазақ жерін толық отарлау мақсатын жүзеге асыруда Ресей патшасы бірнеше реформалар жүргізді. Бұл реформалар сипаты жағынан әкімшілік-территориялық болды. Өз саясатын қазақ жерінің барлық территориясына жеткізу мақсатында баспасөзді пайдалну қажеттігін сезген патша үкіметі қаулы, қарар, бұйрықтарын жариялап тұратын басылымдар қажеттігін ұқты. Өз заманында да, одан кейін де Қазақстанда түрлі басылымдар болғаны белгілі.

Қазақ баспасөзінің тарихында әр басылымның өзіндік бағыт-бағдары, алға қойған мақсат-мүдделері болды. Бұл газет – журналдар шаруашылық, экономика мәселелеріне де баса назар аударды.

Басылымдардың адам мен қоғам үшін қаншалықты орын алатындығы, маңыздылығы туралы «Айқап» (1911-1915 ж.) журналының редакторы Мұхамеджан Сералин: «Ғалымдар дүние тіршілігін бір соғыс майданына ұқсатады. Ол соғыс майданын шаруашылық соғысы (экономическая война) деп атайды. Бұл соғыстан қан төгілмейді, ләкин қан төгілген соғыстан да сипаты жаманырақ, шаруашылық соғысында көсіп, өнер басқасы қанды соғыстағы зеңбірек, мылтықтан да бетер адам баласын қырады. Бұл соғыста адамы көп жеңбейді. Білігі, ғылымы, өнері артық жұрт жеңеді. Соның үшін мейлі көшелі бай бол, енді келешек балаларымызды ғылым құралымен

құралдандыруымыз тиіс. Егер де балаларымыз шаруашылық соғысында бөтен халықпенен бәсекелесуге жарай алмай, құл болып қалмасын десек... Шаруашылық бабындағы құлдық – ешбір емі табылмайтын құлдық» [1, 52].

20-ғасырдың басындағы қоғам қайраткерінің сөзінің қазіргі заманымызда да қоғам үшін қажет екендігін уақыт өткен сайын көріп келеміз. Сауда, мүлік немесе нарықтық экономиканың талабы күшті, заңы қатал. Ол қаталдық маңдай термен табылған қаржы, еткен еңбекпен келген ақшаның ыстықтығында. Адам тіршілігі үшін әлеуметтік-экономиканың артықтығында.

Қоғам өмірінде, әсіресе 20-ғасыр басындағы отарлық езгідегі қазақ үшін шаруашылық, экономикалық мәселелердің барынша маңызды екендігін Алаш қайраткерлері дебарынша ұғынды. Алаш көсемі, ұлттың көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, терең білімді ғалымы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өркендеуінің сан алуан мәселелерін баспасөз бетінде жариялап, мақала жазып, талдап отырды. Қоғам қайраткері журналистік қызметіне де аса маңызды орын берді.

Қазақ басылымдарының алғашқыларындағы ұлттық байлық пен нарық қатынастары туралы мақалаларды бірнеше топтарға бөлуге болады. Ең негізгілеріне келесі түрлерін жатқызуға болады.

1 Егіншілікпен айналысу. Қазақ халқың жаңа кәсіп түріне үйренуге шақыру.

2 Қазақ даласындағы алғашқы қалалардың салына бастауы. Қала өнеркәсіп орыны. Халықтың өнеркәсіппен шұғылдануын насихаттау.

3 Өнеркәсіп орындарының көптеп ашылуы. Қазба байлықтарын өндіріп жатқан Ресей отаршылдарының байлыққа кенелуі.

4 Сауданы үйрену.

5 Асыл тұқымды мал басын көбейту, астықтың сұрыпын таңдай білу.

6 Нарықтағы салық жайы.

«Қазақ даласындағы нарық қатынастарының өзгерістерін талдаған Ә. Бөкейхановтың мақалаларының алғашқылары «Дала уалаятының газетінде» басылды. Басылымның 1889 жылғы № 41-42-сандарында Әлихан Бөкейхановтың «Қарқаралы оязының Қотан-Бұлақ, Западный-Балқаш, елдеріндегі егіннің жайы» деген көлемді мақаласы қазақ және орыс тілдерінде шықты.

Қоғам қайраткерінің бұл газетте төрт мақаласы жарияланған екен. Бұл мақаланы Ә. Бөкейхановтың қазақ шаруашылығы, экономикасы

тақырыбына байланысты жазған еңбектерінің, алғашқысы деуге болады.

Мақалада қазақ шаруашылығы үшін маңызды, өз кезеңі үшін әлеуметтік-экономикалық ғана емес, қоғамдық сансын көтеретін еңбек мәселесін, кәсіпті өзгерту мәселесін қолға алады. Қазақ даласында дами қоймаған егіншіліктің жағдайына талдау жасайды.

«1880-1882-інші жылдарда жұтта көп қазақтар жарлы болып қалды. Сонда кедейлер бұрын бейнеттерінен егінге айналысты, Тоқырауынның қабағында арық қазып Тоған қылып, өз алдына жатақ болып... Тоқырауынның егін салатын жері Балқаш теңізіне (!) жақын. Сол себептен жазда күн ыстық, жаңбыр аз болады. Сол үшін егінді суарады: 3-4 иа 5 қайта бидайына иа жеріне қарай – құмды ма, топырақты ма. Кедейлер жиылып Тоған салуға жер аз деп, Тоқырауыннан бұрып 3 шақырымдай жерге де жүргізді, арықтың тереңдігінен бір жарым кез, енін екі жарым кездей қылып (Тоғанды бағзы уақытта 20 кісі болып қазады. Ә. Н.). ... Апрельдің аяғында жатақтар егін сала бастайды. Жаман саймандарымен солар жұмысты оңайырақ қылу үшін егіндікке құлақтан су жіберіп босатып алып, жаман тіспенен (соқамен) жыртады. ...Егінді майдалайтын «борона» деген аспапты қазақ білмейді, талды байластырып майдалайды. ...Ағұста (Август) егін ора бастайды. ...Онан соң орған бидайды біздің жатақ қазақтар мұжықтарша орып ұрмайды, қырманда атыменен бастырады. Қырыманды егіндіктің маңына істейді қатырып, аттың тұяғы батпайтын қылады. Жатақтар ат тауып та ала алмайды. Бір айдағанда, ең болмағанда, 5 ат керек. Осыдан бай қазақ көп пайдаланады: аттарымен сағаттап иа күндеп бидай бастырғанына көп ақы алады. Осылары ағалардың ұят емес пе...» [2, 179].

Мақалада Әлихан Бөкейханов бірнеше мәселелерді көтерді.

1 Қазақ жерінің барлық аймағы егін шаруашылығына ыңғайлы еместігі.

2 Өзінің туған жеріндегі егіншілік табиғаттың қиын жағдайында жүргізіліп отырғанын баяндайды.

3 Егіншілікпен айналысатын жатақтардың ауыр халі,

4 Егіншілердің ісіне шын көңілімен күйзелетіндігі.

Газетте бұдан басқа әлеуметтік-экономикалық тақырыпты қозғайтын «Қаймақсыз сүт қазақ халқын өлімнен сақтайды» деген мақаласы басылады. Авторы белгісіз «белағаш» деп аталатын мақалада Белағаштың орналасқан жері туралы айтады. Мақаланы жазушы оның қай жерде екендігін дәл, нақты суретпен береді.

«Белағаш даласы Барнаул, Шульбин деген екі тоғайдың арасында, ұзыны жүз шақырымнан артығырақ, ені 80 шақырымға шейін барады.

Ол даланың көзбен қарауға көп тамашасы болмаса да, шаруаға пайдасы көп. Одан астықты 15 шақырым жердегі оңтүстік жақта Семейге тартады және қырдан Ертістің ар жағынан қазақтар да алып кетеді, қойға, әртүрлі теріге, киізге һәм басқа нәрселерге» [2, 52].

Мақалада қазақ даласындағы айырбас сауда түрі жазылған. 19-ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласындағы дамыған қатынастардың ең көлемдісі – тауар – тауар болды. Тауар айырбасы қатынастары маңызды орын алды.

«Белағаш» мақаласы очерк жанрына келеді.

1 Халықтың ғасыр соңындағы жаңа шаруашылық, нарықтық қатынастары суреттеледі.

2 Жаңа тұқым, бидайдың асыл тұқымы туралы баяндалады.

3 Осындай ерекше бидай тұқымы өсетін жердің табиғатының да ерекше екендігі жазылған.

4 Бұл жерде тұратын халықтың да тұрмысы өзгелерге қарағанда жақсы екендігі баяндалады.

5 Белағаштағы елдің шаруа жайын жүргізу әдіс-тәсілдері, жұмыс тәжірибелері, ортаға бейімдалулері туралы айтады.

«Үшбу айтлымыш кісілер шаруаларын қар суымен жүргізеді-дүр. Тұрғын су жоқтықтан құдықтан басқ, бағзы жерлерге құдық қазу мүмкін емес. Қыс күндерінде сол заимкелердің маңайына боран уақыттарда көп қар үйіліп, жазда едәуір көп болып, кейбір заимкелердің иесінің малдарына да жетеді. Сонда түскен қарды тез еріп кетпесін деп сабанмен жауып атстап, еріген суын бөшкеге һәм өзге нәрселерге ағызады екен» [2, 52].

Автор шаруаның бір жайы – үнемшілдік, бір сыры – барды пайдалана білу, ендігі бір қыры – халықтың еңбекқорлығы айтады.

Әлихан Бөкейхановтың «Қазақта» 250-дей мақаласы жарияланған. Соның көпшілігі шаруашылық-экономикалық тақырыптарға арналған. Ә. Бөкейхановтың қазақ даласына Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныстандырушылар легін реттеу, жалпы қоныс аудару саясатына байланысты «Жер жалдау жайынан», «Уақытта» «Қазақ жігітіне», «Үшінші дума және қазақ», «Төртінші дума және қазақ», «Дума және қазақ», «Сусағанның түсіне су кіреді» атты мақалалары газеттің 1913 жылғы сандарында басылып шықты. Бұл мақалаларда Әлихан думаның қазақтарға байланысты саясатын сынай отырып, қазаққа саясат арқылы экономиканы түсіндіреді.

Әлихан Бөкейхановтың мақалаларындағы басты түйін қайраткер саясат пен экономиканың біртұтас екендігін анықтап түсіндіреді. Патшха саясаты арқылы оның экономикалық қысым және нарықтағы

казакқа деген қатынастары көрінеді. Немесе экономиканы жанартуы арқылы, ел ішіне жаңа ережелер енгізу арқылы экономикамен саясатты қатар жүргізіп отырғандығын түсіндіреді.

Бұл қазақ баспасөзіндегі сауатты, нағыз білікті маман талдауы болатын. Әр сол қоғам үшін қажет, насихат үшін де, үгіт, үлгі үшін де керекті тақырып болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Айқап» журналы // Құрастырушылар: Субханбердина Ү., Дәуітов С. - Алматы : Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 368 б.

2 «Дала уәлаятының газеті» // Құрастырушы Субханбердина Ү. – Алматы : Ғылым, 1994. – 787 б.

3 «Қазақ» газеті // Құрастырушылар: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АҚЫР ЗАМАН ЖАЙЫНДАҒЫ ТҮЙНДІЛАР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДАНУ СУРЕТТЕРІ

САҒАНТАЕВА Ж. Т.

мұғалім, № 26 ЖОМ, Екібастұз қ.

Қазақ қоғамындағы ұлттық өзгерістерді әлемдегі жаһандық жаңғырулар мен ғаламдық тұтастықпен байланыстырып шешу істің жауабын табумен бірдей қабылдануда. Дегенмен, барлық ұлттар мен ұлыстар өз құндылықтарына тағы да басқа қарап, өзгеше баға беруге ұмтылып жатқан тұста бүгінгі өзгерістердің ертеңгі жемісі қандай болатындығының жауабын әдебиеттен таба алатынымызды ұмыта бастағандаймыз. Қазақ әдетінде бүгінгінің бағасы кешегі күннің немесе аталар өсиетімен анықталатыны ұмытылып барады. «Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы жау, Дағдарған Алаш енді қайда бармақ?» [1, 328] – деген сұрақтардың жауабын әдебиеттен табатынымызды еске алсақ, артық болмас еді.

Жаһандану жайындағы алғашқы сәуегөйлік ойларды 1918 жылы жарық көрген Освальд Шпенглердің «Еуропаның ымырт шағы» («Закат Европы») кітабында айтады деп жазады. О. Шпенглердің бұл еңбегі болашақтың өзгерістерін дәл басып, қайсыбір жайлардың жапсарын барынша көреген көңілмен ашуымен ерекшеленеді. Батыс ғылымы мен

ақпараты осы ойлардың бастамасы мен жалғасын да евро-центристік пиғылмен өрнектеп, Гераклит, Платон, Аристотель, кейіннен Кант, Гегель, Тейлорлардан бастау алатынын айтады. Біз жаттаған ғылымда ғаламдастыру Н. Вебер, Э. Дюркхаим еңбектерінде бар екенін Еуропа ғалымдары жазды. Біз де мойындап, оның озық сәуегей идея екеніне қол қойып қойғанбыз. Біздің бір ескермей отырғанымыз, мән бермей мойындай алмай келе жатқанымыз – жаһандық бірігу, ғаламдық тұтастық өз төл мәдениетімізде, әдебиетімізде бұрыннан бар екендігі.

Әлемдік, ғаламдық тұтастыққа ұмтылыс – өркениет пен дамуға басталған қадам. Адамзат тарихындағы жаһанданудың алғашқы іздері тайпалардың өз болашағы үшін алдыға ұмтылып, келешек күні үшін басқа жұртпен бірігу, қосылуға (күшпен көбіне-көп) бет түзеген шағынан алған дұрыс болар.

Қазақ әдебиеті тарихындағы тасқа басылып жазылған «Күлтегіндегі» (кіші жазу):

Өтүкен қойнауының нағыз иесі жоқ еді, бірақ ел тұтатын жер осы. Өтүкен қойнауы еді.

(Дәл) осы жерде отырып, тағаш халқымен табыстым.

Алтынды, күмісті, дақылды, жібекті соншама шексіз беріп

Жатқан тағаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді.

(Олар) тәтті сөз, асыл қазынасын беріп, жырақтағы халықты (өзіне)

Сонша жақындатар еді. Жақын қонып, сосын (олардан) әдепсіз қылықты үйренуші еді [2, 41].

Ары жалғастырсақ, дүниеге қызыққан, «тәтті сөзге» алданған халықтың кейінгі жай-күйін ұғынар едік. Ғаламдық тұтастық ұлттарды жою, байлығын басып алуға бет алған тұста да тек қаруды емес, ақыл мен айланы алдыңғы орынға қойғаны көнеден келе жатқан тәсіл екеніне біздің әдебиетіміз де дәлел.

Жаһандық, ғаламдық тұтастықтың қазақ әдебиетіндегі көріністерінің қойылысын, ой мен ақылға, таным мен түсінікке жасаған өзгерістерін анықтау үшін қазақ әдебиетіндегі тақырып пен идеяның қоғамға бейімделуін, кейіпкердің сол заманға қарай ыңғайлана бастаған қалпынан байқайтынымыз белгілі.

Қазақ әдебиетінде ауыздан-ауызға көшіп, авторы түрлі нұсқада айтылып жүрген ертеңгі заман жайындағы толғаулар бар. Бұл қыр-толғаулардың жалпы мазмұнынан ел ертеңінің бұлыңғыр болашағына аландаған сезім мен бұзылған қоғамға күйінген қалыпты байқаймыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақ фольклоры үлгілерінен [3, 70, 139-140] жинаған өлеңдерінің ішінде «Асан қайғының мұңы»:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,

Заман азып, заң тозып, жаман болар.
 Қарағайдың басына шортан шығып,
 Балалардың дәурені тамам болар.
 О күнде қарындастан қайыр кетер,
 Ханнан – күш, қарағайдан шайыр кетер.
 Ұлын-қызын орысқа бодан болып,

Қайран есіл ел-жұртым сонда не етер?! – деген жыр бар.
 Асан қайғының айтары да заманның тарылатындығы, ел-жұрттың өзгеретіндігі, «қарағай басына шортан шықса» дүние әлем бүлініп, жақсылық атаулы ұмытылатын өмір болатындығы. Асан қайғының болжау жырында, бұзылған заман туыстықтан ада, ел билеуден кеткен, табиғат қадірі қашқан, бөтенге бодан болған «есіл жұрттың» ертеңіне егіледі. Асан қайғы айтса да, басқа айтса да, ғаламдағы халықтың өзгерері, жаратылыста үлкен «дағдарыс» деп атап жүргеніміздей алапаттар болатынын есте жоқ ескі замандарда қазақ жырау, шешен, билері айтып кеткенін әдебиет тарихы дәлелдейді. Осындай сәуегейлік жырлардың біріне Мөңке бидің айтқандарын да келтіруге болады:

Заман ақыр адамы
 Менмен шығар деп еді.
 Үй басына тақ еткен
 Келі шығар деп еді.
 ...Алысқа деген қамыстан
 Үй шығады деп еді.
 Сол үйіңнің ішінен
 Құрыс жауырын, қой бұтты,
 Би шығады деп еді.
 Заман ақыр болғанда,
 Ат қояндай болады,
 Адам құмандай болады [3, 139-140].

Қазақтың, қазаққа дейінгі түркі бабаларымыздың бізге қалдырған әдеби мұрасына көз салсақ, көзге түсер бірінші идея – ел мен жердің бүтіндігін сақтау, тұтастығын қорғау. Заманалар жасаған ұлттық, халықтық санаға селкеу салмау, ақылдан айырылмау.

Елдің мақсаты өздерімен туыстас, замандас ұлт-ұлыстармен бірге, адамзат тарихын, мәдениетін бірге өткеріп, бірге дамып келе жатқандығы. Және жай ғана тыныш тіршілік кешу өзінді жоғалту екенін ұққандықтарында. Сондықтан да олардың (түркі-қазақ) әдебиетіндегі әр кезеңдегі жаңа ой, тың тұжырым ел болып өмір сүріп, жұрт болып жаһанда қалудың кепілі болды.

Осындай жаңа ойдың жаңа сатысын 15-18 ғғ. жыраулар әдебиеті жасады. Түркілік дәуреннің өтіп, бір отаудың астына біріккен рулар, ел-жұрттар ішкі-сыртқы күштердің әсерінен жіліктеліп, бөлініп жатқан шақта өзінде күресерге дәрмен қалмаған кезде Қазтуған жырау жұртының жанға сая, малға жайылым-жайлау болған құт мекенін жақтап келіп, соңында шарасыздықтан:

Қайран менің Еділім,
 Мен салмадым, сен салдың.
 Қайырлы болсын сіздерге
 Менен қалған мынау Еділ жұрт, – дейді.

Атасынан қалған, өзіне бақ пен дәулет әкелген жерден айырылып тұрып, кейінгіге шын ықылас, ниетпен қалдыруы, екінші жағынан, қайта оралам деген үмітті де байқатқандай. Орала алмаған күнде жанындай болған жерінің жақсылығын тілеген рақым, мейірім көңілі ақылдың кемелін, биіктігін танытады.

Қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясының ерекшелігі де жанындай жақсы көрген елі мен жерінің өзгенің еншісінде кететініне сене отырып, заманның өзгерісін болмай қоймайтын заңдылық деп қабылдап, халық басына түсер сынның болашақта да болатынын жазады.

Қоғалы көлдер, ком сулар,
 Кімдерге қоныс болмаған.
 Саздауға біткен қара ағаш,
 Кімдерге сайғақ болмаған.
 ...Сар шымшықтай шырлатып
 Ғазырейіл кімдерге құрық салмаған,
 Сақалына сары шіркей ұялап,
 Миығына қара шыбын балалап,
 Жазыда мал іздеген қазақтың

Басы қайда қалмаған, – деп Шалкиіз жырласа, Бұқар жырау толғауларындағы заман бейнесі адами мінез, өзге жұрт қатынасымен бірге келешек күндер қалай болары да айтылады. Бұқар да болашақта қазақтың қиындықпен өтер күндері көп екенін болжайды. Өзгені пір тұтып, өзін құрметтеуге көңілі жүрмейтін елдің тізгінді ұстауы да қиын. Ата-бабалары сынаған, қатар жүріп, сырлары мен мұңдары, тілектері жарасқан жандарды емес, белгісіз, бөтендерді құрмет көрсетуінің соңы жақсылықпен бітпесін ескертеді.

Он екі айда жаз келер,
 Құс алдында қаз келер,
 Айтып айтпай немене,
 Заманыңыз аз келер

Сол заманың келгенде,
Ата-бабаң қол берген
Қожаларды қас көрер.
Ноғайларды ғалым деп,
Әулиедей көресің.
Ноғайлардың бойлары болар сазандай,
Сәлдесі болар қазандай,
Ахиретке барғанда
Ақ сүйекті қор тұтқан,
Қараны одан зор тұтқан,
Ноғайларды пір тұтқан,
Тартарсың сонда жазанды-ай.

Қазақ әдебиетіндегі жаһандану көріністерін, суреттелу, бейнелену сипаттарын анықтауда біздің байқағанмыз:

– елдің, жұрттың қысылу, өзгеру үрдістері өзге халықпен араласқан кезде жүргендігі;

– қазақ халқы тарихындағы өзіне мығым, сыртқы саясатта тепе-теңдікті ұстанған, өзін өзгеге сыйлата білген замандарда ұлт бұзылуы жайында көңіл бұзар ойлардың көп қылаң бере бермегендігі;

– ұлттың жаһандық өзгерулерге бойұратын шақтары қашанда ел ішіндегі алауыздық, тұрақсыздық жайылған замандарда болғандығы;

– ұлттық ортақ идеядан халық алыстаған қоғамның әдебиеті жұрттың өзге ой-пиғылға көбірек иек артып, соны өзге әдетін сәнге айналдырған кезеңін суреттейтінін көрсетеді.

Әдебиет – қоғам айнасы. Адамзат қоғамының даму эволюциясы алға жылжудан, жаңғыру (модернизация), прогрестен тұрады. Бұл эволюциялық даму құрамының қайғысын болсын жылжу, прогресс, жаңғыру болсын адамзат игіліктері үшін қызмет етері сөзсіз.

Бірақ біздің әдебиеттегі суреттелу жайы бұны игіліктер, ұлт дамуының негізі деп емес, керісінше, елді бұзар, халықты қалыптан шығарар әдет етіп қабылдауы басым. Осындай ой 19 ғасырдағы зар заман ақындары шығармаларында көп. Әрқайсысы жеке қарап, жіті талдап, қажетіне жаратар жолдар.

Бүгінгі күннің таразысымен өлшесек, жыр жазылған заманда-ақ, біздің қазіргі жай-күйіміздің жаңа өрістерін көреміз. Біз жаһандану, ғаламдасу деп атап жүрген, өткеннің өлшемімен тар заман, азған заманның айналымға кіргендігі. Шынында да, бұл кезең – адамзат тарихындағы ең күрделі кезең болып отыр. 20-21-ғасырлардағы идеологиялық соғыс, әскерге мол қаржы жұмсау, саяси қақтығыстар, діндер арасындағы араздық, экономикалық текетірес т.б. Осының

барлығы түрлі ұстанымдардың, түрлі ой, сан идеялардың, алуан ақылдың қақтығысы. Бұл – адамзаттың ақыл кемелі ендігі жерде өзін өзгеден биік қою, өз ұлтын, өз елін барлығынан биік қою, мемлекетті үстемдік ету қағидасының кепілі. Ендеше, қазақ әдебиетінде заман өзгерісі, қоғам құбылуы жайындағы ойларды бүгінгі күні тек көркемөнер жемісі, әдебиеттің енші, мәдениетке қатысы барлар білуге тұрарлық ой деп жеңіл-желпі қарамай, ғалам, жаһан жайындағы жыр, толғауларды тағы да ақылға салып, түйінін шешер мезгіл жетті.

Қазақтың таным-түсінігі, психологиясы, тарихы бәрі-бәрі әдебиетте дейтін болсақ, даладан барған ой-таным батыстың өз санасымен қайта өңделіп, қатал үкім, шешуі қиын сын болып қазақтың өзіне кері оралып отыр. Бірақ бұл алдыңғы кең далада айтылған көкжиегі көрінбейтін кемел ой емес, батыстың тар қыспақ қытымыр саясатына негізделіп жеткен қайта өзгенің күй-жайына қарай бейімделген ой. Қорқыныштығы да өзгенің айтқанына сену. Өзінді ұмыту.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы, 1989.
- 2 Күлтегін /Көне түркі тілінен аударған және алғысөзін жазған М. Жолдасбеков/ – Алматы, 1986.
- 3 Мәшһүр-Жүсіп Шығармалары. – 6-том. – Павлодар, 2005.
- 4 Ай, заман-ай, заман-ай... – Алматы, 1991.

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЛЕКСИКАСЫ

САРБАСОВА Қ. Б.

ф.ғ.к., профессор, I. Жансүгіров атындағы Талдықорған мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

МАТКАРИМОВА С.

магистрант, I. Жансүгіров атындағы Талдықорған мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Қазақ әдеби тілінің толығар арналарының бірі жеке авторлық қолданыстағы сөздер екендігі бұған дейін де қазақ тілінде зерттеу нысаны ретінде өз қажеттілігін өтеген. Талантты жазушының тілі – қазақ ұлтының танымы мен түсінігін ашатын, көркемдік бояуы, құрылымдық сипаты халықтық белгісі ретінде ғана емес, кезең, уақыт дәлелі ретінде де маңызды. Сондықтан да жазушы тілін зерттеу арқылы біз тілдегі заңдылықтар мен белгілер сипатын аша аламыз.

Қазақ тіл білімінде жеке ақын шығармаларын зерттеу тәжірибесінің озық үлгілері де бар. Бұл бағытта бірнеше зерттеу жұмыстары бар екені де белгілі. Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» [1] зерттеу еңбегінен бастап қазақ тіл білімінде қазақ қаламгерлерінің тілін жан-жақты, терең зерттеуге ден қойылғаны анық.

Абай шығармаларының тілін зертеуде ғалым Р. Сыздық: «...жеке жазушының, оның ішінде қазіргі қазақ тілі сияқты үлкен мемлекеттік ұлттық жазба әдеби тілдің негізін салушы Абай тәрізді қаламгердің тілін бірнеше аспектіден зерттеп танып білу қажет болады. Әдетте жеке жазушының (ақынның) тілі туралы әңгіме оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де индивидуалдық ерекшеліктерін талдау болып келеді. Әсіресе поэзия жанрында жазған қаламгердің тілін тану деген сөзді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп танимыз» [1, 3], – дейді.

Абай тілін зерттеуде ғалым ұлы ақынды қазақ әдеби тілінің негізін салушы деп алса, біз де Құлагер ақын Илияс Жансүгіровтің прозалық шығармаларының тілін қарастырудың қажеттілігін келесі шарттармен белгілейміз.

1 Илияс Жансүгіров – 20-ғасыр басындағы Абай дәстүрін негізге ала шыққан ақын, жазушылардың ең көркемдерінің бірі.

2 Қаламгердің прозалық шығармалары қазақ тұрмысы мен шаруашылығын, салт, дәстүр, ғұрып, әдеттерінің, танымының үлгісі болуымен де құнды әрі бояулы.

3 І. Жансүгіров шығармалары жазылған кезең қазақ қоғамының жаңа таным-түсінік, ұғымдарымен ерекше. Жазушы туындылары сол кезеңнің жаңа қолданыстағы сөздердің, өзге танымдардың ұлтқа енуінің белгілері ретінде де құнды. Қазақ қоғамының жаңа түсінік, ұғым, дін, таным, ғылым, әлеумет тақырыбына қатысты сөздік қорды жинақтаушы материал болады.

4 Қазақ ұлттық тілі мен көркемдік бояуына, тақырыптық-идеялық, құрылымдық сапасының артуына ықпал етіп, кейінгі кезеңдерге үлгі болған қаламгер ретінде де суреткер шығармашылығы көпке танымал.

5 Жазушы тілі – ақын тілінің озық үлгісін қара сөзге бояу, өрнекпен қолданудың үздік үлгісі.

Жазушы шығармаларының тілі әңгімелерінің тақырыбы мен идеясына қарай бейімделе қолданады. Қаламгер туындының жанрына қарай, шығарманың кейіпкерлеріне қарай стильдік бояуларды түрлендіре қолданады. «Отан» әңгімесінің тілінде суреттеу мен көркемдеу көп. Адамдар тағдыры, қоғам өзгерткен сана, адасқан тағдырлар. Жазушы шығарманың тақырыбын жаңа Отанын тапқан, өзі

бақытын шын көңілімен қалаған адам өмірін арқау етеді. Соған қарай «Отанын» тапқан Жамал мен «Отансыз» Өтегенді салыстырып қатар қояды. Шығармадағы кейіпкерлерді қарама-қарсы алынады. Жазушы оларды тұтастыра, біріктіре отырып, кейіннен еңбек пен адам мінезі өзгерткен жайды баяндайды. Бір отбасындағы Өтеген мен Жамалдың өмірлері екі түрлі. Екеуіне ортақ сәби Бақытты бауырына Жамал баса алғанымен, Өтеген баса алмады. Осы детальді суреттеуде жазушының тіл қолданысы да екі түрлі.

«Әбден шаршаған, тұлғасы шайқалады, басы былғақтайды, аяғы шалысып, азар ғана адымдайды» [2, 339]. Немесе: «Бет-аузын ыстық түтетіп, шаң-топырақ басып, самайдан сорғалаған термен баттасып, жарық ерні кеберсіп кеткен» [2, 339].

Жазушы тілінде етістіктерге көп мән береді. Әрекет, қимыл ғана емес, адам портретін суреттеуде де етістіктерді жиі қолданады. Кейіпкердің қимылы арқылы оның ішкі жан-дүниесін, бар жайын аңғартады. І. Жансүгіровтің табиғат суреттерін беруде қолданатын етістіктерімен адам көңіл-күйін сипаттаудағы қолданатын етістіктерінен ортақ қолтаңбаны табуға болады.

Қаламгер етістіктерді әдеттегі қимылмен ғана бермей, олардың эмоциональдық-эксперессивтік сипаттарына көп назар аудартады. Қимылдан гөрі етістіктер арқылы сезімге екпін түседі.

Есімшелердің қимылдық және заттық белгілері молынан ескерілген: сорғалаған тер, бұзылған баттасқан бас, бұрқыраған тер, түнерген, тұралаған ат, шаршаған тұлға, бұзылған ін т.б.

Сынысқан қалың егін, баттасқан бастағы өскелең шаш, тұралаған аттай аяңкестеніп, бақадай ашылған көн етік т.б.

Жазушының есімшелі тіркесті анықтауыштық қатынастары жеке тұрғанның өзінде де эмоциялы-эксперессивті рең береді. Екінші қатарда жазушының оған қосымша дара сын есімдерді, туынды, күрделі сын есімдерді тіркестіре қолданғанда эмоция күшейе түседі. Қаламгер шеберлігі тілдік тұлғаларды сөз ішінде, сөз маңында, сөз ортасында түрлендірумен ерекше.

1 Үсті-басы шаң, көшкен елдің жұртындағы күлге түнеп шыққан бұралқы ит сықылды.

2 Жағы қуарған, көзі суалған.

3 Бет-аузын ыстық түтетіп, шаң-топырақ басып, самайдан сорғалаған термен баттасып, жарық ерні кеберсіп кеткен.

4 Шаңмен баттасқан бастағы өскелең шаш қотыр ешкінің жүніндей үрпіп, бұрқыраған терден маңай сасиды.

5 Асудан тұралаған аттай аяңкестеніп тастак жолды баса алмайды.

Жазушы кейіпкер портретін ғана емес, сонымен бірге кимылдың қосымша үстеме категориялары оның сындық, бейнелік, сипаттық белгілерін бере отырып, ішкі жан сезіміне қарай шығады.

Қаламгер шығармашылығындағы стильдік өзгешеліктерді жасайтын тілдік сипаттардың қатарында есімшелі тіркестердің орны туралы ғалым Г. Мұратова «І. Жансүгіров шығармаларының тілдік ерекшелігі» мақаласында айтады.

Жеке қолданыстағы сөздерді анықтауда мағынаны ашуға фон болатын түрлі экстралингвистикалық құбылыстарды, сөз болып отырған мәселені толық түсінуге негіз болатын қоғамдық, әдеби факторларды білу сияқты шарттарды комплексті түрде пайдаланамыз. Сөздік ортадан, яғни өзі пайда болған оратдан мыс мағынасы көмескі немесе мүлде түсініксіз болып көрінетін және туынгерлік сөзіне талдау жасап көрелік:

«Ашынғанаға ашу боп, Асынғанға тосу боп, Жорыққа шапқалы жауыма, Салдырған күнім байбалам» (Ш. Жансүгіров «Жорық жырынанан») [3, 320].

Зертеуші контекстік қоршаудағы сөз деп берген есімшелі тіркестердің бұндай қолданысының тағы бір ерекшелігі – тілдегі бұрын бар фразаның өзгеріп қолданылуы, ал есімшеге айналу фразаның семантикасына мотивтік қызмет деп көрсетеді.

І. Жансүгіровтің өңгімелерінің тілінде лирикалық екпін, тасыған көңіл табиғат суреттерін бергенде қолданады.

«Жетісу суреттеріндегідей» дауылды жырдың екпіні сезіледі. «Әнші» жырлағандай күш-қуат лебі еседі.

«Жолаушы көзін алыстағы Алатаудан, еңістегі Іледен аударып, оң жағындағы қоңыр ала мықыр тауларға қарайды. Алыста «Ақ тышқан» асуы ағарып, «Қазан» жайлауы керіліп көрінеді. Оған жалғасып «Бура бұжыр», «Қарағайлы» жатыр. Онан төменірек тойған аюдай тырайып Аламан тауы сұлайды, Батыс жақта Матай тауы көккөке киіп, көзге сағымданады; оның Ілеге төгілген жағында Қалқап тауы қылтып қалыпты».

Алдыңғы суреттеу кейінгі сөздің мағынасын күшейте түседі. Мағыналық реңк өзгереді. Ғасырдың басында, дәлірек айтқанда, 20-шы жылдардың ішінде М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Әуезов сияқты ұлт тілінің бар сусынын қанып ішкен жазушылардың шығармашылығында табиғат пен адамның ішкі әлемін суреттеуде мағынаны түрлендіру, сөзді түрлендіру жолымен күшейту әдісін қолдану ұстанымдары әртүрлі сипатта көріне бастады. Сондай шеберліктің сан үлгілерін жазушы тілінен табамыз.

Қоғамдық-экономикалық формациялар бірін-бірі ауыстырып жатқан өтпелі кезеңдерде айырықша сипат алатын адам мен табиғат, қоғам мәселелерін тілде өз мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жасалады. Жазушы шығармаларының тілі туралы сөз қозғағанда шығармадағы сөздердің мағыналық сипаттарының бояулы, түрлі реңкті қолданыстары назарға алынады. Соның ішінде жазушы тіліндегі лексикалық қабаттардың сан қатпарлы анықталады.

1 Проза тіліндегі өлеңге тән белгілерді қолдана отырып, эмоциялы бояуды күшейту.

2 Сөз мағынасын сөйлем ішіндегі сөздерді қайталау арқылы күшейту.

3 Көркем баяндауда халықтық үлгілерді қолдану.

4 Сөздің ауыспалы мағынасын жасайтын әдіс-тәсілдерді ұлттық таным мен түсінік қалпында алу.

5 Градацияны сәтті қолдану.

6 Баяндау, суреттеудің өзінде этнографизмдерді шебер қолданады.

Осыған орай жазушы тілінде қолданылатын этнографизм сөздерді төмендегідей топтарға бөлуге тура келеді.

1 Ұлттың жер жағдайы мен географиялық сипаттарын ашатын этнографизм сөздер.

2 Тұрмыстық заттар мен шаруашылық атауларына қатысты этнографизмдер;

3 Таным мен түсінікті ашатын этнографизмдер;

4 Табиғат құбылыстарын суреттейтін сөздер;

5 Әдебиет тіліне тән ұлттық бейнелеуіштер;

6 Адам мінезіне қатысты этнолингвистикалық бірліктер деп бөлуге болады.

7 Қазақы тілдегі ойды берудің әдіс-тәсілдерін тілдік бірліктермен көрсетеді. Қазақ тілінде көркемдеудің тәсілдерінің бірі – ойдың алдыңғысынан кейінгісін, одан соң соңғысын күшейте түсу.

Градация – айшықтаудың бір түрі. Тілдегі көркемдеудің бір тәсілі. Алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды асыра, асқақтата түсу. Ақын өлеңдеріндегі градация қара сөздерінде екпінділігімен, тегеурінділігімен эмоцияны күшейтіп, оқиғаны қоюландыруға қызмет етеді. І. Жансүгіровтің прозалық шығармаларының лексикасы жазушының көркем де бояулы қазақ тілінің бай қазынасын еркін де шебер қолданғандығын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі – Алматы : Ғылым, 1968. – 336 б.
- 2 Жансүгіров І. Шығармалар. 5-том. Алматы : ҚКӘБ, 1964. – 381 б.
- 3 Мұратова Г. «І.Жансүгіров шығармаларының тілдік ерекшелігі» //Кітапта: Даланың дархан дүлдiлi. – Астана, 2012. – 580 б.
- 4 Жансүгіров І. 3-том. – Алматы : Жазушы, 1987. – 416 б.

1.1.4 Павлодар облысы белгілі тумаларының мәдени және рухани мұрасы

1.1.4 Культурное и духовное наследие знаменательных выходцев Павлодарской области

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АЛЕКСАНДРА БИБИНА

ЕГИНБАЕВА У. Н.

специалист, Экскурсионно-массовый отдел, КГКП «Павлодарский областной художественный музей», г. Павлодар

Одним из новых направлений в живописи начала 20 века – это фантазмагорический реализм. Самым выдающимся его представителем в живописи по праву считается Александр Бибин. Это удивительный художник, который отличается особой оригинальностью, его авторский почерк легко узнаваем, в его творчестве очень сложно проследить влияние других художников. Живопись Александра Бибина знают не только в Павлодаре и в Казахстане, но и во многих странах мира. Поэт Евгений Евтушенко, побывав в нашем городе в 1997 году, был в восторге от работ Александра Бибина. Оценивая творчество художника, поэт восторженно написал: «...Во всем мире сейчас не более 10-15 крупных художников, которых узнаешь по почерку. И вдруг – о, чудо! – в Павлодаре состоялась мое открытие огромного художника Александра Бибина. Это художник мирового класса. Фантазмагорический реализм. Раблезианство XX века. Великая картина «Вязальщица» достойна висеть хоть в Лувре» [1, с. 6].

Бибин родился 25 апреля 1939 года в селе Береговое Железинского района. Родители Александра Бибина были репрессированы в Казахстан. Война коверкала судьбы и души людей. Они были вынуждены отдать маленького Александра в детский дом, где он находился с 1941-1946 года. В 1946-1952 году учится в школе,

одновременно занимается рисованием, живописью и теорией искусства под руководством художника – педагога И. П. Угрюмова, ученика профессора живописи А. М. Черкасского. В 1953-1960 годы работает художником художественных мастерских КАЗИЗО, т. к. на тот момент в Павлодаре не было художественных учебных заведений, А. И. Бибин уезжает в Алма-Ату для поступления в художественное училище им. Гоголя, одновременно посещает творческую мастерскую профессора живописи А. Черкасского, скульптора И. Иткинда, театрального художника С. Калмыкова [4, с. 3]. За успешную учебу в училище со второго курса был переведен на четвертый. Дипломная работа Бибина «Байга» была приобретена Дирекцией выставок Союза художников Казахстана. Художник часто говорил про учителей по алма-атинскому художественному училищу: «Это были образованнейшие люди. Профессор Черкасский учился в одном художественном классе с Серовым и Врубелем. Он был потрясающим рассказчиком, мы узнавали от него не только какие-то азы мастерства, но и живую историю живописи», – вспоминал Бибин.

С 1965 года, после окончания учебы в Алма-Атинском художественном училище им. Н. В. Гоголя на «отлично» сдает экзамены в Петербургскую Академию художеств, но учиться в академии не стал из-за тяжелого материального положения.

Имя Александра Ивановича Бибина впервые появились на художественных выставках, проходивших в Павлодаре в середине 60-х годов. И творчество его сразу привлекло внимание, получив острую неоднозначную оценку. Действительно, с одной стороны – высокий профессионально-ремесленный уровень, ясная точность руки, как бы освобождение автора от проблемы выбора средств выражения, с другой – яркая выраженность авторской позиции, пугающая откровенность мысли и чувства [2, с. 14].

В 1960 годы Бибин создает «музыкальный» цикл произведений. Связи между живописью и музыкой существовали всегда. В одни эпохи они были большими, в другие меньшими. «Музыкальный» цикл представляет собой серию абстрактных пейзажей, в которых сильно настроение. Особый подход в передаче впечатления в этих пейзажах навеивает воспоминания об импрессионизме, когда на первый план выходит общность образного строя. Новых жанров в то время не появлялось ни в живописи, ни в музыке, но старые жанры кардинально переосмысливались. И там, и там господствуют зыбкие формы. У импрессионистов господствующим жанром был пейзаж. Клод Дебюсси, наиболее крупный представитель импрессионизма в музыке, также

любил в своей музыке изображать пейзажи, и они у него столь же зыбкие, как и у художников-импрессионистов [3, с. 4].

Широта спектра Александра Бибина сопоставима с симфонизмом, мощным и многозвучным. Однако строгая система гармоний и диссонансов, которой подчиняется музыкальное произведение, не имеет ничего общего со свободным актом творения художника, работающим с цветом интуитивно, не обременяя себя мучительными долгими поисками. Захваченный идеей синтеза искусств, он воедино связал понятия музыкальной гармоний и гармоний природы, но при этом сознательно вышел за предел одного жанра, превратив пейзаж в живые «Звучащие» композиции. «Полонез», «Дым отчества», «Мелодии лета», «Соната дождей», «Сюита камней» – в них выражено безупречное владение автора художественным эквивалентом музыкального искусства. Цветовая гамма как музыкальный регистр звуков, линия как ведущая мелодия музыкальной темы, чередование объемов и пластических форм как ее ритмической организации.

В пейзажах цветовая гамма используется как цветовой реестр: сопрягая ландшафты с нотным станом, художник осознанно «сочиняет мелодии», колористическими нюансами работая над оркестровкой сложных музыкальных композиции.

В эти годы (1966-1967) был обвинен формализме, одновременно ему было отказано в приеме на работу в художественные мастерские. Для него живопись была такой же насущней потребностью, как воздух и еда. Бибин увлеченно писал, рисовал, не обращая внимания на толпы, обсуждавших его работы. Наоборот, художник держался гордо, как подлинный артист своего дела. Он использовал любую возможность творить. Поэтому работает в художественном музее художником-реставратором. Участвует на первой молодежной выставке в городе Алма-Ате, в Москве на выставке участвует его «Музыкальный цикл» [4, с. 10].

С конца шестидесятых годов творчество Бибина приобретает некий новый характер, с утверждением которого ассоциативная, пластичная метафора уступает приоритет другими средством художественной выразительности. Усиливается значение реальной природы, но искусство не теряет интеллектуальной насыщенности, внутренней логики. «Эхо прошедшего времени» - не какой-то конкретный портрет или натюрморт, предметный мир в картине уподобляется некой формуле: опрокинутый сосуд, яблоко как плод познания и символ смертности, струйка дыма.

В этой художественной формуле таится определенный смысл, и обладателям нормальной ассоциативной логики не трудно овладеть аллегорический выраженной мыслью автора о бренности человеческой жизни, неумолимости уходящего времени.

В 1968-1970 годах Бибин работал в павлодарских художественных мастерских, участвовал в выставке Союза художников городах: Алма-Ате, Москве, Вильнюсе, Кишиневе. Пишет монументальную роспись «Голубая симфония» в павлодарском музыкальном училище, которая властями была признана как абстрактная и по приказу через месяц уничтожена. В этот же музыкальном училище были созданы для фонтана скульптура «Муза» и рельеф, который был уничтожен в 1997 году.

В 1970 году Бибиным была написана одна из самых известных его работ – «Пространство и время». Художник крупным планом показывает истоптанные ноги. Создается впечатление, что это ноги путника, который прошел большую и сложную дорогу. Его ноги в ранах и мозолях, он очень устал и как-будто вот-вот лег отдохнуть от невыносимого изнеможения. Он блаженствует в отдыхе. Это блаженство длится не долго, потому что появляется птичка, которая нарушает покой путника. Помимо птицы, мы видим весь мир, окружающий этого путника – этот мир многообразен и противоречив: тут и прекрасные проявления его жизни, как цветы, ягоды винограда – окружающая его природа, так и сложные моменты жизни этого человека – это тяжелая работа, которая привела его жизни, как цветы, ягоды винограда – окружающая его природа, так и сложная моменты жизни этого человека – это тяжелая работа, которая привела его к изнеможению – сломанный молоток, погнутые гвозди, раны на ногах. Если такие ноги у человека, который прошел сложный путь, то какая может быть душа у человека, который прожил сложную жизнь? [3, с. 3].

Через год, в 1971 году Александр Бибин был принят в Члены Союза художников СССР. В 1972-1977 годах создает ряд больших витражей. Именно как жанр, витраж в Казахстане отсутствовал. Это вообще рождение XX века. В принципе, если объездить всю Европу, то такие витражи можно найти от силы в десяти, а может, и в пяти местах всего лишь, потому что это очень уникальная и трудоёмкая работа. И славятся ими только в Павлодаре, где в этом жанре работали художники Слюсарев, Медведев, Курбатов. Но уникальные в художественном плане витражи были выполнены павлодарским художником Александром Бибиным. И многие годы на всех съездах

Союза художников Казахстана любая речь начиналась и заканчивалась одним и тем же: «Посмотрите высокого класса витражи в Павлодаре».

В Павлодар приезжали кинематографисты из Алматы и Москвы для съемки фильмов о бибинских витражах. Фильм москвичей назывался оптимистически – «Вечные краски». Кстати, что касается витража в гостинице, то именно он представлялся на государственную премию и не однажды публиковался на страницах искусствоведческих изданий – в Польше, Венгрии, Москве. В одном из приездов в Павлодар Сара Назарбаева не просто заметила, но обратила особое внимание на витражи Бибина, которые могут служить украшением любого города.

Александр Бибин более десяти лет работал с цветным стеклом. Его витражи из литого стекла толщиной до 10 сантиметров украшают Павлодарскую гостиницу «Иртыш», актовый зал Павлодарского совхоза-техникума, бассейн Ермаковского ферросплавного завода, гостиницу «Казахстан» в Караганде. Одна из самых больших и интересных работ А. Бибина – витраж «Разбуженная степь» во Дворце Культуры сразу же стала достопримечательностью Павлодара. Она входит в маршрут многих экскурсий по городу. 150 квадратных метров литого стекла, изготовленного Александром Ивановичем на стеклозаводе «Неван» в Белоруссии, монтаж стеклянной стены из сотен деталей, весящей 12 тонн и высотой с трехэтажный дом – все это заняло три года работы [2, с. 7].

В 1978-1981 годах Бибин участвует в разработках дизайнерских проектов в экспериментальной творческой группе Союза художников СССР в Москве под руководством Розенблюма, Глазычева, Коники. Уже через год в творческой графической группе Союза художников СССР (Сенеж) в Москве создает цикл литографий, которые участвует в биеннале графики в Москве, Германии, Франции, Японии. Приобретаются Дирекциями выставок Москвы, Алма-Аты, а также для музея им. Достоевского в г. Семипалатинске.

Судьба художника сложилась таким образом, что в 1983-1988 годы он был репрессирован, находился в заключении, был исключен из Союза художников СССР, лишен мастерской, а в 1989 году был реабилитирован, восстановлен в Союз художников, была возвращена специальная мастерская.

18 февраля 1994 года Александра Ивановича Бибина выставлялся в Омском музее изобразительных искусств. Уже тогда живописцу удалось преодолеть распространенные штампы видения, заявив о себе яркой индивидуальностью живописно – образного языка. На суд омичей была представлена не просто живопись, а цельный и полный духовного

напряжения мир художника, насыщенный фантазией, аллегориями и метафорами. Открытием для профессионалов и зрителей стали и высокое ремесло и исполнении и необычной стилистический ход живописи павлодарского мастера, явившегося антитезой консерватизму и ординарности.

Творчество Бибина стало большим открытием для специалистов на научной конференции в Омске, посвященной художникам-шестидесятникам. Отметив высокие качества живописца, интеллектуальность, остроту изобразительного языка, искусствоведы городов России предложили проведение ряда персональных выставок художника.

Как случилось открытие гения? В 1997 году Бибин случайно познакомился с Евгением Евтушенко. Одна из телекомпаний организовывала творческий вечер Евтушенко в Павлодаре. Для поэта была расписана обширнейшая культурная программа. Нет, встречи с художником Александром Бибиным в этом длинном списке не было. Зато была встреча с музыковедом Наумом Шафером, для которого Бибин оформлял конверт к пластинке. Пластинка эта была подарена Евтушенко, он заинтересовался художником и в нарушение всякого протокола приехал к нему в мастерскую. Пробыл там больше двух часов, пересмотрел десятки картин и с тех пор считает Александра Бибина одним из лучших художников современности. Во всем мире сейчас не больше дюжины крупных художников, которых узнаешь сразу по почерку. Бибин ни на кого не похож, сказал поэт. Евтушенко посвятил ему стихотворение «Павлодар» и приобрел несколько работ. О Бибине заговорили и в России, и в Америке. И, конечно, понадобилось участие многих влиятельных и талантливых людей как в России, так и в Казахстане, чтобы могла состояться персональная выставка – как мировая премьера в престижных московских залах с прекрасно изданным каталогом [4, с. 6].

29 мая 2002 года в Московском музее современного искусства открылась персональная выставка картин Александра Бибина. Это событие можно смело назвать историческим, поскольку до этого никому из павлодарцев не доводилось устраивать персональную выставку в галерее такого ранга. Главным инициатором стал Евгений Евтушенко. Вернисажи – это конечно всегда праздник, волнения, какие-то высокие слова признания, комплименты, цветы... На выставке было представлено более 70 работ художника. А. Бибин отметил, что в преддверии выставки он испытывал сильное волнение «в отличие, скажем, от Омска или Алматы, Москва избалована искусством,

а московский зритель не стесняется в выражениях». Выставка продолжилась почти месяц и пользовалась успехом. Искушенный московский зритель был ошеломлен. О выставке писали центральные газеты и журналы, было много сюжетов на телевидении. Творчеством художника заинтересовались искусствоведы и критики зарубежных стран. Как вспоминают современники Александра Ивановича, ее посмотрели много тысяч людей. Наверное, их привлекали особое художественное пространство, символический и удивительный мир, сияющая светоносность и мощь таланта.

Действительно, казалось, что все еще впереди, но судьба решила иначе... Художник ушел из жизни в самом взлете своего творчества. Остались его произведения, остался зритель, до сих пор помнящий своего кумира. Судьба художника была сложной. Несмотря на преграды и тернии, несправедливости судьбы и испытания жизни, Александр Бибин выстоял достойно. Сколько ран на сердце – знал только сам мастер. И еще – его любовь, муза и самый верный друг: жена, черты которой можно узнать в каждом женском портрете и кисти Бибина [4, с. 11].

Умер он в московской клинике. В городе, где несколько лет назад пережил громкий успех и обрел известность. И в те дни околomosковских страстей, он сказал: «Мы никогда не живем сами по себе. Наши судьбы тесно друг с другом соединены, мы не автономны в своей жизни. Мы мечтатели, строим какие-то планы, но это чаще всего иллюзии. Если нет какой-то дополнительной реальности».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Райс М. Взаимодействие живописи и музыки в европейском искусстве.
- 2 Мапельман В. М., Пенькова Е. М. История философии. – М. : «Издательство ПРИОР», 1997. – 464 с.
- 3 Давыдова Г. В. Психология цвета. Символика цвета. Цвет и характер. [Электронный ресурс]/ – Режим доступа: <http://nsportal.ru/>, свободный – (29.02.2017)
- 4 Личное дело А.И. Бибина из архива библиотеки.

ДВИЖЕНИЕ АЛАШ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

ШАРИПОВ А. Т.

учитель истории, СШ имени К. Шулембаева, г. Аксу

*«Нам нужно показывать и создавать
новых героев нашего времени – тех,
на кого должна будет
ориентироваться наша молодежь.»*

Н. А. Назарбаев

На сегодняшний день с повестки дня еще не снят вопрос выработки национальной идеи. Идеи лидеров движения Алаш-Орда актуальны и востребованы и в наше время и, пожалуй, являются реальной альтернативой и основой формирования национальной идеи современного Казахстана.

В процессе изучения наследия алашординцев нужно активно вовлекать молодежь. Из собственных наблюдений могу сказать, что: в школах и ВУЗах (за исключением специальностей по истории) уделяется недостаточно часов для изучения деятельности Алаш-Орды. В мою бытность школьником алашординцам было посвящено всего пара страниц из школьного учебника.

Образование и деятельность Алаш-Орды – одна из самых ярких страниц в отечественной истории. Она символизирует уровень гражданской зрелости казахского общества и возросший потенциал казахской политической элиты, способной в начале XX века решать судьбоносные вопросы будущего развития в условиях острого социального противостояния. Именно в эти годы закладывались многие ростки политических и социально-экономических программ современного Казахстана. Значение деятельности алашевцев важно и для современного общества, так как идеи и дела отражали коренные чаяния и помыслы казахского народа.

С обретением независимости отечественные ученые получили возможность исследовать историю и труды алашординцев. Есть мнение некоторых исследователей, согласно которому национальная идея востребована лишь в кризисные периоды в истории страны, однако хотелось бы добавить, что единство, независимость также являются идеей. Исследование деятельности и трудов алашординцев в этом контексте должно отвечать на вопрос о том, как сохранить независимость в глобализирующемся мире. Кроме того, хотелось

подчеркнуть, что алашординцы внесли огромный вклад в обретение независимости страны, которая была претворена в жизнь при первом Президенте РК Н. А. Назарбаеве.

Проблема исследования деятельности алашординцев с первых лет независимости была под личным контролем Главы государства. Сейчас во всех регионах страны проводятся мероприятия, нацеленные на увековечивание памяти алашординцев. Хотелось бы подчеркнуть, что обретение независимости не было бы возможно без деятельности алашординцев. Благодаря им Казахстан обозначил государственную границу, обрел государственность, предшествовавшую обретению независимости. Следующей задачей в повестке дня стоит выработка патриотизма в гражданах, идеи алашординцев имеют огромное значение в этом процессе. Хотелось бы остановиться над деятельностью Павлодарской интеллигенции, и отметить, что она должна стать примером для подражания подрастающему поколению.

В истории Павлодарского Прииртышье возникает особый интерес к изучению деятельности на начало XX столетия всех членов национально-демократической партии Алаш – Казахской интеллигенции Павлодарского уезда.

В географическом и политическом отношении к центру Семей-Павлодар являлся самым ближним соседом, к тому же охватывающие на раннем этапе исторические события в данном регионе, к нач. 20 века не заставили себя ждать. С течением всех обстоятельств, невозможно было оставаться лишь наблюдателями всего происходящего, напротив необходимо отметить об активном участии интеллигенции нашего края в работе партии и создания правительства Алаш Орды.

После февральской революции 1917 года, подобно коренному перевороту по всей России, повсеместно на территории Казахстана возникли многочисленные общественно-политические ячейки. Каждая из них выступала со своими предложениями за установление будущего в казахской степи: за национальную независимость, политическую свободу, территориальную целостность. Вот каковы были первые лозунги движения Алаш, о чем мечтали в то время наша казахская интеллигенция. Председателем Павлодарского уездного комитета национальной партии «Алаш» был избран Кабыш Бердалин (заместителем был избран Ахмет Барлыбаев), а также отметим и Мукаша Бошгаева, чье имя можно назвать наряду с теми, кто немало потрудились для создания Павлодарского комитета.

Представители казахской интеллигенции, выходцы из Павлодарского Прииртышье имели теснейшую связь с политическим центром

Алаш Орды, находившегося в г.Семипалатинск. В октябре 1917 года С.Торайгыров, А.Сатбаев, Ж.Аймауытов, А.Сеитов были официально зачислены в партию Алаш [1, с. 122].

Представителем из числа делегированных от партии Алаш Семипалатинской области, шестнадцатым был зарегистрирован Абикей Сатбаев в списке депутатов № 5 [2, с. 73]. Он также родился в пределах территории Баянаула. Обучившись в Омской учительской семинарии, получив педагогическое образование, продолжал трудиться учителем в г. Павлодаре. В 1917 году, Алихан Букейханов- один из виднейших руководителей партии Алаш, из Петербурга после всех политических переворотов отправил письмо в Казахстан, доверенному из членов партии на имя А. Сатбаева.

А. Букейханов поручил Абикейю Сатбаеву взять на себя руководство в краю, по организации деятельности, необходимых по оказанию социальной помощи среди населения. Данное обращение было оглашено в газете «Қазақ» за № 223 в 1917 году [3, с. 233].

Из среды казахской интеллигенции, Базыкен Оскенбаев (1872-1937), уроженец Щидертинской волости Павлодарского уезда представляется одаренной личностью с интересной биографией. К тому же будет причислен к числу Почетных граждан Российской империи [4].

В последующих, очередных съездах в Оренбурге, т.е. с 21-26 июля сего года, участниками явятся М. Бошгаев с Семипалатинской области, А. Сеитов с Акмолинской области [5, с. 105]. На прошедшем в декабре Всеказахского съезда в том же городе, в работе по утверждению создания правительства Алаш-Орды, в решениях ряда общественно-политических задач, соответственно развивающейся в той исторической ситуации участие имел также М. Саматов.

Известный в нашем краю поэт, писатель С. Торайгыров (1893-1920), один из авторов гимна партии Алаш (1917г.) сыграл немалую роль в ее развитии. Одухотворенный, всем происходящим в истории того времени, молодой поэт в само содержание этого гимна, написанного в начале XX века, отразил надежды казахского народа на огромные перемены в светлое будущее Великой Степи. Был в теснейших связях с первыми руководителями правительства Алаш-Орды как А. Букейхановым, М. Дулатовым и А. Байтурсыновым. С. Торайгыров поддерживал прогрессивные идеи о национальной независимости, всеобщей грамотности своему народу.

Жусупбек Аймауытов (1889-1931) – наша гордость, выдающаяся личность своего времени. Наш земляк, родом с Баянаульского округа, Кызылтауской волости. Человек щедрого таланта, которому судьба

отмерила лишь 42 года жизни, но весомый вклад несоизмерим, так как вся его жизнь была связана с чаяниями народа. Сполна, отданная без остатка, навечно прописана в сердцах благодарных потомков казахского народа.

Именно – это сострадание заставило его в годы Великого голода принять участие в создании семипалатинского фонда «Жанар», основной целью которого было оказание помощи умирающему от голода населению. В состав комитета фонда вместе с ним вошли такие видные деятели как: Алихан Букейханов, Мукаш Боштаев, Миржақып Дулатов, Мухтар Ауезов. Сбор помощи голодающим производился с населения по принципу – «кто чем может...». С 1920 года, когда начались гонения против деятельности партии Алаш, за проводимые общественно-политические мероприятия в Степном крае, следом пришедшая на смену Советская власть наложила запрет на дальнейшее существование правительства Алаш – Орды, начались аресты.

«Великий вождь народов» с предубеждением относился к понятию «национальное», отождествляя его с «националистическим». Поэтому благодаря, сталинским репрессиям Жусупбек Аймауытов, Мукаш Боштаев, Абиkey Сатбаев, братья Сеитовы, Базыкен Оскенбаев и другие стали жертвой первых воли, отлаженной сталинской машины насилия. Весь траурный список имен, составляющих цвет и соль казахской нации, жизнь которых оборвалась в самом расцвете творческих сил, имеет бесконечное свое продолжение, напоминая нам потомкам о вечной потере Большой плеяды из числа казахской интеллигенции, какими были они: выразителями чаяний и дум народных.

Уход каждого из них, оставался открытой раной на теле нации, поскольку долгое время имя каждого было окружено ореолом забвения и умолчания до самой «хрущевской оттепели». Культурно-историческое наследие творческой казахской интеллигенции – деятелей Алаша нашего края необъятно по своему масштабу. Поэтому будущее поколение от нас ждет результатов тех больших исследований, касающихся истории данного периода, ведь несказанного еще много...

По завершению работы хотелось бы дать рекомендации для популяризации интеллигенции Павлодарского уезда участников движения Алаш.

В изучении истории Алаш-Орды за последние годы произошли значительные качественные изменения – регулярно проводятся конференции, публикуются сборники статей и монографии, выявлены новые пласты документов и материалов. Хотелось бы увеличить количество информации, которое дается в учебных заведениях. Ввести

предмет Алашоведения во всех учебных заведениях. Выявление и изучение жизнедеятельности максимально широкого круга участников движения Алаш с целью возвращения их из небытия и выражения благодарности, составление биохроник выдающихся деятелей движения Алаш и государства Алаш-Орда. Разъяснение и популяризация среди населения участников движения Алаш посредством переименования улиц, проведения бесед, выпуска газет и журналов, телепередач посвященных партии Алаш. Созвучие идей Алаш практике современных преобразований; изучение опыта и вклада деятелей Алаш в развитие национальной культуры и родного языка; исследование не только дореволюционного и революционного этапов в истории Алаш, но и также деятельность в советский период; увеличение источниковой базы по истории Алаш, для чего расширить научные контакты и связи между учеными разных стран с целью сбора материала в своих архивах.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алаш Орда. Сборник документов / Сост. Мартыненко С. – А. : Айқап, 1992. – 191 с.
- 2 Сәтбаев Ш. Сәуелі әулет. – А. : Қазақстан, 1996. – 175 б.
- 3 Бөкейханов Ә. Шығармалары. – А. : Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 4 Теренник М. Дело Базыкена Оскенбаева// Новое время, 2001. – 11 апреля.
- 5 Қазақ/ Құраст. СұбханбердинаҮ.,т.б. – А. : Ғалым, 1998. – 390 б.

КАРТИНЫ ПРИРОДЫ И ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А. Е. НОВОСЕЛОВА «ЛИЦО МОЕЙ РОДИНЫ» И «ИСИШКИНА МЕЧТА»

ШЕВЧЕНКО Н. В.

учитель русского языка и литературы, Башмачинская ОСШ,
Железинский район, с. Башмачное

*«У нас мало писателей, которые так
умеют видеть лицо своей родины.
Это замечательное произведение,
полное любви к родному краю
и огромного уважения к его людям.»*

А. М. Горький

Новоселов Александр Ефремович (1884-1918). Талантливый прозаик, публицист и политический деятель, родившийся в Железинке, всю свою недолгую жизнь посвятил родине.

Книга очерков «Лицо моей родины» Новоселова А.Е. привлекает почитателей его таланта на протяжении многих лет. Особенно эта книга интересна нам, землякам писателя, видящим на страницах его произведения знакомые картины родного края и пытающимся понять, в чем секрет его таланта, приблизиться к разгадке тайны художественного мастерства Александра Ефремовича.

«...До Новоселова русские писатели Прииртышья не сумели подняться до высот истинной художественности, которая позволила бы сделать вывод об их родстве с великими классиками 19 века. ... Не будет преувеличением сказать, что русская литература Павлодарского Прииртышья начинается с творчества А. Е. Новоселова» – так высоко оценил творчество нашего земляка Н. Г. Шафер [1, с. 3].

Н. Яновский писал о сборнике очерков Новоселова так: «Книгу «Лицо моей родины» Новоселов писал несколько лет. Она отразила в себе как сильные, так и слабые стороны творчества писателя. В том виде, в каком книга дошла до нас, это своеобразный дневник писателя, его наблюдения и размышления над тем, что в те дни его особенно волновало» [2, с. 422].

Будущее родного края, судьбы людей и природы, вот что, на наш взгляд, волновало его больше всего.

Вчитываясь в неторопливые, с виду простые, незамысловатые путевые картинки, созданные Новоселовым, вглядываясь в образы многих людей, его населяющих, убеждаемся в правоте оценки

М. Горького: «Только писатель – демократ мог с таким вниманием всматриваться в нелегкий труд людей, рисовать их суровый облик, говорить им в лицо о них самих правду и желать им счастья» [2, с. 416-417].

Очерки Новоселова научно основательны и одновременно лиричны, в них звучат деловые суховатые нотки и в то же время они живописны, красочны, в них ощутима своя, в чем-то неповторимая поэзия. Любовь писателя к родному краю и к его людям видна в непосредственном восхищении природой, которую не так часто замечали...

Книга «Лицо моей родины» состоит из нескольких стилистически пестрых кусков: то лирическая пейзажная зарисовка, то добродушно-юмористическая сценка из казахского быта, то жуткая картина жизни переселенцев [2, с. 417].

Природа степи у Новоселова прекрасна и сурова, в ней много дикого, жуткого, темного, она еще не вся раскрылась человеку. Она подчас жестока, зовет к себе и постоянно пугает, а то и просто поглощает человека.

Степь для Александра Ефремовича – это мощь, страшная сила, живое существо, которое никто не сможет покорить: «Степь ничья. Свободно, как птицы в небе кочуют по ней люди... (очерк «У хохлов»). Писатель сравнивает ее с юртой: «Темнеющее покрывало ночи уже задергивало узкую лилово-розовую полосу на западе, и в уже засыпающей степи, как в обширной, наглухо закрытой юрте, становилось одиноко» («В степи»).

Вольно гуляет в степи северный ветер, который Новоселов именуется по-разному: «...властелин зимы, колючий северняк...» (очерк «У хохлов») «...властелин степей, колючий сиверко...» (рассказ «Исишкина мечта»).

Александр Ефремович видит жизнь человека в степи как бесконечную борьбу за выживание. Временами кажется, что он испытывает перед степью робость, иногда – страх, ужас. С одной стороны степь дает жизнь, с другой – постоянно пытается ее отнять. Слабым не место в ней: «Степь всегда зимой была сурова. Джут! Страшное слово для степняка.

Среди зимы неожиданная оттепель. Предательский дождь напомнил о весне. Но прошел дождь, разбило ветром мокрые тучи, безучастно взглянуло зимнее солнце, и властелин зимы, колючий северняк, сковал поля непроницаемой коркой (Очерк «У хохлов»).

Яркая образная картина джута нарисована писателем и в «Исишкиной мечте»: «Степь стонала. Зима перевалила на вторую

половину. Степь глухо стонала... И вот пришло то, чего больше смерти боится степняк... Два дня смеялось небо над землей, два дня трепало оно над снежными полями свои мокрые космы, на третий день подобрало их, откинуло за горизонт и миллионами спокойных глаз глянуло вниз. Наутро, как всегда величаво поднялось в морозном тумане тускло-холодное солнце. Ах, лучше бы оно не вставало!» [1, с.44].

И тут всплывает аналогия с Лермонтовым: «Уж, зачем ты, алая заря, подымалася, на какой ты радости разыгралася?»

Трудно живется в степи и летом: «Выжженная солнцем степь стлалась песчаным морем. Едучая пыль с попутным ветром... забивала лицо, садилась толстым слоем на одежду, проникала в грудь...» (очерк «Тонкая политика»)

«Обеденное солнце неумолимо жгло и без того сожженную, давно отцветшую желто-бурую степь. Серое облако едкой пыли держалось все время рядом» (рассказ «Исишкина мечта»)

Композиция в рассказе «Исишкина мечта» построена как смена времен года: начинается повествование весной и заканчивается весной. Пейзаж у Новоселова не равнодушно-мертвый фон жизни людей. Он главный герой, живой, активно вмешивающийся в жизнь людей.

«А весна уже широко шагала через белые поля, заглядывая всюду: и в степные колки, забитые доверху снегом и под речной увал, и к человеку, и к голодному зверю. В пьяном тумане приходила весна» [1, с. 32].

Нет – нет, да и вырвется из груди писателя долго сдерживаемый возглас восхищения красотой жизни:

«Какое счастье - возвестить о пробуждении земли, увидеть первому весеннее небо и солнце!»

И тут же, словно застеснявшись своих чувств, автор предостерегает читателя:

«Но дорога плата за это счастье – собственная жизнь. Успеть бы только развернуться. Уже идет огонь. Степь подожгли со всех сторон. Ненасытной волной хлещет бурное пламя по ложбинам и пригоркам, жадно слизывая прошлогодний ковыль. Земля трескается и чернеет. Днем огонь ползает в траве невидимый, и только черный дым да шумный вихрь выдают его направление. А по ночам он смело рыщет золотым драконом, ярко освещая в небе облака» [1, с. 36].

Как ярко описывает Новоселов страшное бедствие – пожар в степи весной. Огонь у него идет, пламя хлещет, жадно слизывает ковыль, земля трескается и чернеет, днем огонь ползает в траве, а ночью смело рыщет золотым драконом.

Новоселов поражает читателя однообразием использования цвета: все, что окружает автора, он видит в тускло серо-черных и желто-белых тонах. У него практически нет ярких, насыщенных красок, крайне мало цветowych эпитетов.

Так, например, в приведенных выше отрывках встречаются неоднократно белые и черные тона, а также коричневый, бурый, желто-бурый, желтый, мутный и много серого. И лишь однажды вспыхнет в описании пейзажа неожиданно яркая лилово – розовая полоса горизонта и золотой дракон.

Как непривычно для нас видеть картины весны, лета, осени в степи, написанные только тускло серо-желто-коричневыми красками! Чем же удастся писателю оживить их, сделать яркими?

Вероятно, это удастся за счет образных метафор: весна уже широко шагала, заглядывая всюду, смеялось небо, трепало свои мокрые космы, пошли черные пятна, степь глухо стонала, а вода не уходила, река вот – вот швелелится, небо глянуло вниз, мокрые космы, сугробы осели и смерзлись, степь стлалась песчаным морем, темнеющее покрывало ночи и снежный саван. Отсутствие цвета с лихвой компенсируется эпитетами: властелин степей, колючий сиверко, звонкий лёд, бархатистый иней, осень хмурая и мокрая, густые тяжелые тучи, подвернувшийся солнечный день, туман пьяный, прозрачно-хрустальные струйки, пухлые пушистые бутоны, мокрые космы дождя, тускло-холодное солнце, мощные сугробы, едкая, едучая пыль и предательский дождь.

Нам, живущим на берегу Иртыша и среди березовых колков, трудно понять, почему Новоселов, описывая «Лицо родины», не использует зеленый цвет. Только дважды этот цвет всплывает: «огороды зеленеют» (Очерк «У реки») и «серая от пыли зелень» (очерк «Коряков – кала»)

Образные метафоры, яркие эпитеты и сравнения – все это вместе и делает картины природы нашего края у Новоселова живыми, узнаваемыми, сочными, не смотря на скудность цветовой палитры.

Читая Новоселова, поражаешься главному – непредсказуемости. Какая резкая смена от созерцания красот и бытописания к рациональным рассуждениям! Как будто художник застеснялся своей романтичности, отвлеченности от проблем жизни и спрятался за спину публициста.

Как писатель и гражданин Александр Ефремович был убежден, что главный долг каждого – беречь свою родину, ее природу!

Новоселов, для меня, это – две стороны одного таланта: Публицист и Художник. Представляется, что в окружающей жизни он всегда видел обостренно-яростный, напряженный поединок человека и природы. Они срослись, переплелись в вечной битве неразрывно: кто кого?!

Вопросы экологии для писателя – не публицистические отступления в ходе повествования или описания. Цепкий равнодушный взгляд автора выхватывает из пестрой картины окружающей жизни свидетельства разрушения от рук человеческих, и боль за искаленную природу хлещет через край, бьет фонтаном...

Почти сто лет назад Александр Ефремович предвидел, что хищническое варварское отношение к двум главным природным богатствам Прииртышья: березовым колкам и рыбным запасам Иртыша может привести к экологической катастрофе. «Увлеченный любовью к чудесной природе и к беззащитному животному миру, он страстно желал, чтобы человеческие качества гармонически соответствовали естественности всего окружающего» – пишет о Новоселове Н. Г. Шафер [1, с. 4].

Из очерка «В степи»: «Скоро будете кизяком отапливаться... На мой век хватит, а там нечего загадывать с искренней беззаботностью сделал он (Ермолаич) заключение. Мало, мало станет лесу, – подтвердил Аджибай, – скуднеет степь. Раньше около лесов набивало много снега, было много озер, а теперь земля сохнет и трескается, не родит траву».

Из очерка «У реки»: «Пароход идет и день и ночь. Изредка на правом берегу показываются груды домов казачьих поселений. Все поселки повернулись к речке задом, а берег превратили в свалочное место. Навозные холмы спускаются уступами. В полулю воду, разбитые мутными волнами, они обваливаются и долго плывут черными кочками. Внизу навоз перегнил, почернел и торчит обрывками, а сверху подвозят еще и еще – теплый, дымящийся. По склону яра тянутся огороды. Плетни неуклюже выпускают вверх необрезанные колья. Они плохо сколочены и стоят только с подпорками. Овощные гряды еще приятно зеленеют, а табак уже висит гирляндами по кольям. У каждого поселка выставлена сотня сажен пахучих березовых дров. Больно смотреть, как это богатство щедрой рукой сыплют в ненасытные жерла паровозных печей...

При заготовке топлива системой служит расстояние: сначала подсекли ближайшие колки, теперь все глубже в степь. На месте лесов остаются «лески», едва скрывающие человека, едва шумящие осенним бурным днем, безжизненные, навсегда покинутые дичью, с трудом дающие приют неприхотливому степному зайцу...

Не так ли давно едва-ли ни главным предметом торговли была «красная» рыба. Но теперь времена, когда стерлядь в цене стояла не выше мяса, отошли в область преданий. Теперь рыбы так мало, что рассказы стариков о богатых уловах кажутся баснями. А ведь было

время, когда невод и стальной крючок заменяли казаку и плуг и борону, было время, когда он страдал вместо осени весной...»

Новоселов обеспокоен тем, что будущим поколениям достанется нищая, разоренная природа: «Так бывает всегда. Приходят люди в нетронутую страну и, как хищники, бросаются на все её богатства. Под корень рубят темные леса, из воды вычерпывают рыбу, иссушают, обезпложивают землю. А когда страна превратится в пустыню и крысы побегут на новые места, тогда придет культура. С беспокойством и торопливостью начнут тогда издавать охранительные законы, начнут садить леса, плодить рыбу, защищать благородную дичь. Неумело и фальшиво начнут подделываться под приемы природы, создавая вновь то, что было создано тысячелетиями, а разграблено на протяжении двух-трех человеческих жизней».

Пессимизм Новоселова поражает: он предвидел всю тщетность попыток потомков возродить то, что уничтожено. В первозданном виде это уже невозможно! Как болел душой за нас, думал о будущем. Радел о родном крае.

Всматриваясь в лицо своей родины, с грустью замечал всеобщую бесхозяйственность, варварское отношение к природе, жестокую несправедливость, царящую среди людей. Отсюда, вероятно, пессимизм и острая критика современности.

Талант художника и активная жизненная позиция публициста и гражданина сделали нашего земляка известным. Его книги читают, о них спорят и каждый находит в них что-то свое.

ЛИТЕРАТУРА

1 Нуркенова С. Ф., Токатова Л. Е. Павлодар литературный: Хрестоматия для учащихся школ, колледжей, вузов/ Под редакцией Шафера Н. Г. – Выпуск 1. – Павлодар, 2013. – С. 3,4,32,44.

2 Новоселов А. Е. Беловодье: Повести, рассказы, очерки. – Иркутск : Восточно-Сибирское книжное издательство, 1981. – 434 с.

1.1.6 Тарих, археология және этнографияның
маңызды мәселелері
1.1.6 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

**НОВЕЙШАЯ РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
О ПРОБЛЕМЕ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА**

АЛИНОВ А. А.

магистр истории, учитель истории, Новомирская СОШ, Железинский район

Проблема колонизации Казахстана Российской империи являлась предметом научного осмысления с начала военных экспедиций в Казахскую степь. Офицеры русской армии (Л. Ф. Костенко, М. И. Венюков, Д. Я. Федоров, М. А. Терентьев и др.) причины движения России в Центральную Азию оценивали как «исторический импульс», вызванный задачей «самосохранения» русской государственности, стремлением достичь «естественных границ» и «цивилизаторской миссией» России на Востоке [1, с. 89; 2, с. 8; 3, с. 6].

В условиях строительства нового Советского государства произошел пересмотр исторических оценок присоединения национальных окраин к Российской империи. Негативное отношение к действиям имперских властей в Средней Азии и Казахстане в трудах С. Д. Асфендиарова, М. Тынышпаева, Т. Рыскулова, П. Г. Галузо, А. Ф. Рязанова, А.П. Чулошникова, Г. Токжанова оформилось в концепцию «абсолютного зла». В середине 1930-х гг. в советской историографии утвердилась концепция «наименьшего зла».

В конце 1940-х – начале 1980-х гг. в работах А. Сыбырханова, Б. С. Сулейменова, В. Я. Басина, Т. Ж. Шоинбаева, В. Ф. Шахматова, Н. Е. Бекмахановой, В. А. Моисеева развитие получила концепция «прогрессивного значения присоединения» и «добровольного вхождения» Средней Азии и Казахстана в состав России.

После распада СССР восприятие истории народов Советского Союза в России было пересмотрено, «комплекс вины» за «имперское прошлое» сформировавшийся в конце 1980-х гг. постепенно исчезает, и формируется новый исторический образ Российской империи. Активно утверждается тезис о том, что в России не было дискриминации по национальному и расовому признаку, в XIX веке Российская империя включала сотни племен и народов, каждый из которых сохранил исконные черты, собственную культуру, традиции и обычаи [4, с. 7-9]. Это положение доказывалось на исторических источниках.

В 1992 г. вышел сборник документов «Под стягом России» [5]. В сборнике приведены обращения («письма», «прошения», «листы») различных народов к царскому правительству с просьбами о помощи или принятии в подданство подтверждающие идею о постепенном сближении народов и упрочении связей между ними.

В постсоветской российской историографии существовал плюрализм мнений, историки использовали советские концепции «наименьшего зла», «прогрессивного значения присоединения» и «добровольного вхождения». С начала 2000 г. наблюдается обращение ученых к работам дореволюционных авторов, что привело к теоретическому переосмыслению истории России XVIII – начала XX века. Выдвигается тезис – «территориального расширения Российской империи до естественных границ». Наряду с ним российские историки доказывают, что расширение российского влияния на Казахскую степь было «не насильственным процессом». Вместе с тем разрабатывается концепция «оборонительного экспансионизма».

Советские концепции в российской историографии 1990-х гг. бытовали в работах В. С. Дякина, Т. И. Султанова, Н. Е. Бекмахановой, В. А. Моисеева. В работе «Национальный вопрос во внутренней политике царизма» расширение России и создание на территории Евразии Российской империи для вошедших в нее народов было оценено как «наименьшее зло» [6, с. 17].

В коллективной монографии «Россия, Запад и мусульманский восток в колониальную эпоху» (1996 г.) Т. И. Султанов указывал, что под влиянием экономики России и переселения русских крестьян в Казахстане развивалось земледелие, ускорился рост товарно-денежных отношений, зарождались капиталистические отношения. Автор пришел к заключению, что «российско-казахстанское объединение» не историческая случайность, а историческая переориентация внешних связей [7, с. 3-5]. Данная точка зрения ранее высказывалась Т. Ж. Шоинбаевым, который предпосылки присоединения относил к XVI в., когда рубежи Российского государства приблизились к территории казахских владений [8, с. 243].

Н. Е. Бекмаханова подчёркивала, что после включения казахских жузов в состав России первые сохраняли многие элементы суверенитета, были освобождены от повинностей и налогов, это, по ее мнению, и стало причиной добровольного присоединения казахов к России [9, с. 254-275].

Большой вклад в разработку концепции «добровольного вхождения» внес В. А. Моисеев. Некогда видный ученый Казахской ССР, занимавший должность заведующего отделом Института

востоковедения Академии наук Казахстана (с 1991 г.), в 1993 г. переехал в г. Барнаул. В 2000 г. на историческом факультете Алтайского государственного университета (АлтГУ) им была создана кафедра востоковедения, на которой в разные годы работали А. Ю. Быков, Ю. А. Лысенко, И. В. Анисимова, В. В. Туймакина и другие [10]. В. А. Моисеев развивал тезис, что Казахское ханство – название совершенно условное. Он доказывал, что представление советской историографии о раннефеодальном государстве у казахов совершенно неверное, казахские ханы фактически являлись военными начальниками и вождями, а не правителями государственных образований [11, с. 22-26]. Эти выводы отразились в исследованиях А. Ю. Быкова. Он отмечал, что «Россия присоединяла не территорию, а население», и тем самым процесс признания зависимости от России имел преимущественно мирный характер, «в форме принятия подданства» [12, с. 74].

Одним из первых ученых, изучавших имперское направление истории России, был профессор Омского государственного университета А. В. Ремнев. Его идеи развивали И. Л. Дамешек, Е. Безвиконная, О. Сухих и другие. А. В. Ремнев ввел в науку понятие «азиатской границы», согласно которому пространство азиатской границы при слабой заселенности русскими создавало геополитически опасную ситуацию [13]. По выражению И. Л. Дамешек, территориальная экспансия или расширение Российской империи объяснялись стремлением обеспечить прочность границ государства [14, с. 156]. В работе Е. Безвиконной «Геополитическое пространство Степного края» содержится вывод, что с начала XVIII в. самодержавная власть, руководствуясь необходимостью защиты южных территорий государства от набегов казахских кочевников, инициировало строительство линий военных укреплений, отсутствие естественных границ заставило самодержавие продвигать военные линии в пределы Степной зоны [15, с. 371-377]. Тем самым историками проводилась мысль, что особенности степного рельефа, отсутствие естественных преград неизбежно толкали российское правительство к расширению пределов империи.

В новейшей исторической литературе российские авторы доказывают, что расширение российского влияния на Казахскую степь было не насильственным процессом. А. В. Ремнев подчеркивает, что имперская власть шла к казахам «не с саблей, а с Аль-Кораном в руках» [16]. Н. Е. Бекмаханова в работе «Присоединение Центральной Азии к Российской империи» выдвигает концепцию присоединения Казахской степи как «оборонительного экспансионизма». По определению

исследователя, расширение Российской империи происходило как бы на опережение соседей (Китая, Хивы и Коканда) и дальних заинтересованных стран (Ирана, Англии) [17, с. 7-8]. Авторы работы «Центральная Азия в составе Российской империи» отмечают, что из-за соперничества в регионе разных заинтересованных стран, казахское общество оказалось в положении поиска помощи более сильного и могущественного государства. Так, по заключению исследователей, по инициативе самих казахских жузов определился курс на добровольное вхождение в состав России [18, с. 37-39, 44].

В своих работах исследователи Ю. А. Лысенко, И. В. Анисимова, Е. В. Тарасова, М. В. Стурова развивают схожую точку зрения, отмечая, что русская территориальная экспансия носила преимущественно стратегический характер, определялась потребностями военной безопасности и государственной стабильности [19, с. 31].

В новейшей российской историографии важное значение принадлежит оценке последствий колонизации. Е. Безвиконная, И. Л. Дамешек высказывали точку зрения, что огромные финансовые затраты, с которыми был сопряжен процесс формирования имперского пространства, окупались достижением территориальной целостности и конкурентоспособности Российского государства на мировой арене [15, с. 377]. И. Л. Дамешек приводит сведения, что в результате территориальной экспансии, Российская империя превратилась в крупнейшее государство мира с площадью около 22 млн. кв. км и населением 178 млн человек [14, с. 160].

А. Ю. Быков и Н. Е. Бекмаханова к последствиям присоединения относят установление внутренней стабилизации в составе Российской империи, следствием чего стал естественный прирост казахского населения и переход значительной его части к земледелию и оседлому образу жизни [20, с. 261; 21, с. 109]. В экономическом плане положительным следствием российского присоединения Казахской степи С. Н. Абашин называет переход к интенсивным по сравнению с кочевым скотоводством формам хозяйственной деятельности, занятие одновременно земледелием и полукочевым скотоводством.

Д. В. Васильев приводит мнение, что под влиянием России Средняя Азия и Казахстан вступили в новую полосу развития – расцвета национальной культуры, экономики и зарождения устойчивой гражданской ответственности [22, с. 69]. В. С. Дякин высказывал другую точку зрения, что «русская идея» царизма отказывала крупным народам в праве на административную автономию, на развитие культуры, а малым в праве на существование. Не случайно, национальный вопрос стал

одним из самых дестабилизирующих факторов в Российской империи к началу XX века [6, с. 141].

В новейшей российской исторической литературе понятие «империя» стало употребляться в более широком смысле, без оценочных суждений, в качестве категории, описывающей определенную форму многонационального государства [23], а новая история империи, в их представлении, это сложное взаимодействие имперских властей и народов национальных окраин, которые необходимо рассматривать в контексте модернизационных изменений. Происходят трансформации внутри казахского общества: социальный статус стал зависеть уже не столько от происхождения и авторитета (принадлежность к сословию «торе», «белой кости»), сколько от экономического благосостояния и хозяйственной деятельности [18, с. 198].

Ю. А. Лысенко заключает, что православное миссионерство в Казахской степи активизировало процессы этнической консолидации казахов, позволившие сохранить свою этническую идентичность, сформировать этническое самосознание и представление о собственной монолитности и особенности, что способствовало четкому противопоставлению «себя» соседним народам [24, с. 47-49]. В. В. Трепавлов отмечает, что с вхождением азиатских народов в состав России они сталкивались с новой политической системой, экономическим строем, контактировали на своих землях с пришельцами-русскими. Все эти последствия были стрессовыми, кризисными и переломными в их судьбах [25, с. 199]. В этой критической ситуации начались адаптационные процессы, явившиеся рефлексией казахского этноса на происходящие изменения среды обитания.

При рассмотрении русско-казахских отношений, по мнению историков, нужно взглянуть и на русский народ, потому как он оказался в более сложном положении, чем другие народы России, став жертвой притеснения со стороны государства. Так, в работе «Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи» приводится положение, что государственная власть ставила все народы в равноправное положение. Реализация данного курса в отношении к казахскому обществу привела к наделению его привилегиями, что поставило его на социальной лестнице выше империобразующего – русского этноса [19, с. 204].

По заключению историков, включение казахского населения во всероссийский рынок способствовало формированию национальной буржуазии, развитию промышленного сектора экономики, формированию рабочего класса и в последующем национальной

интеллигенции, которая в связи с уходом с исторической арены традиционной степной политической элиты взяла на себя роль защитника интересов казахского народа. Таким образом, сформировалась и закрепились точка зрения о том, что Российская империя не стремилась к ассимиляции народов ее населяющих, а это позволило казахам сохранить социальную целостность и национальную идентичность, что явилось базой для создания суверенного государства Казахстан.

Обобщая все выше сказанное, нужно отметить, что в современной российской историографии проблема колонизации Казахстана освещается односторонне. Прошлое российско-казахских взаимодействий не должно оцениваться только положительно или отрицательно, эти сюжеты истории должны получить более взвешенные оценки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Костенко Л. Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности: с картой Средней Азии. – С. Петербург : Тип. В. Безобразова. 1870. – 259 с.
- 2 Федоров Д. Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. – Ч.1. – Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1903. – 325 с.
- 3 Терентьев М. А. Россия и Англия в Средней Азии. – С.-Петербург : Тип. П. П. Меркульева. 1875. – 352 с.
- 4 Боханов А. Н. История России (XIX – начало XX века). Учебник для 8-9 классов / Под общей ред. А. Н. Сахарова. – М., 1998.
- 5 Под стягом России: Сборник архивных документов / Сост. А. А. Сазонова, Г. Н. Герасимовой, О. А. Глушковой, С. Н. Кистерова. – М. : Русская книга, 1992. – 432 с.
- 6 Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб.: ЛИСС, 1998. – 1000 с.
- 7 Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху / Редкол. Н.Н. Дьяков, С.М. Иванов. – СПб., 1996. – 153 с.
- 8 Шоинбаев Т. Ж. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – 248 с.
- 9 Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М. : Славянский диалог, 1998. – 416 с.
- 10 Цит. по: Энциклопедия «Известные ученые» [Электронный ресурс] / Моисеев Владимир Анисимович. – Режим доступа: <http://www.famous-scientists.ru/2163>, свободный (19 декабря 2015)

11 Моисеев В.А. К вопросу о государственности у казахов накануне и в начальный период присоединения Казахстана к России / Восток. 1995. – №4. – С.22-26.

12 Быков А. Ю. Присоединение к России казахских жузов и вопрос о земельной собственности в Казахстане // Восточниковедческие исследования на Алтае. Вып. II. Сб. науч. статей / Под ред. В. А. Моисеева. – Барнаул, 2000. – С.73-83.

13 Ремнев А. В. Географические, административные и ментальные границы Сибири (XIX – начала XX в.). [Электронный ресурс] / Ремнев А. В. – Электрон. дан. – Сибирская заимка. История Сибири в научных публикациях, 2001. – Режим доступа: <http://zaimka.ru/remnev-border/>, свободный (20 декабря 2015).

14 Дамешек И. Л. Роль этнического и природно-географического факторов в окраинной политике Российской империи // Азиатская Россия: люди и структуры империи: сб. науч. статей / под ред. Н. Г. Суворовой. – Омск. ОмГУ, 2005. – С. 156-161.

15 Безвиконная Е. Геополитическое пространство Степного края: Омская область и проблема границы в государственном строительстве Российской империи (20-30-е годы XIX века) // *Ab Imperio*. 2003. – №1.

16 Ременев А. Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/tatary-v-kazahskoy-stepi-soratniki-i-soperniki-rossiyskoy-imperii>, свободный (02.06.2016).

17 Бекмаханова Н. Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII-XIX вв. Историко-географическое исследование. – М.; СПб. : Институт российской истории РАН; Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 240 с.

18 Центральная Азия в составе Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с. – (Окраины Российской империи).

19 Лысенко Ю. А., Анисимова И. В., Тарасова Е. В., Стурова М. В. Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи: концептуальные основы и механизмы реализации (XIX начало XX в.). – Барнаул: АзБука, 2014. – 242 с.

20 Быков А. Ю. Истоки модернизации Казахстана (Проблема седентаризации в российской политике XVIII – начало XX века). Научная монография / Под ред. В.А. Моисеева. – Барнаул: АзБука., 2003. – 168 с.

21 Бекмаханова Н. Е. Россия и внешнеполитические воззрения и ориентиры в истории ближнего зарубежья – Казахстан, Киргизия //

Россия и страны ближнего зарубежья: внешнеполитические ориентиры. – М., 1997. – С. 107-115.

22 Васильев Д. В. О политике царского правительства в Русском Туркестане (к вопросу о «русификации») // Сборник русского исторического общества. Т. 5 (153). – М.: Русская Панорама, 2002. – С. 58-70.

23 Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с. (Окраины Российской империи); Сибирь в составе Российской империи – М. Новое литературное обозрение, 2008. – 368 с. (Окраины Российской империи); Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с. (Окраины Российской империи); Северный Кавказ в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение. 2007. – 460 с. (Окраины Российской империи).

24 Лысенко Ю. А. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.). Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Барнаул, 2011. – 51 с.

25 Трепавлов В. В. Присоединение народов к России и установление российского подданства (проблемы методологии) // Этнокультурное взаимодействие в Евразии: в 2 кн. Кн. 2. – М. : Наука, 2006. – С. 198-205.

САЯСИ БИЛІК ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯ: ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВА

АУБАКИРОВ М. Н.

магистр, оқытушы, Химико-механикалық колледжі, Павлодар қ.

Қазір Қазақстан әлеуметтік-экономикалық модернизация мен саяси демократияландырудың жаңа кезеңінде тұр. Ол үшін саяси тетіктерге негізделген құқықтық мемлекетті құру жүріп жатыр.

Алайда қоғамның жедел трансформациялануы жағдайында демократия мәселесінде әр түрлі концепциялар мен көзқарастар орын алып отыр. Сондықтан оның дұрыс және тұрақты мәнін айқындау мәселесі терең ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Әдетте демократия идеясын батыстық өркениетке ғана тән нәрсе деп есептейді. Шындығында, қазіргі кездегі англосаксондық және американдық саяси мәдениет демократиясы ежелгі өркениетпен тамырлас.

Демократиялық саяси жүйе ойдағыдай өз ісін атқаруы үшін, әдетте, мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы, сот билігі етіп үш тармаққа бөледі. Оның негізін салушы ағылшын ойшылы Джон Локк (1632-1704) пен француз ғалымы Ш. Л. Монтескье (1689-1753) болды [1].

Заң шығарушы билік (парламент) заң шығарумен, оны бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысады. Ол заң қабылдайды, салық салуды анықтайды, үкіметті тағайындайды, бюджетті бекітеді, соғыс ашып және армияны қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады, халықаралық келісім-шарттарды қабылдайды, саясаттың манызды ішкі және сыртқы бағытын айқындайды. Оның жұмысына конституция атынан ерекіне ор-ғандар (конституциялық қадағалау, конституциялық сот) бақылау жасайды.

Атқарушы билікке үкімет пен әкімшілік жатады. Оларды заң шығарушы өкілдік органдар қалыптастырады.

Соттық билік адамдардың құқығын қорғайды, заңды бұрмалаушылықтан сақтайды, парламент не президент қабылдаған заңдардың, конституциялық жарғлардың сәйкестігін анықтайды.

Біраз елдерде соттың тәуелсіздігін және әділдігін қамтамасыз ету үшін ант берген әділ сот құрылады. Мұндай жағдайда сот процесінде судьяларға тәуелсіз, арнаулы ант берген азаматтардан тұратын қазылар алқасы қатысады. Олар айыпкердің кінәсі жөнінде шешім қабылдайды. Соның негізінде судьялар үкім шығарады.

Қазіргі кезде биліктің үш тармағы жөнінде саясатшы ғалымдардың арасында әр түрлі көзқарастар бар. Олардың кейбіреуі билік санын көбейткісі келсе, екіншілері кеміткісі келеді.

Билік санын көбейткісі келгендер төртінші билік деп ақпаратқұралдарынатайды. Олардың қазіргі кезде, өмірдің демократияланып жатқан дәуірінде алар орны зор.

Дегенмен, дүние жүзінің алдыңғы қатарлы елдерінде үш тармақты билік қалыптасқан. Мемлекетті басқару ыңғайлы болу үшін ол биліктер орталық (жоғары) және жергілікті билік болып бөлінеді.

Қазіргі заман тарихы көрсетіп отырғанындай теңдік, еркіндік және демократия идеялары универсальді ұғым ретінде әлемдік қауымдастықтың басым бағытына айналып отыр. Оған демократияның ұлттық мәдениетінің мойындалуы да дәлел.

Д. А. Ростоеу айтқандай, демократия мынадай кезендерден өтуі мүмкін:

1) қарама-қарсы саяси күштердің қактығысы жағдайындағы дайындық кезең;

2) сапалы түрде демократиялық ережелер мен институттар негізінде шешім қабылдайтын кезең;

3) жаңа әлеуметтік ортада қайта әлеуметтендірілген дағдылану кезеңі.

Демократияның алғы шарттары ретінде Д. А. Ростоеу экономикалық дамуды немесе әлеуметтік жұмылдыруды атамаған. Оның пікірінше, демократияға дайындайтып нәрсе саяси дау-жанжал болып табылады. Оның ойынша, демократия халыққа диктатордың сыйға тартатын нәрсе емес. Ол саяси және әлеуметтік тартыс жағдайында мүмкін болады. Яғни, демократия жоғарыдан сыйға тартылмайды.

Сонымен, дайындық кезеңі либералдандыру мен оппозицияның еркіндігімен байланысты. Демократия бәсекелестік пен саяси компромис өнерімен байланысты. Ол пікірталастар дағдарысы мен мәмілелер негізінде әр түрлі күштердің орын ауыстыруы жағдайында өзгеріске ұшырап отырады.

Қазіргі кезде либералдық саяси мүддеге баламалы делиберативті демократия моделі ойластырылуда (Дж. Коэн, Х. Арентс, Ю. Хабермас). Делиберативті демократияның басты идеясы – консенсус немесе компромис арқылы саяси шешімге қол жеткізу. Осылайша легитимді саяси билік күш қолдануға қарсы қойылады. Бұндай демократия саяси салада күш қолданбау принципін іс жүзіне асыру болып табылады. Билік пен ресурсты тең бөлмейтін кез-келген мәжбүрлеу бұл ретте болмауы тиіс. Халық алдында мәселені ашық талқылау арқылы тар, эгоистік немесе топтық мүдделерді болдырмауға тырысады. Бұндай саяси процесс еркін және тең азаматтардың бірлесіп өмір сүруіне, саяси демократияға сәйкес келеді. Азаматтардың мүдделері негізінде қалыптасатын мемлекеттік стратегия жүзеге асырылатын болады.

Сөйтіп, демократияландыру процестері мен міндеттері қоғамдық консенсус негізінде әрбір әлеуметтік топтардың қарсылығын бәсеңдетіп, өзара ұштастырады. Тоталитарлы, авторитарлы режимдерде бюрократиялық басқару халықтық деп атала беретін. Ал, жеке адамның кіріптарлығы оның еркіндігі деп түсіндірілетін.

Биліктің қоғамдық пікірді ойыншыққа айналдыруы оған қоғамдық бақылау деп дәлелденетін. Еркін сайлаудың жоқтығы демократияның жоғарғы түрі делінді. Билік жалған мәліметтер жасауға дағдыланып алатын.

Демократиялық қоғамда жеке адамның құқы және міндеттері, сонымен қатар оларды жүзеге асырудың кепілі парламентте қабылдайтын заңдар арқылы қамтамасыз етіледі [2].

Ал, заң актілерін нақтылы жүзеге асыру атқарушы органдарға жүктеледі. Бұған дейінгі режимдерде керісінше көптеген шаралар бұйрық арқылы іске асырылған. Жеке адамдардың сайлау және сайлану құқықтары негізгі заң жинақтарына енгізілмеген, ол атқарушы биліктің үлесін қалдырылып отырған. Осындай жағдай әлеуметтік сала мен еңбек ету, денсаулық сақтау және білім беру салаларында орын алған.

Бұрынғы авторитарлы саяси жүйелерде боямалау орын алған: бюрократтық басқару халықтық деп аталған жұмысшы табы өзінің күн - көрісі жолында кіріптар болған жеке адамның толық азғындауы оның түпкілікті еркіндігі деп саналған; қоғамдық сананы биліктің уландыру ісін қоғамдық бақылау деп есептеген; мәдениеттің құлдырауын оның дамуы деп атаған; еркін сайлаудың жоқтығы демократияның жоғарғы түрі деп есептелінген тәуелсіз пікірге тыйым салу өмірге ғылыми көзқарас деп есептелінген, әскери басқыншылық туысқандық көмек делінген.

Сөйтіп, осындай режим өтіріктің баптағына бата түскен. Не болса соны фальсификацияланған. Ал, сөйте тұра адам құқын қорғайтын түр білдірілген. Демократияға айналған авторитарлық схемасы бойынша жоғарыдан кенеттен авторитарлық схемасы бойынша жоғарыдан кенеттен либералдандыруды, яғни саяси элитаны радикалды өзгерту, бұрынғы режимді тас-талқан ету жолымен жүзеге асырылады.

Бұрынғы кезеңдерде, мәселен, орта ғасырларда үкіметтің легитимділігіне онша мән берілмейтін. Билік қолына тиген герцогтар мен корольдар халыққа көз қырын да салмастан оларды өз қалауларына басқарды.

Ал, бүгінгі таңда барлық елде, барлық жерде биліктің легитимділік мәні оның өркениеттілігін аңғартатын бірден-бір белгі ретінде қажеттілікке айналып отыр.

Үкімет легитимділігі дегеніміз оның саяси және әлеуметтік институттарының бірқалыпты қызметін қамтамасыз ету қабілеті болып табылады. Сонымен қатар, халық мүддесі мен қоғам ахуалына мейлінше сәйкес келетін осы институттар екеніне қалың бұқараның көзін жеткізу ерекше актуальды болып табылады. Үкіметтің легитимділігі мәселелері кең ауқымды, әрі сан қырлы болып келеді.

Қоғамның әлеуметтік-саяси жүйесінің тұрақтылығына негіз болатын шарттардың бірі – халықтың биліктің саяси-құқықтық идеяларын мойындауы және құрметтеуі.

Мәселе белгілі бір үкіметтің жан-жақты сипатын аша білуде:

1 оның бастапқы сипаты және әлеуметтік мәні;

2 орталықтағы және жергілікті жерлердегі құрылымдық ұйымдары;

3 қоғамдағы тәртіп және бөлісу механизмдері;

Легитимділіктің алдыңғы екі түрі құлдық және феодалдық қоғамдағы тән болса, үшінші түрі қазіргі дамыған елдерге тән. Демократиялық жағдайда легитимді болу үшін мынандай шарт қажет. Ол халықтың қалауы бойынша қалыптасуы және көпшіліктің еркіне қарай орындалуы керек, яғни мемлекеттік биліктің иесін немесе жанама түрде белгілі бір мерзімге халық сайлауы керек және оның жұмысын бақылап отыруға мүмкіндік болуы тиіс.

Мемлекеттік билік конституциялық қағидаларға сәйкес жүзеге асырылуы керек. Соңғы кезде легитимділіктің идеологиялық түрі туралы да айтылып жүр. Оның мәні билікті халықтың санасына енгізілген идеология арқылы ақтау.

Билікті сәйкес келетін идеологиямен негіздей отырып, басқару құқығына ие болады. Бұл идеологияның мазмұнына қарай идеологиялық легитимдік топтық немесе ұлтшыл болуы мүмкін. Кеңес Одағында топтық легитимділік топтық немесе ұлтшыл болуы мүмкін II жартысында ұлтшылдық легитимділік көп елдерде басымдық танытты.

Легитимділік саяси сапа ретінде тек саяси салада ғана, емес ол қоғамның әлеуметтік саласында да өз көрінісін береді. Осындай саяси легитимділіктің негізгі аспектілерінің бірі – қауіпсіздік.

Саяси билік легитимді болуы үшін қоғамда өмір сүруші адамдардың негізгі өмірлік құндылықтарын сақтауды қамтамасыз етуі тиіс. Сонда ғана ол қоғамдағы адамдар билікті мойындайды. Қауіпсіздіктің негізгі аспектілеріне мыналар жатады:

– әскери қоғам мүшелеріне сыртқы орта қауіпінен қорғауды ұсынады.

– құқықтық, мемлекет тарапынан болатын қылмыстық және күштеу қысымдарын жеке адамдарды қорғауға кепілдік беру.

Қоғамдық өмірдің нақты бір саласындағы билікті жүзеге асырудың әдістері мен формалары.

Легитимділік субъектісі мәселелері өз алдына бір бөлек дүние. Бұл ұлттық, этникалық, діни, кәсіби жіктерді және алуан түрлі топтарды қамтитын әлеуметтік құрылым болып табылады. Олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшелігі, артықшылығы, өзіндік бағдарлары бар.

Үкімет легитимділігі мәселелерін зерттегенде соның бәрін міндетті түрде есепке алу керек. Жалпы алғанда, легитимділік жөніндегі мәселелерді теориялық-әдістемелік, практикалық сипаттағы проблемаларға жатқызуға болады [3].

Талдау көрсеткендей, бұл мәселе ежелгі Грецияның классикалық философиясында үлгілі мемлекет пен үлгілі басқару тұжырымдамасын жасауда күш пен зорлық, құқық пен мораль арасындағы қайшылықты жою мақсатындағы саясаттың нормативтік негіздерін іздестіру мағынасында қарастырылған болатын. Соңғы жүз жылдың аумағында үкімет легитимділігі мәселесі европалық саяси ой-талғамдарда тұрақты түрде сөз болып келеді. Бұл ой-талғам орта ғасырда Батыс Европада шіркеулік және зайырлық биліктерге қарсы күресте бой көрсетті.

Үкімет легитимділігінің теологиялық бастаулары билік адамдарын құдай дарынды етіп жаратқан деп дәлелдеген Ф. Аквинскийдің еңбектерінде негізделген. Жаңа уақыт аясында және зайырлы саяси ғылымның қалыптасу дәуірінде бұл тақырыпқа қалам тартқан Т. Гоббс, Д. Локк үкімет легитимділігінің әлеуметтік-құқықтық негіздері мен бастауларын ашып көрсетті.

Ойшыл Д. Локк «Мемлекеттік басқару туралы трактаттарында» былай деген: «мемлекетті құдай емес, өз (өмір, бостандық, меншік) құқығын қорғау үшін адам жасаған, сондықтан да саяси үкіметтің қайнар көзі түбінде халық болып табылады. Адамдар жаратылысынан еркін болған, ал мемлекет жер бетінде бейбіт жолмен пайда болған, оның түп негізі содан бастау алған және адамдардың келісімімен жүзеге асқан. Саяси қоғамның пайда болуы жекелеген тұлғалардың бірігіп бір қоғам құруына байланысты пайда болған [4].

Міне, сол тұлғалар осылайша келісімге келген кезде, олардың пікірінше, басқарудың ең оңтайлы формасын бекіткен. Монарх халыққа белгілі және халық сайлаған өз үкіметінің легитимділігін қабылдап алады, аяқ астынан шығарылған жарлықтар арқылы емес, заңдар арқылы дауларды шешуге тиіс әділетті де, ыждағатты төрешілердің көмегімен басқарады». Билік қатынастарды өзінің мазмұны мен формасы жағынан әрқашан күрделі болған.

Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық. Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы, сот тармақтарына бөлінеді, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлемдік философиялық мұра. Философия тарихы. – Т.14. – Астана : Аударма, 2006. – 488 б.

2 Мұхамеджанов М. Ә. Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың кейбір мәселелері. // Ақиқат. – 2002. – №4. – 39-40 б.

3 История политических и правовых учений/ Хрестоматия / Под. ред. Лейста О.Э. – М., 2000.

4 Джон Локк. Басқару туралы екі трактат. – Алматы : Ратитет, 2004. – 184 б.

РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В МЕЖЭТНИЧЕСКОМ СОГЛАСИИ

БАТТАЛОВ А. Б.

преподаватель, Павлодарский гуманитарный колледж, г. Павлодар

История нашего государства, Независимого Казахстана неразрывно связана с именем Лидера Нации – Нурсултана Абишевича Назарбаева. С первых дней Независимости государственная этнополитика направлена на построение казахстанской государственности, реальное воплощение идеи единства и целостности народа Казахстана.

В Конституции заложен прочный, отвечающий международным стандартам правовой фундамент казахстанской модели общественного согласия и межэтнической толерантности, признанной в мире, проверенной временем, доказанной практикой. Я уверена, что именно политическая воля руководства страны позволила создать и в дальнейшем совершенствовать действенные механизмы реализации гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности. Председателем Ассамблеи Народов Казахстана является Президент – гарант Конституции, и этим определен ее высокий статус как общественно-политического института.

Если в первые годы работа Ассамблеи больше несла в себе политический смысл, то сегодня это структура, которая охватывает своим вниманием все сферы нашей жизни – культуру, образование, религию, народное хозяйство и много другое. Поддерживая идеи главы государства, она занимается информационно-пропагандистской работой, помогает осуществлять такие долгосрочные цели, как вхождение нашей страны в тридцатку развитых стран мира, реализация новой экономической политики «Нұрлы Жол», патриотической идеи, направленной в будущее, – «Мәңгілік Ел».

Созданная по инициативе Первого Президента страны Н. А. Назарбаева, Ассамблея народа Казахстана сегодня являет собой качественно новый уровень над политическим институтом народного представительства и, соответственно, его идеологическая, научная,

образовательная и воспитательная функции значительно возрастают. Казахская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева стала узнаваемым брендом Казахстана и уникальной площадкой межкультурного диалога. Модель представлена в Организации Объединенных Наций, странах-участницах ОБСЕ, в государствах, где прошли крупные международные форумы.

Концепция казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева переведена на 50 языков мира.

Это – национальное возрождение и развитие казахской нации, национальной свободы и независимости, казахской государственности, истории, языка, обычаев, традиций, культуры казахов, как фундамента казахстанского общества.

2015 год – знаковый год в истории современного Казахстана. В Послании Президента страны Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» особо подчеркивается, что 2015 год – это год возвеличивания национальной истории и знаменательных рубежей с точки зрения оценки достигнутых за годы независимости высот. Обозначены ключевые события и юбилейные даты нашей страны – 20 лет Ассамблеи народа Казахстана; 20-летие Конституции РК, 550-летие Казахского ханства; 70-летие Победы в Великой Отечественной войне, которые станут масштабной демонстрацией реализации принципов идеи мира и общественного согласия Нурсултана Назарбаева.

Подписанный Главой государства Указ «Об объявлении 2015 года Годом Ассамблеи народа Казахстана» еще раз подчеркивает идею о последовательной государственной политике по укреплению национального единства и общественного согласия в условиях, когда в мире этнические и религиозные конфликты стали определенным вызовом современности.

20-летний период деятельности Ассамблеи – это не только торжество уникального над политического института народного представительства, это последовательное формирование ценностных базовых основ общественного согласия, в основе которых лежит принцип толерантности казахского народа, проявленный на всех этапах сложного исторического развития.

За эти годы существенно «повзрослела» и Ассамблея, успешно доказав эффективность в роли политического инструмента, гармонизирующего межэтнические отношения. Сформирована солидная правовая основа для ее укрепления, развития межкультурного диалога, межведомственного взаимодействия и межпартийного сотрудничества.

Как патриот своей страны я горда, что Казахстан сегодня – общий дом для представителей 130 этносов. И политика нашего государства и в частности деятельность Ассамблеи народа Казахстана, является международным примером, который уже получил формальный титул «уникального».

Казахстанская модель межэтнического и межконфессионального взаимодействия в условиях страны, в которой проживают представители более 130 этносов, – это, вне всякого сомнения, значимое достижение как руководства государства, так и всего казахстанского общества. Сейчас мир сталкивается с очень серьезными межнациональными, межкультурными конфликтами. В Европе и США наблюдается кризис мультикультурализма, противоречия между коренными жителями и эмигрантами перешли в стадию открытого конфликта, и ситуация в дальнейшем будет лишь усугубляться, поскольку в эмигрантской среде формируется новое поколение людей, родившихся в западных странах и имеющих гражданство этих стран, но так и не сумевших адаптироваться в общество и воспринимающих окружающую среду как враждебную.

На этом негативном фоне в разы возрастает актуальность изучения позитивного казахстанского опыта построения межнационального диалога. Ведь если сами межнациональные конфликты хорошо изучены в научной литературе, то позитивный опыт формирования эффективной модели согласия и толерантности и еще только должен получить глубокое научное осмысление, чтобы в дальнейшем быть адаптирован к условиям других полиэтнических государств. И это объясняет высокую актуальность изучения деятельности Ассамблеи народа Казахстана.

Важный этап формирования национальной законодательной базы Республики Казахстан в межэтнической и межконфессиональной сферах охватывает период с 1995 по 1996 годы. Именно в этот период были осуществлены ключевые шаги, во многом предопределившие дальнейший вектор развития независимого Казахстана.

Главным таким шагом является создание в 1995 году консультативно-совещательного органа при Президенте страны – Ассамблеи народов Казахстана (АНК), призванного заниматься вопросами обеспечения межнационального согласия в республике.

Создание Ассамблеи народа Казахстана способствовало формированию действенных механизмов и законодательных актов для регулирования межнациональных отношений в Республике Казахстан.

О значимости роли, которая отводилась АНК в политической и общественной системе Казахстана, говорит уже тот факт, что во главе этой структуры встал Первый президент РК –

Н. А. Назарбаев. С первых дней создания Ассамблея народа Казахстана получила широкие полномочия для решения целого комплекса задач: содействие в разработке и реализации государственной национальной политики; содействие формированию казахстанского патриотизма; развитие государственного языка и других языков народа Казахстана; совершенствование региональной политики в межэтнической сфере; участие в разработке и реализации планов и мероприятий в области демографии и миграции; пропаганда казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия в стране и за рубежом; осуществление просветительской и издательской деятельности, направленной на достижение межэтнического согласия; осуществление мониторинга состояния межэтнических отношений, в том числе в области применения государственного языка и других языков народа Казахстана; участие в общественно-политической экспертизе законопроектов по вопросам государственной национальной политики; поддержка казахской диаспоры в зарубежных странах в вопросах сохранения и развития родного языка, культуры и национальных традиций, укрепления ее связей с исторической Родиной [1, с. 47].

Перечисленные задачи стали основным фактором участия АНК в строительстве модели «межэтнического согласия» в Казахстане, в том числе через формирование эффективной нормативно-правовой базы, регулирующей межкультурное взаимодействие в стране.

Сам президент Казахстана в момент создания АНК определял предназначение новой структуры значительно шире, нежели решение текущих тактических задач. Н. А. Назарбаев неоднократно отмечал, что Ассамблея народа Казахстана призвана способствовать формированию единой казахстанской нации, в силах которой адекватно отвечать на вызовы и угрозы, как внутренние, так и внешние [2, с. 58]. Поэтому уже в 1996 году на III Сессии Ассамблеи народа Казахстана была представлена новая модель общественного устройства, рассматривающая народ Казахстана как общность граждан разных национальностей [3, с. 104].

Именно этот подход составил основу новой Конституции Республики Казахстан, положения которой формировались при непосредственном участии Ассамблеи народа Казахстана. Показательно, что первыми словами Основного Закона Независимого Казахстана стали слова: «Мы народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой» [4, с. 14].

За период с марта 1995 года, когда Ассамблея оформилась в качестве консультативно-совещательного органа до момента обретения Ассамблеей в 2007 году нового, более высокого статуса,

зафиксированного в Основном Законе Республики, был пройден очень непростой путь, на котором были опробованы самые разные механизмы взаимодействия как в рамках единой государственной стратегии, так и в контексте общественных инициатив.

На седьмой сессии АНК в декабре 2000 года Президентом была поставлена задача формирования гражданской общности на основе казахстанского патриотизма. В своем докладе на этой сессии Нурсултан Назарбаев заявил: «Мы создали Казахстан, теперь задача – создать казахстанцев» [1, с. 49].

Эта задача стала одним из ключевых направлений Стратегии АНК, принятой по итогам IX сессии Ассамблеи народа Казахстана в 2000 году. Основной целью Стратегии АНК было объявлено повышение роли Ассамблеи народа Казахстана в реализации задач Стратегии «Казахстан-2030», укреплении стабильности и согласия в обществе и процессе формирования казахстанского народа, его сильной государственности, открытого гражданского общества [3, с. 71].

В 2008 году в результате Конституционной реформы АНК получила право избирать депутатов Мажлиса Парламента РК. Тогда же был издан Закон «Об Ассамблее народа Казахстана», который формировал нормативно-правовые инструменты обеспечения деятельности этого органа и обозначил политическое признание и роль АНК в деле укрепления мира и согласия в республике. Сегодня АНК является полноправным субъектом политической системы страны.

В целом, анализ деятельности АНК выявил ряд тенденций в политической жизни, на которые оказала и оказывает влияние деятельность Ассамблеи.

Во-первых, речь идет о сохранении высокого уровня этнического самосознания среди всех национальных групп. После дезинтеграции СССР, как и во всех бывших республиках, в Казахстане получили развитие национальные движения, которые акцентировали внимание на ущербе, причиненном культурному развитию этносов в советское время, и призывали к возрождению утраченных традиций. Негласный контроль над этим процессом был передан Ассамблее народа Казахстана и национально-культурным центрам.

Основной целью этих структур стало предоставление всем этническим группам равных возможностей для сохранения и развития их культурно-языковой целостности. Данные меры помимо прочего были призваны способствовать формированию высокого уровня лояльности к существующему государственному устройству. Однако обратной стороной осуществления подобной политики стало

поддержание этнического самосознания и формирование своеобразной культурной дистанции между этническими сообществами.

В мае 2010 года был сделан важный шаг в направлении формирования единой казахстанской нации как гражданской общности – принятие Доктрины национального единства «исходя из стремления к созданию равных возможностей и достойных условий жизни для всех граждан Казахстана, признания Всеобщей декларации прав человека, осознания ответственности за судьбу нации, созидания и укрепления национальной государственности на исконной казахской земле и других основополагающих принципов, изложенных в Декларации о государственном суверенитете, Конституционном законе о государственной Независимости и в Конституции Республики Казахстан». Основной задачей этого документа является формирование условий, при которых представители всех этносов и народностей, проживающих в Казахстане, смогут преодолеть в своем сознании доминант идеи национальной принадлежности и ощутить себя представителями единого целого, которое можно определить, как казахстанская нация. При этом формирование общегражданской казахстанской идентичности не должно умалять значения национального самосознания и социокультурных ценностей казахов и других народов Казахстана.

Таким образом, на протяжении всех лет независимости нормативно-правовое обеспечение межэтнических и межконфессиональных отношений являлось важнейшим направлением национальной политики Республики Казахстан.

Государство создает вектор развития, выстраивает схему, механизмы его реализации, но каждодневная работа, взаимодействие на местах, решение текущих, ситуативных проблем, невозможно без участия институтов гражданского общества. И в этом смысле Ассамблея выступает в роли коммуникатора, который соединяет общество и власть в рамках важнейшего направления – проблемы межнациональных отношений.

В результате ощущение внутреннего равенства, отсутствие разделения на главную и второстепенную нации позволяют эффективно воспроизводить в Казахстане механизмы межконфессионального согласия, в том числе, на уровне семьи, поскольку молодежь проходит весь цикл воспитания в обстановке, когда абсолютно исключены проявления нетерпимости и ксенофобии, а, напротив, толерантное отношение к представителям других конфессий и этносов абсолютно естественно.

Но приверженность Казахстана идеям межэтнического и межконфессионального согласия находит отражение не только на внутристрановом уровне. Многие инициативы и предложения Астаны обращены к мировому сообществу. Ярким примером такого подхода является инициатива президента Казахстана о проведении Съезда лидеров мировых и традиционных религий, призванного развивать диалог между цивилизациями и конфессиями.

Казахстанская земля уже четырежды становилась местом проведения Съездов. Итоги состоявшихся съездов очень впечатляющи. Всего за несколько лет Съезд лидеров мировых и традиционных религий превратился в авторитетную диалоговую площадку для обсуждения глобальных проблем межконфессионального диалога.

Весьма показательным, что темой Съезда 2012 года была сформулирована как «Мир и согласие как выбор человечества». Действительно, современная ситуация в сфере глобальной политики и экономики диктует необходимость поиска более прочного фундамента устойчивого и стабильного развития, нежели только стратегии экономического успеха для избранных. Поэтому духовную миссию религии, роль религиозных лидеров в достижении устойчивого развития современной цивилизации трудно переоценить. И руководство Казахстана это очень чутко понимает и формирует очень актуальную повестку обсуждения.

Наверное, потому что перед нами стоят сходные вызовы и риски. Ибо для наших стран одинаково характерна полиэтническая структура общества, поликонфессиональность. Мы также ищем путь, который бы позволил гармонизировать отношения между различными этносами и конфессиями. Самое главное для нас в казахстанском опыте – понимание, что проблему сохранения межэтнического баланса невозможно решить только силами госучреждений, для этого необходим широкий общественный диалог, активное использование механизмов гражданского общества.

Поэтому инструменты государственной политики Казахстана в сфере межэтнических отношений, среди которых важнейшее место занимает АНК, должно восприниматься уже не как уникальное, а как универсальное начало, руководство к действию, как позитивный опыт для решения не только внутристрановых, но и глобальных задач. Этот опыт, безусловно, может быть учтен или даже адаптирован в других государствах постсоветского пространства.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 За мир и согласие в нашем общем доме. Выступление Назарбаева Н.А. на I сессии Ассамблеи народов Казахстана. 24 марта 1995 г.// Политика мира и согласия. – Астана : Елорда, 2007. – С. 283.
- 2 Калетаев Д. Казахстан – страна, устремленная в будущее. Фактор национального лидера. – Астана, 2009. – С. 43.
- 3 Доклад Президента РК Н.А. Назарбаева на 3 сессии Ассамблеи народов Казахстана. Общественное согласие — основа демократического развития Казахстана. Алматы, 29 апреля 1996 года. www.akorda.kz. [Электронный ресурс] URL: www.akorda.kz (дата обращения 12.12.2012)
- 4 Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2011. – С. 24.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

БЕЙСЕНОВА Ә. С.

ғ.ғ.д. профессор, ҚРҰҒА-ның академигі, жетекші, География және экологиядан ғылыми-әдістемелік орталығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

НУРБАЕВА Р. К.

магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Тарихи атаулар – халық тарихы, қоғам өмірімен біте қайнасып, ғасырлардан ғасырларға ұласып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, кейінгі буындарға мирас боп отырған мәдени мұра, өшпес шежіре, халықтың шынар ой, ұшқыр қиял, данышпандық зердесі мен ұлттық мінез-кұлқы, біршама болмысының көрінісі. Табиғи нысандарға және құбылыстарға ат қою (номинация) үрдісін адам (халық) ізденісінің, тәжірибесінің тілдік көрінісі ретінде қарастыруға болады [1].

Әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу сыры бар. Мәдениеті мен ғылымы кемелденген өркениетті халықтар көне тарихының сыр сипатын ашуға, оны танып білуге септігін тигізер құнды мұралардың ешбірін назардан тыс қалдырмай, мейлінше құнттап, зерделей зерттеп, ғылыми елегінен өткізіп отырады.

Оңғар шапқыншылығы кезінде болған ұрыстарды айқындайтын «Қалмаққырылған», «Шұршітқырған», «Жалаулы», «Найза» топонимдерін басқа осы шайқастарда ерлік көрсеткен Орта жүздің айбынды батырлары атымен аталатын орографиялық (жер бедерін

сипаттайтын атаулар) және гидрографиялық (су нысандарының атаулары) нысандар Ертіс-Баянаула өңірінде көптеп кездеседі [2].

Жоңғарлармен шайқастарда Ертіс өңірінде қыпшақтың Қошқарбай, Түгел, Мойнақ, Жазы, Лепес, Өтел, Қожаберген, Байсары және т.б. батырлардың аттары шыққан [3].

Баянауылдан оңтүстік-шығысқа қарай 95 шақырым жерде Ақшимаң ауылының маңында Олжабай батырдың әскері жоңғарларды қоршауға алып, оларды қыра бастайды. Сол кезден бері бұл жер «Қалмаққырылған» деп аталады, яғни қалмақтар қырылған жер деп түсіну керек [4].

Екібастұз ауданындағы «Қарасу» кеңшарының аумағында Бөгенбай тауы (486 м) бар. Батыр бұл жерді өз әскерін жинау үшін тандапты [3].

Жалаулы – Ақтоғай мен Ертіс аудандары арасындағы суы ащы көл. Ауданы 171 шаршы шақырымды құрайды. Теңіз деңгейінен биіктігі 719 метр. Қыпшақтың Қошқарбай, Түгел, Жазы батырлары бастап жоңғар басқыншыларына қарсы соғысқанда, жеңіс жалауы осы көлдің жағасында желбіреген деген аңыз бар.

Жазы-төбе – қазіргі Ертіс ауданы Сілеті кеңшарындағы Қызылағаш бөлімшесінің шығыс жағында 6-7 шақырым жердегі Жазы батыр жерленген төбенің аты. Қазақ даласына жоңғарлар қауып төндіргенде, Әбілхайыр ханның туының астына атақты Бөгембай батыр әскер жасақтарын жинаған болатын. Сол жасаққа қарапайым малшы болған Жазы батыр да қосылады. Аңыздарға қарағанда ол жүзге, тіпті мыңға жуық әскерді бастаған қолбасшы болатын. Осындай батырлардың ерлігінің арқасында шығар үш мыңға жуық әскері бар жоңғарлар артқа шегінуге мәжбүр болды. Бұл жеңіс Қара сиыр жерінде орын алған. Бірақ батыр бұл жеңісті өз көзімен көре алмады, өйткені соғыс алаңында қазаға ұшырады. Туған жері оңтүстік болса да, армандаған шұрайлы, сулы-нулы жерді іздеп, Сілеті көлінің маңына көшіп келген батыр сол аймақта жерленген. Бұл төбеден де жаугершілік кезінде қарауыл қарайтын болған.

Найза – қазіргі Тоқтау ауылына таяу жерде болған қазақ ауылының орны. Осы ауыл қоныстанған жерге атақты Абылайхан жасағымен келіп тоқтаған. Ол хан атанып кеткеннен кейін осы жерде шаншыланып найза қалып қойған деседі. Енді бір аңызға қарағанда, ханның алдын барлай шыққан сарбаздары жасақтың орналасуына осы жер лайық деп белгі ретінде найза қадап қойған деседі. Бұл ауыл да ашаршылықтың құрбаны болған [5].

«Абылайдың Сарыарқаны азат етуі», «Абылай ханның 40 батырымен Сарыарқаны қалмақ ханы Қалдан-Сереннен тартып алған уақиғасы», жыр. Хатқа түсірген Жаяу Мұса Байжанұлы. 1940 жылы оның қолжазбасынан баласы Салық көшірген. Он бір буынды кара өлеңмен, араб әрпімен жазылған. Қолжазба ҚР ҰҒА ОҒК-ның қолжазба қорында сақтаулы. Жырдың қысқаша мазмұны: Абылайды хан көтергеннен кейін ол Түркістанды билеп, Сыр бойын мекен етеді. Бұл – Сарыарқаны қалмақ ханы Қалдан-Сереннің алып қойған кезі еді. Енді сол жерді қайтармақ болып Абылай бастаған 40 батыр соғысқа даярланады. Қалмақтар мұны естіп Ереймен тауына көшеді. Қалданның «соғыспай Сарыарқаны тастап кетейік» дегеніне, баласы Шаршы батыр «соғыспай бермеймін» деп, өншең батырларын жинап алып бір тауда тосып жатады. Бұл жерге ішінде атақты Олжабай батыр бар 40 батырымен Абылай да келеді. Қалмақтардың «біз көппіз, сендер азындар, жеңе алмайсындар» дегеніне, Абылай «қайсысын барсындар?» деп сұрағанда Олжабай өз атын атап ұрандап жауға шабады, қырық батыр оған қосылады. Шаршы қорған салып, қалмақ әскеріне зор бекініс жасаған болып шығады. Қырық батырдың тобында Сары Баян, Малайсары, Олжабай, Қазыбек, Қуандық, Қарашолақ, Ақмұрза, Бөгенбай, Жасыбай батырлар болады. Олжабай жекпе-жекке шығып, қалмақ батырын өлтіреді. Одан кейін Олжабай жау ортасында жаяу қалған Малайсарыны аман алып қалады. Қырық батыр Ереймен тауын босатады. Бұл соғысты «Шүршіт қырылған» деп атайды, кейін Баянтауды да босатады. Қалмақтардың қашқан асуын «Жасыбай асуы» деп атайды. Қалмақтар да, қазақтар да бұл соғыста көп қырғынға ұшырайды. Сондықтан соғыс болған жердің атын «Қалмақ қырылған» атапты» деп жыр аяқталады [6].

Кең-байтақ, ұланғайыр жеріміздегі миллиондаған жер-су атауларында халық тарихының ізі, халықтың дүниеге көзқарасы, тіршілік қарекеті, тұрмыс-күй, шаруашылық кәсіптерінің көріністері, әдет-ғұрып, салт-сана, жөн-жобаның көрік бейнесі айқын зерленген. Қазіргі таңда Қазақстан азаматтарының өз халқының, мемлекетінің тарихын, өлке табиғатының ерекшеліктері мен мүмкіншіліктерін, экономикалық даму келешегін білуге деген қызығушылығы артып жатыр. Сол себепті мектепте туған өлке жайлы терең білім беру және туған өлкеге деген сүйіспеншілікті тәрбиелеудің маңызы арта түсуде. Демек, мектепте өлкетану жұмысын жетілдіру маңызды педагогикалық үдеріс болып табылады. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: «Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламалық мақаласында: «Орта,

техникалық және кәсіптік, жоғары оқу орындарында «Ақмеология, жеке және әлеуметтік табыс негіздері», «Қазақстан құқығы», «Өлкетану» сияқты міндетті оқу курстарын енгізу» жөнінде тапсырмалар берген болатын [7]. Олай болса, осынау қасиетті де құдыретті жеріміз тұтас бір шежіре – оның беті құпиясы ашылмаған кітап, ғаламат сырлы сөз. Бұл сөздердің бәрі де халықтың өзі таққан, аялап қойған атаулар. Бұл қат-қабат атаулардың баршасы тарихи ескерткіш, ғасырлық мұрамыз. Осынау тарихи жер-су атауларының тарихын өлкетану сияқты пәндерге енгізіп, бүгінгі өскелең ұрпаққа жеткізу бізін тікелей міндетіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Каймулдинова К. Қазақ топонимдерінің этно-экологиялық негіздері (оқу құралы). – Алматы : Ғылым, 2001. – 92 б.
- 2 Сапаров Қ.Т. Павлодар облысы топонимикалық кеңістігі (Қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). – Павлодар, ЭКО, ҒӨФ, 2007. – 308 б.
- 3 Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер. I бөлім. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2001. – 236 б.
- 4 Сапаров Қ.Т. Павлодар өңірі географиялық атауларының қалыптасу кезеңдері. «География және табиғат». Ғылыми-педагогикалық журнал. – №1, 2004. – 22 б.
- 5 Жаманбалинов М. Әйгілі аудан – Ертісім. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 1998. – 396 б.
- 6 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. – Алматы : Атамұра, 2006. – 355 б.
- 7 Назарбаев Н. А. «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда».

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МИРОВОГО РАЗВИТИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

БОЛАТОВА М. Б.
магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Интернационализация экономики
Третья НТР вызвала ускорение процесса вовлечения стран в международное разделение труда и обмена продукцией и информацией, что послужило основой для возникновения во

второй половине XX в. феномена «открытой экономики», или интернационализации экономики, на основе процесса интеграции.

Транснациональные и многонациональные компании

Уже в начале нашего столетия международные предприятия, которые вместе с применением электронно-вычислительной техники и современных средств связи во второй половине XX в. стали превращаться в многоотраслевые комплексы, действующие на принципах специализации и кооперации производства на мировом уровне. Эти объединения получили название транснациональных и многонациональных корпораций (ТНК и МНК) и стали в настоящее время главной движущей силой мирохозяйственных связей. Вкладывая капитал и создавая многочисленные филиалы за рубежом, ТНК (а ими являются практически все крупнейшие компании развитых стран) формируют разветвленную систему мирового производства, не признающую национальных границ и объединенную общими организационными, экономическими и технологическими отношениями. За счет оптимального размещения производства в разных странах, с учетом их сравнительных преимуществ (наличие источников сырья, квалифицированной рабочей силы, технического уровня производства и т.д.) ТНК достигают более высокой экономической эффективности. Они разрушают границы между национальными рынками товаров, капиталов и рабочей силы посредством формирования прямых производственно-технических и экономических связей между предприятиями в различных странах, вызывая эффект Интернационализации экономики. В настоящее время данный процесс проявляется, в частности, через развитие новых форм сотрудничества между собственно ТНК. Так, получили достаточно широкое распространение так называемые стратегические соглашения, на основе которых объединяются финансовые и технологические ресурсы ТНК для достижения результатов, недоступных каждой из них в отдельности.

Развитие международных предприятий и объединений в условиях НТР второй половины XX в. наряду с небывалым расширением мировых рынков товаров, капиталов, рабочей силы способствовало формированию рынков информации («ноу-хау», патенты, лицензии) и научно-технических услуг (инжиниринг, лизинг).

Процессы интеграции в Западной Европе

Еще одной формой интернационализации, получившей особенное развитие в последние десятилетия, является межгосударственная интеграция национальных хозяйств. В основе этого явления лежит

стремление к достижению большей эффективности национальных хозяйств за счет стимулирования процессов специализации и кооперирования в рамках региональных союзов, развития сотрудничества между странами-участницами в области производства, торговли, валютных отношений и других сферах.

Наиболее развитой формой международной интеграции является Европейский Союз. Решение о его создании в форме Европейского экономического сообщества (ЕЭС) было принято Бельгией, Италией, Люксембургом, Нидерландами, ФРГ и Францией в 1957 г. Позднее в ЕЭС вошли Великобритания, Ирландия, Дания (1974), Греция (1984), Испания, Португалия (1986), Австрия, Финляндия, Швеция (1995). Главной целью объединения декларировалось создание единого рынка товаров, услуг, рабочей силы стран-участниц путем достижения «четырёх свобод»: свободы передвижения товаров, капиталов, услуг и рабочей силы между странами сообщества. С 1993 г. ЕЭС называется Европейским Союзом.

За исторически короткий срок ЕЭС превратилось в один из главных экономических центров мирового хозяйства. Сегодня на его долю приходится 1/3 мирового товарооборота стран с рыночной экономикой, а совокупный экспорт превосходит экспорт США в 3,6 раза, Японии – в 3,8 раза. ЕЭС также превзошел показатели США по объему промышленного производства и располагает сегодня половиной мировых валютных резервов.

Столь динамичное развитие государств общего рынка обусловлено во многом опасением европейских стран превратиться в своего рода «технологическую периферию» США и Японии в условиях НТР. Поэтому страны Общего рынка объединили свои усилия в области научно-технического сотрудничества и внедрения результатов современных разработок в производство. Так, например, в рамках программы «Эврика» в 80-90 гг. осуществляется сотрудничество в области микропроцессорных разработок (программа «Евроробот»), систем связи (программа «Евроком»), биотехнологий (программа «Евробио»), создания новых материалов (программа «Евромат») и другие.

В 90-е годы интеграционные процессы в Европе получили дальнейшее развитие. С 1 января 1993 г. функционирует Единый внутренний рынок (ЕВР) Европейского Союза на основе отмены оставшихся до этого момента ограничений и барьеров для передвижения товаров, услуг, капиталов и граждан; введения единых стандартов на многие виды продукции. А с 1 ноября 1993 г. вступил в силу

Маастрихтский договор 12 стран ЕЭС, в соответствии с которым к концу 90-х гг. Европейский союз должен превратиться в валютный, экономический и политический Союз с едиными: внешней политикой, гражданством и валютой. Маастрихтский договор является одним из крупнейших политических и правовых актов в 40-летней истории европейской интеграции, открывающим ее новый этап.

Успехи ЕЭС являются притягательной силой для интеграции в это объединение других стран. По существующим критериям страны, вступающие в ЕЭС, должны быть, во-первых, европейскими, демократическими и уважать права человека, во-вторых, иметь функционирующую рыночную экономику, а также принять законодательство ЕЭС и, в-третьих, осуществлять единую внешнюю политику Сообщества, в том числе в вопросах безопасности.

Интеграция стран ЕЭС с другими европейскими странами осуществляется в рамках Европейской Ассоциации свободной торговли (ЕАСТ), созданной в 1960 г. Соглашение между ЕС и ЕАСТ (1992 г.) об образовании Европейского экономического пространства (ЕЭП) должно по замыслу подписавших его сторон способствовать постепенной адаптации участников ЕАСТ к условиям будущего сотрудничества в рамках ЕЭС.

Европейский союз и страны Восточной Европы

С начала 90-х гг. Сообщество изменило политику в отношении бывших социалистических стран Восточной Европы. Соглашения, заключенные с Польшей, Венгрией и Чехословакией (1991), Болгарией и Румынией (1992 г.), предусматривают: создание зон свободной торговли промышленными товарами, ослабление ограничений для движения услуг, капиталов и с несколькими ограничениями – граждан, расширение сотрудничества в политической и культурной областях, включение интеграционного законодательства ЕС в национальное право восточноевропейских стран. Реализация соглашений рассчитана на период до 2001-2003 гг. в зависимости от особенностей той или иной страны. Участие в ЕЭП должно оказать помощь названным странам в проведении глубоких рыночных преобразований, преодолении существующего разрыва в уровне хозяйственного развития со странами Западной Европы.

Процессы интеграции стран Северной Америки

В 80-е г. тенденции к интеграции отчетливо наметились в отношениях государств Северной Америки США, Канады и Мексики. В 1989 г. США заключили Соглашение с Канадой о зоне свободной торговли, положив начало интеграции. А уже в следующем,

1990 г., президент Дж. Буш (род. 1924) в ответ на углубление западноевропейского альянса выдвинул доктрину, предусматривающую создание режима зоны свободной торговли на территории от Аляски до Огненной Земли. В результате в феврале 1991 г. к Соглашению США и Канады присоединилась Мексика. Подписанное трехстороннее Соглашение предусматривает: ликвидацию всех таможенных пошлин к 2010 г.; поэтапное упразднение значительного числа нетарифных барьеров в торговле товарами и услугами; смягчение режима для североамериканских капиталовложений в Мексике; либерализацию условий для деятельности американских и канадских банков на финансовом рынке их южного партнера; урегулирование вопросов, связанных с правами на интеллектуальную собственность; создание трехсторонней арбитражной комиссии.

Несмотря на очевидные выгоды, которые получают на основе перечисленных статей США и Канада, по мнению подавляющего большинства аналитиков, наибольшую пользу из альянса все же извлекает Мексика. Действительно, в последние годы в этой стране происходят достаточно глубокие преобразования: ускоренная приватизация оказавшегося неэффективным государственного сектора, реформирование налоговой и финансовой систем, либерализация режима для иностранных инвестиций и т.п. В результате Мексике удалось привлечь значительные иностранные инвестиции, сократить огромный внешний долг, сбить гиперинфляцию, стабилизировать внутреннее положение. Уже в первом году действия Соглашения (1991) темпы экономического роста в Мексике составили 4 % (одни из самых высоких в Латинской Америке), бюджет был сведен с активным сальдо, а приток иностранных капиталов достиг 9,2 млрд. долларов, или в два раза превысил аналогичный показатель 1990 г. Правда, первоначально Мексика несколько утратила былой авторитет среди Южной и Центральной Америки, которые обвинили ее в ущемлении их интересов, на основе приоритетного использования Мексикой выгод от сотрудничества с двумя наиболее развитыми странами континента. Любопытно, что Мексике удалось растопить лед возникшего недоверия путем подписания соглашений о свободной торговле с Чили (1991), Гватемалой, Гондурасом, Сальвадором, Никарагуа, Коста-Рикой (1992), став по существу инициатором интеграции латиноамериканских стран и одновременно своеобразным мостом для вхождения их в возможный альянс с США и Канадой.

Интеграционные процессы в Азиатско-Тихоокеанском регионе

Аналогичные интеграционные процессы с 80-х г наблюдаются в Азиатско-Тихоокеанском регионе, центром и инициатором которых является Япония. В ноябре 1989 г. возникла Организация экономического сотрудничества азиатско-тихоокеанских государств (АПЭК). Кроме Японии в нее вошли Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур и Филиппины, а также Австралия, Гонконг, Китай и Новая Зеландия – всего 11 государств. Цели этого альянса – те же; создание зоны свободной торговли в течение 15 лет с одновременным развитием интеграции в других сферах сотрудничества.

Таким образом интеграция вовлекла в свою орбиту все развитые страны мира и большинство стран со средним уровнем развития. Интеграционные тенденции не обошли и сравнительно молодые, развивающиеся государства. К объединению их подталкивает необходимость защиты национальных интересов в основном на рынках сырья, продовольствия, энергетических ресурсов, рабочей силы и т. д. Примерами могут служить организации стран – экспортеров нефти (ОПЕК), железной руды (во главе с Индией), экспортеров меди (Заир, Замбия, Перу, Чили) и т.д.

Интеграция в других регионах

Возник ряд межгосударственных банков организаций взаимопомощи, различных экономических группировок стран Латинской Америки, Юго-Восточной Азии и Африки. Правда, в отличие от трех интеграционных гигантов данные объединения весьма непрочны и менее эффективны.

К сожалению, общемировой процесс интеграции слабо выражен среди стран, ранее входивших в СССР, которые за многолетнюю совместную историю, казалось бы, создали все условия для быстрой и главное плодотворной интеграции. Несмотря на, оформление экономического союза стран СНГ, реинтегральный процесс в настоящее время является скорее декларацией стран, подписавших Соглашение, находится на стадии подписанного протокола о намерениях, нежели обретает плоть. Однако это объясняется в большей мере внутри- и внешнеполитическими, идеологическими причинами, нежели экономическими соображениями. Именно это дает известный оптимизм в оценке перспектив евроазиатского интеграционного процесса, в котором Россия должна сыграть ведущую роль.

Три мировых центра капитализма

Интеграция как ведущая тенденция мирового развития сопровождается острой конкурентной борьбой между тремя

главными центрами мирового хозяйства (США, Западная Европа и Япония), которые оформились во второй половине XX века. В свою очередь, усиливающаяся конкуренция в известной мере стимулирует процесс интеграции внутри трех центров, постоянно подталкивая их к расширению орбиты своего действия.

США

В конкурентной борьбе за рынки и сферы влияния каждый из трех основных центров опирается на преимущества своего положения в масштабе мирового хозяйства. Так, США располагают мощнейшим производственным и научно-техническим потенциалом, емким внутренним рынком, многими природными ресурсами, занимают весьма удобное геополитическое пространство, имеют огромные зарубежные капиталовложения. Следует особо учесть мощь американских ТНК, на базе которых действует «вторая экономика» за пределами страны, а также их превосходство в военной области.

Западная Европа

Западноевропейский центр использует широко развитые внутри региональные связи, тесное переплетение взаимодополняющих структур, лидирующее положение в сфере интернационализации производства и капитала. Кроме того, страны Западной Европы интенсивно используют давние связи со своими бывшими колониями в Африке, Средиземноморье, Тихоокеанском и Карибском бассейнах.

Япония

Третий центр – Япония, не располагая многими факторами своих конкурентов, делает упор на эффективном применении передовой иностранной технологии, а в последнее время в большей степени отечественной технологии; на рациональном использовании импортируемых ресурсов. Особое внимание уделяется проблеме приспособляемости, адаптационное™ экономики страны к современным требованиям, ее мобильности; концентрации научно-технических сил в сфере наукоемких производств, росту производительности труда, снижению издержек, дизайну.

Динамика соотношения трех мировых центров капитализма

До конца 60-х годов США обеспечивали себе экономическое, финансовое и технологическое превосходство над остальными двумя центрами. Однако в течение 60-80-х годов их монопольное положение по многим позициям было утрачено или поколеблено. Например, в настоящее время Япония вышла на второе место в мире по общему объему производства, сравнявшись с США по размерам экспорта; по душевому производству Япония в 1988 г. обогнала США. За двадцать

пять лет доля США в совокупном валовом продукте развитых стран сократилась с 53 % (в 1960 г.) до 41 % (в середине 80-х гг.), в то время как доля Западной Европы выросла соответственно с 35 % до 36 %, а Японии – с 5 до 15 % и т.д. Более медленно по сравнению с Японией и Европой в США происходит рост производительности труда, они уступают былые высоты в области фундаментальных исследований НИОКР. Усиливается давление на США и в области экспорта капиталов, особенно со стороны Японии.

Известное перераспределение позиций между тремя мировыми центрами является отражением важной особенности современного экономического развития, конкурентной борьбы на мировом рынке. Ни одна страна сегодня не в состоянии обеспечить свое полное превосходство практически по всем позициям, как это было, скажем, в XVIII, XIX вв. на примере Англии. Занять лидирующие позиции в условиях неизмеримо углубившегося процесса международного разделения труда можно лишь в некоторых сферах мировой экономики, что и подтверждают результаты соперничества США, Западной Европы и Японии.

Глобальные проблемы современности

Во второй половине XX столетия современная цивилизация, достигнув немалых высот в различных сферах общественной жизни – науке, технике, культуре – столкнулась лицом к лицу, казалось бы, неразрешимыми глобальными проблемами. Их круг достаточно хорошо известен сегодня. Это военно-политические, ресурсно-экономические, демографические, мирохозяйственные проблемы, которые проявляются, в частности, через кризисы в области здравоохранения, образования, культуры, растущую преступность.

Ученые-футурологи не едины во взгляде на перспективу современной цивилизации, на ее способность решить угрожающие ей противоречия. Опираясь на исторический опыт, часть из них справедливо полагает, что возможен вариант гибели современной цивилизации. В качестве основы для столь пессимистического прогноза приводятся многочисленные примеры бесследно исчезнувших цивилизаций прошлого.

Однако есть и несколько иная точка зрения на природу современного кризиса цивилизации. По мнению ее сторонников, глобальный кризис современной цивилизации носит планетарный, а не локальный характер, как это было в прошлом. Следовательно, гибель угрожает не какой-то части современной культуры, а человечеству в целом; не той или иной форме социальной организации (капитализму, социализму и т.п.),

а всеобщим условиям родового существования человека. Поэтому проблема, стоящая перед человечеством, заключается в возможности изменения им своей социально-культурной формы, находящейся в явно кризисном состоянии, при сохранении всеобщих условий бытия. В силу этого неизбежно противостояние всего человечества глобальной катастрофе, ибо всеобщая опасность роднит, объединяет всех, что вселяет известный оптимизм. Однако для этого необходимо уяснить всем, что глобальные проблемы, во-первых, не могут быть разрешены для какой-либо отдельной страны или части стран (например, проблема обеспечения ресурсами), ибо все глобальные проблемы тесно связаны друг с другом. Так, скажем, превращение развивающихся стран в источник сырья для развитых государств обрекает население первых на нищенское, полуголодное существование, что ведет к нестабильности, усилению военной конфронтации и в результате – росту угрозы войны и даже возможного применения средств массового уничтожения людей.

Угроза термоядерной войны

Среди глобальных проблем наиболее важной остается задача предотвращения мировой термоядерной войны. Несмотря на серьезные достижения последних двух десятилетий в области ослабления блокового, военно-политического противостояния в мире, военно-политическая конфронтация остается серьезнейшим фактором, влияющим на развитие глобального кризиса. Сама по себе конфронтация существенно сдерживает интеграционные тенденции, мешает осознанию глобальности кризисных явлений. Не говоря уж о том, что в результате ее отвлекаются колоссальные ресурсы, которые могли бы быть направлены на устранение голода и недоедания, на экологические программы и т.д. Кроме того, накопленные арсеналы вооружений способны по-своему (например, в результате какого-либо природного катаклизма и т.п.) окончательно решить проблему существования человечества в целом. Осознание опасности и бесперспективности дальнейшего военно-политического противостояния распространяется в мире, хотя скорость этого движения вызывает обоснованные опасения.

Ресурсное истощение планеты и экология

Не менее важным фактором глобального кризиса является процесс ресурсного истощения планеты. К концу XX столетия человечество столкнулось с энергетическим, продовольственным кризисом, тенденцией резкого сокращения запасов, не возобновляемых и нарастающей непригодностью и даже опасностью для жизни возобновляемых ресурсов. Безусловно, ресурсный кризис нельзя рассматривать вне связи с проблемами экологии и демографии. Было

бы неверно утверждать, что в мире нет осознания угрозы ресурсной и экономической катастроф. Научные круги, общественность способствует принятию различных нормативных актов, достаточно широких национальных и межнациональных программ в области защиты окружающей среды и рационального использования природных ресурсов. Однако в целом проблема едва ли разрешима с помощью этих мероприятий. Ее кардинальное решение не может состояться в рамках индустриальной цивилизации, человечеству необходим переход к новым нормам поведения, ценностным ориентирам в рамках нового постиндустриального общества.

Демографический фактор

Демографический фактор глобального кризиса наиболее ярко проявляется в странах Третьего мира. Освободившись от колониальной зависимости, через три-четыре десятилетия свободного развития население большинства этих стран оказалось перед лицом нищеты, голода и эпидемий. Наиболее рельефно страдания огромной части человечества выглядят на фоне успехов НТР в передовых странах. Плачевное состояние стран Третьего мира обусловлено не только историческими особенностями их развития, но и исключительно высокими темпами роста населения. Так, за последние 30 лет численность населения экономически развитых 39 стран увеличилась всего на 43 %, в то время как население развивающихся 170 государств – в 2,2 раза. Демографы прогнозируют в недалеком будущем демографическую стабилизацию и даже депопуляцию в развитых странах, темпы роста населения в странах Третьего мира будут чрезвычайно высокими, а, следовательно, будут усугубляться проблемы занятости, бедности, нищеты, голода и т.п.

Чрезвычайно опасным является то, что страны Третьего мира становятся очагом нестабильности для всего мира. Не решив их проблемы, невозможно успешно решать и остальные глобальные противоречия.

Для решения проблем стран Третьего мира зачастую предлагается западный рецепт. Одним из аргументов является пример немногочисленных преуспевающих бывших колониальных стран, идущих по пути развития рыночных отношений, демократических форм общественного устройства и т.п. Однако нельзя забывать, что глобальные проблемы, с которыми столкнулось человечество в XX в., порождены техногенной западной цивилизацией, западными ориентирами деятельности и представлениями о ценностях бытия. Это формулирует еще одну немаловажную глобальную проблему

– своевременного предвидения и предотвращения отрицательных последствий самой научно-технической революции.

Ведущей тенденцией мирового экономического развития в период после Второй мировой войны стала интернационализация производства, которая осуществляется как на частно хозяйственном (международные монополии), так и на межгосударственном уровне (интеграционные процессы).

Процессы интеграции раньше всего возникли в Западной Европе, где достигли наиболее развитой формы. В настоящее время они отчетливо наметились в других регионах и на континентах Планеты.

В конце XX в. ведущую роль в мировом хозяйстве играют три главных центра – США, Западная Европа, Япония, где по темпам развития США несколько отстают, что вызывает острую конкуренцию этих лидеров.

Завершая XX столетие, современная цивилизация, достигнувшая высот в различных сферах общественной жизни, науке, технике, культуре, оказалась перед лицом глобальных проблем, для решения которых необходим переход к новым формам социальной жизни и формированию общечеловеческой цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кучкина В. А. Курс отечественной истории IX-XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе, учеб. пособие для студ. вузов, под ред. Олыштынского Л.И. – М.: 2002. – 544 с.

2 Кучкина В. А. Л.И. Курс отечественной истории IX-XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе, учеб. пособие для студ. вузов – 2 изд., под ред. Олыштынского – М.: 2004. – 250 с.

3 Владислав Сироткин. Современные тенденции и проблемы экономического развития. учеб. пособие для студ. вузов – 2 изд., М.: 2009 – 384 с.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

ГАБДУЛИНА Г. Д.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

МАМЫТОВА С. Н.

т.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Президент Н. Назарбаевтың еуразиялық идеясы және оның дамуы 1 Еуразиялық идеяның шығуы кезеңдері: классикалық еуразияшылдық, қазақстандық еуразияшылдық; 2 Еуразиялық идеядан Еуразиялық Одаққа: еуразияшылдық, даму кадамдары; 3 Ұлт Лидері Н.Ә.Назарбаевтың Еуразиялық интеграциядағы рөлі; 4 Еуразиялық Одақтың жаһандану әлемінде алатын стратегиялық орны Әлемнің жаһандану үдерісінде Еуразиялық тұтастықтың қажеттігі, осы кеңістікте интеграциялық үрдістердің өмірлік маңыздылығы, ортақ бірлестіктің қағидаттары мен бағдарламасы туралы идеяны мемлекет президенті Нұрсұлтан Назарбаев тұңғыш рет 1994 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінде мәлімдеген еді. Сол сәттен бері, өз дамуын алған бұл еуразияшылдық идея түрлі идеологтар, саясаткерлер, сарапшылар тарапынан қолдау тауып, қазір өмірге белсене еніп келеді. Әрине, мұндай озық идея «қайдан пайда болды, «еуразияшылдық ағымның» шығуы, даму тарихы қайда жатыр?», осы мәселеге алдымен, тоқталған жөн. Жалпы, кез келген серпінді идеяның шығу тегін тарихи тұрғыдан қарастырсақ, өзінің даму кезеңдерін қамтиды. Еуразияшылдық идея алғаш рет XX ғасырдың бірінші жартысында Еуропада қуғында жүрген орыс эмигранттарының арасында туған екен. Бұл дегеніміз, бұрынғы ақыл-ойдағы идеологиялық құндылықтардың өзгеріп, жаңа көзқарастың пайда болуымен байланысты туған ерекше идеялардың бірі болды деген сөз. 1921 жылы Еуропада жарық көрген орыстың еуразияшыл философтарының осы бағыттағы пікірлерін жинақтаған «Шығысқа шығу» атты еңбектің алғы сөзінде «Бұл мақалалар дүниетанудың апатты өзгерісі кезеңінде туған дүниелер. Болған және алдағы уақытта болатын өзгерістерден біз саяси, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстарды ғана емес, дүниетану көзқарасында да терең өзгерістер болатынын болжап отырмыз», делінген [1, 238 б.].

Демек, мұнда еуразияшылдық идеясының екі кезеңі бар. Біріншісі, 1920-жылдары Н. С. Трубецкой, П. Н. Савицкий, Г. В. Вернадский дамытқан философиялық ой-пікірлер жүйесі болса, екінші кезеңін – 1990 жылдары Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың еуразияшылдық доктринасын теориядан шынайы болмысқа ұластыруға талпынған ерік-жігерімен байланыстыруға болады. Олай

болса, ресейлік «ескі еуразияшылдық» пен қазақстандық «жаңа еуразияшылдықтың» айырмашылығын ажыратып алайық. Біріншіден, еуразияшылдық Ресей үшін тарихи тұжырымдама болып қалды. Ал Қазақстан үшін өмірлік қажеттілік. Екіншіден, ресейлік еуразияшылдық Батысқа қарсы тұрушылықпен ерекшеленді. Ал қазақстандық еуразияшылдық Батыстан алыстауға емес, керісінше, мемлекетаралық деңгейде неғұрлым терең қарым-қатынас орнатуға зор мән беріледі. Қазақстанның 2008 жылы қабылдаған «Еуропаға жол» бағдарламасы осының айғағы болып табылады. Үшіншіден, Н. Ә. Назарбаевтың еуразиялық доктринасы кең ауқымдағы халықаралық және өркениетаралық байланыстар әдісі, ашық түрдегі өркениеттік карта болып табылады. Ендеше, Көшбасшымыздың Еуразиялық идеясын неоеуразияшылдық емес, жаңа қазақстандық еуразияшылдық деп атауымызға әбден негіз бар. Еуразиялық одақ идеясының тарихи, этно-мәдени және әлеуметтік-экономикалық алғышарттары бар. Белгілі тарихшы Лев Гумилев атап өткендей: «ішкі Еуразия халқы славян-тұрандық қауымдастығымен көзге түседі, яғни қауымдастық жай этникалық қана емес, суперэтностық мәнге ие» орасан зор кеңістік болып табылады. Онда батыс еуропалық, славяндық, түркілік этномәдени құндылықтарды топтастырған әр алуандылық байқалады.

Нұрсұлтан Әбішұлы философ болмаса да, өзінің сезімтал қасиетімен осы идеяның өміршендігіне көзі жеткендігін көрсетеді. Сондықтан да ол осы идеяны іске асырудың артықшылығын көре білді және ол ақыл-ой жүйесінде ғана емес, нақты өмірде экономикалық интеграция түрінде қажеттілігін дәлелдеді. Сөйтіп, озық идеяны өмірде іске асыру бағытындағы жаңа көзқарастармен байытты. Біртұтас экономикалық шынжыр түрінде қалыптасқан кеңестік экономиканың қалпына келіп, қайта жұмыс істеуі мүмкін болмаған жағдайда жаңа интеграциялық құрылым қажеттілігі ауадай қажет еді. Осы құрылымды Президент еуразиялық қауымдастық болуы керек деп үлкен көрегендікпен атаған. Бірақ тәуелсіз ел атанған көптеген ТМД елдері лидерлерінің бұл идеяны қабылдауға саяси қарымы мен ерік-жігері жетпеді. Ал өзінің көрегенділігін танытқан Нұрсұлтан Назарбаев идеяның өміршендігін байқатты. Нұрсұлтан Әбішұлы философияда «еуразияшылдық ағым» деп аталған осы идеяны жақтаушылардың еңбегімен де жақсы таныс болса керек. Себебі, Ресей қол астындағы халықтардың тарихын орыс тарихының тар шенберінде ғана емес, жалпы еуразиялық өркениет ауқымында қарастыру қажеттігін ұсынған П. Савицкий, Г. Флоровский, Н. Трубецкой, Г. Вернадский және

басқалардың еңбегін жалғастырушы, «сонғы еуразияшыл» атанған Л. Н. Гумилевті ол жоғары бағалайтынын көруге болады. 30-шы жылдардың ортасында КСРО-да бұл ағым ғылыми айналыстан күшпен шығарылып, оны жақтаушылар айыпталғаны белгілі. Оларды ардақтау тұңғыш рет Қазақстанда ғана қолға алынды. Астанадағы Еуразия университетіне Л. Н. Гумилевтің есімінің берілуі де соның көрінісі деп білеміз. 2006 жылдың 26 мамырында Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де «Экономика біліміне инновация және ғылым арқылы» атты өзінің дәрісінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев былай деді: «Еуразиялық идея теория секілді өткен ғасырда туды. Бірақ, еуразиялық идея тәжірибе жүзінде осы ғасырда жүзеге асады. Еуразияшылдық – XX ғасырдың басты идеялардың бірі. Мұны өздеріңіз түсініп, көретін боласыздар. Еуразиялық идеяның Қазақстан инициативасы негізінде орындалған үш басты көрінісі – ЕурАзЭК, АӨСПК және ШЫҰ. және бұл үш ұйым мызғымас Орталық, Біріккен Еуразиялық Идеяның тәжірибелік келбеті» [2, 238-239 б.]. Еуразияның төрінде орналасқан Қазақстан қауіпсіздік және жоғарғы дәрежеде интеграция мақсатында жаңа көпполярлы әлемдік саяси жүйені құруда үлкен рөл атқарып келеді. Бұл жөнінде Елбасымыз былай дейді: «Қазақстан – орталық Азияда еуропалық және азиялық халықтардың тамыры ұштасатын айрықша мемлекет. Әр түрлі мәдениет пен дәстүр бізге Батыс пен Шығыстың үлкен жетістіктерін бойымызға сіңіруге мүмкіндік береді... біз, Қазақстан, еуропалық және азиялық аймақтық халықаралық ұйымдардың мүшесі бола отырып, өзіміздің геосаяси жағдайымызды ескеріп, қауіпсіздікті нығайту орталығы болуға дайынбыз» [3, 139 б.]. Батыс пен Шығысты жалғайтын көпір болатын Қазақстан Президенті 2008 жылы 17-ші ЕЫҚҰ Парламенттік ассамблеяның жылдық сессиясында мынадай көзқарас танытқан болатын: «Еуропа және Азия – шырмалаң көптеген тарихи, экономикалық байланысы бар біріккен субконтинент. Бар күш-жігерімізді үлестірмей, қазіргі жаһандық мәселелерге, қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмаймыз» [4, 100 б.]. Сондай-ақ, Елбасымыз алға тартқан идеяны бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып қолдауымыз керек. Идея жоғары деңгейде ғана болмай, халықтың қайнаған ортасын баурағанда ғана өміршең болады. Сол себепті, алдымен біз бұл идеяның өміршеңдігіне көз жеткізіп, идеяны іске асырып, дамытуда әрбір қазақстандық үлес қосуы тиіс. Еуразиялық одақты бұрынғы КСРО-ға қайта оралу емес, интеграциялық қайта жаңғыру деп түсінген жөн. Өйткені, Еуразиялық одаққа бастар жол – Кеден одағын қарастырсақ, қазіргі еларалық достық тікелей ақшаға байланысты. Бұл жерде қаржы белгілі бір саяси шешімге қатысты бөлінейін деп жатқан жоқ. Мұнда

тараптар келісімді түрде қаржы бөліп, дивидендтерін алып отырады. Қазақстан, Ресей, Беларусь – бәрі тең, дербес мемлекет болғандықтан, әр мемлекет өз мүддесіне қарай шешім қабылдайды. Бұл бір ғана елдің саяси идеясы емес. Мұндағы салық заңдары, кеден заңдары арқылы кәсіпкерлердің өздерін өте жайлы сезінуіне, өндірісін дамытуына, салығын лайықты түрде төлеуіне жағдай жасалады. Қазір осы қағида жүзеге асырылып жатыр. Бірақ, бұл Кеден одақта үлкен мәселе туғызатын Кеден кодексын айтуға болады. Сондықтан, кодексті қайта қарау керек секілді. Әзірге Кеден одағындағы іс-әрекеттер кеден саласындағы процедураларды жеңілдетуге бағытталмаған. Ендігі жерде сол түрлі заңдарды реформалау қажеттігі туындап отыр. Мәселен, еңбек құқығын жақындастыру керек. Бұл ретте айтарлықтай айырмашылықтарымыз бар. Салық жүйесінде де біркелкілік болғаны жөн. Әрине, қазір саяси еркіндік бар. Әр ел өз көзқарасын білдіру керек, білдіріп те жатыр. Сол себепті, осы мәселені терең ойланып, экономикалық тұрғыдан толық талдап, жасау қажет. Жалпы, жана Кедендік Одақ құрылғаннан бері, макроэкономикалық тиімділігін байқауға болады. Кедендік Одақ қатысушы-мемлекеттер үшін айтарлықтай, оң пайдасын беруде. Шетел инвестицияларын тарту, ұлттық ЖІӨ өсуі, өнімнің өзіндік құнын төмендету және басқа да көптеген шешуші көрсеткіштер бойынша оң динамиканың неғұрлым нақты цифрларын беріп жатыр. Үш мемлекеттің экономикалық субъектілерінің бірегейлендірілген кедендік тарифтер мен импорттық баж салықтарына бейімделу кезеңіне байланысты белгілі бір қиындықтар туындады. Ұлттық кедендік әкімшіліктер арасында жекелеген сәйкессіздіктер бар, олар Кеден одағы комиссиясының тәсілді жұмыстары арқылы жойылып келеді. Кеден одағы қазақстандық өндірісшілер үшін өткізу нарығының шекарасын Бресттен Владивостокқа дейін кеңейтті. 2011 жылы біздің экспорт Ресейге 60 пайызға, ал Беларусь мемлекетіне 2,3 еседен астамға өсті. Біртұтас кеден аумағы ішінде шетел валютасын алып жүруге қойылған шектеулер алынып тасталды. Бұл Ресей мен Беларусь мемлекетінің тауар өндірушілері үшін жасалды. Осылардың бәрі, байқағанымыздай, барлық қазақстандықтар, ресейліктер және беларусьтер үшін нақты тиімділіктер. Біздің елдеріміздің азаматтарының кедергісіз өтуі үшін бірлескен шекараларымыз мөлдір болып келеді. Қазақстанның, Ресейдің және Беларусьтің Кеден одағы – бүкіл ТМД кеңістігіндегі шынымен де ерікті және тең құқықты интеграцияның бірінші формасы. Бұл тарихта алғаш рет біздің елдеріміздің халықтарын өзара сыйластық, ұлттық болмысты сақтау және ортақ болашақтың бөлінбестігін түйсіну

негізінде жақындастырады. Кеден одағының біртіндеп Біртұтас экономикалық кеңістікке, ал уақыт өте келе, Еуразиялық экономикалық одаққа ауысуы біздің халықтарымыздың өркендеуі үшін қуатты ынталандырушы күшке айналып, біздің елдерімізді кең ауқымды әлемдегі жетекші позицияларға алып шығады. Еуразиялық идея теориядан шынайы практикалық кезеңге өту үдерісінде. Негізі, идея ұсынғаннан бері, Президенттің белсенді қатысуымен болған идеяның жүзеге аса бастауында бес қадамды ерекшелеуге болады: Бірінші қадам, 1994 жылы Мәскеуде ТМД қатысушыларына Еуразиялық одақ құру туралы бастама көтеруі; екінші қадам, 1995 жылы Қазақстан, Ресей, Беларусь президенттері Кедендік одақ құру туралы келісімге қол қоюы, кейінірек Қырғызстан мен Тәжікстанның қосылуы; үшінші қадам, 2000 жылы Бішкекте Кедендік одаққа кіретін Қазақстан, Ресей, Белоруссия, Қырғызстан, Тәжікстанның мемлекетаралық кеңесінде жаңа халықаралық ұйым – Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың құрылуы; төртінші қадам, 2002 жылы Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан президенттері Орталық азиялық ынтымақтастық ұйымын құру туралы келісімге қол қоюы; бесінші қадам, 2003 жылы Мәскеуде Қазақстан, Беларусь, Ресей, Украина президенттері бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы келісімге қол қоюы. Қазақстанның, Беларусьтің және Ресейдің Кеден одағы Еуразиялық экономикалық қауымдастықтан қисынды түрде өсіп шықты. Оның 2000 жылы бес ел – Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан пішінінде құрылуы еуразиялық интеграция тәжірибесіндегі бетбұрысты сәт болды. ЕурАзЭҚ шеңберінде интеграциялық үдерістің түрлі өлшемдері бойынша тетіктердің тармақталған құрылымы қалыптасты. Оның үстіне олар тек мемлекетаралық деңгейде ғана емес, сонымен бірге төменнен кәсіпкерлердің, ғылым, білім беру және мәдениет қайраткерлерінің, ҮЕҰ, жастардың бастамасы бойынша тағайындалады. Жаһандық қаржы-экономикалық дағдарысты ескергенде Еуразиялық даму банкі мен Дағдарысқа қарсы қор құру уақытылы атқарылған іс болды. Бүгінде ол ЕурАзЭҚ-тың бірқатар елдеріндегі нақты экономикалық жобаларды қаржыландыруға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен бірге жедел көмек, мысалы, әлемдік дағдарыс зардаптарын бастан өткерген Беларусь экономикасына, көмек беруге де жағдай жасады. Дегенмен, жоғарыдағы бес ірі құбылыстан бөлек, қазіргі таңда әртүрлі деңгейде, әскери жағынан ҰҚШҰ-ға, экономикалық тұрғыдан Кедендік Одақ (Қазақстан, Ресей, Беларусь), саяси мүдде жағынан ШЫҰ-ға, АӨСШК-ке интеграциялану үрдісі жүзеге асты.

Қазақстан Республикасының Президенті өзінің халық алдында сөйлеген сөздерінде, баспасөзде, жарияланған еңбектерінде осы мәселелерге айрықша тоқталып, алдымызда «Жас егеменді мемлекет», күшті президенттік республика нарықтық жаңа қатынастарды қалыптастыру, демократиялық құқықтық мемлекет құру мақсаты тұрғандығын, осының жолында қандай әрекеттерде жүзеге асыруымыз керектігін үнемі айшықтап айтып, түсіндіруде. Егер біздің дүниежүзілік қауымдастыққа бет бұрғанымыз, бел буып, сенімділікпен ұмтылғанымыз рас болса, экономикалық интеграцияға ұштаспай ешқандай да өркениетті мемлекет бола алмайтынымыз белгілі. Бұл жолмен дүние жүзінің жүздеген елдері өткен. Ал оның бергі жағында біздің ішкі ерекшеліктеріміз өзінше, әрі олар аз емес. Топтап жіктеп алғанның өзінде мемлекеттік меншіктілік монополиясынан құтылу, жекешелендіру саясатын ұлттың пайдасына жүргізу, ұлтаралық қатынастардың өзара келісім, түсіністік пен достық ниет дәрежесін сақтау тарихи ұлттық тіл, дәстүр, мәдениет жалпы рухани дамуға байланысты құқын қалпына келтіру, басқа ұлттардың тең құқықтығын сақтау сияқты кезек күттірмес міндеттер, өз мәселесімен алға шыға береді. Осының бәрін мұндай ұтымды жолмен шешу керек? Қандай саяси тиімді, әрі оны халық қалай түсініп, қалай қабылдайды? Аталмыш бағыттар өтпелі кезеңнің қилы-қилы ауыртпалықтарынан аман өте ме? деген мәселелер толғандырады. Аталмыш мәселелерді шешуде Елбасымыз Н. Назарбаевтың Еуразиялық Одақ құру идеясы өз көмегін тигізе алады деп айта аламыз. «Еуразиялық Одақ құру жөніндегі менің ұсыныс, пікірлерім ежелден қанаттас жатқан халықтардың береке бірлігін алда да сақтау мақсатынан туындаған еді» – дейді Елбасымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ольга Видова. Н. Назарбаев портрет человека и политика. – Алматы. «Білім», 1998. – 238 б.
- 2 Геннадий Толмачев. Елбасы. – Алматы, 2000. – 238-239 б.
- 3 Назарбаев Н. А. Евразийский. Союз: идея, практика, перспективы. – Москва, 1994. – 139 б.
- 4 Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы : «Атамұра» 1996. – 100 б.
- 5 Геннадий Толмачев. Елбасы. – Алматы, 2000. – 234 б.

ҰЛТ КӨСЕМІ – ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

ДЖАМАЛБАЕВА Қ. С.
тарих пәнінің мұғалімі, № 2 ЖОББМ, Ақсу қ.

Әлихан Нұрмұхамедұлы (05.03.1866/1870) жылы бұрынғы Семей облысындағы Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысында (қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданында) дүниеге келген. Ұлт көсемі шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымынан. Әкесі Әлиханды тоғыз жасында молдаға оқуға бергенімен, зерделі бала молдадан гөрі мектепте білім алуды жөн көріп, үш кластық мектепке өз еркімен ауысып алады. Бұдан кейін ол Қарқаралы қаласының үш жылдық училищесіне түсіп, оны үздік бітіріп шығады. Оны да жақсы бітіріп, жиырма жасында Дала генерал губернатор кеңсесінің ұсыныс хаты мен қауымдастығының 200 сом стипендиясын алып, Ресейдің астанасы Санкт Петербургке барып, Орман шаруашылығы институтына түседі. Сабағымен қатар, саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа үйірмелердің жұмысына араласып, студенттік толқуларға қатысады. Қараңғылықтан көзі ашылмаған халқына білім мен мәдениеттің қажеттілігін елі мен жері үшін қабырғасы қайысқан, кеудесінде сәулесі бар азамат жастайынан ұққан [1, 18 б.].

Екі қолын бос қоймай, оқуды бітіре салысымен Омбыға келіп, қаланың саяси-әлеуметтік, қоғамдық жұмыстарына белсенді араласады. «Народная свобода» партиясының қатарына өтіп, қазақ зиялылары арасында партияның шағын тобын құрады. Ол өзін осы шақтан бастап саяси тұлға ретінде қалыптастырады. Ұлт көсемінің алғашқы баспалдағы осылай басталады.

Жалпы, Әлихан Нұрмұхамедұлының негізгі бес ұстанымы болған. Оның өзі жеке басына қатысты емес, ел мен жерге қатысты ұстаным еді. Оны жазушы, тарихшы Тұрсын Жұртбай былай деп баяндайды:

1-ұстаным. Алаш ұлттық демократиялық мемлекет болуы тиіс. Ол үшін ең алдымен «жер, жер және жер» болуы керек. Жерсіз Отан жоқ. Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша, қазақтың байырғы жерін қашан қазақтың өзі ғылым мен техникаға сүйеніп, толық игермейінше, жер жекеменшікке, қоныс аударушыларға берілмеуі керек.

2-ұстанымы. Алаш жерінің астындағы, үстіндегі, көгіндегі барлық байлық қазақтың өзіне қызмет етуі тиіс. «Бөкейхановтың сөзімен айтсақ, «қазақтың әрбір тасы қазақтың өңіріне түйме болып тағылуы тиіс».

3-ұстанымы. Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне

тоқыма болып киілуі керек. Яғни, мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуі тиіс болған.

4-ұстанымы. Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі, діні, менталитеті өзге ұлттарға қарағанда үстем болуы керек. Бұл идеологиялық ұстаным болатын.

5-ұстанымы. Ғылымға, соның ішінде тәуелсіз ғылымға, ұлттық дәстүрге негізделген, заңға сүйене отырып, Жапония үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құрылуы керек еді. Алаш қайраткерлерінің бұл ұстанымының дұрыстығына самурайлық дәстүрге негізделген жапон ұлтының бар-жоғы 20 жылдың ішінде біртұтас империяға айналып шыға келуі дәлел болса керек. Осы ұстанымы негізінде дербес мемлекет құруды көздеген Әлихан Бөкейханов қазақ тарихындағы тұңғыш саяси ұйым Алаш партиясын ұйымдастырады [2, 6 б.].

Артынша, 1917 жылы желтоқсан айында бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш автономиясын жарияланып, Әлихан Бөкейханов сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы (президенті) болып сайланады. Бірақ 1 сәуір 1918 жылы Орталық Кеңес үкіметі бұл хабармен құлақтандырылса да, Алашорда мемлекетінің қойған талап-тілектерін толықтай мойындамайды. Дегенмен де РКФСР-дің ұлт істері жөніндегі комиссариатының құрамында қазақ бөлімі құрылады [3, 4 б.].

Осындағы жарияланған «Алаш» деген сөздің мағынасын «Түрік баласы» (лақап ат) 1913 жылы «Қазақ» газетінде: «Жошы ханды халық «Алаш» деп атап кетті. Бұл «Алаштың – алаш жұртының басшысы» екенін білдіреді» делінген [4, 115 б.].

Әлихан Бөкейханов руға, жүзге бөлінуге жаны қас. Адамның әлеуметтік жағдайына немесе біліміне қарай қарым-қатынас жасамаған. Халықты біртұтастай көруге тырысқан. Ол Қазақстанда демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалаған тұлға десек артық болмас. Алашорда әскері Қазақтың соңғы ханы Кенесары хан бұл дүниеден қайтқаннан кейін, қазақ әскері бытырап, жасақ болудан қалған еді. Тек әр жерде Ресей билігіне қарсы шыққан кішігірім күш болмаса, әскери құрып, қару ұстауға қақы жоқ болатын. Осындай алмағайып заманда ұлттың қорғаушысы қара күш емес, оқыған, білімді азаматтар еді. Әлихан Бөкейхан бастаған бір топ зиялылар қазақ балаларының әскер қатарына алдырудың түрлі амал-шарғыларын қарастырған.

Аумалы-төкпелі заманда дүниеге келген Алашорда үкіметінің бір тірегі әскери күші болатын. 1917 жылы 5-13 желтоқсанда ІІ жалпықазақ құрылтайы өтетіндігін жарты айдан астам уақыт бұрын «Қазақ» газеті арқылы қазақтың игі жақсыларына хабарландыру айтылған. Жеделхат түрінде берілген үндеуде Ресейдің саяси тұрақсыздық жағдайында

қазақтың елдігі мен жерін қорғау үшін «қазақ милициясын құру» (әскерін) және тағы басқа өзекті мәселелер қаралатыны айтылды. Дәл осы жиында Алаш автономиясы және Алашорда ұлт кеңесі құрылды. Бірақ, ұлт зиялылар Ресейдегі саяси ахуалға байланысты автономияны ресми түрде бір айдан соң жариялаған жөн деп шешті. Ондағы тағы бір мақсат Түркістан губернияларындағы қазақтардың қосылуын күту. Әрі Алашорданың ұлт кеңесін үкімет ретінде Ресейдің жалпы құрылтайында ресми түрде таныту еді.

Алайда, алаш зиялылары үлкен үміт еткен Петербордағы Бүкілресейлік құрылтайды Ленин бастаған большевиктер күшпен таратып жібереді. Автономия жарияланбай қалады. 18 қаңтарда Орынборды большевиктер басып алады. Алаш зиялылары Семей қаласына қарай ойысады. II жалпы қырғыз-қазақ съезінің қаулысымен Семей Алаштың уақытша тұратын орны болып белгіленеді. 1918 жылы 8 қыркүйекте көптен күткен сәт келіп жетеді. Уфада ашылған Ресейдің мемлекеттік құрылтайы Алаш автономиясын ұлттық республика ретінде таныды.

Сол жиында: «Құрылтай уәкілінің комитеті Алашты автономиялы жұрт деп таныды. Бар күшті ұлт әскерін жасауға салындар. Алаш – Россиядағы одақтас мемлекеттердің бірі. Сондықтан тіреудің бір ұшы – Алаш әскері. Алаш полкіне не керегін тауып беріп, таратпандар. Керек нәрсені, қаншама болсын, қарыздануға қорғанбаңдар. Жетік, білікті қару алың. Алаш отрядының Орал, Торғай бөлімдерінде әскери жасау жұмысы жалғасын. Оралда қазақ офицерлерін шығармаңыз», – деп Әлихан Бөкейханов сүйінші сұрап, жеделхат жолдайды. Бұған дейін де Семейде 1918 жылдың қаңтар айынан бастап әскер құру жұмыстары тыңғылықты жүргізіліп жатты.

Семей жұртшылығы арасында Алаш атауымен белгілі бола бастаған қала маңындағы қырда Алаш атты әскер полкі жасақталып, жаттыға бастады. Алаш жасағының алғашқы құрамына қаланың студенттері мен жастары (М. Әуезов, Ж. Аймауытов т.б.) өз еріктерімен кірген. Семейдегі атты әскердің жаттығу жұмыстары өзге саяси-әскери күштерге Алаштың кәсіби әскерінің құрылғанын көрсетті. Семейде 1918 жылдың қаңтар және мамыр айларында бірінші Алаш атты әскер полкі жасақталады.

Алашорда қайраткерлерінің ұлы күресте жеңіліс табуына қазақтан шыққан большевиктердің үлкен әсері болған екен. Қазақтың бөлінбей бір болуына нұқсан келтірген де сол большевизм идеясы еді. Алайда, бұл жеңіліс алашты жасытпады. Керісінше жігерлендірді. Бұл

тәуелсіздік жолындағы күрестердің бірегейі болатын. Алашорда әскері ұлтымыздың нағыз ерлері деуге лайық.

Жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай Әлихан Бөкейхановтың үш түрлі мінезін ерекше атап өтуге болады дейді.

Біріншісі, оның турашылдығы.

Екіншісі, болмысынан алдына келген жанның мысын басатын өзгеше жаратылыс иесі екендігі.

Үшіншісі, сондай ұлы тұлға нәзік жанды, адамдарға бауырмал, жаны ашығыш, сезімтал болған. Осы үш мінез Әлихан Бөкейхановтың күрескерлік тұлғасынан бөлек, адами болмысын тереңірек танытады. «Әлекеңнің мінезі, – деп жазды туған інісі Смахан төре 18 қойын дәптерден тұратын естеліктерінде, – еш қазақпен аразбын демейтін, қастық қылмайтын, жек көретін адамымен амандаспайтын, сөйлеспейтін. Қазақтың еш нәрсесін алмайтын. Өлгенде 2,5 кез жер керек дейтін» [2, 7 б.].

Соңғы сапары 1920 жылы Алаш автономиясы тарих сахнасынан біржолата жоғалып, оның мүшелері қудаланады. 1922 жылы Әлихан Бөкейханов Семейде ұсталып, Мәскеуге жер аударылып, сонда 10 жыл бойы үй қамақта отырады. Үйқамаққа алынғанымен Әлихан Нұрмұхамедұлы ұлттық идеядан айныған емес.

Әлихан Бөкейхановтың XX ғасыр басындағы ғылыми-публицистикалық шығармашылығы, ағартушылық, қоғамдық-саяси қызметі іс жүзінде қазақ халқының ұлттық-сана сезімінің оянып, Алаш ұлттық идеясының маңайына бірігіп, Қазақ хандығының ыдырауынан кейін қайтадан бірегей ұлт болып қалыптасуына жеткізгені сөзсіз. Мысалға, Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу орталығы 1985 жылы жариялаған «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы. Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов» (Society for Central Asian Studies. «Kazakhs on Russians Before 1917. A. Bukkeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursynov, T. Ryskulov»). Reprint series № 5. Oxford, 1985.) атты зерттеуінде Әлихан бастаған батысшыл Алаш зиялыларының атқарып кеткен қызметіне «олар мәдени ренессанс», яғни «мәдени төңкеріс жасады» деген баға берді. Қазақстанға Совет өкіметі орнатылған соң, Әлихан бастаған «Алаш» зиялылары, ресми биліктің барлық тетігінен аластатылуына қарамастан, 1930 жылдарға дейін дерлік оқу-ағарту, жоғары білім беру, ғылым және өнер саласында үстемдік етті. Осындай қысқа уақыттың ішінде Әлихан өз үзенгілестерімен қазіргі қазақ мәдениетінің, орта және жоғары білім беру саласының, сондай-ақ ғылымның тарих, философия, этнография, әдебиеттану сынды қоғамдық, гуманитарлық және астрономия, физика,

математика, жаратылыстану, т.б. салаларының негізін қалап үлгерді. «Алаш» қозғалысының аймақтық тарихи маңызы да зор болды.

Атап айтқанда ХХ ғасыр басындағы қазақтың ұлттық қайта өрлеу қозғалысы Орта Азияны мекендеген туыс түркі халықтарының ұлттық сана-сезімін оятып, өзін-өзі басқаруға ұмтылуына күшті серпін берді. Әлиханның тапсыруымен 1917 жылдың қарашасында Мұхаметжан Тынышпаев, Мұстафа Шоқай, Серікбай Ақайұлы, т.б. Алаш қайраткерлерінің ұйымдастыруымен Қоқан қаласында Түркістан мұхтариатының пайда болуы, сол жылдың желтоқсанында Орынборда Алаш автономиялық мемлекеттің (Қыр баласы – Әлихан «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері мен «Абай» журналында жазған мақалаларында «автономия болу – мемлекет болу» деп жазды – С. А.), ал 1918 жылы Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төрқұловтың тікелей қатысуымен Түркістан кеңестік автономиясының құрылуы – ақыр аяғында Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстанның және Қарақалпақстан автономиясының дүниеге келуіне жеткізді.

Әлихан Бөкейханов 1937 жылы 67 жасында Мәскеуде ату жазасына кесіледі. Иә, алты алаштың көсемі өзін 1937 жылдың шілдесінде Мәскеуде ақырғы рет тұтқынға алып, ату жазасына кескенде, қызы Қанипа – Елизавета мен немересі Ескендірге қалдырған бар «байлығы» – Мәскеудегі 7 бөлмелі коммуналдық пәтердің өзіне тиесілі бір бөлмесі, кітаптар жинағы, фотоальбом, өзінің шақшасы және қолжазбалары болыпты. Халқының ұлттық мемлекетін қалпына келтіру жолында қасық қаны қалғанша арпалысып, бүгінгі ел шекарасының негізін белгілеп кеткен алты алаш көсеміне атылғаннан кейін өзі айтып жүретін 2,5 кез қара жер де бұйырмады. Даңқы жер жарған Алаш көсемін 1937 жылдың 27 қыркүйегінде өлім жазасына кесіп, үкімді сол күні-ақ іске асырған кеңестік билік оның сүйегін Мәскеудегі Дон зиратында өртеп, күлін 5 мыңнан астам құрбанның күлі шашылған зиратқа (ОГПУ-НКВД құжаттарында № 1 шұңқыр немесе «Ямо № 1» деп көрсетіліп келген – С. А.) түн жамылып астыртын төге салған. Ол зират Кеңес Одағы күйреп, келмеске кеткеннен кейін де құпия болып келіп, кездейсоқ жағдайда 2009 жылы ғана аңғарылды [5, 5 б.].

Қазақ үшін қабырғасы қайысып, тек тәуелсіздікке ғана емес, ойдың, білімнің, мәдениеттің тәуелсіздігіне ұмтылған тұлғаның ғұмырнамасы осылайша аяқталды. «Алаш» идеясын алға тартқан Әлихан: қазақ ұлтшылдығы – ол өз ұлтын, тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін, ата-баба жерін, Отанды сүю, қорғау және қамқор болу деп насихаттады. Ол соңғы демі біткенше туған қазақ халқының ата-баба жеріне деген, ұлттық мемлекет құрып, өзін-өзі басқаруға деген

қасиетті құқын табанды түрде қорғап, сол үшін күресіп өтті. Әлихан Бөкейхановтың айтқан, әрі істеген істері жетерлік.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тілешов Е. «Алаш қозғалысы». – Алматы, 2008.
- 2 Жұртбай Т. «Ақиқат» ұлттық-қоғамдық саяси журнал. – №5. – 2012.
- 3 Нұрпейіс К. «Алаш һәм Алашорда». – Алматы, 1995.
- 4 Қозыбаев М. «Тарих зердесі». – Алматы, 1998.
- 5 «Егемен Қазақстан» газеті, 2015 жылғы 24 қараша.

ТЕКТІЛІКТІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ҮШІН МӘНІ

ДИХАНБАЕВА К. Қ.

мұғалім, № 26 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Қай уақытта да қай ұлттың болсын көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтжанды азаматтарын толғандырып жүрген өзекжарды мәселелердің бірі – тектілік пен ұлттық рухта білім беру.

Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі. Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық, т.б. Дегенмен, кез келген артып, қоғамдағы қайшылықтар шешімі жеңілдейді. Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің, парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі. Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді. Тектілік гендік түрде берілетін биологиялық қасиет қана емес. Нағыз тектілік сыпайылықтан, кешірімпаздықтан, мейірбандықтан көрініп, осы ізгі ниетпен ешкімді төмендетпей, шеттетпей биіктеуге мүмкіндік береді. Халқының, Отанының мүддесін жоғары қоя білген адамдардың қатары көбейген сайын тектіліктің де қадірі артып, қоғамдағы қайшылықтар шешімі жеңілдейді. Ұлт тұлғаларының тектілігі халыққа үлгі, ұрпаққа өнеге. Қазақ ұғымында тұлға тектілігі – адамның бойындағы бар мүмкіндіктерін халық игілігіне ортақ күрделі істерімен шектейтін адам қасиеті. Ондай адамдар дүниеде сирек болса да, тұлғалығы мәңгілікке халыққа рухани азық болып қала бермек.

Тектіліктің жауапкершілігін жүктеген тарих заңының әділеттілігі, ақиқатты өмір шындығы негізінде көрсетіп, оның шешімін тарихи өмірдің негізінде дәлелдеп, оған қол жеткізудегі тәжірибелерді тұлғаның өзіне жүктеп отыруында. Сол себептен, батырлар ел мүддесінің мәңгілігі үшін тектіліктің заңдылығын тереңнен ұғына білді. Абылай және Кенесары хандардың тағдыры осы шындықтың куәсі. Қазақ руханиятында Абылай бейнесі осы тұрғыда көрсетілген:

Үлгілі өткен Абылай қазақ ханы,
 Үш жүз түгіл алты алаш білді.
 Рахаттан қазақ үшін безіп кеткен,
 Алла өмірімен артықша туған жаны.
 Хан еді қазақтағы қолы жеткен,
 Үш жүздің баласына еңбек еткен [1, 21 б.].

Тектілік тұлғалық қасиет, оның мәні жеке адамның тарихи тағдыр өрісінде бойындағы рухани қасиеттерін сақтап отыруында. Абылайдың тектілігі ұлт руханиятында оның тағдырымен зерделенген:

Атасы Абылайдың Уәліхан
 Өкпелеп хандық үшін ауып кеткен.
 Үргенішке жол тартып кеткен ауып,
 Нағашым Ғайып хан деп соны тауып.
 Жетім-жесір болып қалды сонда жүріп,
 Елдерін Ғайып ханның қалмақ шауып [1, 21 б.].

Тұлға тағдырынан байқағанымыздай тектілік батырды кісіліктің, батырлықтың негізінде ұлт рухын әлемге танытып отыратын ұлы тұлға биігіне жетеледі. Қазақ батырлары рухани қасиеттерімен өмір мектебінен өтіп, ұлт игілігі үшін елге қызмет етті.

Абылай хан билік құрған дәуірдегі қазақ философиясынан байқап отырғанымыздай, қоғамға, мемлекетке қажет әрбір нәрсе билер тарапынан даналықтың біліміне салынып, халыққа жеткізілген. Елдің бірлігі ата-баба дәстүрін бағалаудан басталады. Тарих тағылымы негізінде түйіндесек, тағдырдың сынын көз алдында өткізген қазақ батырының бойындағы елдік сананың рухы оның рухани өмірімен де тығыз байланысты. Осы себептен халық жырында батыр бейнесі оның тағдырынан бастап сомдалады. Абылай жырындағы ханның тағдыры тұлғаны мадақтау мақсатында емес, тұлға өмірінің философиялық шешімдерін толықтай тарихта сақтап қалуға бағытталған. Тарихи өмірдің барлық кезені философия, ал оның шешімі даналық. Жас Абылайдың Төле биге келуінің де нақты себебі осы. Өмір адамды сынаса, сол өмір болмысының өрісінде жүрген тектінің рухын сынайтын даналар. Себебі, нақты да күрделі өмір заңы ойшылдан жалпылықты,

сезімталдықты талап етсе де, сезімге берілуді талап етпейді, ақиқатты аршып, жалған мен шындықты ажыратудың қисынын талап етеді. Осы бағытта билердің тағылымы ұлт мүддесі үшін нағыз тұлғалықты зерделеп, зерттеп отыруымен айқын. Жас Абылай мен Төле бидің арасындағы кісілік осылайша даналықтың философиясы негізінде басталады.

Төле би алдына келген баланың бойында бар тектілікті неден байқағандығын жырмен бейнелейді. Жыр тағылымына зер салсақ тектіліктің рухы – ақылдылық. Тектілігімен бидің сеніміне ие болған жас Абылайдың бойындағы ерекше қасиет табандылық, беріктілік, бұл қазақ ұғымында тектіліктің басты нышаны деп есептелген. Жастың бойындағы жігердің, табандылықтың күшін байқаған қазақ билерінің кейінгі буынды тұлғалық құндылықтарға бағыттаудағы ұстаздығы, қазақ поэзиясында халықтың мәдени әлеуметтенілуінің феномені ретінде көрсетіледі. Адам тумысынан би-шешен немесе батыр, ғалым болып жаралмаған, бірақ адам бойында бар тектілік ол адам өзін неге бағыттап білсе, адамның қолын сол деңгейге жеткізбей қоймасы анық. Хандарымыздың мемлекет билігін тектілікпен басқаруының мәні осында, себебі уақыт талабы, дала заңы зиялылардан шынайы табиғатты талап етті. Бір сөзбен айтқанда, тарихи уақыт нағыз тұлғаларды тарих сахнасына шығарып қана қойған жоқ, тұлғалықтың мәнін көрсетіп отырды. Осы себепті ұлт зиялыларының арасында шынайылық жүрді. Шынайылықтың мәнін қазақ баласының ерте түсінуіне елдің тарихи өмірі ықпал етті. Сол үшін жастарымыз ерте ақыл тоқтатып, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын саралаған. Қоғам өмірінің болмысын кеңінен зерделеудің негізінде елдік сақталып, ол кісіліктің дәстүріне айналды. Бұл деңгейдегі кісілік жеке адамның дара болмысын емес, тұтас әлеуметтің тұлғасын сомдайтын ұғымға, ерекше мәдени құбылысқа айналды. Төле бидің Абылайдың бойынан ең алғаш көргенде байқаған қасиеті, табандылық пен ұстамдылық. Табандылық тұлғаның жауынгерлік рухының белгісі болса, ұстамдылығы даналықтың белгісі. Ханның халық алдындағы ең басты қасиеті өзінің мемлекет, ел туралы ойын сақтау, тұлға ойын халық оның ісі арқылы көріп отырған, халық игілігіне қажеті де сол, елдің дамуын идея емес, сол идеяның орындалуы жүзеге асырады. «Қазақтардың аңыз-әңгімелерінде – деп жазады Ш. Уәлиханов, Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет күдірет иесі болып саналады. Абылай дәуірі қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр дастандардың арқауына айналған. Домбыра мен кобызда орындалатын небір күйлер соның дәуірінде дүниеге келген

және көбі сол кезенді сипаттайды» [2, 19 б.]. Билер тағылымынан байқап отырғанымыздай тұлғаға қойылған міндет, оның ішкі талғамының тереңдігі мен беріктігі. Хан баласы Абылайдың бойындағы ерекше мінезді Төле бидің сынауы, бұл халық тағдырымен байланысты тарих. Ол бидің хан тағдырына ара түсуінде емес, адам бойындағы тектілікті танып, сол қасиеттің түбінде елге игілік әкелетін жолын зерделеуінде. Тұлғасыз елдің тұрақты дамуы жоқ, тұрақтылықтың өзегі тұлғалық іс, ал оған адам асыл қасиеттерімен ғана қол жеткізбек. Адам бойындағы асыл қасиеттердің рухын бағалау, алдымен адам болмысына сын көзбен қараудан басталады. Бидің сыны даналық, ол қазақ руханиятының түп-тамыры. Абылайдың бала кезінде-ақ бойынан биге байқалған тектіліктің халық руханиятында сақталып қалуы, тұлғалар тағдырының, сол тарихи өмір айдынындағы болмысының ұлттық құндылыққа айналуында. Тектілер өмірден қалмайды, тағдырдан қайыспайды, арға сүйенеді, барға қанағат етеді, қиыншылықтан әлсіремейді, азға ренжімейді, сондықтан да тектілерді шыңдайтын өмір, сынайтын тағдыр, осы екі нәрсенің сынымен өтетін ұлт зиялыларының өмірі халық ұғымында мәңгі сақталады. Сонымен қатар тектілердің бойындағы қасиет жақсылықтың қадір-қасиетін бағалау, содан алған әсерін үнемі есте сақтап отыру, адамгершілік тектіліктің негізгі қазығы.

Текіден текті туады, Тектілік тұқым қуады. Тектілердің тұяғы, Таңдайды күз-қияны. Шын тектілер халқы үшін, Өлімге басын қияды. Жақсы, жаман деместен, Жанына жұртын қияды... Бекасыл Әулие (1822-1915).

Отан тарихы ғылымында зерттеушілердің дендеп бойлай алмай жүрген ділгірлігінің бірі – тектілік феномені. Тектілік пен оның эволюциясы сыры толық ашылмаған ең күрделі мәселелердің бірі және оның құпиясының ғылымда жұмбақ күйінде жатқан қырлары жеткілікті. Тәуелсіздікке дейін қазақ тарихын негізінен жергілікті ұлттың тілін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, этногенезісін жетік білмейтін өзге жұрт өкілдері жазғандықтан, аталған тақырып тесіле зерттеліп, тереңірек ашылмады. Басқа жұрттың дәстүрінен өзгешелеу көрінетін қазақ қоғамының қатпарларына жатжұрттық зерттеушілердің түсінік, парасат-пайымы жете бермеді. Шындығына келгенде, ұлтсыздандыру саясатын абайлап, жымысқылықпен жүзеге асыруға кіріскен кеңестік-коммунистік режим тұсында ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениет, ұлттық құндылық сияқты мәселелерге нақты ғылыми тұрғыда көңіл бөлу мүмкін бе еді.

1 «Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер...». Ортағасырлық жазба деректерде бірде Жәнібек хан ғұлама ғалым,

шипагерліктен кара үзіп шыққан Өтейбойдақ Тілеуқабылұлынан: «Қандай ауруды емдеу қиын?», – деп сұрағанда емші: «Тұқым қуалайтын ауруды емдеу қиын», – деп жауап береді. «Оның алдын алуға бола ма?» – деген ханның екінші сұрағына Өтейбойдақ: «Болады. Жеті атаға дейін туыс адамдар өзара қыз алыспау керек. Жеті қазақ үшін қасиетті сан», – деген екен. Аты аңызға айналған емшінің айтқанына тоқтаған Жәнібек хан жеті атаға дейін үйленуге тиым салып: «Кімде-кім жеті атаға толмай үйленсе, өлім жазасына кесілсін!» (Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Араб қарпінен көшіргендер – К. Елемес, Д. Мәсімхан. – Алматы: Жалын, 1996. 15, 43 б.), деген жарлық шығарады.

2 Медицина не дейді? Демек, ата-бабаларымыз дәл қазіргідей ДНК-ны толық зерттемесе-де, жақын адамдардың отбасылы болуынан сан алуан дерттің етек алатынын жетік білген. Тұқымқуалаушылықтың заңдары тұрғысынан алғанда туыс адамдардың некелесуі дұрыс емес. Бүгінде сирек кездесетін сырқаттар негізінен генетикалық аурулар екендігі анықталып, медициналық тілмен айтқанда орфандық аурулар проблемасын дәрігерлер соңғы жылдары дабыл қағып көтере бастады. Әсіресе, мутацияға ұшыраған нәрестелер санының көбеюі қоғамды алаңдатып отыр. Дамыған елдерде адамның тұқым қуалайтын 50–55 түрлі ауруларына тест жасайтын генетикалық консультациялардың жұмыс істеуінің өзі көп нәрсені, аңғартады. Бүгінгі таңда ерекше назар аударарлық нәрсе, АҚШ және Батыс Еуропаның онға жуық мемлекеті заңдастырып үлгерген бір жыныстылардың некесі, киенкілер мен қызтекелер деген сорақылықты және өзге-де ұлттық ділімізге жат көріністерді мамандар түптеп келгенде қан тазалығын сақтамаудың салдарымен байланыстырып жүр. Өйткені еуропалық мәдениетте тек туралы түсінік жоқ, оларда отбасы ұғымы ғана бар. Соңғы жылдары шетелдіктердің өзгеден гөрі қазақ балаларын көптеп асырап алуының да негізгі сыры тектік қорымыздың тазалығымен астасып жатыр.

Текті де, терең тамырлы бай тарихы бар қазақ халқы қашанда асылы мен жасығын, жаманы мен жақсысын парықтауға айрықша мән беріп, тектілік қасиетті ерекше классикалық биік-деңгейге көтерді. Тектің хәм ұрпақтың тағдыры – ұлттың тағдыры. Ата қазақ келешек ұрпағының кемел болуы үшін өзіне талапты биік қойған. Зерделі, тапқыр, жігерлі, қайратты, ақылды, білімді, т.б. болып өсуді ер жігіттің басындағы асыл қасиеттерге теңеген. Қазақта біреудің баласы жақсы өнегелі азамат болып өссе: «Оның әкесі жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой», – дейді. Ғаламтордағы уикипедия ашық энциклопедиясының мәліметінде «тектіліктің – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани

сабақтастықпен берілуі тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық, т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді. Нағыз тектілік сыпайылықтан, кешірімпаздықтан, мейірбандықтан көрініп, осы ізгі ниетпен ешкімді төмендетпей, шеттетпей биіктетуге мүмкіндік береді. Халқының, Отанының мүддесін жоғары қоя білген адамдардың қатары көбейген сайын тектіліктің де қадірі артып, қоғамдағы қайшылықтар шешімі жеңілдейді» делінген. Сондықтан табиғи дарынды әлеуетті күш қашанда мемлекет үшін баға жетпес ұлттық құндылық. Халықтың көшін бастайтын ел ұстарлары мен игі-жақсылары жоғалса, ұлт та үнжырғасы түсіп, тұлғасыз-тұлдыр ұлтқа айналады. Тамырынан айырылған теректей текті ұлдарынан айырылған ұлттың ұшпаққа шыға алмасы, ақиқат. Қалың тобыр арасынан дара көрінетін текті тұлға – бір қап арпа ішіндегі жалғыз бидай секілді айшықталып тұрады. Тектілік тақырыбы сөз болған жерде ұлттың рухани қазынасы, дәстүрлі қазақ қоғамындағы таңдаулы топ – асыл текті, ақсүйектер саналған төрелер мен қожаларды айналып өту мүмкін емес. Текті атаның ұрпақтары ретінде зор беделге ие болған олар өзара қыз алысып, эндогамиялық некелерді қатаң сақтады. Жалпы төре тұқымында ертеден келе жатқан салт әрбір адам сауатты болуға және «жеті жұрттың тілін білуге тиісті» болған.

3 «Жігіттің жақсысы – нағашыдан...». Алып-анадан туады. Халық даналығы қай заманда да, қай қоғамда да ұлыдан ұрпақ, тектіден тұяқ калудың оңайлықпен бола салмайтынын соңғы зерттеулер дәлелдеуде. Олай дейтініміз әлемде текті асылдандыру тәжірибелері әлі толастаған жоқ, ізденістер жалғасуда. Бұл ретте, өткен ғасырда Сингапур «кереметінің сәулетшісі» Ли Куан Ю елдегі әр сала бойынша ең дарынды деген жоғарғы сыныптың ұл-қыздарын лагерлерге жинап, басты мақсат-жас зияткерлердің болашақта жұп құрауына «жол ашып», кейін екі таланттан өретін дарынды ұрпақ арқылы ұлт генофондын күшейтпек болып, халықаралық қауымдастықтың тарапынан қарсылыққа кез болғанын еске түсіргеніміз жөн. Халқының 80 пайызға жуығы жедел қытайланған елдегі жағдай кейін «Сингапур феномені» деген атауға ие болып, аталған жоба орта жолға жетпей қаңтарылған еді. Осы орайда, еліміздегі Назарбаев Университетінде тәлім алып жатқан, «сүт бетіндегі қаймақ» саналатын өрімдей ұл-қыздарымыздың келешегі кемел деп білемін. Мерзімдік баспасөздегі мәліметтерге жүгінсек, американдық генетик ғалым Роберт Грекхемнің жетекшілігімен жүргізілген тәжірибе назар аударарлық. Оның зертханасына жиналған донорлардың дені дүние жүзіне әйгілі «Нобель» сыйлығының иегерлері

болған. Ғалым жүргізген эксперимент бойынша жер бетіндегі ең кемеңгер деген ұлы адамдардың шәуәтімен данышпан ұрпақ сүйгісі келетін әйелдер ұрықтандырылған екен. Тәжірибе он тоғыз жыл бойы жүргізіліп, осы уақыт аралығында дүниеге келген 200 нәрестенің ешқайсысының бойынан өсе келе ешқандай данышпандықтың белгісі байқалмаған. Өкініштісі, бірнеше жылға созылған жұмыс еш нәтижесін бермей, ғалымдардың үміті үзілген. Сөйтіп, данышпандықтың құпиясы ашылмай қалған. Данышпандық тектіліктің толық мәнін аша ала ма? Қайсыбір ғалымдардың пікірі бойынша данышпандық еш тұқым қуаламайды, ол бар болғаны сананың ауытқуы, яғни шизофрения дегенге саяды. Біздіңше, бұл жерде мәселенің екінші жағына да назар аударылмаған сияқты. Жасалған тәжірибеден суррогат құрсақта өсетін ұрпақтың мықты болуы тек еркектің асылына байланысты емес екені анықталып, бұдан алтын құрсақ келінді қазақтың босқа іздегендігі айқындала түседі. Медицина бойынша нәрестеге 23 хромосоманы әкесі, 23 хромосоманы шешесі береді. Сол себептен-де әрбір адамның бойында өзімен бірге атасының да, анасының да ерекшеліктері, қаны болады. Демек, әке-шешенің екеуінің де үлесі бар. Қазіргі генетик ғалымдар қол жеткізе алмай жатқан нәтижеге өзгеден бұрын жетіп, сыры жұмбақ жаратылыс құпиясын ашу – халқымыздың ғасырларға созылған селекциялық ізденісінің жемісі. Қысқасы, келін таңдаудағы қазақтың қырағылығына танданбасқа болмайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында әрбір ата-ана өз ұлының болашақ қалыңдығын ертерек ойластырып, өзінің теңін іздеген. Келешек құдасын орынды, құрметті жерден, аталы, іргелі ауылдан қараған. Құдандалық дәстүр қазақ қоғамының отбасылық-тәрбиелік салтының тиянақты жүйесі болды. Кезінде қазақ еріккеннен құда түспеген. Тіпті балалар дүниеге келмей жатып-ақ атастыру рәсімі болатын. Тектілік феноменін терең түсіну үшін құдалық институтының әлеуметтік мәніне зор көңіл бөлу керек. Қазақ қалыңдық таңдағанда бойжеткеннің ажары мен шырайына қарап шешім қабылдамаған, ұрпақ жалғастырушы әйелдің көргенді, өнегелі, биязы, тәрбиелі болуын қалаған.

Қалай болғанда да халқымыз «тегі таза», «қатыны асыл», «тұнығы лайланбаған» қос бұрымды хас сұлуларымызды пәк сақтауды мұрат тұтқан. Қыз баланың абыройын теңдесі жоқ бағалы дүниеге балаған қазақ халқы оны көздің қарашығындай қорғаған. Баға жетпес асыл қазынасын сұқ көзден сақтаған. Бұдан екінші әйелі қылып, текті жердің қызы Ұлжанды тоқалдыққа келіндей алған. Осы некеден Абай дүниеге келген. Кейін Абайдың өзі-де інісі Оспанның әйеліне әменгерлікпен үйленген. Көтеріліп отырған мәселені аша түсетін, бұрын

көп назар аударылмаған тағы бір тарихи дерек. Қазақтың мандайына біткен марқасқа ұлдарының бірі Қаныш Сәтбаев – Имантайдың екінші әйелінен туған. Имантай қырық жеті жасқа келгенде екінші рет үйленіп, қазақ тарихындағы текті әулеттердің қатарынан орын алатын атақты Шорман ауылында жесір отырған жас әйел Әлиманы алыпты. Дүниеге Қаныш келгенде Имантай өз болысының биі болған екен. Ол сөзге шешен, қазақтың мақал-мәтелдеріне жетік, ән салып, домбыра тартатын жан болыпты. Академик Ә. Х. Марғұлан Е. А. Бөкетовке жазған хатында: «Қаныштың сыпайылығы, көп білуі әкесінен ауысқан қасиет. Оның әкесі Имантай осы күнгі университетте оқытып жүрген профессорлардың көбін үйрете алар еді. Ол кісі өзінің байтақ білімімен Г. Н. Потанинге-де көп көмек көрсеткен» деп айтқан екен. Қаныштанушы Медеу Сәрсекенің деректеріне жүгінсек, Қанекеннің де екі әйелі болған.

Тобықтай түйін. Қай кезде де тектілік қазақ үшін аяулы, қастерлі ұғым және осы бір ұлы қасиеттің табиғатын терең танып-білу тынымсыз, ұзақ ізденістерді қажет етеді. Қорыта айтқанда, тектілік феномені – қазақтың теңдесі жоқ даналық мектебі. Тектілік қасиет – қазақтың қасиеті. Тектінің тұяғы-қазақтың тұяғы. Тектілік тарихы-қазақтың тарихы.

«Ұлы француз жазушысы В. Гюго былай деген: «Халықтың ұлылығы санымен өлшенбейді, адамның ұлылығы бойымен өлшенбейді, жалғыз ғана өлшем оның ақыл – ойының және өнеге денгейінің дамуы». Бекасыл әулие (1822-1915).

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Артықбаев Ж. «Этнология және этнография». – Астана, 2001.
- 2 Проблемы этногенеза и этнической истории народов Казахстана, 1990.
- 3 Наурызбаев «Этномәдени білім». – Алматы, 1999.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ И МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В КАЗАХСТАНЕ

ЖУНУСБЕКОВА Д. Б., ХАДЖИМУРАТУЛЫ К. Т.
магистранты, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Особенности современного этапа развития казахстанского общества вызваны пересечением нескольких ценностных матриц: этнокультурной, постсоветской, либерально-демократической. Их сочетание предопределяет общий мировоззренческий контекст социального выбора Казахстана. В последние годы в психологии, социологии, политологии, философии, в сфере педагогических наук понятие «межэтнические отношения» становится одним из наиболее обсуждаемых. А сам этот феномен представляет собой одно из приоритетных звеньев теоретико-методологического анализа в области современного обществознания. Следовательно, межэтнические отношения – это новая предметная область, которая позволяет подойти по-новому к анализу ряда важнейших закономерностей социального развития и поведения [1, с. 56].

Теоретическая актуальность исторического подхода заключается в том, что он несет в себе потенциальную возможность создания единой теоретической концепции, которая позволила бы интегрировать исследования межэтнических отношений. Интерес к теоретическому исследованию межэтнических отношений не случаен в условиях современного полиэтничного и мультикультурного казахстанского общества. В современных условиях сложились новые предпосылки для обращения в этнокультурную ситуацию с целью реконструкции современной модели мультикультурного пространства жизни. Для каждого осознающего свое бытие в пространстве социального времени казахстанца последние полтора десятка лет совпали с интенсивным переопределением отношений, в том числе, особой акцентуацией межэтнических. Такой анализ важен не столько для фундаментальных теоретических знаний, сколько он востребован актуальными запросами современности, в частности, практикой строительства новых суверенных государств, появившихся в результате распада Советского Союза.

Актуальность кросс-культурного исследования межэтнических отношений определяется еще и тем, что, несмотря на широкое использование данного понятия и на кажущуюся однозначность в его трактовке, вопрос о его внутреннем содержании и причинах

проявления его особенностей в жизни казахстанского общества остается еще открытым. Таким образом, основная цель данного научного исследования состояла в раскрытии исторической природы межэтнических отношений в полиэтническом и мультикультурном обществе.

Исходя из вышесказанного, в нашей работе отстаивается положение о том, что исторический анализ, заключающийся в кросс-культурном исследовании структуры межэтнических отношений от исследования этнической идентичности до изучения межэтнического восприятия, позволяет разработать конструктивную содержательно-динамическую модель диагностики состояния межэтнических отношений и прогнозирования их дальнейшего развития в условиях мультикультурного государства.

Сегодня Республика Казахстан – это обновляющееся полиэтническое и мультикультурное государство, и от того, как здесь складываются процессы взаимодействия и взаимной адаптации народов, зависит очень многое. Более того, каким будет характер межэтнических отношений, зависит судьба не только Казахстана, но и всего постсоветского пространства. Характерной чертой современного развития Казахстана является усиление межэтнического взаимодействия, усиление межэтнических контактов. В связи с этим остро возникает проблема оптимизации межэтнических отношений [1, с. 89].

Кросс-культурное эмпирическое исследование доминирующей идентичности было проведено в два этапа; первый – проводился в 2001 году, который вошел в историю молодого суверенного государства Казахстан как сложный период реформирования всей политической, социально-экономической систем жизнедеятельности государства, в частности, были проведены реформы в системе здравоохранения, образования, жилищно-коммунальной сфере, в области языковой политики. Второй этап эмпирического исследования был проведен в 2006 году, особенностью которого стала стабильность во многих сферах жизнедеятельности казахстанцев. Дальнейшее развитие рыночной экономики, модернизация в социальной и политической областях, формирование демократического и гражданского общества, повышение уровня жизни способствовали не только усилению межэтнической интеграции всего казахстанского общества, но и созданию новой модели этносоциальной структуры общества. Анализ истории межэтнических отношений показывает значительное влияние народной культуры и ментальных установок населения, складывающихся из обобщенного и сопережитого опыта совместного проживания и сотрудничества,

на формирование доверия между людьми разных национальностей, выходу социально-психологических установок индивидов за рамки этнического солидаризма. Вплоть до конца XIX века царская администрация, памятуя печальный опыт башкирских восстаний 18 века и национально-освободительного движения казахского народа, старалась не вмешиваться во внутреннюю жизнь казахского населения, вводя постепенно административно-территориальное деление и регулярное налогообложение [2, с. 69].

В современной казахстанской историографии меры царской администрации по созданию основ государственного строя в кочевой среде вызывают резкую критику. Н. Э. Масанов полагает, что « в составе Российского государства произошло значительное возрастание внеэкономических форм эксплуатации казахского кочевого населения, как посредством налоговой системы, так и посредством многочисленных злоупотреблений со стороны должностных лиц и государственных чиновников. И. В. Ерофеева осторожно отмечает: «отсутствовало прежде в Казахском ханстве изъятие у кочевников прибавочного продукта внеэкономическими методами и средствами стало в Российской империи всеобщим и приобрело постоянный характер. Отныне обеспечивалась непрерывная связь всех низовых ячеек казахского социума с верховной властью государства. Не случайно сам факт налогообложения казахского населения интерпретировался царскими чиновниками как главное свидетельство распространения юрисдикции российской короны на всю территорию Казахстана».

Возникновение национального вопроса на рубеже XIX-начала XX веков и усиление трений на межэтнической основе на территории современного Казахстана было непосредственно связано с социально-экономическими и культурными сдвигами, происходившими внутри казахского общества и широкомасштабным переселением крестьян из европейской части страны, стимулировавшим кризис кочевого хозяйства, разложение родовых связей и усиление социальной дифференциации. Современники наблюдают изменения социального поведения значительной части баев, втянутых в товарные отношения и не желавших выполнять традиционные функции патронажа и помощи бедным сородичам. Социальным капиталом становится не доверие и взаимопомощь сородичей, а вполне материальные блага, предназначенные для конкретного хозяина. Кочевые социумы даже в стадии подъема не могли избежать острых социальных конфликтов между сородичами и углубления имущественного неравенства. Сплоченность и эгалитаризм внутри кочевой общины существовали

только в отношениях близких родственников, позволяя держать в страхе соседей и в повиновении зависимых клиентов и подчиненные кланы [3, с. 76]. Наибольшей остроты конфликт достигал при распаде кочевой общины и соответственно упадке былого коллективизма и альтруизма, распространяемого обычно на сородичей. Аскриптивные отношения не распространялись за пределы рода и клана. В периоды расцвета кочевых обществ внутренние конфликты «снялись» путем направления агрессии вовне, на соседние народы или иноплеменников. «Замирение степи» и установление центральной власти в лице колониальной администрации перекрывало эти каналы выхода социальной энергии. Имушие социальные группы, втянутые в новые социальные отношения, уже не могли или не желали в прежнем объеме поддерживать беднеющих сородичей. Поддержка и взаимовыручка в ограниченном кругу ближайших родственников у казахов сохраняется и в настоящее время, но всеобъемлюще регулятивную роль редистрибуции в патриархально-родовом обществе теряют уже в начале XX века. Включение в рыночные отношения приводит к тому, что в повседневной жизни теряют силу социальные ценности, культурные коды и нормы, упорядочивавшие ранее отношения внутри казахского общества. Начавшаяся на рубеже веков широкомасштабная крестьянская колонизация порождала новые источники конфликта. Кочевники с трудом мирились с потерей своих земель, отчуждаемых в переселенческий фонд и в пользу казачьих войск. За период нахождения в составе Российской империи кочевые роды окончательно распределили земли. Практически прекратился стгон более сильными патронимиями слабых родоплеменных групп, отмечавшийся еще в первой половине XIX века. На территории родовых кочевий возникли стационарные зимние и летние стоянки. Перераспределение земли и наплыв переселенцев ускорял процесс разрушения прежних социальных связей и углублял социальную дифференциацию внутри сородичей, что воспринималось как нарушение справедливости со стороны колониальной администрации [3, с. 98]. Ситуацию усугубляла межродовая борьба за лучшие пастбища и сенокосные угодья. Изучение истории межэтнических отношений в Казахстане позволяет говорить о сложности и болезненности процессов складывания доверия полиэтнической среде, наличии факторов «отталкивания» и одновременного «притяжения», выражавшиеся в искренних дружеских, зачастую братских отношениях между представителями разных народов и в то же время имевшие место перманентные конфликты по вопросам землеустройства. Очевидно, что сущность национального вопроса в Казахстане в начале XX в. была несколько иной, чем представляется

сейчас. Для его решения требовалось проведение более взвешенной переселенческой политики, с учетом требований не только крестьян, но и местного населения. Имперская власть не смогла бы остановить крестьянский «разлив» за Уральский хребет, но она и не закрепила за «инородцами» прав на бессрочное владение используемого земельного фонда, с целью не допустить чиновничьего произвола и самозахвата новоселов. Необходимо было введение юридического и фактического равенства государствообразующего русского населения и «инородцев», путем создания политических институтов, специально занимающихся проблемами населения национальных окраин. Собственно, само причисление того или иного этноса к «инородцам» означало статус неполноправных подданных империи, «малокультурных» народов и служило источником этнического отчуждения от «ядра», становилось предметом деятельности активистских групп, перераставших затем в национальные движения. Но достижение этой цели требовало коренного «переформатирования» национальной и социальной политики царизма, что было нереально в рамках господствующей охранительной идеологии и практики. Формирование межэтнического солидаризма стало возможным в результате реализации советской национальной политики, столь часто критикуемой в научной и околонаучной среде.

Что касается Республики Казахстан, то одним из направлений исследования проблем психологической аккультураций должно стать исследование процесса аккультурации и адаптации представителей русского и других этносов, проживающих сегодня здесь. Во-первых, нужно исходить из понимания, что русские, проживающие в Казахстане, не представляют собой однородную национально-этническую группу. Среди них выделяются те, кто живет здесь не одном поколении, у которых все родственные и дружеские связи сосредоточены здесь, и для которых Казахстан действительно стал Родиной, а Россия далекой и «чужой» страной. Впитав в себя обычаи и традиции, культурные особенности многих национально-этнических групп, проживающих в Казахстане, они отличаются от основной массы своего этноса, проживающего в России, по многим параметрам. Они, отличаясь «казахстанским менталитетом», особенностью которого является, с одной стороны, наличие позитивной этнической идентичности, а с другой – этнической толерантности к представителям многих национально-этнических групп, в том числе, и к титульной, выбрав стратегию на интеграцию, предпочли остаться в Казахстане. Это русские уже не совсем «те» русские в обычном понимании [4, с. 62].

Вторую группу составили те представители русского этноса, которые приехали в Казахстан после войны, в годы освоения целинных земель, строительства крупных объектов. Это те, кто приехал «временно» с установкой «помогать», потом осели здесь, но, тем не менее, продолжают считать Россию своей Родиной. В первые годы независимости Казахстана именно они, выбрав стратегию сепарации, стали эмигрировать на свою Родину – в Россию. Следовательно, у нацеленных на интеграцию представителей русского этноса через позитивную локальную идентичность формируется установка на позитивную этническую идентичность. В этом случае она приводит не только к достойной социально-экономической, психологической интеграции, но и становится источником для формирования бикультурализма, направленного на сближение этнокультурной и социальной дистанции с представителями не только казахского, но и других этносов, проживающих здесь. Вследствие этого, структура их идентичности строится на уменьшении этнокультурной и психологической дистанции с «титულным» этносом и страной проживания и на увеличение психологического отдаления от России. Структура идентичности русских, предпочитающих стратегию сепарации, направлена с одной стороны на увеличение этнокультурной и психологической дистанции с республикой проживания, с другой – на уменьшение этнокультурной и психологической дистанции с Россией. Сегодня настоящего решения требует проблема исследования психологической аккультурации и адаптации не только представителей русского и других этносов, проживающим здесь, которым необходимо адаптироваться к новым этническим реалиям, вызванными изменениями в политической, социально-экономической, духовной сфере, в образе жизни современного Казахстана, но и особенно самих казахов, которые с «младшего брата» превратились в титульный этнос. Незамедлительного решения требует проблема психологической адаптации и аккультурации казахов-оралманов из ближнего и дальнего зарубежья, проблема психологической адаптации выходцев из соседних стран Средней Азии [5, с. 85]. На основании этого строятся идентичности, соответствующие условиям новой уже не только этнокультурной, а в условиях Республики Казахстан мультикультурной реальности существования суверенного и независимого государства. В результате этого формируется новая метаэтническая общность с особым евразийским менталитетом, вобравшим в себя особенности не только двух исследуемых национально-этнических групп, но и всех остальных, проживающих здесь. Взаимодействие

и взаимовлияния разных культур создает позитивные условия для их взаимоотражения, взаиморефлексии, определяющимися тем что, представители различных этнических общностей обладают возможностью не только сохранить свои национально-этнические, культурные, языковые различия, но при этом оставаться гражданами суверенного государства, подчиняться его законам, правилам и нормам жизни. В такой ситуации взаимодействия каждый этнос привносит что-то в общее, и что-то вбирает от других. Следовательно, совершенно прав был Ш. Монтескье, утверждавший «чем более народы общаются друг с другом, тем легче изменяют свои обычаи, так как они чаще видят друг друга и лучше замечают особенности отдельных людей». В связи с этим проблема психологического изучения межэтнической адаптации является не только чрезвычайно значимой и актуальной для полиэтничного и мультикультурного государства, каким является Республика Казахстан, но она должна стать одной из приоритетных. Зарубежные психологи А.Фанхем и С.Бочнер пришли к выводу, что проблемы мультикультурализма могут быть разрешены только в том случае, если на государственном уровне будет определено, что все национально-этнические группы являются различными и каждая из них отличается своими этнокультурными особенностями, которые при желании можно сохранить. Этот принцип, определяющий политику мультикультурализма, лежит в основе создания отношений не только между государствами, но и в основе взаимодействия этнически и культурно различных групп внутри одного полиэтничного общества [6, с. 39]. Описывая ситуации межэтнического взаимодействия, характерные для современного Казахстана, ученые подчеркивают, что «ситуация в межнациональной сфере в настоящее время в корне изменилась. Созданы основы казахстанской государственности, причем при сознательном и в целом лояльном отношении к этому процессу со стороны диаспор». Этот процесс затрагивает, прежде всего, сферу психологического восприятия, мировоззренческих ценностей, ориентаций и этномобилизационного поведения представителей различных национально-этнических групп, проживающих здесь. Вследствие этого, в качестве важнейшей задачи кросс-культурной исследований межэтнических отношений в Республике Казахстан является изучение тех факторов, которые позволяют развивать и поднять на более высокий уровень межэтническое взаимодействие между национально-этническими группами, проживающими здесь без ущерба ни для одной из них.

Таким образом, в условиях модернизации глобальных исторических, политических, социально-экономических парадигм жизнедеятельности молодого суверенного государства этническая принадлежность превратилась в важный консолидирующий фактор.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов. – Алматы, 1995. – 578 с.
- 2 История Казахстана: народы и культуры. Под ред. Масанова Н. Э. – Алматы, 2000. – 608 с.
- 3 Тольбеков С. Е. Кочевое общество казахов в ХУІІ – начале ХХ века. – Алма-Ата, 1971. – 634 с.
- 4 Герн фон В. К. Характер и нравы казахов. – Астана, 2007. – 141 с.
- 5 Байтенова Н. Ж. Межэтническая интеграция. – Алматы : Санат, 1998.
- 6 Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения // Этнографическое обозрение, 1998. – № 4. – С.3-26.
- 7 Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М. : Ключ – С, 1999.
- 8 Ямсков А. Н. Этнический конфликт: проблемы дефиниции и типологии // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М. : Моск. Центр Карнеги, 1997. С.205-224.

СЕМЕЙ ПОЛИГОНЫ – ТАРИХТЫҢ ҚАСИРЕТТІ БЕТТЕРІ

КАЙРУЛЛИНА А. К.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

МАМЫТОВА С. Н.

т.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда кіші және ұлы державалар қауіп-қатерлеріне қарамастан ядролық қару мен оның элементтеріне қол жеткізуге ұмтылыста. Бұл қарудың қауіп қаншалықты қорқынышты екенін оның зардабын кешкен қазақ халқынан артық кім білсін. «XX ғасыр – Ғалам бір бөлшек деп таныған, бірақ бөлшектің өзі тұтас бір ғалам болып шыққан заман. Мұныңыз – адамзат баласы атомның ғаламат тыныштығын тұңғыш рет мазалап, сол атом өзінің ғылыми қиялдан күштірек екенін көрсеткен заман» – деп ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаев атомның энергиясы және адам тағдырына ықпалы қаншалықты шексіз

екенін айқындап кеткен [1, 5 б.]. Міне, сондықтан да ядролық қару мәселесі өзекті болып, зерттеушілердің назарынан тыс қалмай отыр.

Дүниежүзілік тарихтағы бірінші ядролық қару 1945 жылы 16 шілдеде АҚШ-тың Нью-Мексико штатында сыналған. Үш аптадан кейін АҚШ 1945 жылдың 6 тамызында жапон қаласы Хиросимоға, үш күннен кейін Нагасакиға атом бомбасын тастаған. Ондаған мың ғимараттар қиралып, жүздеген мың адам қаза табады. Тіпті ондаған жыл уақыт өткеннен кейін де бомбалаудың құрбаны болған бейбіт адамдар жандарын беріп жатқан. Осылайша, екінші дүниежүзілік соғыстың аяғында ядролық дәуір кезеңі басталған.

Кеңес Одағы бұл әрекетті жауапсыз қалтыра алмады, қысқа уақыт арасында атом мәселесін шешіп, атом қаруы саласындағы АҚШ-тың монополиясын жоюды көздеді. 1946 жылдың 25 желтоқсанында И. В. Курчатов өз көмекшілерімен КСРО-да алғаш рет бірінші реактордағы уранның бөлінуінің бақыланатын тізбекті реакциясын жүзеге асырды. 1947 жылдың 21 тамызында КСРО үкіметі «Учебный полигон №2» атты шартты атаумен аталған атомды зерттеу полигонын құру туралы арнайы қаулы қабылдады [2, 77 б.].

Кеңес ядролық полигонын құру үшін Қазақстанның Семей облысы Абыралы ауданы, Павлодар және Қарағанды облыстарының 18 мың квадрат километр жері бөлінді. Семей қаласы жанындағы қазақ даласына таңдау жасалғанына суы мол Ертістің бойында жайғасқан, қазақтың ұшы-қиырсыз даласына жету үшін темір жол, көлік жолдары және аэропорты бар, сонымен қатар халық саны аз, орталықтан алшақ орналасқан сияқты бірнеше факторлар әсер еткен.

1947 жылы бұл жерге әскери-құрылыс бөлімдері келіп, алғашқы атом сынағы үшін көлемі 300 шаршы шақырым «тәжірибе алаңын» дайындады. Ал 1949 жылдың 29 тамызында биіктігі 30 метрлік металл мұнарасында қуаттылығы 20 килотонна болып келетін бірінші атом жарылысы жасалды. Орталықтан әр түрлі қашықтықта әскери техника, артиллерия қаруы, танктер, ұшақтар, автомобильдер, бронемашиналар орналастырылды. Салынған үйлердің көпшілігіне тәжірибе жасалатын хайуанаттар, яғни қойлар, шошқалар, иттер кіргізілді. Одан сәл қашықтау үш қабатты тұрғын үйлер, өнеркәсіп орындары, жер асты жолы, теміржол және автомобиль көпірлері салынып, оларда жанармай құйылған вагондар мен цистерналар тұрды. Мұның бәрі ядролық жарылыстың алапат күшінің, қуатын зерттеу үшін дайындалды. Бұл заряд РДС-1, яғни «Россия делает сама» деген мағынаны білдіретін атауға ие болды. Міне, осы кезеңнен бастап әлемдік қарулану

сынағының бәсекесі салдарынан туындаған Семей даласының қасіреті басталды.

Төрт жылдан кейін 1953 жылдың 12 тамызында қуаты 480 килотонна термоядролық заряд жарылды. Биіктігі 16 километрге жететін үлкен газтозандық саңырауқұлақ тәріздес бұлт көтерілді. Ондаған мың жергелікті тұрғындар эвакуацияланып, бір аптадан кейін үйлеріне қайта оралған. Көптеген ғимараттардың қабырғасында терең жарықтар пайда болып, саманнан жасалған үйлер мен мектептер қираған.

1955 жылдың 22 қарашасында биіктігі 1500 метрде бірінші сутегі бомбасы сыналады. Ядролық күннің жарқырауы жүздеген километр жерден көрініп, жарылыс толқыны тіпті 500 километр қашықтықтан сезілген.

1961 жылы КСРО-да континентаралық баллистикалық зымырандар шығарылып, ядролық оқтұмсықтарды сынау қажет болды. Сондықтан да 1961-1962 жылдары сынақ белсенді түрде жүргізіліп, жылына 40-50 жарылыстар өткізілген.

Алғашқы 14 жылда Семей ядролық полигонында уранды, плутонды, сутегі бомбаларының жер үсті және ауа жарылыстары жүргізілген. 1963 жылы КСРО, АҚШ және Ұлыбритания арасында атмосфера, космос және су астында ядролық сынақты тоқтату туралы келісімге қол қойылған. Бірақ бұл қарулануды тоқтатпады, сынақты тек жер астында жүргізуге әкелді. Семей полигоны әрі қарай жұмыс істей берді. 1965 жылдан бастап тереңдігі 500 метрлік шахталарда жылына 14-18 жарылысқа дейін жүргізілді.

Жарты жылдық тарихы бар Семей полигонында 1949-1963 жылдар арасында 200-ден аса жер үсті, ауа жарылыстары өткізілсе, 1963 жылдан бастап 343 жер асты сынақтары жүргізілген.

Адамның табиға сәулененуінің мөлшері 0,14-0,7 бэр немесе адам 70 жылдық өмірінде 10-50 бэрға дейін радиация алу қажет. Кейбір елдерде бұл көрсеткіш 10 бэрды құрайды. 1950 жылдардың басында КСРО Денсаулық сақтау министрлігі полигон аймағында тұратын халық жылына 50 бэр ионды радиация сәулелерін қабылдай алады деген бұйрық шығарған. Бұл бұйрыққа негізделе отырып, сынаушылар радиациялық қауіпсіздік іс-шараларын жүргізбеген. Тіпті, полигон аймағында тұратын халық айына ионды радиация сәулесінің 150-250 бәрін бір ай ішінде қабылдаған [2, 97 б.].

1989 жылы ақпанда кезекті жоспарлы ядролық сынақ өткізілді. Үңгірлердің бірінде қуаты 70 килотоннадан астам ядролық заряд жарылды. Жарыстан пайда болған радиоактивті бұлт 30 мыңнан астам адам тұратын аумақты бүркеді. Бұл аймақта радиациялық фон

3000-4000 микрорентгенге жетті. Бұл көрсеткіш қалыпты жағдайда сағатына 15-20 микрорентген болатын табиғи радиациялық фоннан екі жүз есе асып түскен.

Радиациялық сәуленің сұмдық дозасын алған халыққа сынақтың зияндылығы туралы ескертілмеген еді. Ядролық жарылыстар туралы халыққа тек 1953 жылдан бастап қана ескертіле бастады. Онда адамдар мен малды радиоактивті заттардың таралу аймағынан уақытша көшіріп, оларды қорғаныш объектілеріне, дәлірек айтқанда, орларға немесе кепелерге жасырылды. Алайда жарылыстан кейін адамдар радиациядан былғанған жерлерге, яғни өз үйлеріне оралып отырды.

Жарылыстан туындаған зиянды радиоактивтік заттар топырақты, суды, егістік жерлерді және мал жайылымдарын ластады. Ядролық сынақтардың салдары сол жерде тұратын адамдарға үлкен қайғы-қасірет әкелді. Жарылыстан радиация алған мыңдаған адам қатерлі ісік, иммунды жүйе мен қан құрамының бұзылуына байланысты ауруға шалдығып, көптеген сәби дүниеге жарымжан болып келді.

Алғашқы 13-14 жылда, ал бұл жер үсті және ауа жарылыстарының белсенді жүргізілген жылдары аралығында халықты тексерістен өткізіп, емдеу шаралары жүргізілмеген. Тек 1957 жылы Семей қаласында № 4 диспансер атты мекеме ашылған. Оның міндеттеріне полигонға жақын территорияда тұратын халықтың денсаулығын зерттеп, Семей аймағындағы радиациялық-гигиеналық жағдайды бақылау. Бұл диспансерде отыз мыңға жуық адамның денсаулығы зерттелген, бұл полигон аймағында тұратын халықтың тек 12 пайызын құраған. Ал 1965 жылы КСРО-ның денсаулық сақтау министрлігімен Семей қаласында және ядролық жарылыстың ықпалы зор аймақта тұратын халықты тексеруге тыйым салынған [2, 100 б.]. Семей, Павлодар облысы, Алтай өлкесінің тұрғындары жайбарақат өмір сүріп, түсініксіз сырқаттарға ұшырап, жан тапсырып жатты.

1989 жылы 28 ақпанда Семей ядролық полигонында жер қойнауында сәтсіз аяқталған ядролық жарылыс салдарынан айналадағы ортаға радиоактивті газ шыққаны туралы хабар жеткен соң, Алматыдағы жазушылар үйі жанында қарсылық митингісі өтіп, ол халықаралық антиядролық «Невада-Семей» қозғалысының құрылуына түрткі болды, оны әлемге танымал ақын, әрі қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов басқарды. Ғалымдарды, жазушыларды, қызметшілерді, жұмысшыларды, әр түрлі жастағы басқа адамдарды біріктірген қозғалыс Семей ядролық полигонын жабу және әлемнің сынақ полигондарының қызметін тоқтату жолындағы күреске орасан зор үлес қосты [1, 73 б.].

1989 жылы 30-мамырда КСРО Жоғары Кеңесінің депутаты Н. Ә. Назарбаев халық депутаттарының съезі трибунасынан халық және қоршаған орта үшін Семей полигоны жарылыстарының трагедиялық салдарлары туралы мәлімдеме жасаған.

1991 жылдың 29 тамызында, бірінша атом жарылысы жүзеге асырылғаннан кейін 42 жылдан соң, Н. Ә. Назарбаев «Семей» ядролық полигонын жабу туралы № 409 Жарлыққа қол қойылды. «Қандай қажеттілік пен мүдде желеу етілсе де, енді біздің жерде ешқашан атом және сутегі бомбалары жарылмайтын болады. Өйткені ешқандай қажеттілік, оның үстіне, әскери сипаттағы қажеттілік кейінгі ондаған ұрпаққа басқарылмайтын тізбекті реакцияның зардаптары тие беруіне татымайды», – деп «Бейбітшілік кіндігі» атты еңбегінде жазған Н. Ә. Назарбаев [1, 97 б.].

Н. Ә. Назарбаевтың инициативасы бойынша Қазақстан ядролық держава статусынан ерікті түрде бас тартты. 1992 жылдың 22-мамырында біздің еліміз ядролық қаруды таратпау және ядролық сынақтарды тыйым салу туралы Лиссабон протоколына қол қойды. Полигонның жабылуы жарылыстан кейін қалған қауіптің жоймағанын ескере кету қажет. Ядролық қаруды сынау үшін қажет үнгірлер мен туннельдерді жабуда бірқатар іс-шаралар жүргізді. Әскери бағыттағы бүкіл ядролық объектілерді жою және ядролық материалдарды экспорттық бақылау жүйесі бағдарламасына қатысты.

Полигонның жабылуынан кейін оның астанасы – Курчатов қаласының тағдыры белгісіз болған еді. Бірақ та Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығы бойынша бұл жерде ұлттық ядролық орталық құрылып, оның ғылыми күші бейбіт бағытта жұмыс істей бастады.

Полигонның жабылуы бұл – сынаққа тыйым салып, оның инфрақұрылымын жай ғана құрту емес, ластанған қоршаған ортаны, топырақты қалпына келтіріп, науқастарға медициналық және психологиялық жағынан көмек көрсетуді талап ететін жұмыс. Н. Ә. Назарбаевтың күш-жігерінің арқасында БҰҰ Бас ассамблеясы 1997 жылы Семей аймағының халқын, экологиясын және экономикалық дамуын қалпына келтіру мақсатында халықаралық ынтымақтастық туралы резолюцияны қабылдады.

Өзін дүниеден жоғары, оның тағдырын адам айқындамайтынын, керісінше оның шексіз энергиясы адамзат тағдырын айқындайтынын дәлелдеген Семей ядролық полигонының үні 1989 жылы біржолата тынышталды. Дүниежүзінің елдері ядролық қаруды иелену мен өз әскери арсеналдарын кенейтуде мүмкіндік іздеп жүргенде Қазақстан

дүниежүзінде бірінші болып ядролық қарудан бас тартып, басқа мемлекеттерге еліміздегі әр түрлі ұлттардың бейбіт және үйлесімді өмірін үлгі тұтарлықтай көрсетіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Ә. Бейбітшілік кіндігі. – Алматы : Атамұра, 2003. – 254 б.
- 2 Бозтаев К. Семипалатинский полигон. – Алма-Ата : Қазақстан, 1992. – 191 б.
- 3 Бозтаев К. Человек и атом. – Алматы : Алаш, 2006. – 176 б.
- 4 Касенов У., Елеукунов Д., Лаумулин М. Қазақстан и договор о нераспространении ядерного оружия. – Алматы, 1994.
- 5 Токаев К. Под стягом независимости: Очерк внешней политики Казахстана. – Алматы, 1997. – 151 б.

НЕМЦЫ В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

КУБЕНОВА А. Н.
магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

На азиатскую периферию Российской империи и, в частности, в Казахстан, немцы переселялись из материнских колоний Европейской России в течение почти двадцати лет – с конца XIX века до начала Первой мировой войны. Переселение немцев-колонистов в Азиатскую Россию производилось добровольно на общих основаниях со всеми российскими крестьянами. В конце XIX-начале XX вв. в Степном крае, куда относилась и территория Семипалатинской области, в состав которой входил Павлодарский уезд, возник целый ряд новых немецких переселенческих посёлков. В мощном миграционном потоке из Европейской России тонким ручейком выглядело движение немцев-колонистов, надевавшихся в Сибири и казахских степях обрести удачу на лучшую жизнь [1, 13].

Активное аграрное переселение немцев, русских, украинцев и представителей других народов на территорию Павлодарского Прииртышья начинается в первом десятилетии XX века. С 1880-х гг. и до начала XX в. аграрная миграция представителей различных национальностей в Павлодарский уезд Семипалатинской области Степного генерал-губернаторства имела незначительные темпы

и носила самовольный характер, вследствие того, что вплоть до конца XIX в. территория уезда (точнее, его степная часть) была закрыта для крестьянских переселенцев [2, 155]. Ограничения для активной миграции многочисленных групп аграрных переселенцев действовали вплоть до принятия изменений в переселенческом законодательстве в 1904-1906 гг. В результате курса на расширение переселенческого движения в Степные области в конце XIX-начале XX в. был принят ряд законов, например, от 6 июня 1904 г. «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев» и в последующие годы ряд дополнительных законов и циркуляров, по которым разрешалось переселение в Степные области всем желающим без ограничений [3, 217].

Таким образом, законодательные инициативы царского правительства в 1904-1910 гг. в связи с расширением курса переселенческой политики в Степные области открыли безземельным и малоземельным крестьянам центральных и южных губерний неосвоенные в земледельческом отношении степи Павлодарского Прииртышья.

В начале XX в. Павлодарский уезд занимал площадь в 103 788 кв. верст. Территория Павлодарского уезда вошла в состав 1-го и 2-го подрайонов Семипалатинского переселенческого района. Заведующим 1-го подрайона, а с 1915 г. – заведующим всем переселенческим делом в Павлодарском уезде являлся господин Дитрих [4, 16]. Несмотря на то что агрономические показатели уезда были не самые благоприятные для развития земледельческого хозяйства – обширная безводная степь, зона рискованного земледелия, Павлодарский уезд являлся одним из быстро заселяемых уездов в Семипалатинской области. В 1910 г. в одной из областных газет был опубликован отчет об объезде мест переселенческого движения, и, по мнению автора отчета, «...больше всего в Семипалатинской области устраиваются переселенцы в Павлодарском уезде» [4, 16]. Подобным было и мнение чиновников переселенческого управления, считающих, что Павлодарский уезд являлся единственно годным уездом для переселения в Семипалатинской области.

Помимо этого, казенные земельные участки и выгодные условия землепользования (15 десятин на мужскую душу, освобождение от налогов и повинностей и пр.) также являлись положительными стимулами для переселения. И вплоть до 1916 г. ежегодно уезд принимал до нескольких десятков тысяч переселенцев. В количественном отношении доминировали русские, украинские и немецкие аграрные мигранты, основавшие здесь более полутора сотен переселенческих

поселков. Так, например, русскими крестьянами были основаны в 1902 г. п. Алексеевка, в 1914 г. п. Святокрестовка и др., украинскими переселенцами были основаны в 1909 г. п. Красиловка и п. Стольпинка, в 1914 г. – п. Богодуховка и многие другие. По подсчетам исследователей, только в период с 1907 по 1914 г. в Павлодарский уезд переселилось 53,4 тыс. человек, аграрных мигрантов [2, 164]. К 1914 г. в уезде насчитывалось 4 казачьи станицы (16 казачьих поселков) и 180 переселенческих участков. В 1916 г. в Павлодарском уезде проживало 280 тыс. человек, из них 77 тыс. человек – крестьянского населения, что составляло 27,5 % от всего населения уезда [5, 59].

Что касается немецких колонистов, то еще в начале 90-х гг. XIX в. выходцы из Саратовской и Самарской губерний пытались водвориться на территории Павлодарского уезда, но получили отказ от переселенческого управления и были вынуждены присоединиться к переселенцам в поселке Александровка Омского уезда Акмолинской области. По прошествии десяти лет, в 1900-1901 гг., в 30 км от г. Павлодара на левом берегу р. Иртыш меннонит Петр Давыдович Корнис, переселенец из Екатеринославской губернии Александровского уезда Краснопольской волости, купил большой участок земли, принадлежавший казачьему офицеру Реброву, и основал первое немецкое сельское поселение на территории Павлодарского Прииртышья – частнособственническое хозяйство (хутор). В 1904 г. меннониты из Екатеринославской губернии купили земельные участки и вблизи хутора П.Д. Корниса основали переселенческий поселок Ребровка, в котором к 1912 г. проживало 45 семей (250 человек) [6, 245]. В 1913 г. П.Д. Корнис на правом берегу р. Иртыш взял в аренду сроком на 12 лет 390 десятин земли в п. Подстепенском (Подстепка). Сумма аренды составляла 300 рублей ежегодно. Следует отметить, что земли непосредственно на берегу р. Иртыш (наиболее удачные для занятия сельским хозяйством) находились во владении Сибирского казачьего войска и, соответственно, были закрыты для колонистов. Но в результате преобразований земельного фонда территорий Сибирского казачьего войска в конце XIX в. офицерские наделы, войсковые запасные земли, юртовые наделы стали предметом купли-продажи. В г. Омске существовало специальное посредническое бюро, которое оказывало услуги по приобретению казачьих земель [7, 39]. Так, в документах 1911 г. упоминается, что «в Семипалатинской области в Павлодарском уезде офицерские казачьи участки на берегу р. Иртыш частью распроданы крестьянам, мещанам, немцам...» [8, 137]. Необходимо отметить, что хутор меннонита П. Д. Корниса и переселенческий меннонитский

п. Ребровка, образованные на войсковых земельных участках, окажутся единственными частнособственническими хозяйствами, которые будут принадлежать немецким переселенцам в Павлодарском уезде в начале XX в. Образование большинства других немецких переселенческих поселков, уже на казенных земельных участках, в Павлодарском Прииртышье произошло с 1907 по 1910 г. Исследователи объясняют резкий рост немецкой миграции в Семипалатинской области после 1906 г. следующим образом: «С изданием закона от 1906 г. ... вновь назначенный Степным генерал-губернатором генерал Надаров разъяснил заведующему Семипалатинским переселенческим районом, что немцы-колонисты должны водворяться на общем с прочими крестьянами основании» [9, 68].

После 1910 г. в Павлодарском уезде и повсеместно в Семипалатинском переселенческом районе допускалось лишь доселение немцами уже образованных участков. Подобная политика противодействия переселению немецкого крестьянства проводилась и в других приграничных уездах (в Петропавловском, Кокчетавском, Омском и пр.). Таким образом, нами было выявлено, что всего в Павлодарском уезде с 1907 по 1910 г. Семипалатинским переселенческим управлением на II и IV крестьянских переселенческих участках немецким колонистам было предоставлено в землепользование 7 крупных наделов казенной земли (общей площадью 58 тыс. десятин), на которых было основано 26 переселенческих поселков. По подсчетам исследователей, общее количество переселившихся немцев на казенные земельные участки в указанный период составило 5034 чел. (793 семьи) [7, 20]. Несмотря на то, что переселенцам выделили по 15 десятин на мужскую душу, они разделили ее по 55-65 десятин на семью.

Следует сделать вывод о том, что в целом с 1901 по 1910 годы сформировался современный ареал расселения немцев на территории Павлодарского Прииртышья и заложил начало немецкой диаспоры в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1 Из истории немцев Павлодарского Прииртышья. Составители Болтина В. Д., Покидаева Т. Е., Шевелева Л. В. – Павлодар : ЭКО, 2015. – 784 с.

2 Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М. : Наука, 1986.

3 Ерофеева И. В. Столыпинская реформа и массовое переселение славянского и немецкого крестьянства // История Казахстана: народы и культуры: учеб. пособие. – Алматы : Дайк-пресс, 2001.

4 Подопригора Ю. И. Немцы Павлодарского Прииртышья. – Алматы, 2010. – 160 с.

5 Коншин Н. Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 г.) // В рамках программы «Этнокультурные исследования Павлодарского Прииртышья». – Павлодар, 2001–2003. – Т. 53.

6 Дик В. Свет Евангелия в Казахстане. История воззвещения Евангелия и распространения общин баптистов и меннонитов в Казахстане (первая половина XX века). – Штайнхаген: Samenkon, 2003.

7 Вибе П. П. Образование и становление немецких колоний в Западной Сибири в конце XIX – начале XX вв. // Немцы. Россия. Сибирь: сб. статей. – Омск, 1996. – С. 39–40.

8 Немцы в Сибири. сб. документов и материалов по истории немцев в Сибири: 1895-1917. – Омск : Изд-во Омск. гос. ист.-краевед. музея, 2000. – 362 с.

9 Кригер В. Э. Рейн – Волга – Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. – Алматы : Дайк-пресс, 2006.

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ

КУВАТОВ А. Ж.

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ДЮСЕНБАЕВА А. Ж.

дене шынықтыру мұғалімі, М. Қабылбеков атындағы орта мектебі,

Алғабас ауылы, Ақсу қ.

Әлемнің түкпір-түкпірінде адамзаттың қолымен, ақыл-ойымен жасалған зияткерлік ойындар мындап саналады. Бірақ оны жүйелеген Д. Мюррей бар-жоғы бес түрге бөліп қарастырады. Оның ішінде соңғы түріне африкалық қалах, арабтың манкаласы және қозғалыс ойындары деп аталады және соған ұқсас тақта басында ойналатын қозғалыс ойындарының бірқатар түрлері кіреді. Қазіргі кездегі деректер бойынша аталған ойындардың алғашқы үлгілері осыдан 3,5 мың жыл бұрын Африка не Азия өңірлерінде пайда болған. Археологтардың қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған ойын тақтасы, шар типтес заттар осы уақыттың аралығын көрсетеді. Әсіресе, оның көне екендігін және дүние жүзіне танымал болғандығын Египет саркофагтарындағы, Афины

храмдарындағы, көне керуен жолдарындағы тастарға салынған сурет, кескіндерден байқауға болады. Бірақ осы Калах ойынының танылуының қызғылықты тарихы бар.

1893 жылы Чикаго қаласындағы көрмелердің бірінде ежелгі кезде адамзаттың жартысы ойнаған, уақыт өте келе ұмытылып қалған зияткерлік бір ойынның ережелері жазылған тақташа ілінеді. Кейінірек осы ереже көпшілікке таныстырылуы үшін бірқатар америкалық журналдарда жарияланады. Осы басылымдардың бірі 1905 жылы Вильям Чемпионның қолына тиеді. Ойынның негізгі ерекшеліктері мен заңдылықтары жас американдық азаматқа қатты ұнайды және жастық шағында ойынды дамытуға деген құлшынысы болғанымен, ниетіне әрекеті сәйкес келмейді. 1940 жылы кексе тартқан шағында ғана ойынды дамытуға құлшына кірісіп, ойынға керекті құрал-жабдықтарды ағаштан жасап, айналасындағыларға үйрете бастайды. Зияткерлік ойынға – Калах деп ат қояды (В.Чемпион Калахари елді мекенінде сол кезде де бұл ойынды ойнаушылар бар деп сенген) және көп ұзамай Америкадағы көпшілік ойнайтын қызықты ойындардың біріне айналады.

В.Чемпионның қарқынды жұмыстарынан кейін, оның қатарластары көбейіп, сол жерде түрлі үйірмелер ашылып, жарыстар ұйымдастырылады. Жарысты өткізудің коммерциялық нұсқалары жасалып, пайда табудың көзіне айналады. Сондықтан болар Калахты насихаттаумен және тақтасын жасаумен үлкен компаниялар айналысады.

Ойынды жетілдіру бағытында компьютерлік бағдарламалар жасалып, бірқатар уақыттардан кейін адамзат пен жасанды интеллект арасында жекпе-жектер ұйымдастырылады. Алғашқы бағдарлама үлгілері ойынның негізгі заңдылықтарын толығымен игере алмай, табиғи ақыл-ойдан жеңіліс тауып отырды. Бірақ уақыт өте келе техникалық сана өз күдіретін көрсетеді. Кезекті кездесулердің бірінде 1970 жылы адамзат ақыл-ойы Калах ойыны бойынша өткізілген жекпе-жекте компьютерлік бағдарламадан жеңіліс табады.

Қазіргі кезде калахтың көптеген елдерде қауымдастықтары бар. Интернетте ойынды үйретуге және насихаттауға сайттар ашылған, кейбір ұялы телефондарға бағдарламалық нұсқалары да енгізіліп, кез келген мезетте ойнауға болады. Яғни сапалы даму жолына түсіп, дүниежүзілік зияткерлік ойындардың қатарынан орын алған.

Ал осы қозғалыс ойындары санатындағы зияткерлік ойындардың бастау көздері қайдан басталатынын зиялылар, ойын тарихымен айналысып жүрген азаматтар біледі ме екен? Білмегендіктен соңғы

кездері жарыққа шыққан еңбектерде бұл мәселе бір жақты көрсетілуде. Мысалы, «Домино, нарды, кости» кітабында: «Калах көптеген халықтарға таныс болған, әркім оны өзінше атаған және қосымша ережелер енгізген. Мысалы, қазақтарда калах – тоғызқұмалақ, Малак жартыаралында – джонгок, ал Шығыс Африка елдерінде – оуа деп аталады» [1, 180] – делінген. Ал шын мәнінде осы пікір дұрыс па? Егер тоғызқұмалақ ойынының пайда болуы қатарлас болса және ұлттық ойындағы кейбір негізгі ережелер Калахта жоқ болса, онда неге мысырлық ойын қозғалыс ойындарының түпкі тегіне саналуы тиіс. Міне, осындай ойындардың ерекшелігін және даму тарихын түсінбей жазылған түрлі еңбектерде тоғызқұмалақ өзінің лайықты бағасын ала алмай жүр.

Жоғарыда айтқанымыздай, калах ойыны көптеген ғасырлар бойы ұмытылып калып, XIX ғасырдың соңында ғана адамзат есіне түссе, ал, тоғызқұмалақ ұрпақтан-ұрпаққа ұмытылмай жетіп отырған. Ұлттық ойынның сақталып қалуында көшпенді бабаларымыздың ұрпақ тәрбиесіне деген жауапкершілігі, ауызша айту дәстүрі, жадының мықтылығымен қатар, тастан жасалған тақта үлгілерінің де маңызы болды деп ойлаймыз. Тас тақталардың жасалуы – Орхон-Енисей ескерткіштерін кейінгі ұрпағына жетсін деп әдейі балбал тастарға жазып қалдырған бабаларымыздың даналығы секілді биік мұраттардан туындаса керек. Уақыт та бұл шешімнің дұрыстығына көз жеткізіп отыр. Небір жаугершілік замандар өтсе де, жазба деректерде мәлімет қалмаса да уақыт сынына төтеп беріп, бүгінгі ұрпаққа жетті. Бірақ ойынның ережелері өзгеріске ұшырады, көне тақта үлгісі жаңа түрге ауысты, жадымыздан ойынның дүниетанымдық көріністері ұмытыла бастады.

Бірақ халық жадында сақталған нәрселер ұмытылмайды екен. Бірде ауыз әдебиеті үлгілері, бірде хатқа түскен дүниелер арқылы жарыққа шығады екен. Тек оны саралай алатын, қасиетін тани алатын таным қажет. Ал ондай ақыл-ой алыптары тәуелсіз санадан шықпақ.

КСРО ыдырап, еліміз өз билігін өзіне алғаннан кейінгі кезеңде рухани өміріміздегі өзгерістер мәдениет пен өнер салаларының барлығына оң әсерін тигізіп, кезінде бұрмаланып, өзгеге телініп қарастырылған көптеген ұлттық жәдігерліктерді жаңадан саралауға жол ашылды. Рухани тұлғаларымыздың ел мәдениетін дамытудағы еңбегі бағаланып, тарихтың ақтаңдақ беттерін ашуға арналған ғылыми еңбектер шыға бастады. Бірақ түркілік өркениеттің қайталанбас үлгілерінің бірі – тоғызқұмалақ туралы әлі толымды, танымдық еңбектер жоқтың қасы. Бірқатар ғылыми еңбектер шыққанымен әлі күнге дейін оның негізгі мәні ашылмай келуде.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Землянская И. «Домино, нарды, кости». – М. : «Вече», 2001. – 253 б.
- 2 Сұлтанбеков Т. Шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ. – Алматы : «Қазақстан», 1967. – 97 б.
3. М.Шотаев., Н.Жұмабаев., С.Ақназаров. Таңғажайып тоғызқұмалақ. Түркістан, ХҚТУ баспасы, 2004. – 147 б.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР

КУВАТОВ А. Ж.

магистр, аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ДЮСЕНБАЕВА А. Ж.

дене шынықтыру мұғалімі, М. Қабылбеков атындағы ЖОМ,

Алғабас ауылы, Ақсу қ.

КИШУБАЕВА И. Т.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Білім және ғылым министрлігі бекіткен 2010 жылғы жоғары оқу орындарының «Дене мәдениеті және спорт» мамандығына арналған жаңа стандартында «Ұлттық спорт түрлері» базалық пән ретінде, «Ұлттық спорт түрлерін мектепте жүргізудің теориялық және әдістемелік негіздері» кәсіптендіру пәні ретінде берілген. Қазақстанда қоныстанған халықтардың ұлттық спорт түрлерін, соның ішінде негізгі тұрғылықты халық, жер иесі қазақ халқының ұлттық спорт түрлерін мектептерде жүргізудің танымдық, тарихи және патриоттық негіздері бар. Сонау біздің заманымызға дейінгі сақ және ғұндар, онан бері қазақ хандығы кезеңінен бері осы ұлттық спорт түрлері дамып, жетіліп осы кездерге дейін маңызын жоғалтпай келді. Ұлттық спорт түрлері – дене тәрбиесі жүйесі арқасында біздің ата-бабаларымыз білектің күші, найзаның үшімен осынау кең даланы ұрпақтарына арнап, қорғап, сақтап қалды. Батыр бабаларымыздан мирас болып қалған осы ұлттық спорт түрлерін біз осы қазіргі заманда сақтауымыз, түрлендіруіміз, жаңартуымыз, қазіргі заманға сай лайықтауымыз керек. Сол арқылы жастарымызды күштілікке, мықтылыққа, батылдыққа, батырлыққа, шыдамдылыққа, сабырлыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуіміз қажет. Осы бағытта жүргізілетін көп жұмыстардың ішіндегі бір негізгісі, маңыздысы мектептерде дене тәрбиесі сабақтарында, сыныптан тыс спорт-сауықтыру жұмыстарында, жарыстарда ұлттық спорт түрлерін насихаттап, кең қолдану. Қазіргі кезеңге дейін жеткен ұлттық спорт

түрлерін біз шартты түрде үш топқа бөлдік. Олар: ат үсті спорт түрлері, жекпе-жек спорт түрлері және ақыл-логикалық спорт түрлері.

Ат үсті спорт түрлеріне жататындар: бөйге, қыз қуу, теңге алу, жамбы ату, көкпар спорттары. Жекпе-жек спорт түріне жататындар: қазақша күрес, аударыспақ, сайыс. Ақыл-логикалық спорт түрлеріне жататындар: дойбы, тоғызқұмалақ.

Ұлттық спорт түрі қазақ күресін төрт түрлі жолмен өткізуге болады:

А) ұлттық спорт түрі қазақша күресті жылдық жоспар кестесіне спорттың бір түрі ретінде 10 сағат көлемінде енгізуге болады. Кеңес заманы кезінде күрес дене тәрбиесі мектеп бағдарламасына спорттың бір түрі болып енгізілген болатын. ЖОО-да 3 курста спорттық күрес базалық пәндер қатарында жүргізілген. Қазақша күрестен сабақ өткізу әдістемесі құрастырылған;

Ә) қазақша күрестен үйірме ұйымдастыру;

Б) сабақтың негізгі бөлімінде күшті дамыту үшін қозғалмалы ойын түрінде және өзін өзі қорғау ретінде қолдануға болады;

В) қазақша күрестен жарыс ұйымдастырып, өткізу.

Тоғызқұмалақ спорт түрін мектеп жағдайында өткізу әдістемесі.

1 Тоғызқұмалақты мектеп дене тәрбиесі жұмыстарына енгізудің 5 түрі бар:

А) ұлттық спорт түрі тоғызқұмалақты дене тәрбиесі сабағының жылдық жоспар кестесіне спорттың бір түрі ретінде 10 сағат көлемінде енгізуге болады. Оны қыста ауа-райының суық кездерінде тоқсандық жоспар кестесінің 3 тоқсанына қою қажет. Қазіргі кезде дене тәрбиесі сабағы кезінде тоғызқұмалақ ойынының техникасы мен тактикасын жүйелі үйрету мен жетілдіру әдістемесі құрастырылуда;

Ә) тоғызқұмалақ, шахмат, дойбы ойындары секілді қарсыласынды логикалық ойлау сипатында жену ойын түрлерінен үйірмелер ұйымдастыру;

Б) Дене тәрбиесі сабақтары кезінде сабақтан босатылған оқушыларды бос отырғызбай тоғызқұмалақ ойынын ойнатуға болады;

В) дене тәрбиесі сабақтарында волейбол, баскетболдан екі жақты ойын ойнап жатқанда кезек тосқан оқушыларға ойнатуға болады;

Г) тоғызқұмалақтан бастауыш, орта, жоғары сыныптар арасында жарыстар өткізу.

Ұлттық спорт түрі – қыз қуу дене тәрбиесі сабақтарында ойын түрінде өткізіледі. Спорт түрінің негізгі элементтері толығымен сақталады. Спортзалда сөре және мәре сызығы сызылып белгіленеді. Ер бала сөре сызығында, қыз бала сөре сызығынан 3 метр алда тұрады.

Төрешінің берген белгісімен қыз бала алдыға жүгіреді де, ер бала қызды қуып жетіп, қыздың арқасындағы бекітілген шағын орамалды жұлып алуға тырысады. Кері қайтарда жігіт қашады, қыз қуып жетіп, белбеумен соғады.

Секундомермен орамалды жұлып алу мен белбеумен ұру уақыты есептеледі, егер жете алмаса, мәреден өткен уақыты есептеледі. Барлық жұптар жүгіріп өткеннен кейін уақыт нәтижелері бойынша алған орындары анықталады. Бұл спорт түрлерімен жаттығу арқылы оқушылардың жылдамдық, ептілік қасиеттері дамиды.

Мектептің дене тәрбиесі сабағында ұлттық спорт түрі – көкпарды өткізу әдістемесі.

Спорт залдың екі жақ шетіндегі ортасына 0,4 метрлік шеңбер сызылады, ол қазандық деп аталады. Спортзалдың ортасына толтырылған доп немесе ешкінің макеті тасталынады. Оқушылар екі топқа бөлініп, қарама қарсы сызық бойына қазандықтың жан-жағына сапқа тұрады. Оқушылардың саны төрт немесе бес адам ғана болуы қажет. Төрешінің белгісі бойынша көкпаршылар ешкінің макетіне тұра жүгіреді, бұрын келгені іліп алып қарсыластың қазандығына ұмтылады немесе басқа ойышыларға пас береді.

Жарыс мақсаты қарсыластың қазандығына ешкіні қолмен салу. Жарыс ережесі бойынша допты немесе ешкі макетін қазандыққа лақтырып салуға болмайды. Жарыс регби ойынының ережесіне ұқсас өткізіледі. Ойын жастарына байланысты 5-10 минутқа созылады. Қазандыққа көп доп салған оқушылар жеңген болып есептеледі. Бұл спорт түрін ойнау арқылы оқушылардың күш, төзімділік, ептілік қасиеттері дамиды, олар батылдық, қажырлылық, қайсарлық қасиеттерге тәрбиеленеді.

Мектептің дене тәрбиесі сабағында ұлттық спорт түрі – аударыспақты өткізу әдістемесі. Спорт залда диаметрі 3-5 метр шеңбер сызылады. Оқушылар екі топқа бөлінеді, топ ішінде дене бітімдері, бойлары, салмақтары бойынша біреулері ат, екіншілері сайыскер болып бөлінеді. Сайыскерлер аттарына мініп (бір-бірлерінің арқаларына отырады, ат болған оқушы сайыскердің санының астынан қолымен құшақтап, көтеріп алады) қарсыласын қолынан, желкесінен тартып атынан аударып алуға тырысады. Атынан ауып, аяғы жерге тиген оқушы жеңілген болып есептеледі. Күрессіз, себепсіз шеңбер сыртына қашқан сайыскерге айып ұпайы салынады.

Сайыс уақытын оқушылардың жастарына баланысты 2-3 минуттарға соза беруге болады. Уақыт өткен кезде сайыскерлер таза жеңіске жете алмаса, жеңімпаз ұпайы санымен анықталады. Үш рет

себепсіз шеңберден қашқан сайыскер жеңілген болып есептеледі. Жарысты осы ережемен командалық және жеке жеңімпаздарды анықтау түрінде жүргізе беруге болады. Бұл спорт түрін ойнау арқылы оқушылардың күш, төзімділік, ептілік қасиеттері дамиды.

Мектептің дене тәрбиесі сабағында ұлттық спорт түрі – бәйге және жорға жарысын өткізу әдістемесі. Спорт залдың бұрыштарына толтырылған доптар қойылады. Оқушылар бір-екі санымен саналып, екі-екіден бөлінеді. Бөлінген екі оқушының жақсы жүгіретіні ат, екіншісі шабандоз болып аталады. Ат болған оқушының желкесі арқылы екі қолтығынан 1,5 метрлік белбеу өткізіліп екі ұшы шабандоздың қолына беріледі. Ат пен шабандоздың арасы 0,5 немесе бір метрдей боуы қажет. Спорт залды бір айналу шеңбері шартты түрде бір шақырым болып есептеледі. Ойыншылар ат, шабандоз ролдерін ойнап уақыт бойынша спорт залды айналып 5-25 шақырымға жарыса жүгіреді (қашықтық ұзақтығы жастарына байланысты). Жақсы уақыт көрсетіп, ереже бұзбай жүгірген оқушылар жеңімпаз болып есептеледі. Қойылған доптардың ішімен жүгірген, шабандоздан аттары озып кеткен оқушыларға айып ұпайы белгіленіп, уақыттарына уақыт қосылады немесе жарыстан шығарылады.

Жорға жарысы да осы ереже бойынша өткізіледі, бірақ ат және шабандоз жүгіргенде оң аяқтарымен оң аяқтары, сол аяқтарымен сол аяқтары бірдей алынып жүгірулері қажет болады. Аяқтары бірдей алынып жүгірмесе ол жұп жорға жарысының ережесі бойынша жарыстан шығарылады. Бұл спорт түрін қолдану арқылы оқушылардың төзімділік, жылдамдық-төзімділік қасиеттері дамиды.

Мектептің дене тәрбиесі сабағында ұлттық спорт түрі – жамбы атуды өткізу әдістемесі. Спорт залдың қабырғасына дөңгелектеліп 1 ден 10-ға дейін нысана сызылады. Нысанадан 10-15 метр (жастарына, жыныстарына байланысты қашықтықты ұлғайтуға болады) жерге сызық белгіленеді. Оқушылар ақырын жүгіріп келіп, үлкен теннис добын лақтырып, нысананы көздеп жаттығады. Жүгіріп келіп допты нысанаға лақтыру техникасы гранаты лақтыру техникасына ұқсас. Төрт-бес сабақ кезінде лақтыру техникасын үйрету және жетілдіруден кейін нысанаға лақтырудан бақылау сынақтарын алуға болады.

Жарыс түрінде өткізілетін жамбы ату сынағында ортадағы ондық нысана жамбы болып есептеледі. әрбір оқушыға бес теннис добы беріледі. Оның екеуі лақтырып көру, үшеуі сынақ тапсыруға арналады. Негізгі үш лақтырудың нысанаға тигізгені бойынша ұпай саны анықталады. Мысалы, $10 + 8 + 3 = 21$ ұпай. Осылай барлық оқушылар жамбы атып болғанан соң ұпай сандары бойынша жеңімпаздар

анықталады. Бұл спорт түрін ойнау арқылы оқушылардың қиындығын, үйлесімділігі, ептілік қасиеттері дамиды.

Жарыстың жеңімпазын анықтау жолы: Ең тез жылдамдықпен келген спортшыға 100 ұпай беріледі, одан кейін келгендерге әр 0,1 секундына бір ұпай кемітіледі. Әрбір іліп алған жүлдеге 20 ұпай қосылады.

Спорт залдың жоғары бөлігіне сөре сызығы сызылады, төменгі жағына тығыздалған доп немесе айналып өтуге болатын әртүрлі заттар қойылады. Сөреден шыға жүгірер жолдың бойына бір жерге, қайтар жолға екі жерге шытқа түйілген темір тенгелер тасталады. Оқушылар ойын жүргізушінің белгісі бойынша екі екіден (сыныптағы оқушылар саны көп болса жүгірушілер санын көбейтуге болады) бар екпіндерімен жүгіріп барып үш жерде жатқан тенгелерді іліп алып, мөре сызығынан тезірек жүгіріп өтуге тырысады.

Ойын жүргізуші олардың уақыттарын белгілеп, тенгені алғандарын қадағалап тұрады. Барлық оқушылар жүгіріп өткенен соң жылдам жүгіргендердің алған орындары анықталады. Бұл спорт түрлерімен жаттығу арқылы оқушылардың жылдамдық, ептілік қасиеттері дамиды.

Қазақтың ұлттық спорт түрлерін қазіргі кездегі мектеп жағдайында өткізудің осындай әдістемелік ерекшеліктері бар. Сабақ басында оқушыларға ұлттық спорт түрлерінің тарихын, бұрынғы, қазіргі ережелерін, маңызын айту, олардың өз ұлтына деген мақтаныш, патриоттық сезімдерін оятудың үлкен маңызы бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Болғамбаев М. Қазақтың ұлттық спорт түрлері. – Алматы : «Қайнар», 1985.
- 2 Байдосов Қ. Р., Мұхитдинов Е. М., Жалмағамбетов А. А. Қазақша күрес. – Алматы, 1987.
- 3 Тәнікеев М. Т. Қазақтың ұлттық спорт түрлері. – Алматы, 1991.
- 4 Тәнікеев М. Т., Адамбеков І. Қ. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. – Алматы, 1994.
- 5 Қазақша күрес. Ереже. – Алматы : «Атамұра», 2000.
- 6 Бүркітбаев А. «Қазақтың ұлттық ат спорты түрлері». – Алматы : «Мектеп», 1978.
- 7 Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы : «Қайнар», 1994.
- 8 Ақшораев Ә.С. Тоғызқұмалақ даналығы. – Тараз. 2000.

БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О НЕМЕЦКИХ УЧЕНЫХ ВНЕСШИХ ВКЛАД В РАЗРАБОТКУ ПРОБЛЕМ КИПЧАКОВЕДЕНИЯ

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.
к.и.н., ПГПИ, г. Павлодар

Развитие кипчаковедения в странах Западной Европы во многом связано с развитием кипчаковедческих исследований в немецкой исторической науке. Немецкие ученые внесли весомый вклад в разработку проблемы кипчакской филологии и письменных источников, связанных с историей и культурой кипчакских племен.

Одним из первых в Германии кипчакской проблематикой заинтересовался Г. Клапрот. Клапрот Генрих Юлий (Юлиус) (Klaproth Heinrich-Julius) (11.X.1783-8.VIII.1835) немецкий востоковед. Родился в Берлине в семье известного химика Мартина Клапрота, который хотел видеть в сыне своего преемника. Однако сам он с юношеских лет интересовался востоковедением, прилежно занимался изучением китайского языка. Высшее образование получил в университете в г. Галле (1801-1803 гг.), где занимался классической филологией. В 1804 г. Петербургская Академия наук на основании § 24 Регламента Академии наук 1803 г. пригласила его занять должность адъюнкта восточных языков и словесности. Научные интересы ученого были весьма обширны: этнография, история, география, языкознание (китайский, маньчжурский, тибетский, тюркский, грузинский, армянский и другие языки). Находясь в течение 7 лет в России, он получил блестящую для ориенталиста возможность совершить путешествие по Сибири и Кавказу. В 1805 г. в числе других ученых был прикомандирован к посольству Ю. А. Головкина, направляющемуся в Китай. Однако ученые, входившие в состав посольства, из Урги вынуждены были возвратиться в Иркутск. На обратном пути (1805-1806 гг.) ориенталист собирал в южных районах Восточной и Западной Сибири лингвистические, этнографические и географические материалы. В 1807-1808 гг. по поручению Академии наук изучал этнографию и языки адыгейцев, абазин, кабардинцев, карачаевцев, балкарцев, осетин, горных грузин и др. национальностей Северного Кавказа и Грузии (Н. J. Klaproth, Reise in den Kaukasus und nach Georgien in Jahren 1807 und 1808, Halle-Berlin, 1812-1814). Собрал также значительный материал по этнографии и языкам башкир, казахов,

киргизов, якутов и тунгусов («Asia Polyglotta»; «Comparaison de la langue des Tschouwachés avec les idiomes turks»).

В статье «Sur quelques antiquités de la Sibirie» (1824) ученый пытался объяснить тюркские руны с помощью греческого письма. Одним из первых проявил интерес к языку и алфавиту уйгуров («Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren», Berlin, 1812); ему же принадлежит статья по «киргизской» (казахской) лексике «Sur la langue des Kirghiz» (1825 г.). Мимо его внимания не прошли также и памятники тюркской письменности. («Бабур-наме», «Codex Comanicus»); с именем востоковеда связано издание первого в России востоковедного сборника «Archiv für Asiatische Litteratur, Geschichte und Sprachkunde». Сказанное свидетельствует о востоковедной эрудиции и обширности знаний ученого.

Одним из первых исследователей в Западной Европе Г. Клапрот обратил внимание на материалы словаря «Codex Comanicus». Попытка осуществить перевод исторического источника в научном мире была признана неудачной. Однако заслуга ученого в ознакомлении широкой научной общественности с уникальной Венецианской рукописью не может быть забыта. Он умер в г. Париже [1, с. 124-126].

Маркварт Йозеф (Marquart Josef) (1864-1930 гг.) немецкий тюрколог. В 1893 г. защитил кандидатскую диссертацию по иранской филологии «Assyriaka bei Ktesis». В 1902 г. работал в Этнографическом музее в Лейдене и параллельно преподавал в должности профессора в Лейденском университете. В 1903 г. опубликовал этнологическое и историко-топографическое исследование «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge» о хазарах, венграх, славянах и других восточноевропейских народах. В 1912 г. был назначен профессором по иранской и армянской филологии в университете Берлина. Там он тесно сотрудничал с коллегой языковедом В. Банг-Кнаутом (W. Bang) и другими учеными-востоковедами. В 1914 г. он опубликовал фундаментальное исследование о куманах «Über das Volkstum der Komänen». В работе обобщались все известные в то время сведения о куманах, кипчаках и кимеках в исторических источниках. Труд ученого получил живой отклик ряда крупных востоковедов В. В. Бартольда, П. Пельо, Ю. Немета. Рецензенты отмечали широкую эрудированность автора, владение рядом восточных и европейских языков, в числе недостатков были названы бессистемность в изложении материала, отсутствие четкой научной концепции и ошибочность гипотезы монгольского происхождения кимеков. Впоследствии востоковед признал ошибочность своей гипотезы.

В кипчаковедении ориенталист был известен своим крупным специальным исследованием посвященным куманам. Ученый уделил внимание рассмотрению этнических и исторических связей между куманами, кипчаками, кимеками, татарами, огузами и канглами. Привел многочисленные материалы из мусульманских и западноевропейских источников. Однако в то время Й. Маркварту были недоступны «Словарь тюркских наречий» Махмуда аль-Кашгари и ряд других важных исторических источников, это сказалось на уровне проведенного им научного исследования [2; 3].

Габен Аннемари фон (Gabain Annemarie von) (1901-1993) немецкий тюрколог. 1920-1930-е была одним и представителем тюркологической школы в Берлине, была ученицей тюрколога В. Банга (W. Bang). После Второй мировой войны стояла у истоков возрождения тюркологии в ФРГ и ГДР. Ученый внесла наибольший вклад в изучение древнетюркских памятников, искусства, культуры и мировоззрения тюркских народов в древности, автор одной из первых грамматик древнетюркского языка, описания древнетюркской письменности, ряда работ по современной казахской этнографии и лингвистике. В кипчаковедении она известна исследованиями в области изучения языка памятника [4, р. 46-73; 5, р. 243-251; 6, с. 18-19].

Менгес Карл Генрих (Menges Karl Heinrich) (22.IV.1908 (1909) 20.IX.1999) немецкий славист и тюрколог. Родился в г. Франкфурт-на-Майне. Он учился гимназии Лессинга (Lessing Gymnasium). В 1926-1932 гг. учился в университетах Франкфурта, Мюнхена и Берлина, в 1928-1929 гг. стажировался в СССР. 1932 г. доктор философии Берлинского университета. В 1933-1936 гг. научный сотрудник Восточного отделения Прусской Академии наук. По политическим мотивам покинул Германию в 1936-1937 гг. ученый жил в Праге. В 1937-1940 гг. преподавал русский язык в Анкаре Турция, откуда переехал в США, был профессором алтайской и славянской филологии Колумбийского университета. Начиная с 1950-х изучал ориентализмы в древнерусском памятнике «Слово о Полку Игореве». Его лексикологические разыскания отличаются солидной аргументацией, широтой этнолингвистического фона, обширными познаниями в области тюркских языков и литературы. В 1976 г. он уволился из Колумбийского университета и начал преподавать в Венском университете.

Вклад филолога в развитие кипчаковедения значителен. Это изучение половецкой этнонимии, тюркизмов в древнерусском языке и литературе. Особое внимание тюрколог уделял исследованию процесса миграции кочевых племен и народов в Восточную Европу, и влияние

этого процесса на формирование западноевропейских и славянских языков. Его известный труд, посвященный изучению восточных элементов в «Слово о Полку Игореве» был переведен на русский язык под редакцией тюрколога Н. А. Кононова и снабжен материалами из работы «Библиография основной отечественной литературы по изучению ориентализмов в восточнославянских языках», составленной И. Г. Добродомовым и Г. Я. Романовой [7; 8; 9, с. 236-237].

Таким образом, становится ясно, что немецкие востоковеды внесли крупный вклад в изучение кипчакской истории, языка и литературы. В их исследованиях уделяется серьезное внимание проблемам этнической истории кипчакских племен, этнокультурным связям с Киевской Русью и культурному наследию кипчаков.

ЛИТЕРАТУРА

1 Биобиблиографический словарь тюркологов. Дооктябрьский период. Изд. второе, переработанное, подготовил А. Н. Кононов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 300 с.

2 Marquart J. Über das Volkstum der Komanen. // *Abhandlung der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen.* - 1914. - Bd. XIII. - № 1.

3 Стоянов В. Куманология. Историографические эскизы. Том 1. София: Институт по история при БАН, 2009. – 392 с.

4 Gabain A. von, «Codex Cumanicus» и рядом рецензий на известные кипчакведческие исследования *Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959, p. 46-73.

5 Gabain A. von, *Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1964, p. 243-251.

6 Лаумулин М.Т., Бейсембиев Т.К. Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана. – А.: КЕНЖЕ-Пресс – Казахстан, 1994. – 100 с.

7 Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / Пер. с англ. А. А. Алексеева. Л.: Наука, 1979. – 248 с.

8 Menges K. H. *The Turkic languages and peoples: an introduction to Turkic studies.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1995 – 248 p.

9 Бегунов Ю. К. Менгес Карл Генрих // *Энциклопедия “Слова о полку Игореве”*: В 5 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 3. К-О. – 1995. – С. 236-237.

ПРОБЛЕМА МНОГООБРАЗИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ФОРМ РЕЛИГИИ

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Реально, в исторической действительности существует множество конкретных религий. Этнографические и исторические исследования обнаружили поразительное разнообразие верований и обрядов у разных народов и на разных ступенях исторического развития. Одна из основных задач истории заключается в описании, классификации и систематизации исторических религий, т.е. тех, которые существовали в прошлом и существуют сегодня.

Решение этой задачи сталкивается с трудностью, имеющей принципиальный характер. Нужно найти путеводную нить, которая помогла бы разобраться в многообразии исторических форм религии и ответить на вопрос, существует ли между ними связь, представляют ли они собой некое единство.

Сравнивая между собой разные религии, можно выявить сходные, общие черты и различия. Но чтобы сравнивать, нужно располагать соответствующим масштабом сравнения, т. е. заранее установить те общие для разных религий параметры, обладание которыми только и делает их сравнимыми между собой. Есть смысл и возможность сравнивать между собой, например, тотемизм и христианство, если между ними установлено нечто общее, если существует основание для сравнения. Вопрос заключается в том, каким образом установить это основание, где искать масштаб для сравнения? Это вопрос о соотношении исторического и феноменологического способов рассмотрения религии.

Исторический способ рассмотрения религии – одно из проявлений исторического мышления, мышления, которое исследует жизнь общества, человеческие отношения как движение во времени от одного состояния к последующим. Перед историком – череда различных состояний, между которыми он должен установить связь [1].

Историк в силу этой исходной своей позиции рассматривает религию во всем многообразии ее исторических форм. Каждая из них имеет самостоятельное значение как звено исторического процесса, каждая получает объяснение в рамках той или иной стадии исторического развития. Однако у народов, стоящих примерно на одной и той же ступени исторического развития, нередко существуют весьма

несхожие религиозные формы; и различил при этом касаются не только каких-то деталей верований или культа, но и самого стиля, или духа, религии, т.е. ее отношения к человеческой жизни, предлагаемых ею способов решения проблем человеческого существования, отношения к «миру».

Примером может служить существование в одной стране, в Китае, на протяжении двух тысячелетий таких несходных религий, как конфуцианство и буддизм. Возникшие почти в одно и то же время и в сходных условиях общественного строя, они противоположны по духу своего вероучения и жизненным ориентациям: если конфуцианство освящает и принимает существующий порядок вещей, делает акцент на соблюдение строго установленных обрядов и церемоний, лишено интереса к мистике и потусторонней жизни, то буддизм принципиально отрицает ценность земной жизни и призывает к отрешению от земного существования, его забот [2].

Очевидный факт многообразия исторических религий может быть понят и объяснен в рамках исторического способа их рассмотрения только через рассмотрение каждой конкретной религии в контексте всей совокупности условий ее существования – материальных условий жизни людей, политических и социальных форм, художественного творчества и т.д.

Иными словами, историк видит в религии составную часть того или иного культурного единства. Исходная позиция историка ведет его к тому, чтобы рассматривать религию как фактор культуры, т.е. рассматривать отношение между ними как отношение причинно-следственное: либо культура порождает религию, либо религия – культуру. В тех случаях, когда в религии усматривается главный фактор культуры, данная культура определяется по религиозному признаку - как христианская, мусульманская и т.д. Так или иначе, с этой точки зрения история религии есть история человеческой культуры; история религии лишена своей особой, внутренней логики развития. В культуре лежат основания и могут быть найдены критерии сравнения или сопоставления разных религий.

Исторический способ рассмотрения религии оказался необходимым и в определенных пределах достаточно плодотворным, он помогает обнаружить и объяснить многообразие религий, происходящие в них перемены. Однако он таит в себе внутреннее противоречие, связанное с тем, что понятие религии выходит за пределы отдельных культур. Поэтому часто идут по пути поиска общего религиозного компонента разных культур, например, христианской и мусульманской, т.е.

фактически – по пути обособления религии от других компонентов культуры.

История религии, изолированная от ее культурного контекста, если таковая история стремится быть чем-то большим, чем простое хронологическое описание, должна искать какую-то опору, например, в этнографии. И тогда появляется «история религий народов мира». Вот почему формирование «истории религии» как научной дисциплины вынудило искать возможности для восполнения ограниченности исторического подхода. Одна из таких возможностей – это разработка отдельных проблем специалистами, когда, например, о китайской религии преимущественное право судить предоставляется синологу, о религиях классической античности филологу-классицисту, о примитивных религиях этнологу-африканисту или американисту и т. д. Таким образом, фактически восстанавливается, только на ином уровне, признание укорененности исторически рассматриваемой религии в той или иной культуре.

Феноменологический способ рассмотрения религии в многообразии ее исторических форм усматривает, в сущности, нечто случайное. Феноменология видит в религии некую универсальную данность, существующую вне исторических религий, а в них находящую лишь свое внешнее проявление. Предметом феноменологии признается религиозный опыт, как бы стоящий по ту сторону форм его выражения и средств их познания. Задача феноменологии заключается в анализе структуры религиозных явлений, а не в установлении внешних черт сходства различных верований. Так, магия, жертвоприношение или молитва являются элементами, свойственными всем религиям мира, поэтому важно понять их значение в качестве конституирующих элементов религиозного сознания и практики [3].

И если при этом возникает вопрос о том, почему каждая данная религия должна восприниматься как какой-то вариант одного итого же «фундаментального феномена», то феноменология не может ответить на этот вопрос. Для этого ей нужна помощь специалиста-историка. Радикальное противопоставление этих двух способов рассмотрения религии – исторического и феноменологического возможно все же лишь в теории. В практике же исследований эти два способа скорее дополняют друг друга, нежели взаимоисключают. Используя эти способы, история получает возможность дать описание и классификацию религиозных феноменов, выявить в них моменты, конституирующие существующие типы религий, раскрыта существенные черты религиозных феноменов, их структуру и значение.

Полученные на этом пути результаты дают возможность представить религию в истории общества и в контексте развития культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Васильев Л. История религий Востока. – М., 1983.
- 2 Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. – М., 1992.
- 3 Токарев С. Религия в истории народов мира. 1-е изд. – М., 1964.

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКО-ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СВЯЗИ В ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ПЕРЕСТРОЙКИ

КУЛЬЖАНОВ Д. К.

магистр, учитель, СОШГ № 9, г. Павлодар

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Первая большая практика попытки осуществления новаций в экономическом механизме относится непосредственно на 1986 г. Так на XXVII съезде КПСС проходил процесс для призыва улучшать социалистическую демократию. В январе 1987 года, состоялся пленум ЦК КПСС, положивший ход, значимым переменам в экономической, общественно-политической жизни СССР и Казахстана, эти постановления, которые принимались на этом созыве можно с абсолютным правом охарактеризовать реформами, была провозглашена значимость стоимостных показателей деятельности предприятий, введено стимулирование увеличения производительности хозяйств.

Через крайне небольшой период времени, в 1987 г. важность стоимостных показателей эффективности работы предприятий со временем уменьшилась, и они заняли традиционное место согласно отношению, к натуральным показателям директивного плана. С 1987 года в государстве началось внедрение новой системы управления государственными предприятиями, называемой полным хозяйственным расчетом и самофинансированием. В данной системе упростили порядок экономических взаимоотношений предприятий с республикой. В первоначальную степень из прибыли производились следующие платежи: оплата за фонды, платежи в правительственный и региональные бюджеты, отчисления вышестоящему министерству.

С 1987 года на экономический расчет были передвинуты предприятия семи отраслей, выпускающие свыше 20 % объема промышленной продукции. С 1988 года данные обстоятельства были расширены на предприятия, выпускающие приблизительно 60 % промышленной продукции, а кроме того предприятия Министерства путей сообщения, Министерства связи и др.

В январе 1988 года, вступил в силу Закон СССР «О государственном предприятии объединении». Он создал вспомогательные юридические гарантии самостоятельности предприятий. Взамен плановых показателей, согласно размерам производства, до них в главную очередь стал доводиться государственный заказ на поставки продукции, финансовые нормативы, лимиты на централизованно выделяемые ресурсы.

Между тем без либерализации цен и других стоимостных параметров налаживание горизонтальных механизмов хозяйственной координации не имелось бы возможным, эти показатели приведены в таблице 1, где рассматривается ценовая политика в Казахстане [1, с. 97].

Таблица 1 – Средние цены покупки продуктов питания в государственных и кооперативных организациях (рублей за килограмм)

	1980	1985	1986	1987	1988	1988 в % г			
						1980	1985	1986	1987
Хлеб пшеничный	0,23	0,23	0,24	0,26	0,27	117	117	112	104
Бобовые	0,73	0,68	0,71	0,69	0,43	59	63	61	62
Рис	0,79	0,80	0,79	0,79	0,79	100	99	100	100
Макаронные изделия	0,52	0,52	0,52	0,52	0,53	102	102	102	102
Картофель	0,18	0,20	0,17	0,19	0,23	128	115	135	121
Овощи	0,23	0,26	0,27	0,30	0,30	130	115	III	100
Бахчевые	0,20	0,19	0,16	0,18	0,20	100	105	125	III
Фрукты и ягоды	0,78	1,06	1,01	1,11	1,25	160	118	124	113
Говядина, телятина	1,90	2,14	1,99	2,17	2,29	121	107	115	106

Дальнейшим аспектом является вопрос особенности советских продовольственных и непродовольственных продуктов. Цифры, приводимые в статистических сборниках, говорят о том, что размеры употребляемых общественностью товаров питания всегда росли, а калорийность дневного питания находилась на уровне развитых государств. Оценивая ценовую политику, ученые, политики по-разному подходят к измерению покупательной возможности жителей.

В. М. Уралов определяет уровень цен и покупательную способность жителей через отношение заработной платы к цене ежемесячного минимального набора товаров питания (МНПП) [2, с. 18]. Кроме того граждане Казахстана совершали оплату культурно-бытовых услуг, виде расходов на бани, прачечные, пошив и починку одежды, ремонт мебели и объектов бытового обихода. Также нельзя принять к сведению подобные аспекты как посещение культурных и других услуг как пользование детскими учреждениями, затраты на путевки в дома отдыха, посещение театров и просветительных учреждений. Ценовую политику приведем на примере в расчете на 100 семей [1, с. 17].

Таблица 2 – Расходы на получение услуг (в расчете на 100 семей в руб.)

	1985	1986	1987	1988	1988 в % кол.			
					1980	1985	1986	1987
Весь расход на оплату культурно-бытовых и других услуг	42282	44309	46794	50619	124	120	114	108
в том числе								
оплата бытовых услуги -всего из них:	5080	5109	5525	6808	151	134	133	123
расходы на бани, прачечные, парикмахерские	1480	1625	1667	1901	166	128	117	114
в том числе								
Одежды	1658	1720	1648	1725	99,7	104	100 3 §	105
Обуви	339	353	357	409	166	121	116	115
ремонт мебели и предметов	77	69	28	62	117	81	90	в 2,2 раза
домашнего обихода	132	121	141	161	141	122	133	114
ремонт электроприборов	320	312	357	470	2,1 раза	147	151	132
ремонт культтоваров	760	579	867	112	181	146	192	128

Исходя из наблюдений, можно сделать анализ, что период конца 1988-1989 гг., экономика Советского Союза пребывала в стабильном состоянии. Так на Пленуме ЦК 1987 года особое внимание было уделено, проблеме увеличения производства продовольствия, повышения выпуска продуктов общенародного потребления.

Прирост валового внутреннего продукта в 1988 г. составил 4,4 % к уровню 1987 г., подобные характеристики в промышленности и сельском хозяйстве составляли, соответственно, 3,9 % и 1,7 % [3, с.86]. Среднегодовые данные соответствовали плановым заданиям пятилетки, что во властных структурах оценивалось равно как результат и итог избранной стратегии реформирования экономики. Возросли и настоящие доходы жителей и в целом достаток средней советской семьи, в том числе ветеранов труда, пенсионеров. Помимо этого, оказывалась помощь многодетным матерям, были одобрены программы поддержки ветеранов, учащихся школ. Семьям с детьми и для многодетных матерей было установлено ежемесячное государственное пособие. Данные приведем на примере таблицы 3. Где показаны данные по многодетным матерям, получающих пособие, начиная с 1970 по 1988 гг. И затрагиваются материалы пособия, где больше 4 детей в семье.

Таблица 3 – Пособия, выделяемые для многодетных матерей

	1970	1980	1985	1986	1987	1988
Число многодетных матерей, получающих пособие	381,3	278,2	203,2	199,7	198,2	197,8
В том числе:						
с четырьмя детьми	117,6	77,0	77,4	83,9	86,2	91,0
С пятью детьми	91,4	56,9	44,9	44,5	45,2	45,1
С шестью детьми	71,6	42,9	27,1	25,3	26,5	25,5
с семью и более детьми	100,7	101,4	53,8	46,0	40,3	36,2

По замыслу советского правительства каждый гражданин (многодетные матери, ветераны труда, ветераны ВОВ и т.д.), внесший исключительный вклад в строительство и становление советского государства, имел полное право на персональное рассмотрение его заслуг при назначении пенсии и в случае вынесения положительного решения именовался персональным пенсионером. Еще в конце 1920 и в начале 30 годов XX в., в СССР был принят целый ряд законодательных актов, определяющих пенсионные права и льготы для наиболее выдающихся деятелей советского государства.

Прежде всего, право на персональные пенсии было установлено за исключительные заслуги перед республикой в области революционной,

профессиональной и общественной деятельности, советского строительства, а также в области науки, искусства и техники. Персональные пенсии союзного значения устанавливались Комиссией при Совете Министров СССР, республиканского – при советах министров союзных республик, а местного – советами министров автономных республик или исполнительными комитетами краевых, областных, окружных и городских (в городах республиканского подчинения) советов депутатов трудящихся [4]. Размеры персональных пенсий определялись в каждом конкретном случае в зависимости от характера и степени исключительных заслуг лица, его материальной обеспеченности и количества иждивенцев.

Таблица 4 – Средний размер месячной пенсии пенсионеров, состоящих на учете в органах социального обеспечения, (на конец года, рублей)

	1970	1980	1985	1986	1987	1988
Все пенсионеры	30,5	58,1	70,1	72,5	75,3	77,2
из них получающие пенсии:						
по Закону о государственных пенсиях	41,6	61,8	73,0	75,4	77,8	79,8
из них по возрасту	52,1	70,0	81,2	83,4	86,1	88,0
по Закону о пенсиях и пособиях членам колхозов	14,5	35,3	45,7	47,2	52,3	52,7
из них по возрасту	14,0	34,9	45,4	47,0	52,3	52,7

Проведенный анализ статистики свидетельствует об эффективности пенсионной системы СССР и об огромной важности социального обеспечения во внутренней политике Союза. Сформировавшаяся к 1965 г. пенсионная система поначалу обеспечивала довольно низкий уровень замещения заработной платы, однако далее можно было наблюдать положительную динамику основных индикаторов эффективности пенсионной системы. Так, за 20 лет коэффициент замещения вырос на 43 % и уже к 1990 г. составлял 0,4, что в полной мере соответствует сегодняшнему уровню, рекомендуемому МОТ. За этот же период средняя пенсия выросла на 118 %, а доля расходов на пенсии в общих бюджетных расходах выросла до 11,8 % при росте общего количества пенсионеров и доли пенсионеров в населении СССР.

Таблица 5 – Фактический коэффициент замещения, на конец года [5]

	1970	1980	1986	1990
Средняя зарплата	122	190,8	195,5	274,6
Средняя пенсия	34,4	57,2	75,1	109,2
Коэффициент замещения	0,28	0,3	0,38	0,4

Проведенное рассмотрение статистики подтверждает, действенность пенсионной системы в СССР. Окончательным шагом развития советской пенсионной системы, была реформа 1990 года, когда в мае был общепринят Закон «О пенсионном обеспечении граждан в СССР», гарантировавший абсолютно всем нетрудоспособным жителям СССР возможность на материальные гарантии путём предоставления пенсий [6]. Были учтены и акцентированы две разновидности пенсий: трудовые (к каковым относились пенсии согласно возрасту/старости, по инвалидности, по случаю потери кормильца и за выслугу лет) и социальные. Возраст выхода на пенсию по возрасту для мужчин – составлял при достижении 60 лет и при стаже работы не меньше 25 лет, и женщины – по достижении 55 лет и стаже работы не меньше 20 лет. Тем не менее, претерпела перемен концепция исчисления размера пенсий. При этом, были сохранены принципы минимального и максимального коэффициента замещения, непосредственно и сама система расчёта пенсии была изменена. Проанализировав все данные, можно отметить тот факт, что с увеличением стажа происходил и рост зарплаты, в таком случае можно отметить, что пенсионная система образца 1990 г. создавала больше стимулов к активному труду, чем пенсионная система образца 1956 г., где такого не предусматривалось. На основании проведенного исследования, можно прийти к выводу, что государство затрагивало идейную составляющую, в сфере развития экономики через повседневность народа в условиях, когда на первый план, выходит меняющееся жизненное пространство, трансформировавшегося рядом факторов, выступающих неотъемлемой частью повседневности в годы перестройки.

Подводя итог, можно с уверенностью отметить, важность изучения повседневности Казахстана, которая вошла в историю, сквозь годы в память каждого гражданина всего постсоветского пространства. В данном исследовательском ракурсе повседневность выполняет, роль показывающую быт и жизнь простого народа и дает возможность «вписать» это время, которое в свою очередь являются важной составляющей, для всех казахстанцев. Повседневная жизнь Казахстана в годы перестройки, это период не только повторение общих тенденций

развития страны в целом, но и время когда наступила новая эпоха для всего Казахстана. Исходя из этого, следует обратить огромное значение к исследованию повседневной жизни людей в современной отечественной историографии.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Основные показатели жизненного уровня обследуемых семей рабочих, служащих и колхозников за 1980,1985-1988 годы. ООПРИИЦ Госкомстат Каз.ССР, 160 с.
- 2 Основные показатели развития торговли Павлодарской области за 1970 – 1989 гг. П. – 25 с.
- 3 Гайдар Е. Т. Трудный выбор // Указ соч. – Т. 2. – 583 с.
- 4 Капустина О. В. Персональные пенсии в системе пенсионного обеспечения в СССР (вторая половина 1950-х 1980-е гг.) / Научные проблемы гуманитарных исследований. –№ 3, 2010. <http://cyberleninka.ru>
- 5 Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Стат. Ежегодник / Госкомстат СССР. – 752 с.
- 6 О государственных пенсиях: закон СССР от 14.07.1956 г. // Справочно-правовая система Консультант Плюс. [Электронный ресурс]. <http://base.consultant.ru/> (дата обращения: 25.06.2016)
- 7 Пудовкин А. В. Анализ системы пенсионного обеспечения в СССР / Вестник МГИМО Университета. 2015. № 2. – 223 с.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР (АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНА 100 ЖЫЛ)

КУЛЬМАГАНБЕТОВА Р. А.

тарих пәнінің мұғалімі, «№ 18 ЖОББМ» КММ, Екібастұз қ.

*«Біз өзіміздің тілімізді, дінімізді,
жеке бас ерекшелігімізбен сақтай аламыз
және біз осы рухпен біздің жастарды
тәрбиелеуіміз тиіс.»*

Н. Ә. Назарбаев

Биыл Алаш қозғалысына – 100 жыл. Бұл еліміз үшін ерекше мереке. Алаш қозғалысының ғасырлық тойына еліміздің түкпір-түкпірінде ауқымды шаралар ұйымдастырылуда. Алаш жолын халықаралық

денгейде де, ел аумағында да зерделей түссек Қазақ елінің ұлттық идеясы – «Мәңгілік Ел» мұраты да баянды болмақ.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында және мәдениетінде рухани өрлеу үдерісі оқу-ағарту саласында нақты көрініс тапты. Қазақ еліндегі мектеп медреселердің дамыған тұсы бұл ғасырлар тоғысында орын алды. Бұл кезеңде қазақ зиялыларының көбі медреселерде білім, тәрбие алып шыққан, ғылым-білімді терең меңгерген ұлтжанды иманды азаматтар болатын [1].

Отарлық жүйенің руханияттың тамырларын бұзу нәтижесінде ер мінезді, өр тұлғалы, жаны жомарт, еркіндіксүйгіш, иманжүзді халықты жаптақ мінездіге айналдырды. Қоғамдағы ұлттық мәдениетте рухсыздану, маргиналдану үдерісі орын алды. Сол уақыттағы баспасөз беттерінде Алаш зиялылары жер, мәдениет, тіл, әдебиет, тәлім-тәрбие, дін мен діл мәселелерін көтеріп, ел талқысына салып жүрді. Алаш зиялыларының шок жұлдыздары «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдары мен «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінде ұлт, дін мәселесін көтеріп орыстандыру мен миссионерлік саясаттың жымьсықы әрекетін әшкерелеп көрсетті. ««Қазақ» газеті дінді мектеп пен мемлекеттен бөлуді жақтап, діни экстремизмге қарсы шықты, сонымен бірге жыныс, дін ұстану, ұлт айырмашылығына қарамастан, барлық ресейліктердің заң алдында тең екенін жариялап, жеке адамның бас бостандығы мен оның еркіндігіне қол сұқпауды қорғады».

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхаметжан Сералин және т.б. ұлттық идеяның тұғырларының бірі діни құндылықтарды ұлықтауға шақырды. Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» тұғырнамасы ұлттық идеяның, ұлттық руханияттың негізгі ұстанымы болды [2].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген, руханият пен мәдениет саласында қызмет етіп шығармашылық мұраларын қалдырған, қазақ оқымыстылары туған халқының ұлттық ой-санасын оятуға, заман көшіне ілесуге шақыра отырып, қазақ оқымыстылары отаршыл жүйенің қазақтың дәстүрлі мәдениет жүйесінің негіздерін шайқалтуға ұмтылғандығын айқын түсініп, ұлттық мәдениет пен руханияттың тірегі тілді, дін мен ділді сақтау арқылы жүзеге асатындығын сезінді.

Қазақ жеріндегі жәдитшілдік идеялар 1911-15 жылдарда Троицк қаласынан шығып тұрған «Айқап» журналында, 1913-18 жылдардағы Орынбар қаласынан шыққан «Қазақ» газетінің беттерінде жарияланып тұрды. Бұл басылымдардағы мақалалар сол дәуірдің қоғамдық-саяси, мәдени-ағарту, құқықтық, діни, жер, шаруашылық мәселелерін

көтерді. Сондай-ақ «Айқап» журналының сандарында Ресейдің, қазақ қоғамының және шет елдерде болып жатқан маңызды оқиғалар туралы хабарламалар беріліп отырды. «Айқап» журналы қоғамдық-саяси, мәдени-ағарту және руханиятқа арналған өзекті мәселелерді көтерді.

«Айқап» журналында Ислам діні мен мәдениеті және құндылықтары туралы мақалалар шығарып тұрды. «Айқап» журналында қазақ елінің түкпір-түкпірінен ел өмірі, шаруашылығы, мәдениеті мен діні туралы хабарлар түсіп отырған. «Айқап» журналы өз бағдарламасында мектептер мен медреселер ашуға, қазақ елінің білімді, мәдениетті, өркениетті ел болуы, дін істерін өз қолына алуға, өзінің дербес мүфтиін сайлауы қағидаттарын басшылыққа алды. «М. Сералин бастаған «Айқаптың» ізбасарлары классикалық жәдитшілдіктің жақтаушысы болды. Олар қазақ қоғамының мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі – халықтың сауатсыздығында (надандық)» – деп көрсетті.

«Қазақ» газетінің беттерінде Алаш зиялылары жер, мәдениет, тіл, әдебиет, тәлім-тәрбие, дін мен діл мәселелерін көтеріп, ел талқысына салып жүрді. Алаш зиялыларының шоқ жұлдыздары «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдары мен «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінде ұлт, дін мәселесін көтеріп, орыстандыру мен миссионерлік саясаттың жымысқы әрекетін әшкерелеп көрсетті. ««Қазақ» газетті дінді мектеп пен мемлекеттен бөлуді жақтап, діни экстремизмге қарсы шықты, сонымен бірге жыныс, дін ұстану, ұлт айырмашылығына қарамастан, барлық ресейліктердің заң алдында тең екенін жариялап, жеке адамның бас бостандығы мен оның еркіндігіне қол сұқпауды қорғады».

«Қазақ» газеті өз уақытының көкейкесті мәселелерін көтеріп, ұлттық сананы оятуға, руханият тұғырын нықтауға, ұлттық рухты өсіруге, діни құндылықтарды ұлықтау жолында өлшеусіз еңбек етті. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде түрік әлемі мен мұсылман өркениетінің хал-ахуалы туралы хабарламалар кеңінен жарияланып отырды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұқаметжан Сералин және т.б. ұлттық идеяның тұғырларының бірі діни құндылықтарды ұлықтауға шақырды. Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» тұғырнамасы ұлттық идеяның, ұлттық рухтың және ұлттық руханияттың негізгі ұстанымы болды.

«Ахмет пен Міржақып жасаған әдебиет, Әлихан жазған көсем сөз «Қазақ» газеті елдің оянуына жол ашты. Алдымен ойы бар, ақылы бар жас таланттар оянды».

«А. Байтұрсыновтың осы рухта жазған «Маса», «Қырық мысал» кітаптары, Ә. Бөкейханов шығармалары зор беделге ие болды. «Айқап»,

«Қазақ» сынды газет журналдар, қазақ кітаптары бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, ұлттық тұтастыққа баға жетпес үлес қосты».

Ұлт-азаттық мүддесі мен ұлттық идеяны ту етіп көтерген Алаш партиясының саяси бағдарламасында мемлекеттік басқару формасы, жергілікті бостандық, адам бостандықтары мен құқықтары, дін ісі, билік және сот, ел қорғау, білім мен мәдениет, салық жүйесі, жер мәселесі сынды аса маңызды мәселелер көтерілді. Бұл Алаш қозғалысының бағдарламасында дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер мен праволар, қазақтардың өзіндік мүфтийлігі болуы керек деген баптары болды. Осылайша қазақтың ұлттық мүддесі мен идеясын ұлықтаған Алаш зиялылары мен оқымыстылары қазақ қоғамы мен руханияты тарихының биік шыңы мен озық ойының үлгісіне айналды.

«Алаш партиясы мен Алашорда өкіметін құрған кездерінде демократиялық-республикалық мемлекет құрылымын таңдап, Ресей қоластында автономия болып қалуды жақтады. Алашорда үкіметін де таза қазақтардан құруды мақсат етпейді, басқа ұлт өкілдеріне орын қалдырады. Бұл жағдайлар олардың таза ұлтшыл емес, ұлттың сүйген, ұлт жанды, ұлт мүддесін биік қойған демократтар болғанын көрсетеді» (Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылық» әдебиет // Ақиқат. – 2009. – №1. – Б. 61.61 б.) [3].

Алаш зиялыларының осы демократиялық бағдарламалары іске аспай қалды. Қызыл террордың жүргізген саясаты Алаш мұратының жүзеге асуына тосқауыл болды. Алаш зиялылары ұлт тағдыры және руханият құндылықтарын аманат ретінде кейінгі ұрпаққа қалдырды. Халқының бостандығы мен еркіндігі келешегі мен тәуелсіз қазақ елінің биік мұраттары үшін жан сала күрескен Алаш зиялыларының арман-аңсарлары бүгінгі тәуелсіз еліміздің жағдайында жүзеге асып отыр.

1916 жылы 23 қараша – 1917 жылы 25 мамыр аралығында Ташкент қаласында ерлі-зайыпты Төгісовтер «Алаш» газетін шығарды. Бұл газеттің ұраны «Қазақ қоғамын өркениетті өмірге шақыру».

XX ғасырдың бас кезінде «Серке» газеті және орыс-қазақ тілдеріндегі «Қазақстан» атты газеттер қазақ қоғамы мен мәдениетіне қатысты мәселелерді көтерген. Бұл аталған газет, журналдар мен қазақ кітаптары қазақ тілді мәдени-ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, ұлттық руханиятты сақтауға зор үлес қосты. Ұлт зиялылары руханият – дін, діл, билік, әйел, жер-су, білім мәселелерін ұлттық ой-сананы ояту мақсатында көтерді. Бұл идея кейін Алаш көсемдерінің қазақ мемлекетін құру идеясымен астасты.

Алаш зиялысы ұлтына «Оян, қазақ!» деп жар сала жүріп, ұлттың ойлантқан Міржақып Дулатовтың дінге қатысты ой-пікірлері «Серке»,

«Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналында жарияланып тұрған. 1907 жылы «Серке» газетінде жарияланған мақаласында: «Енді шенеуніктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпымызға, біздің молдаларға тиісті неке мәселесіне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды» – деп, өткір сынға алды.

Имандылықтың ел арасында таралуына көңіл бөлген ойшыл 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Орынсыз шығын» мақаласында Медине қаласында оқып жүрген қазақ шәкірттерінің медресе салу ниеттеріне қатысты өз ойын білдіреді. Медресе салуды көздеген шәкірттердің жинаған қаржысына қиянат жасаған біреулердің іс-әрекетінен бұл ниеттері іске аспай қалған. Осыған қатысты ол жанайқайын былайша білдіреді: «Олар бір үй сатып алып, ішіне кіре қоюмен медресе салынсын, оған оқушы қайда? Осы арада қанша шәкірт бармақшы ақырында, бұл медресе де бұрынғы қазақ тектілері секілді әулиелік сатып жүрген сарт пен қожаның пайдасына қалмай ма? Мұны да ойлауға керек».

Ойшыл ауылдарда мектеп, медресе ашып, бала оқытуды заман талабына сай жүргізу керектігін айтады. Оның «Мешіт-медресе хақында» деген өлеңінде:

Дегенмен «мен мұсылман» іс бітпейді,

Бұл күнде жұрттың көбі дін күтпейді.

Қазақша киім киіп, сөйлегенмен,

Мойнынан парыз, уәжіп бір түспейді – деп, өз заманындағы діни сана мен діндарлық деңгейін талдап өтеді.

Қазақтың көп жерінде мешіті жоқ,

Жоғына себеп болған, миссионер поп.

Екінші халықтың өзі ықылассыз,

Не ғылып исламға ашылсын ход – деп, елдегі мешіт санының аздығына себеп біріншіден, отаршыл жүйенің саясаты, екіншіден, елдің немқұрайлығы себеп болып отырғандығын айтады. Өркениет пен мәдениеттің рухани тұғыры дін адамзат қоғамында өзіндік рөл атқаруда. Дін әлеуметтік институт ретінде қоғамда өзіне тән қызметтерді атқарады. Дін рәміздік жүйе ретінде қоғамдық өмірдің салаларының бір реттелген байланысын көрсетеді. Дін мен қоғам қарым-қатынасы бұл диалектикалық өзара әрекеттестік қатынасын көрсетеді. Алаш зиялылары діннің қоғамдағы атқаратын орны мен рөлін ғылыми түрде жете түсінген. Олар таптық жіктеуден бас тартып, ұлттық тұтастықты ойлады. Елді тәуелсіздікке жеткізетін жол ұлттық бірлік пен ұлттық құндылық жолы деп түсіндірген Алаш зиялылары діннің адамгершілік, құндылықтық ұстанымдарын осы жолда қызмет етеді деп есептеді.

Алаш зиялылары армандаған дербес мүфтияттыққа қазақ елі 1990 жылы жетті. Елімізде мешіттер саны көбейіп, медреселерде шәкірттер білім алуда. Бұл Алаш қайраткерлерінің арманы еді, Алаш зиялыларының мұраты тәуелсіздік арқасында іске асты.

Ә. Бөкейханның «Моллаларға» деген мақаласында қазақ молдаларына ел мүддесі үшін ауызбіршілік танытып қызмет етуді ұсынады. Өзге дін қызметкерлерінің ынтымағы жарасқан өмірін мысалға ала отырып, былай дейді: «Үлгі алсаң, қазақ молдалары осылардан ал».

Ұлтымыздың XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, ақын, ғалым Ахмет Байтұрсынов елінің мүддесі мен еркіндігі үшін табанды күрескер ретінде көрінді.

Ол 1913-1918 жылдары Ә. Бөкейханов, М. Дулатовпен бірігіп жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарып тұрды. Бұл газетте қазақ өмірінің барлық салаларына қатысты ой-пікірлер жарияланып тұрғаны белгілі. Оның «Әдебиет танытқыш» (1926) атты ғылыми зерттеу жұмысында әдебиет тарихы, теориясы мен сыны, әдістемесіне алғаш рет егжей-тегжейлі анықтама жасалып, қазақ әдебиеттану ғылымының негізі қаланды. Ол ұлттық әліпбиді жасаған, реформатор ғалым. «Қазақ діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен, патша үкіметі қазақ пен ноғай арасына жік салып, екеуін айырғысы келеді» – деп, қазақ діндарлығына нұқсан келтірген миссионерлік іс-әрекетін ашып көрсетеді.

Алаш зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларында Ислам құндылықтары үміт, сенім, ғылым, сұхбаттастық және бейбітшілік құндылықтары ойшылдың азаттық туралы көзқарастарымен қабаттаса көрінеді. Оның «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қисса, насихат, толғау, ғашықтық, терме сынды діндар дәуір ауыз әдебиетінің ерекшеліктері қарастырылады. Ахмет Байтұрсыновтың жұбайы орыс қызы Александра өз атын мұсылманша Бадрисафа деп өзгерткен. Ахмет өз өлеңдерінде Ислам дінін ұлттық бірлік пен бірегейліктің қайнар көздерінің бірі ретінде көрсеткен.

Алаш қозғалысының қайраткері, Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресінің жетекшісі Мұстафа Шоқай өзінің шығармаларында халқымыздың азаттығымен қатар руханият мәселесіне де көңіл аударды. М. Шоқай ұлт-азаттық күресте мына мәселеге көңіл аударады: «Біз барлық отандастарымызды үміт, иман, сенім тәрізді моральдық күшпен ғылыми-техника күшін бірлестіре отырып, ұлт-азаттығы жолында

жұдырықтай жұмылуға шақырамыз. Үміт, сенім, иман – ұлттық күреске бел байлап кіріскен адамдар үшін аса қажетті қасиеттер» [4].

М. Шоқай халықтың ұлттық санасын ояту үшін діни мәдениетке көңіл аудару керектігі туралы: «Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни, жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын тұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі деп көрсетеді». Қайраткер түркі тілдес халықтардың ортақ құндылықтарының төңірегінде ұлттарды топтастыру және түркістандықтарды азаматтық бірегейлендіру арқылы ішкі тұтастыққа біріктіру жолымен ұлттық санаға қол жеткізу, халықты біріктіруде зиялыларға маңызды міндет жүктеледі. Мұстафа Шоқайдың ұлттық сананы қалыптастыруға қатысты ой пікірлері бүгінгі күнде де өзекті. Ұлттық деңгейде ойлайтын бәсекеге қабілетті интеллектуалды ұлт қалыптастыру, индустриялық-инновациялық өркендеу жолына түсу мемлекетіміздің болашағына деген сенімінен туындап отыр. Қазіргі таңда ділді, дінді, тілді сақтап дамыту арқылы еліміздегі басқа ұлыстарды ұлтымыздың тілі мен ділі, мәдениеті негізінде топтастыру мен бірегейлендіру маңызды болып отыр.

Түрік дінтанушысы Осман Қарабиық, былай дейді: «Дін – адамдарды мәңгілік бақытқа қауыштыру үшін Аллаһ тарапынан көрсетілген жол».

Алаш зиялысы, жазушы, аудармашы Жүсіпбек Аймауытов «Сарыарқа» газетінің де, «Абай» журналының да қызметіне белсене араласты. Оның «Қартқожа», «Ақбілек» романдарында, «Күнекейдің жазығы» повесінде қазақ қоғамының өмірі және ұлттық мінез-құлық, әдет-ғұрып, көркем философиялық және психологиялық тұрғыдан талданады. Жүсіпбек Аймауытовтың «Алаш ұраны» атты өлеңінде:

Ұраным, қорғаным сен, Алаш!
Жолыңа құрмалдық мал мен бас!
Өнер тап, өрге шап, қару ап,
Аллалап алға бас, ал, Алаш!

Алаш мұраты мен тәуелсіздігі жолында күресуге және өркендеуге шақырады. Ж. Аймауытов саналы өмірін елінің бақыты үшін сарп еткен, халқын ояту үшін күрескен ұлттың болашағы жолындағы өмірлік іс-тәжірибесін ізбасарларымен бөліскен, елдің елдігін сақтауды мақсат еткен ойшыл. Халқын ұлттық және діни құндылықтарына берік болуға үндей отырып, тарихи сана негізін жаңғыртып, рухты биіктетуді мақсат тұтқан.

1917 жылы 5-17 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II Жалпықазақ съезінде жарияланған қазақ халқының ұлттық территориялық мемлекеттігі Алаш автономиясы деп аталды. Алошорда ұлттық кеңесі құрылып, Алаш партиясының бағдарламасында дін, оқу мәселелері сынды он үш мәселе енгізіліп қарастырылды. Дін мен мемлекеттің бөлектігі (зайырлық), дербес мүфтилігі болуы, барлық діндер тең құқылы және дінді ұстану құқығы қамтамасыз етілді.

Алаш қайраткерлері көтерген тәуелсіздік пен азаттық идеясы, халықты білім мен ғылымға тартуы, ұлт мүддесі мен руханиятына адалдығы мен жанашырлығы олардың шығармалары мен дүниетанымында айқындалды. Олар еліміздің мәдени-рухани дамуына, ұлт ынтымақтастығына қызмет етті. Алаш зиялылары қазақтың сол уақыттағы тыныс-тіршілігі тарихи-қоғамдық, мәдени-рухани өмірін өз шығармаларында жан-жақты қарастырып, ұлттық болмыс-бітімді, ұлттық рухты айшықтады. Олар тіл мен діннің тұтастығын, діл мен рухтың беріктігін ұлттық ұйысудың қайнар көздерінің бірі ретінде діни құндылықтарға мән берді. Ұлттық және діни құндылықтарды шығармаларына арқау еткен Алаш зиялыларының мұраты бүгінгі тәуелсіз елімізде іске асып отыр.

Ислам құндылықтары жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады және Ислам дінінің ұстанымдарынан дүниетанымдық, құндылықтық, тәрбиелік, өмірмәндік негіздері халқымыздың дәстүрлі мәдениетінде көрініс тапқан. Ислам діні бұл бейбітшілік пен төзімділік, гуманизм мен сұхбаттастық діні, Ислам құндылықтары қоғам мен адам өмірінің барлық салаларын қамтитын өмір салттық ұстаным болып табылады [5].

Әрбір ұлт өзінің салт-санасына, ұлттық мәдениетінің ерекшеліктеріне сай Ислам құндылықтарын ұстанған, бұл ұлттық діл мен мінез-құлықтан, әдет-ғұрыптардан көрінеді. Тәубәшілдік, сабырлық, ұстамдылық, ибалылық, имандылық сынды қасиеттер ұлттық болмысты айқындайды, Ислам құндылықтарының ұлттық ділдегі көрінісі.

Түркі ойшылдары исламның діни-этикалық құндылықтарын түркі халықтарына түркілік дүниетаным мен ділдік ерекшеліктеріне сәйкес жеткізе білген. Олардың шығармашылығында Құран құндылығы мен даналығы, білім мен ғылым, әдептілік пен әділеттілік, ізгілік пен мейірімділікті насихаттаған.

Ақын-жыраулардың шығармашылығы Ислам дінінің парыздары, иман шарттары мен құндылықтарын поэзия үлгісімен жырлаған діни ахлақтық және тағылымдық, тәрбиелік бағыттағы қазына. Олардың

мұрасында бұл өмірдің мәні тұлға аралық қарым-қатынастағы ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, әділеттілік, имандылық, достық сынды қасиеттердің маңызына көңіл аударып, исламды өмірлік ұстанымға және ұлттық дәстүрге бейімдеген.

Қазақ ағартушылары халқын заман көшіне ілесуге және өркениетті елдермен тең болуға, өнер-білім үйренуге, отарлықтан азат болуға және рухани еркіндікке шақырған. Олардың ізденістерінің бір негізі Ислам діні мен оның құндылықтары болған [6].

Алаш зиялылары діннің тәлімдік, рухани негізіне мән бере отырып, Ислам діні мен құндылықтарын ұлт руханияты мен қоғам имандылығының өнегелілік үлгісі ретінде ұсынған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Молдабеков Ж. Қазақтану және жаңару философиясы. – Алматы : Қазақ университеті, 2009.
- 2 Қазақ әдебиеті «Маса» Ахмет Байтұрсынұлы. – 2015. – 25.10 – № 3.
- 3 Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық» әдебиет // Ақиқат. – 2009. – №1. – Б. 61.61 б.).
- 4 Есім Ф. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы, 2006.
- 5 Қасабек А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы. – Алматы, 2007.
- 6 Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни –ағартушылық ағым. – А., 1998.

ШАМАНИЗМДЕ ЕЖЕЛГІ СЕΝІМДЕРДІҢ ОРЫН АЛУЫ

ОМАРОВА А. Е.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Сібір түркілерінің діни сенімдері әртүрлі уақытта пайда болып белгілі бір дәрежеде дамыған, осыған байланысты шамандар барлық құдайлар мен аруақтарға өтіне алмайды. Орыс мемлекетіне Сібірдің қосылу сәтінде Сібірдің барлық түркілерінің шамандары өте маңызды діни-жоралғыларды өз қолдарында ұстады. Шаманизм шындығында да патриархалды-туыстық қатынастардың ыдырау кезінде халықтардың кластық қоғамына өсті.

Сібір түркітерінің сенімдері бойынша таңғажайып тіршілік иелері адамдар арасында өмір сүре алған. Бірақ адамдардың көпшілігі олардың бар екенін сезбеген деп санаған. Бұл қасиет тек таңғажайып

тіршілік иелерін көретін және ести алатындардың қолынан келетін болған. Мұндай аруақ – адамдарды тәуіп немесе көріпкел, керееччо, кеспекчю деп атаған. Адамның аруағын шамандар да байқай алған. Олар көріпкелдерден гөрі көзге көрінбейтін келімсектерді көріп қана қоймай, олармен байланысқа түсе білген осыған байланысты бақсылар Сібір түркітерінің өмірінде маңызды орын алған [1, 45 б.].

Мүмкін, шаманизм ежелгі сібірлік мемлекет тектес құрлымында кластық дін ретінде роль атқарған да шығар. Бірақ XVII ғ. Сібірдің түркітілдес халықтарында қандас-тайпалық шаманизмнің кластық дінге айналу үрдісі аяқталмады. Сонымен бірге XVIII-XIX ғ. христианшылықтың ықпалымен (якуттар), алтайлықтар, мордалар, хакастар және ламаизм (тувиндықтар және алтайлықтардың кейбір бөліктері) шаманизмнің эволюциясы тоқтатылды. Шаманизм өзінің ұстанған бағытын сақтады, бірақ бірқатар өзгерістерге душар болды. Шамандыққа дейінгі немесе шамандық дінге сенгендердің көзқарасы христиандық немесе ламаизмдік сенімдермен үндесе бастады.

Түркі тілдес сібір халықтарының аңызының материалдары бойынша шамандар тек қана құдайлармен өздері сенген жоғары, ортаңғы және төменгі әлемнің мекен етушілердің арасында ғана делдалдық қызмет атқарғандығын растайды. Олардың діни көзқарастарында ерекше орын алған қамқоршы-аруақтарға немесе шамандардың көмектесуші рухтарына сену болды. Осыған байланысты құдайлар туралы, 3 әлемнің рухтарының және шамандық аруақтар туралы бөлек сенімдерді қарастырамыз.

Якуттардың діни сенімдері бойынша, жоғарғы әлемде ғажайып айылар басында Юринг айы тойонмен (Ақ мырза) және құдай абасы мекен етті. Якут аңызына сәйкес айылар құдайларының басшысы Юринг айы тойон ғаламды және пұтты (өмірдің мәнін), адамдарды, ірі қара малды жаратты деп санады [2, 123 б.]. Екінші деңгейлік айылар оның үй-іші мен жақындасы ретінде есептелді.

Осы құдайлардың құрметіне жасалған ырымдардың зерттеулері оларды тайпалық құдай – қамқоршылары болғанын көрсетеді. Осы құдайларға тайпалардың немесе рулардың бақыты мен игілігі тәуелді болды. Ру, тайпалардың байлыққа кенелуі және олардың өмірінің жақсаруын якуттар айы құдайларының халыққа қамқорлығы деп санады, ал қандай да бір рудың кедейленуін және бақытсыздығын құдай қамқоршының халықтарға көрсеткен ашуы деп санады. Осыған байланысты «айы» терминіне берген Э. Н. Пекарскийдің анықтамасын нақты деп санауға болмайды. «Ол айы-құдайлары барлық жақсыны бейнелейді» деп жазды [3, 145 б.]. Бірақ олар тек қана жай бейнелеп

кана қоймай, адамдарда – баласы, малы және игілігі болатындығы айы-құдайларына тәуелді болды. Олар өздерінің қалаушыларын жаулардан және аруақтардың шабуылдарынан қорғады, құдайлар табынған ру тайпаларға көзқарасы жақсы болды. Айы құдайларының шығу тегі өте күрделі болды. Оларға бағышталған діни – жораларды Ойуна айылары орындалды, олар «ақ» шамандар деп аталды. Олар құдай – қамқоршы айы тайпасының абызы болды. Олар экстазға түспеді, көмекші рухтары болмады, жоғарғы әлемге саяхаттамады, айыларға жалбарынды, оларға бағыштап малды құрбандыққа шалды. Ал құдайлар болса өздерінің игі ниеттері үшін адамдарға ақку мен торғайды делделдық қарым-қатынаста болу үшін жіберілді деп сендірді.

Якуттардың аңызы бойынша өткен заманда «қара» шамандар айы құдайларының құрметіне әдет-ғұрыпты рәсімдерін жасауға рұқсат етілмеді, себебі Улуу тойон (Ұлы тақсырдың) рухтарының қол астында болды. Айылармен қатар жоғарғы әлемде, якуттардың сенімдері бойынша рух аббастар тұрды. Олардың басшысы болып Улуу тойон құдайы есептелді. Сонымен Улуу тойон жақсы істер жасайды, демек ол аббас емес айы, біріншілер ешқашан да адамдарға жақсылық жасамаған».

С. И. Боло жоғарғы аббастарға Хотой айыны әкелді (Бүркіт айы). Бұл құдай әдетте айы құдайларының қатарында болды. Ол якуттардың сенімі бойынша якут пен орл руларын бір бөлігінің аңыз ата-бабасы ретінде танылды. Ақпараттанушы С. И. Боло Хотон айыны аббас саңына қосты. Өйткені бір ру мен тайпаға қамқоршылық ететін құдайлар мен рухтар оларды бөтен жаулардан және аңыз қамқоршыларының шабуылынан қорғады. Олар якуттардың наным-сенімдері бойынша басқа ру немесе тайпаның адамдарына дұшпан ретінде болды.

Осы арқылы, якуттерде жоғарғы аббастарға якут халқының ата-бабаларының құрамына енген ру немесе тайпаның қамқоршысы болған құдайлармен және рухтар жатқызылды, олар қайтыс болғанда шамандарға немесе адам аруағына айналып Юёря болды. Жоғарғы әлемде мекендеген Аббастардың рухтарының ішіндегі ең қадір тұтатыны Улуу тайон болды. Жоғарғы әлем аббастарымен адамдар арасындағы байланыс нәтижесінде шамандар пайда болды [4, 98 б.].

Якуттардың аңызы бойынша, өткен хаманда «қара» шамандар айы құдайлардың құрметіне ырым жораларды жасауға рұқсат етілмеді, себебі Улуу тойон қол астында болған рухтармен байланысты болды. Қызықтыратыны Омогой ұрпағының бір қатар тайпалары, якуттардың аңызға айналған ата-бабалары ысыах мейрамын жасамады, яғни айы құдайларына жылдық сайыну мейрамы, яғни олардың қалаушыларымен

атқырылған, бұдан шығатыны бұл руларға айы рулық қамқоршы болған жоқ.

Айлар мен якуттардың сенімдері бойынша аббастар рухтары жоғарыда тұрды. Олардың басшысы болып Улуу тайон құдайы есептелді. А. Е. Кулаковскийдің пікірі бойынша «ежелден Улуу тайонды айы құдайларының қатарына қосуға болады. Қазіргі якуттардың түсінігі бойынша Улуу тайон аббас болып кеткен, себебі қазіргі қара шамандар үнемі оған үндеу тастайды, яғни ауруды тигізеді».

Алтай аңызы бойынша жердің үстінде, аспаның әр түрлі сатысы мен қабығында көптеген құдайлар мен рухтар мекендеді. Оларға арналған аңыздар мен наным-сенімдер алтайлықтарда жоғарғы әлем құдайларының рактеоның қалыптасуының аяқтауын айтады. Алтайлық сенімдерді нақтылы көрсеткен С. А. Токарев, рулық табунушылықта рухтың және құдайлыққа сенудің қалдықтары сақталды. Сонымен бірге құдайлар туралы ойлардың алтайлық кешеніне әр түрлі рулардың табунушылардың элементтері кірді: түркілік, монғолдік, самодилистік – палеозияттық және Алтайдың ежелгі жергілікті рулық және тайпалық топтар кірді [5, 75 б.].

Көптеген алтайлық рулар жоғары әлемінің құдайының басшысы деп Ульгенді мойындады. Аспанда оның ұлдары мен қыздары мекендеді. Сонымен ұлдар құдай еместерге табиғаттан тыс жандар Дьайын, Сүйла, Карлык, Уткучи жатқызылды, шамандарға рух көмекшілері ретінде қызмет етті.

Ульген алтай аңызына сай Ай мен Күннің артында мекендеді, жұлдыздарын жоғары, алтын қақпалы сарайдың Ульгенің тұрғылықты жердің жеті немесе тоғыз кедергінің астында болды. Бұл аңыз жерге тек қана ермек шамандар жете алды, бірақ олардың өздері бесінші кедергіге дейін ғана жетті. Шолпан жұлдызына олардың бұл жерде Ульгенің елшісі Уткуч күтті. Ульген Күн, Ай, Аспаның және кемпір қосақтың, адамның басын, кірпігін, кіндігін, мал мен хайуанаттардың, жайлау мен адамдардың тұрағы мен отын жасаушы болып саналды. Ол аспан денелермен басқарды, найзағайды жасады, жауын мен бұршақты жіберді.

Аспан шығу-тегінен шыққан құдайлардың сапта алтайлықтар құдай Дьйықтың да қосады. Ульген оны жерге түсіріп, оған «адамды барлық жамандықтан қорғау мен өмір беруді» тапсырды.

Дьйындықтың бейнесі біздің дананың материалдар бойынша алтай-кіжілердің барлық жануарларында сақталды. Оны ақ қоян терісіндей қылып істейді, оған көздің орнына көгілдір түймелері тігіп, ал табандарына оқты орады.

Сүйла рухы адамдардың өмірін аңдыды және олардағы өзгерістері туралы хабарлады. Қайыр шамандар Суйлуды ат көзді бүркіт ретінде қарастырды. Жоғарғы және төменгі әлемге камлания жасалғанда рух-көмекші ретінде тартылды. Суйлу әрқашан Қарлық рухымен бірге жүрген. Олардың арасында алтайлақтардың сенімі бойынша «әйелі мен күйеуі арасындағы сияқты жақын байланыс» бар деп есептелді.

Камлания кезінде Ульген Шолпан жұлдызына құдай емес Уткучиді жіберді, ол шаманмен келіссөз жүргізіп, құрбанды Ульгенге дейін жеткізген. Жоғарғы әлемнің құдайлары туралы мәлімет Ахонимен жарияланған, онда жалпы жоғарғы әлемді мекен етушілері туралы сипатталған. Бұл ойлардың шығу тегі проблемасын С. А. Токарев зерттеді. Ол Ульгенді тек ғана жалпы алтайлық құдайлардың басшысы ретінде ғана емес, сеокиктермен де байланысқан құдай ретінде құрметтелгендігін айтқан [6, 69 б.].

С. А. Токаревтің ойы бойынша Ульген шығу тегі бойынша түркі тілдес тайпалық топтың құдайы болды, қыпшақтық немесе басқа да тайпаларда Алтайдан негізделген. Үздіксіз тайпалық араласу нәтижесінде, бір жерде көп ғасырлар бойы жүрген, Ульген қалаушыдан кейін, көптеген топтарға таралған. Темуеттердің анимистикалық тұрғыдан қарау туралы мәліметтер Н. П. Дыренкова еңбектерінде жарияланған. Оның жазбаларында жазылғандай шаман өзінің камланиясында тізбекпенен аспан аруақтарын санаған. Әке-ай, аспаның алтыншы қабатында тұрды, Ана-Түн аспаның бесінші қабатында тұрды; Қайракан Анасы төртінші қабатта тұрды;

Қайракан, Дьайуччы, Мерген және Бура әйел үлгісінде айтылады. Қайракан – бұл жалпы эпитет қайырымды құдайшылықты білдіреді. Дьайуччы – бұл шаман және Ульгеннің арасындағы делдал. Бура – А. В. Анохиннің материалы бойынша Ульгеннің ұлдарына қатысты. Л. Э. Каруновтың көз қарасы бойынша Кеге Менке ұлдары болады. Осыған шаман мерей көрсеткендей Бура хан – жан жасаушы адамдарды қорғаушы. Н. П. Дыренкованың ақпараты бойынша Бура хан – жоғары жаратылыстағы телеут руының бір ұрпағы.

А. В. Анохин телеуттер туралы қызықты мәлімет жинады. Одан мынаны көрсетеді – басты Ульгеннен басқа үлкендер болған. Телеуттердің наным-сенімдері бойынша бала кутын Ульген құрған, ал адамға Энем Дьайуччы – Ана жасампаз ұсынған. Ол «аспан сферасының 4-қабатында» тұрады деп ұйғарылған. Өзінің шешімін Дьайуччы ерекше кітапқа жазып отырған. Жоғарғы әлем туралы телеуттік ойлар оңтүстік алтайлық этникалық топтарының сенімдерімен дәл келді. Телеуттік анимистикалық сенім мәліметтері мен алтайлық жоғарғы

әлем құдайлары туралы ойларды толықтай сипаттауға мүмкіндік береді. Ежелде телеуттерде құдай емес бала куттын сыйлатын аналарға жатқызатын. Кейіннен олардың бір бөлігі «әке» деп мойындайды, яғни от басы «басшысы» және құдайларда еркектер болды [7, 26 б.].

Жоғарғы әлемнің алтай құдайлары туралы материалдар біркелкі еместігін көрсетеді.

Н. Ф. Катанов тувиндықтардан аспан сандары туралы әр түрлі хабарларды жазып алды. Бір ақпарат беруші аспан саны 33 десе, ал басқа – 9 деді. Тувиндық сенім бойынша жоғарғы әлемде жаратушысы Бурхан тұрады. Баланың және жердегі барлық затты адамдар құдайдан алады. Жақсы адамның жаны өлімінен 49 күнен кейін Бурхан құдайдың жеріне кетеді. Ол «онда туу керек болса қайтадан туулады, өлетін болса, ол өлу керек». Құдай ортанғы әлемнің өміріне жағаласады және оның жаман рухтарын күн күркіреу, найзағай шашумен қуады. Г. Н. Потанин белгілегендей тувиндықтар құдай емес күн күркіреушінің бар екендігіне сенді. Оны құдай Қайракан немесе Улу-Қайракан деп атады. Құдай термині жалпы алтай- хакастық жоғарғы әлемі басшысының – Құдай атымен дәл келеді. Тувиндықтар найзағайды тек қана жоғарғы әлемнің басшысымен байланыстырып қана қоймай, найзағай «өзінің құйрығымен қатты шайқайтын айдаһардан шықты» деп есептеді. Аспанның шайқалуы оның айқайынан шығады деп есептеді.

Аңыз кейіпкерлерінің халқы төменгі әлеммен байланысы болмайды. Сондай-ақ Сібірдің Оңтүстік түркілерінде Әрмен хан әлем рухтарының басшысы ретінде тек этникалық топтармен мәдени байланыстың болуымен негізделеді. Буряттар жер асты елінің басшысы Эрлик хан деп атады және оның бейнесі жалпы түркілік Эрлик ханның сипаттамасы өте жақын. Мұндай ұсынысты өз дамуында хакастарға Н. Ф. Катанов айтқан [7, 79 б.].

Эволюцияның кейінгі дәуірде Оңтүстік түріктердің сеніміне Эрликтің қыздары мен ұлдары болғандығы туралы ойлар да қатысты. Бұл аңыздың бейнелердің ерекшелігі осылардың және басқалардың сипаттарының тым қарама – қарсы келуі. Эрликтің ұлдары аңызда самт – хорамура әрекет етуші күшті жандар ретінде шығады. Олар адамдарға зиян келтіруіне қарамастан рулық рух – қорқыныш ретінде қызмет етті, шамандардың көмекшілері және жаман хандардың іс-әрекеттерінен адамдарға қорғаушы да болды. Эрликтің қыздары мерейлі, бұзақы ретінде бейнеленді, шамандарға төменгі әлемде саяхат жасауына кедергі жасады, шамандар адамдарды зерттеу үшін төменгі әлемге саяхат жасап отырды. Бұл Эрликтің ұлдары мен қыздары туралы наным-сенімдер Оңтүстік Сібірдің түркі тілдес этникалық топтарында

Якуттардың түркі тілдес ата-бабаларының Ұлы да белдеуінің негізгі пікірлерімен ажыратқаннан кейін. Олардың Якуттердің төменгі әлемнің басшысы Арсан Дуо – Лайдыу ұлдары мен қыздары туралы аңыз сәйкес келмейтінін түсінген [8, 13 б.].

Жер асты әлемінің мекен етушілері туралы телеуегтік наным-сенім түсінігі бойынша бір рудың табиғаттан тыс қамқоршылары екінші рудың мүшелеріне зиян келтіру сенімі үлкен роль атқарды. Өздерінің қол астындағыларға бұл жандар жақсылық тілейді және оларды бақытпен және игілікпен қамтамасыз етуі мүмкін. Егер руға құдай бала беруден бас тартса, кутына басқа ру қамқоршысына жалбарынған. Осы арқылы телеуттерде бала кутын Эрликтен алу мүмкіндігі жөнінде сенім пайда болды. Оңтүстік алтайлықтардың сенімдерінде Эрлик үлкенінің тапсырысы бойынша өз әлеміне ортаңғы әлем адамдарын алып кетеді, олар ол жерде жер асты елінің, қоғамның тек құқылы мүшелері болады, яғни Эрлик жері қайтыс болғанда көшіп және әрі қарай кәдімгі өмір сүруді жалғастыратындай болды.

Сібірдің түркі тілдес халықтарының қайтыс болған елдері туралы көзқарастар христандық тозақ туралы ойларымен сәйкес келмеді. Олардың түсінгінше адамдар жер асты еліне пірі болып түсеміндеп оны қоныстанғандарға хамақ болды және оларға әр түрлі жағымсыздық тигізді. Өздерінің территорияларында таңғажайып жандар адамдар секілді өмір сүрді. Аңшылықпен және мал өсірумен айналасты, балалар туды, ауырды және т.б. Төменгі әлемде адамдар болған ханындағы аңыздар Якуттерде Сагойуттерде және тофанарда ғана тіркелген. Бірақ оларды жалпы түркілік деп санауға болады. Алтайлардың, тувалықтардың және шарқалардың мұндай жазбаларының болмауы, бар материалдардың үзінділерімен түсіндіріледі.

Эрлик ұлдары туралы салыстырмалы мәліметтер бойынша басқа территорияларының рухтарымен, жер асты хандарымен, басқа рулардың қамқоршыларымен адамға жауыздық рөлін атқаратындығын растайды. Осылайша шолқалар Эрликтің ұлдары Қара күйе мен Қырғыс ханды санады. Біріншісі Оңтүстік алтайлықтарда Ұлыс ұлдарының топтарына қосылуы және кейбір руларға қамқоршылық етті, ал екіншісі нумандықтар Ұлысының ұлы деп санады және рулық рух – қамқоршысы деді. Мүмкін басқа рулардың қорғушылары шолқалардың жауыз хандар болып көрінді.

Сібірдің түркі тілдес халықтары әлем туралы көзқарасын қайта құра отырып, олардың төменгі әлемді тек ғана рухтарға тиісті жер деп санамаған. Якут сенімдері бойынша онда тәуелсіз ұсталар рух

– қамқоршысы Қытай Бахсы Құдай тұрған, ол адамдарға ұстамдық дарынын берген [9, 36 б.]

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: опыт ареального сравнительного исследования. – Новосибирск : Наука, 1984. – 403 с.
- 2 Эргис Г. У. Очерки по якутскому фольклору. – М. : Наука, 1974. – 403 с.
- 3 Пекарский Э. П. Материалы по якутскому обычному праву // Сборник МАЭ АН СССР, 1925. – Т. V. – Вып. 2. – С. 145; Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. – Т. I-III. – М. : Изд-во АН СССР.
- 4 Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. – Л. : Наука, 1991. – 321 с.
- 5 Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. – М. : Наука, 1964. – 399 с.
- 6 Токарев С. А. Очерк истории якутского народа. – М. : Наука, 1940.
- 7 Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю в 1910-1912 гг. по поручению Русского комитета для – изучения Средней и Восточной Азии. – Л. 1924. – 152 с. // Сборник МАЭ АН СССР. – Т. IV. – Вып.: 2). – С. 26.
- 8 Васильев В. Н. Шаманский костюм и бубен у якутов // Сборник МАЭ АН СССР, 1910. – Т. I. – Вып. 8. – С. 13.
- 9 Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск : Наука, 1986. – 308 с.

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ӨНЕР

РАХИМОВ Е. Е.

дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, № 2 ЖОББМ, Ақсу к.

Ойнамайтын бала жоқ. Ойынға қызықпайтын адам жоқ. Көңіл көтермейтін адам, сауық құрмайтын халық жоқ. Үлкен де, кіші де ойнап көңіл көтереді, бір нәрсеге беріле қызығады, әр жетістіктен қанағат табады. Ал қызығу, қуану, қанағаттану – өмірді тамашалаудың көрінісі немесе өмірде сауық құрудың нышаны. Ойын-сауыққа үлкен-кішінің бәрі де әуес. Өмір кейде ойын-сауыққа ұқсас, ойын-сауықсыз адамның өмірін көз алдына елестетте алмайсың. Ойынның тарихы тереңде, көне дәуірден басталады. Оның қалыптасу кезеңдері мен

тарихы өз алдына әңгіме. Ойын – халықтың өмір сүру салтынан, өмір сүру үшін күресінен туындаған қажеттіліктің бірі. Ойын-сауық еңбектің мазмұны мен құралына орай түрленген, жетілген. Қазақ – ойын-сауықшыл халық. Бүгінде қазақтың 100-ден аса ойын түрлері мәлім. Қазақ «баланы жастан» дегенде, ойын-сауық арқылы жасөспіріммен тәрбиелік жұмысты ертерек және жас ерекшеліктеріне қарай жүргізуді пайымдайды. Ойынсыз ұрпақтың кім екенін, халықтың қандай екенін бағалау екіталай. Адам мен ойын түйіндес, түбірлес. Ойын-сауық қазақтың әдет-ғұрпына үнемі және айқын ықпал еткен.

Тас дәуірінде қалыптасқан таяқ жүгірту, асық, аксүйек, темір дәуірінде тараған – қарағие, садақ, бергі феодалдық дәуірдегі, яғни үйсін, қаңлы хандығы кезіндегі – ақбайпақ, алтыбақан, арқан тартыс, белбеу тастау, жасырынбақ, көрші бұғынай, айдап-сал тағы басқа ойындарды бүгінде білетіндер де, білмейтіндер де аз емес. Жануарлардың қозғалысына еліктеп жасалынған қозғалыстар да бертін келе ойын-бидің арқауына айналған, «Аң аулау» билерінің түрлері бір ізге келтірілмеген. Дегенмен олар барлық қауымдастық мүшелерін қызықтырғанын ескерсек, оның тартымды түрлерінің көп және жаттығуға икемді болғанына күмәнданбаймыз. Қыпшақтардың тайпалық одақтары түрік қағанатына қосылғанда хан жақсы ма, ханды қара басты, шалма, қарамырза, сайыс, ат үстіндегі тартыс, аударыспақ, балтаптап, «көк бөрі тарту» сияқты ойын түрлері таралған. Ұлттық ойынымыздың тарихы туралы Рашид-аддин, Низами әл-Мүлк, Мосуди, Махмұд Қашқари сынды ғұламалар пікірлерін қалдырған. Батыстың XIII ғасырдағы саяхатшысы Марко Поло Жетісу жеріндегі үлкен жиында «Қыз қуу» ойыны мен «Қыз бөрі» ойынын көргенін естеліктерінде тамашалап баяндайды. Ойында өмірдің еркіндігі, кедергісі мен мақсаты анықталады. Ойын-сауық – жеке адамның даму қажеттілігін арттырады, қарсыласпен татуласу немесе оны жеңу жолдарын іздестіреді. Шаруашылықтағы қимыл-әрекетті осы биік мақсатқа көтерді. Ойын - адамның ойлануы мен дене қабілетінің бәсекесі, қарсыласпен ашық жарыс. Оның мақсаты - жеңіске жету, ойындағы адамның қабілет күшінің үстемдігін көрсету, дәлелдеу.

Ойын-сауықта кісілік қасиет шындалады, адам қабілетінің құндылығы артады. Әр деңгейдің өз өнері мен өнегесіне қызыққан шетел саяхатшылары осы қайталанбас табыстарды қанша мәртеге дәл сипаттап жеткізе алған. Ән-би – сауықшылардың өнері ғана емес, теңдік пен туыстыққа тартатын өнегелі өмір. Ән-би сауығы – қысылып-қымтырылудан арылтатын, еркіндікке еміренушілік, әркімнің қырағылығы мен көрегендігіне демеушілік ететін ашық өнер,

оның қызбалы түрі. Мысалға, әнші мен биші, қалжыңқой не айтамын десе де, аңшы нені атамын десе де өз еркінде еді. Ән-би, қуаныш пен жұбаныштың бейнелі тілі. Өнер тілімен орындаушы мен көрермен, жеке мен көпшілік өзара түсінсе де, таныса да алады. Мұның бәрі де, бір жағы, сыртқы көріністерге ұқсайды, бір жағы, өзіндік кемшілікті жеңудің, өзіндік табысқа жетудің амалды әрекетіне жатады. Осындай белсенділікке қазақтың балалары ерте араласқан. Ойын-сауық белсенділігі – мінездегі кемшілікке, жеке адам мен қоршаған ортадағы келіссіздікке қарсылық, сондай-ақ бойдағы ебедейлікті көрсетуге шек қоймай жан таласу. Бұл ашық та, нақты сайыс. Оған деген халықтық ықылас жоғары болды. Қолдауы басым ортада әркім өзінің көргенін, көкейіндегісін жеткізуге алаңсыз әрекеттенеді. Өз қалауынша жарыстың түрі мен әдісін таңдайды. Ойындағының бәрі де өтпелі-төкпелі емес. Түттеп келсек, ойын тәртіпке, тапқырлыққа, туралыққа үйретеді, қалжың-өзілден нәр алады, бас қосып жүздеспек іңкәрдан серпіліс табады. Осы ерекшеліктердің ұлттық сипаты мен көріністері бар. Ұлттық ойын – халық өнері мен мәдениетінің негізгі бір саласы. Ойын кезінде қазақтың ұлттық ойындарына тән ерекшеліктерді қалай ұғамыз, оларды қолдауға қаншалықты бейімбіз деген көкейкесті сұрақтар өздігінен туындайды. Ұлттық ойын-сауықтар – ұрпақ пен елдіктің елшілігі, халықтың әдет-ғұрпының көрігі, әр перзенттің жүрегіндегі оттығы. Мұндай өтімді құндылықтар ойын-сауықтың ортақ сақтық қорын, жарқын дүниені демейтін әдеттің қайнар көзін құрайды.

Әдет-ғұрып ойындарына, алдымен, қыз ұзату және үйлену тойында болатын ойын-сауықтар жатады. Мысалы, жер-жерде үйлену тойының мынандай ойын-сауықтары таралған: «тоғыз аяқ», «тоғыз табак», «жар-жар», «беташар», «құда түсу», «қол ұстатар», «шаш сипар», «неке қияр», «кемпір өлді», «шымылдық байлар», «сақина салар», «есік ашар», «ат байлар», «түндік ашар», «ит ырылдатар», сондай-ақ «тоқым қағар», «қынаменде», «қыз көде» сияқты ырым – жоралар бар. Бұл әдет-ғұрып ойындардың бас кейіпкерлері – қыз бен жігіттің жеңгелер мен құрбы – құрдастары болса да, сауық өткізу рәсімі жер-жерде бірдей емес, түрленіп жатады. Тойдағы әндер мен жырлар, күйлер мен билер көңіл көтеретін, қуанышты білдіретін, ой тербететін, шабыт келтіретін, қабілет-қасиет сайысы, дәстүрлердің тоғысы түрленіп-ақ жатқаны. Әдет-ғұрып ойындары әдетте арнаулы жырмен, болмаса айтыспен басталады. Айтыс – ақыл парасат таластыру түрі, тартыс- күш сынасудың жариялы түрі. Айтыс – таланттарға жол ашу, шындықты жеткіздіре серпілту, өз артықшылығы мен үстемдігін мойындатқызу. Айтыста талаптылар мен таланттар түйіседі, табысады,

туыстасады. Ыстық сезім мен тұнық ынтықтан қайнап шыққан халық жыры тыңдаушының жанына жылы тиеді, жүрегінің қылын қозғайды. Адамның жан дүниесіне, кісілік қасиеттеріне жол ашады. Өйткені әнші көңілдегісін, арманын толғайды, ешкімге елікпей өзінше тебіренеді, мұрат пен мұңға орай өзінше ойын оқтайды, сөзін сипаттайды. Суырып салма жырымен өзінің де, өзгенің де жан-тәнін сергітеді, бақытты күймен серіктеседі. Жүрегі жырлағанның серіктесі – тапқырлық, шешендік сөз айтысы, пікірталасты сұхбаттасу. Ата-баба дәстүрі арқылы қанымызға сіңген – күрес, сайыс, найзаласу, садақ ату, бетпелбет келген қарсыласының жанды жеріне соға білу көшпелі өмірде дене тәрбиесінің күрделі болғанын білдіреді. Ойын-сауық – ақыл мен жігердің тартысы, қозғалыстағының таласы мен жарысуы, мыөтылар мен ептілердің жеңісі:

- жарысқандардың әңгімелесіп желпінуі, әндетіп серпілуі, әсемдене есеті;
- әзіл-әңгімесі мен әдеби жарасқандардың сәнділігі мен сенімділігі;
- тапқырлықтың алданышы, қуанышы, жұбанышы, ептілікті үйрену, батылдықпен үйлесу, қайсарлықты үйрету;
- нақты мақсатқа ұмтылу, жүйелі әрекетті ұйымдастыру, тиімді әдісті ұтымды пайдалану.

Ойын-сауық – жамағаттың белдесуі, бәсекелесуі, бауырласуы немес айтысуы, аңдысуы, айқасуы. Ойын-сауық шабуылдан қорғану, шабытты қолдану, жеңімпаздармен қолтықтасу. Сауықшылар күштілермен көршілес, епті өнегелілермен қоныстас, жанашырларға тілектес, өз ортасымен тағдырлас болады. Мұндай адамдық бәсекелі қатынаста тазалық, тұралық, татулық жоғары бағаланады. Өмір сүрудің қолайлы, дәстүрлі, тартымды, өтімді жолдары уағыздалады. Өзі мен ұрпақтың байлығын арттырған өнерліден әркім үйренеді, өз қуатына икемсіз жаманнан тез жиренеді. Өнерпаздық – ұқыптылық пен ынталылық нәтижесі, тәртіптілік пен қабілеттілік көрінісі, халықтың болашақ дамуының кепілі. Онда рухани жетістіктер іріктелінеді, құндылықтар қолдау табады. Өнерпаздарда бостандыққа деген сүйіспеншілік, кісіге деген кішіпейілділік, ертеңіне деген сенім, білімге деген құмарлық басым. Өнерпаздар өз ырқымен киелі қасиеттерді көпке таратады, жекеңің өтінішін көпшілікке жеткізеді. Өнерпаз өтініштен бас тартпады, шамасы келгенше көңілден шығуға тырысады. Ойы мен еркі, пайымдауы мен паркы, денелік шапшандығы мен шеберлігі үйлескен жандар ойын-сауықтың бас кейіпкеріне айналады. Өнерпаз өрескелдікті қабылдамайды, бұйрыққа жүрмейді. Жаны таза, рухы биік, денесі шымырлар ғана ойын-сауықтың беташарына жарайды,

ойын тәртібін сақтайды. Өзін ұстай біледі, бақылаулы және бақылаусыз кеністікті ажырата алады. Бақылаудан тыс қалмайды, біреудің жетегіне жүре бермейді. Ойынның бір түрінен қанағат таппаса, қызықтыратын басқа түрлеріне ауысады. Мұндай еркін таңдауда мәселе де, қарсылас та, тәртіп түрі де өзгеріп, жаңарып отырады. Үлкен мұрат үшін тер төккен өнерпаздан халық сый-құрметін аямайды, өнерпаз да еңбегі мен талантын құрметтегенді жақсы көреді. Құрмет көңіл ашады. Шабытына шабыт қосады. Ойын-сауық жарыссыз, бөйгесіз қызбайды. Жарыс – ой мен сөздің, мінез бен қимыл-әрекеттің жарысы, үміт пен үлгінің жарысы. Бөйге – бас қостыратын, өнер жарыстыратын, үлкен мен кішіні, алыс пен жақынды табыстыратын үлкен оқиға.

Бөйге – Тәңір мен ата-баба аруағын дәріптейтін халықтық мерекенің оттығы. Бәсекенің қан қыздырар бір түрі – жігіттер сайысы. Оған аударыспақ, күрес, ат жарысы, көкпар жатады.

Көшпенділердің қыс пен жаз кезінде бос уақыттары мол болады. Күн батқаннан кейін көпшілік топ-тобымен бір-біріне жақын, дөңгелене отырып, әңгіме немесе ертегі айтуға кіріседі, ән айтып қалжыңдасады, сауық құрып шулайды, тіпті, қобыз, домбыра, сыбызғы тартып, бірнеше сағат бойы қызықты тамашалайды. Әңгімеден жаңалық пен жақсылық күтеді, ән-бимен адалдық пен адамгершілікті үгіттейді. Жаңалықты дер кезінде жеткізуді жақсылық нышаны мен теңестіреді, мінез-құлқы баяндылардың қабіріне бөленеді. Жаңалықты және ол туралы өз ойын жеткізе білу хабаршының қабілетіне сын болды. Ел арасында жаңалықты көрші 20-30 шақырым жердегі ауылдарға атпен шауып барып, сүйінші сұрауға дайын адам әрқашан табылған. Осылайша «отыз тістен шыққан сөз лезде отыз рулы елге тарап кетеді». Бәрі де қуанышты бөлісіп шүйіркелеседі. Қуаныш жиі ойын-сауыққа, әртүрлі отбасындағы мерекелерге, тойға ұласып жатады. Игі істер мен жаңа, жақсы бастамалар ел аузына лезде ілігеді, көптің назарынан тыс қалмайды, қолдау табады. Осыдан қазақтардың хабарға құлағы сақ болып келеді. Хабар адамды бей-жай қалдырмайды. Хабар жеткізу – үлкен-кішінің лезде басын қосатын байланыс түрі, ел бірлігінің белгісі, шындыққа деген құмарлық қызығушылық іспеттес. Естілер хабарды нақты әрекетке мегзейді, жағымды сарынын орағытып жақындастырады. Топтасып біріккендер біртіндеп сөйлей-сөйлей шешен болады, көре-көре өздерінше көсемдік құрады. Бірігу – туыстасудың негізін құрайды. Туыстық жаңашырлықтан, батылдықтан, ақылдан нәр алады, діттегенін жүзеге асыратын әрекет ықпалынан тірек табады. Салттық рәсімнің төлтумасы – адасты сыйлауда, сауық құруда, ел қыдыруда. Сыйлау

адамның өзіне, ісіне деген сенімін арттырады. Сауықта адам өз мінез-кұлқын бақылауды үйренеді. Ел қыдырып, жүріс-тұрысын да ширатады.

Адамның өресін көтерген және көтеретін бұл бастамалар: а) жарық дүниенің бірлескен, дамыған жағын; б) мәдениеттің өзіндік, шығыстық-көшпелі түрін; в) қоғамдық өмірдің ерекше жетілген көрінісін құрайды. Үштік нұсқалар тоғысқан сайын қоғамдық құрылым мен қатынаста халықтық ықпал, халықтық дәстүр маңызын үстемелейді. Халық ақсүйектерге, сұлтандарға, қажыларға, хан тұқымдарына арқа сүйейді. Бірақ олардың бұйрығынан гөрі, би-шешендердің сөзі, өнерпаздардың өнегесі анағұрлым өтімдірек болады. Соңғылардың тілі, дүниетанымы және дүние сезімі кезкелген тыңдаушыларын бей-жай қалдырмайды.

Ойын-сауық адамның талдау, таңдау қабілетін шындайды, ортамен тіл табысуға, қарым-қатынасты жетілдіруге, жұмысын мазмұны етуге, жеңіске жетудің ең тиімді түрлерін қарастыруға, адамның бойындағы қасиетті әлеуметтік күшке және қозғалысқа айналдыруға итермелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Төтенбаев Б. «Қазақтың ұлттық ойындары». – Алматы, 1994. – 27 б.
- 2 Сағындықов Е. «Қазақтың ұлттық ойындары». – Алматы, 1994. – 58-61 б.
- 3 Төтенаев Б. «Қазақтың ұлттық ойындары». – Алматы, 1994. – 19-24 б.
- 4 Балғымбаев М. «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері». – Алматы, 1985. – 86 б.
- 5 Бүркітбаев Ә. авторлығымен 1985 жылы жазылған «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні». – Алматы, 1998. – 16-21 б.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ МЕН ДАМУ ЖОЛЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

РАХИМОВА А. А.
тарих пәнінің мұғалімі, № 2 ЖОББМ, Ақсу қ.

«Өзіндік ерекшелік» деген ұғымды біз тәуелсіздіктен бұрынғы және бүгінгі Қазақстанды, басқа елдермен, әсіресе соның ішінде 1990 жылдардан тәуелсіздігін алған және саяси, экономикалық жағынан нарықтық, демократиялық қатынасқа көшкен елдермен

Қазақстанды салғастыра отырып, олардан айырмашылықтары мен артықшылықтарын тауып көрсету арқылы баға беру деп білеміз. Атаулы тақырып аясындағы баяндамада мен осы бағытты ұстанып, қарастыруға тырысып бақтым. Өйткені айналасы ширек ғасырға да жете бермеген тарихи қысқа мерзімде біздің Қазақстан Республикамыздың тәуелсіздік жолымен даму шежіресінде өзіміз мақтаныш етерлік, өзгелер үлгі тұтарлық таңғажайып тәжірибелер мен тамаша табыс, жетістіктер аса мол деп ауыз толтырып айта аламыз. Ата-бабаларымыздың еркіндік аңсап, алмас қылышын намысына қайрап, қайтпай, қажымай қарсылық жасауымен, қынадай қырылған құрбандығымен келген, солардың соңғы көрінісі ретінде жарты әлемге азаттық дабылын қаққан Желтоқсан ереуілінен кейін-ақ солардың ақырғы шешуші түйіні болып, қансыз майдан, басын бәйгеге тіккен жүрекжұтты ерліктің арқасында келген тәуелсіздік жаңа таңдау жолын алға ұсынды. Сөйтіп, бұл ел бұрын капитализмді аттап, феодализмнен социализмге өткен болса, енді социализмнен нарықтық, демократиялық қоғамға өтіп, бейбіт жағдайда дамудың үлгілерін тыңнан жасады.

Жоңғар шапқыншылығы, 1916 жылғы көтеріліс пен жазалау, Қазан төңкерісіндегі ақ пен қызылдың айқасы, голощекиндік кіші көтеріліс, ашаршылық апаты, сталиндік қырғын мен қуғын-сүргін, дүниежүзілік соғыс, Ресей бодандығы қатарлы үш ғасырға жуық мерзімде қанды қасап пен қатал қыспақтың зардабынан жан саны қазіргіден неше есе кемуге келген; кең даласы кірмелердің меншігі, саяси айыпкердің қорлау лагері болып өзгеріп, өзінің жерінде азшылыққа айналып, ана тілі мен ұлттық салт-дәстүрінің жұрнағы ғана қалып, жойылу кезеңіне келіп жеткен қазақ халқы тәуелсіздігін жеңіп алып, аз уақыттың ішінде дәуірлеп дамыды. Бұл, шынында да, аталар аманаты орындалып, үзілген үміттің қайта жалғанғандығын, қол жетпес арманның ақиқатқа айналдығын, алғабасар азаматтарының ақыл- парасаттылығын, қара орман халқының қатпас қаһармандығын әлемге әйгілеп берді. «Қырық жыл қырғын келсе де, ажалды өлер» дейтін өз қағидасы қазақты құтқарып шықты.

Бүгін тәуелсіздіктің алғашқы жиырма бес жылы алыстап артта қалып, жылыстап, жырақтап кете бастады. Осынау екі мүшелдің бастапқы он жылын Республикамыздың тұңғыш Президенті, кеменгер көшбасшымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайында сөйлеген сөзінде: «Соңғы он жылда он ғасырға татитын оқиға болды десек артық айтқандай болмас» деп бағалай отырып, сол он ғасырға татитын оқиғаларды айқын атап көрсеткен еді:

Қазақстан тәуелсіз дербес, әрі өз тарихында ең ауқымды, бүкіл дүниеге танымал мемлекет болып құрылып, әлеуметтік, экономикалық жаңа жүйеге көшті. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының, әлемдік қауымдастықтың, Біріккен Ұлттар Ұйымының тең құқықты мүшесі болып, егемендігін дүние жүзіне мойындатты.

Кеңестер Одағы жойылғанда, бұрын оның қол астында болған республикалар алды-алдына шаңырақ көтергенімен, олардың біреуі қаз тұра алмай жатса, енді біреулері іштен іріп, қақтығысып, қан төгісіп, тағы біреулері күнкөрісі нашарланғандықтан, өз жерінен безіп кеттіжәне біреулері тартыс, талас, текетіреспен күн кешіп жатқанда, Қазақстан Ата заңын қабылдап, алтын қыраны қалықтаған Елтаңба, көгілдір Ту, асқақ Әнұранын бекітіп, Ана тіліне бас мәртебе беріп, ұлттық валютасы Теңгені дүниеге келтіріп, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, өтпелі кезең ауыртпалықтарына мойымастан берік сенім, бейбіт жол, береке-бірлікпен алға тартып бара жатты.

Қазақстан тәуекелдік етіп, тәуелсіздігін қолына алды, бірақ оны түбегейлі сақтап, ілгері басып кете алар ма екен, қиын өткелдердің қайсыбірінен өте алмай сүрінер деген күдік іште де, сыртта да, доста да, дұшпанда да көбірек болды. Ал Қазақстан аз уақыттың ішінде ұлттық қарулы күшін сайдың тасындай ұландарымен құрып, жаратқандырып, жаттықтырып үлгерді. Елбасының көрнекті саясаткерлік беделі мен дипломатиялық шеберлігінің арқасында мемлекеттік шекараны даудамайсыз анықтап бекітті. Экономиканы тұрақтандырып, нарықтық қатынасқа көшіріп, нығайта бастады. Мол инвестиция тартылып, экономикалық өсу елеулі жылдамдыққа жетті. Елдің алтын қорын жинақтап, болашақ ұрпаққа арнап Ұлттық қор ашты. Өтпелі дәуір ауыртпалығымен тұралаған халқының әл-ауқатын біршама көтеріп, өз жұртынан алғыс, өзге жұрттан бедел алып, үздіксіз ілгерілеу қарқынына ие болды.

Бұрын басқаның жетегінде өмір кешіп, қатал ережесі бойынша іс-әрекет етіп келе жатқан, осынау кең дала менің топырағым, мен қазақпын, дінім ислам деуді аузы батып айта алмайтын қазақ демократиялық жүйеге көшіп, бас бостандығына, сөз бостандығына, дін бостандығына қолы жетті, тағдыр тауқыметімен азып-тозып, ауа көшіп, жан сауғалап, ғаламшардың сан тарабына бытырап кеткен қандастарын ата жұртына, тарихи Отанына шақырып, асыға, аңсай жеткен оларды құшақ жайып қарсы ала бастады.

Ұлы Қытай мемлекетімен арадағы күрделі шекара мәселесі шешілді, жаңа Ресеймен мәңгілік достық шарты жасалды, Орта

Азиядағы көршілермен достық нығайып, АҚШ-пен стратегиялық әріптестік орнады.

Әлемдегі мандай алды елдердің қатарындағы мекен-жері кең, байырғы ұлтының иеленетін сыбағалы салмағы аз бола тұра, аса көп ұлттан құралған мемлекет бола тұра, аумалы-төкпелі аласапыран кезеңде ұлтаралық татулық пен өзекті ұлттың ауызбірлігін, ел тыныштығын сақтап қалу осы кезеңдегі ең бірегей жетістіктердің бірі болып тарих парағына жазылды.

Осылардың қай-қайсысынан да кем емес, ерлік пен өрліктің және бір айқын айғағы-әрбір ғимаратының өзі ертегідегі хан сарайымен бара-бара жаңа елорда – Астана қаласының айналасын төрт-бес-ақ жылда орнатып, ғаламдағы ғажайып шаһарлардың қатарына қосқандық болып табылады. Жолы түсіп біздің Астанаға келген мейман бұл қаланың ажар-көркін таңқала тамашалай жүріп, осы елдің бастан кешкен тарихынан, қазіргі дамысынан мағлұмат алып, қаланы санамен саралап, жоспарлап-жобалаған адамдардың білім-парасатына, салып тұрғызушылардың шебер іскерлігіне, қажыр-қайратына, Қазақ елінің қарымына тәнті болары анық. Тәуелсіздігін алғалы жүз жыл болған, елінің орталығын басқа жаққа көшіруді мақсат етіп айқайлағалы жиырма жыл өткенімен, ол өңірге өні түзу бір сарай салуға дәрмені жетпей отырған ел де бар. (Мысал, Біздің ежелгі көршіміз Моңғолия астанасын қазіргі Ұланбатырдан бұрынғы Керейдің бас қаласы Қарақорымға көшіру бағытын ұстанумен келеді). Ал Астана қаласының даңқы қазір әлемге кең жайылды.

Біздің ойымызша, Қазақстанның тәуелсіздігін орнықтыру, елді кідіріссіз дамытудың өзекті арқауы еліміз көшбасшысының білімі мен парасатында, батылдығы мен ұлтжандылығында, халқының тәуелсіздікке адалдығында және саяси, мемлекеттік құрылым Қазақстанның өз ерекшеліктері мен табиғатына үйлесіп сәйкескендігінде деп білеміз. Ұлы көшбасшымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевты күллі қазақстандықтар Президенттікке ең алғашқыдан бастап аманат артып, сенім жүктеп, әлденеше рет дерлік бірауыздан сайлап, ширек ғасыр бойы бірлесумен келеді. Азиялық көршілер аузына қарайды, ақылын алады, діндес, төркіндес халықтар ардақ тұтады, айбынды алып мемлекет басшылары нықтасып, тең санасады, соның арқасында Қазақ елінің беделі әлемдік аренада биіктелді. Өйткені Қазақстанның дамыс жолында орасан ауыртпалық ұшырасқан жоқ, дүниежүзілік дағдарыстың өзінен ұрымтал жолдар тауып, күйзеліссіз өтті. Өзге елдер душар болған әлденеше реткі саяси, экономикалық ауыр дағдарыстарды жеңуіне бас ақылшы, ұйтқы бола білді.

Мемлекеттік құрылым еліміздің өз ерекшелігіне, дәстүріне, дамыс кезеңіне үйлескен деуіміздің себебі біздің ата-бабаларымыздан қалған: «Екі аққуға да бір басшы» деген аталы сөз бар. Басшысы болмаса, ағайынды алтаудың өзі өзара ала, араз болады, олар ала болған соң «кереге басына пәле толады». «Көп шылдақ не бар, билемесе бір кемел» деп данышпан атамыз Абай айтқан. Ал бұларға қарама-қарсы түрде билік жүргізу үлгісін де қазақ халқы қолданып байқаған. Мысалы, төбе би Төле бидің тұсында, Сырым Датұлының тұсында. Әрине, олар да демократиялық билік еді. Бірақ оларда жергілікті өзін-өзі билеудің оңтайлы нышаны болғанымен, пайдасынан зины асып түсті, тұс-тұстан көз алартып түскен жау көп, жұртшылық берекесіздіктің ауыр сынағынан өтпеген, береке-бірлікті аңсап, зарықтаған уақыттағы ондай «сәби» демократия халықты ыдыраушылыққа, одан әрі басқаға телім-бодан болу қастеріне душар еткен. Әсіресе, аз халықтар ортасына мұндай «демократияны» орнатып беріп, «қиқымдарды» өзара билікталас, шенталастыққа салу 18-19 ғасырдағы Цин империясының басқа халықтарды өзара қырқыстырып қойып, әлсіретіп барып, оп-оңай басып алудағы басты таңдаулы тәсілі болғанын ұмытпаған абзал. Тәуелсіз қазақ елінің қуатын қайтаруды қасақана ойлайтындар мен осы жайды түсінбейтіндер, я болмаса осы елдің ұлттық ерекшелігімен, қазіргі халықаралық жағдаймен санаспай, мәселеге үстірт қарайтындар Қазақстандағы президенттік биліктің орнына парламенттік билік құру дұрыс, бұл нағыз демократия дейтіндері бар. Ал демократияның өзі адамзат баласының ойлап тапқан құрылымдарының ішіндегі ең бір тәуірі дегеніміз болмаса, мұның өзі жырғап тұрған нәрсе емес деп ең алғабасар демократ Уинстон Черчилльдің өзі айтқан және ағылшын философы А. Тойнби Черчилльдің бұл өсиетін қайталай отырып: «Алайда, парламенттік демократия жағдайында өмір сүретін халықтың елеулі кемшілігі саяси партия мүдделерін ұлт мүдделерінен жоғары қоятындығы болып табылады» деген екен. Осыны саралай келіп Н. Ә. Назарбаев: «Бәлкім, демократиядан кейде тоталитаризм мен фашизмнің өрбіп шығатындығы содан болар» – деген (Н. Ә. Назарбаев «Тарих толқынында». – А., 1999 ж; 226 б.). Олай болса жақсы жемістері арқылы демократия қанат жая берсін-ақ, бірақ ұлт мүддесін жауып тастап партия мүддесімен кететін парламенттік жүйенің, анархияға жетіп асқақтаған кезінде тоталитаризм мен фашизмге соқтыратын кері әсерлерден осы еді Президенттік билік сақтап келе жатқандығы тәуелсіз даму жолындағы елдің бірден бір дұрыс таңдауы деп білеміз.

Президенттік билік бұл халықтың бас бостандығы, сөз бостандығы, дін және басқа еркіндіктерінің ешқайсысына ешқандай кедергі, нұқсан

келтіріп, беттен қағып отырған жоқ. Қайта халықтың көкейтесті мүдделері үшін жаппай белгілі мұрат-мақсатқа бағыттап жұмылдыру, осы елдің бір азаматын екінші біреуіне басындырмау, мұқтаж етпеу, көздеген мақсат, алға қойған міндеттерді әркім тиісті мерзімінде жауапкершілікпен саналы түрде сапалы орындап шығуы үшін биліктің осы жүйесі бүгінгі кезеңде ең таңдаулы жүйе болып отыр. Мемлекет, үкімет оздерінің басты басқарушы, атқарушылық міндеттерімен қоса дінге де үлкен мән беріп келеді. Мұсылман қауымның өздері тұрғызып алуына тиіс айдар-күмбезін күн шалған зәулім де сәулетті мешіттерді салып беріп, имандылық пен игіліктің бастауына айналған қасиетті дінімізді қалпына келтіріп дамытуға мемлекет теңдесі жоқ қамқорлық жасап отыр. Онымен қоса, Қазақстан әлемдегі басты дінбасыларын астанада тоғыстыру, Қазақстан Халқы Ассамблеясын құрып, олардың өкілдерінің басын қосып, жиі-жиі ой тоғыстыру арқылы Қазақстанның, дүниежүзінің халықтарын тату бірлікке шақыру, әлемде бейбітшілікті орнықтыру жолында айырықша маңызды міндеттер атқарып келеді.

Елбасы көрегендігінің бірі «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасы болды. Бағдарлама арқылы келген өзгерістер әлеуметтік, экономикалық дамысқа тегеурінді ықпал етті. Қазақстан халқы оның жемісін игіліктенді. Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауы арқылы толықтанып, айқындалып, жүзеге асыру тәсілдері нұсқалып отыруы арқылы дамыстың жарқын қыбламасына айналған Бағдарламаның өзінде айтылған: «Мемлекетіміз бен қоғамымыздың құрудың дұрыс стратегиясын тандап алудың өміршең мәні бар. Екшеле талданып жасалған стратегиялық жоспар назарды жинақтайды, тәртіпке жұмылдырады және жәрдемдеседі» дегенді жаңа түсінген әріптес елдер де алға басудың жөні осы деп басы ауған жаққа беталды тарта беруден бас тартып, болашақты болжап көздеген нысана, оған жетудің жөн-жобаның болуы дұрыс екен деп ұғынып осындай ұзақ мерзімдік жоспар жасап басшылыққа ала бастады.

Стратегиялық жоспарды жүзеге асырудың мәні мен мүмкіндіктері, әдіс, тәсілдері, жолай кезігетін кілттендер мен олардан өту жолдары жан-жақты толық көрсетіле келіп, ол арқылы жететін меже Бағдарламада Азияның айбынды да киелі жануары Алтайдың Қар Барысы ретінде бейнеленген. Алтайдағы арқар, тауешкінің бақташысы атанған тарғыл барыс өзгеге өздігінен тиіспейтін, зәбірі жоқ кербез, өзіне қастық жасағанды аямайтын ашушаң кекшіл, айбатты да алып күш иесі екен.

Демек, біздің бейнелеуімізше балғын барыстың жүні жетіліп, жүрісі түзеліп, жанары жарқырап, тісі мен тұяғы күн санап, жыл сайын өсумен келеді. Құдай каласа, енді ол толысып, кемеліне келеді.

Стратегиялық Бағдарлама аясында елдің сан салалы өмірін қамтыған маңызды бағдарламалар дүниеге келіп, жүзеге асып, жемісін бере бастады. Солардың басты маңызды біреуі «Болашақ» бағдарламасы арқылы әр елдің таңдаулы мектептерінде оқып, білім алып, мамандық игерген жастардың алдыңғы легі тың серпінмен туған елінің өміршен істеріне білек сыбанып кірісіп те кетті. Қазір Қазақстандағы озық салалардың бірібілім беру болса, енді бірі – денсаулық сақтау. «Болашақпен» бір «Дарын», «Балапан» бағдарламалары да – тәуелсіз жас мемлекеттің өзінің болашақ жасаушыларын дайындаудағы жаңа бастама, тың қадамдары.

Сайып келгенде, тәуелсіздік, даму жолындағы Қазақстанның ерекшеліктері мен жетістіктері туралы айтып сөз жеткісіз ұшан-теңіз.

Осы жетістіктер, таңдаулы тәжірибелер бағыт-бағдары дұрыс мемлекетіміздің, әлемдік көрнекті саясаткер, кемеңгер Н. Ә. Назарбаевпен ол кісінің алғар ойлы серіктерінің, қаһарман Қазақстан халқының, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық күресімен қолға келіп отырғандығын ешбір жан жоққа шығара алмайды. Тәуелсіздік, үдемелі намыс үшін біздердің баршамызға ортақ талпыныстарымыз бен құлшыныстарымыз жалғасын таба беретініне мен кәміл сенемін. Өйткені Тәуелсіздік – біздің ең асыл құндылығымыз, ең бірінші мұрат, мүддеміз!

Тәуелсіз елмен тапқан жарасымын,
Тәу егер Бәйтерегім – дара шыңым.
Ұғынған тал бесіктен дала сырын,
Ұлымның мен де ұлтжанды баласымын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Ә. «Тарих толқынында». – А., 1999. – 226 б.
- 2 «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарлама.

МАРАЛ ИШАН – СЫРДЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ КҮРЕСКЕР ШАМШЫРАҒЫ

САҒИДОЛЛИЕВА М. Б.
мұғалім, ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Астана қ.

Марал бабамыз қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткері болды. Пәлсапалық ойларымен көптің көзіне түсті. Ислам дінінің өркен жаюына өлшеусіз үлес қосқан ол үш жүздің пірі атанды.

Осындай әулиелік қасиеттері оны елден ерекшелеп тұрды. Марал ишан туралы аңыздар-қазақ халқының өмірінің қилы бір кезеңіндегі қоғамдық саяси халінен, көкейкесті мәселелерінен, тарихи тұлғалар өмірінен, іс-әрекетінен, қызыметінен, әлеуметтік құрылымынан, наным-түсінігі мен идеологиясынан дәйекті дерек, мағлұмат беретін әпсаналардың бір саласы. Марал баба аңызы да дүниеде болған адамның істеген істерінің қиялға айналған көрінісі. Халық өзі қаһарман, әулие, көреген ретінде кәміл сенген адамның істерін көзі тірісінде де аңыз қып таратты. Мысалы, Б. Момышұлы жайлы Ұлы Отан соғысы кезінің өзінде-ақ аңыз қылды. Аңызды тудыратын халық. Халықтың осылай болса деген асқақ ойы өмірде болған кейіпкерлерді көкке көтереді, аңызға айналдырады. Марал ишанда осыған лайық болған есім.

Марал Құрманұлы 1780 жылы Қостанай облысына қарасты қазіргі, Қорған – Көкшетау теміржолын кесіп өтетін Қызылжар – Қостанай тасжолының Қостанайға шыға берісте оң жақтағы қайыңды қалың орман ішіндегі «Кәрі көң» деген қоныста, Құрман емшінің отбасында дүниеге келген. Оның дүниеге келуінің өзі тарих. 1741 жылы қазақ-жоңғар соғыстарында Абылай хан тұтқынға түседі. Жоңғар қонтайшысы Қалдан Церен тұтқындағы Абылай ханмен келісім жүргізіп, 1743 жылы босатады. Баласы Әмірсамамен дос еткізгісі келіп, қазақ әйелінен туған екі қызын қоса береді. Сонда екі қыздың анасы Абылайға мынадай өтініш айтады. Қыздарымды анау-мынау нашар еркектерге қосып, қор қылмандар, – дейді Абылайға қыздардың анасы.

– Е, қыздарыңның қандай қасиеттері бар? – дейді Абылай.

– Қыздарымның бірінен әулие, бірінен батыр туады, – дейді анасы.

Қыздар бөліске түскенде, әулие туатын қыз емші Құрманға тиеді де, батыр туатын қызды Абылайдың өзі алады. Құрман алған Фатима атты қыздан Құлжа, Арал, Марал, Бибі, Асылтас туса, ал Абылай алған Топч-ханым атты қыздан Қамбар, Қасым төре дүниеге келеді.

Әкесінен тоғыз жасында жетім қалып, он үш жасында анасымен бірге Қызылжардан Ақмешіт жағына Жаланажық ишанның ауылын іздеп шығады. Жол азабын тартқан жас бала мен ана Ақмешіт маңайындағы Құланбай ишанның үйіне келеді. Одан әрі жүруге шамалары жоқ Марал анасымен бірге осы үйдің жалшысы болып, малын бағып жүре береді. Байдың малы ұры-қарыдан, ит-құстан аман болады, малдың өлімі де азайып мал басы көбейе бастайды. Баланың қасиетіне көзі анық жеткен Құланбай ишан бір күні Маралға:

– Балам, қызым Мендібикені саған қосып, сені қияметтік бала еткім кеп отыр. Түбінде осы азды-көпті байлығымның иесі өзін боласың, – дейді.

Анасы бұл ұсынысты қуана қабылдағанмен Марал елден Жалаңаяқ ишанды іздеп шыққанын, қалайда сол кісіге жету керектігін айтады.

Ақыры, қызын Маралға атастырып, бірақ әзірге білім алу үшін оның жолына бөгет болмай, болашақ күйеу баласын Жалаңаяқ ишанның тұрған жеріне аттандырады. Жалаңаяқ ишан қазіргі Өзбек Республикасының Қаттақорған қаласынан батысқа қарай 70 шақырым, ал Бұхара қаласының шығысында 50 шақырым жердегі, осы екі қаланың ортасындағы Жам тауының үңгіріндегі мешіт-медресенің ғұламасы екен. Атақты Әулие Жалаңаяқ ишанның қарауында 100 шәкірт оқиды екен, 101-ші болып Марал қабылданады. Осы медресені 7 жыл оқып, білімін тереңдету үшін тағы 3 жылға қалады. Он жыл оқыған Марал ишан елі Арқаның Қайранкөл жазығына оралып, халқына орасан зор қызмет етеді, ауру-сырқауларды емдейді, тәбиғаттік кәсіпін көрікпел-сәуегейлікпен ұштастырып отырады.

Сыр бойындағы халықтың діни сауатын ашып, мәдениетін көтеру мақсатында Сырдария өзенінің Қараөзек деп аталатын саласы қазіргі Қараөзек станциясында жағалай 7 мешіт – медресе салдырады. Марал салдырған мешітте жұрт намаз оқып, Аллаға ғибадат жасаса, екінші жағынан, жергілікті халықтың балалары оқып, діни тәрбие алған, сөйтіп медресенің де қызметін атқарған. Ол мешіттер: «Қара бөгет», «Ишан ауылы», «Қолаң төбе», «Байбол», «Қырғы мешіт», «Қыш мешіт», «Оспан мешіті». Сол себепті бұл аймақты жұрт «Қырғық мешіт» атап кеткен [1, 92 б.]. Еліне атқарған қызметі үшін халық оны ерекше құрметтеген. Сөзімнің айғағы Қостанайлықтар Марал Әулиенің жаз жайлауы болған айналасы көгал, сабатты көлге «Әуликөл» деген ат берген. Бұл Солтүстік Қазақстан облысының бұрынғы Жетікөл, қазіргі Ленин ауданына қарасты жер. Сонымен қатар Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы орталығындағы Марал баба атындағы мешіт және Қостанайдағы Қамысты ауданы, Бестау ауылы мен Қостанай қаласындағы бас мешіт «Ақмешіт» Марал есімімен аталады.

Ақмешіт. Қазір Марал ишан деп аталатын XIX ғасырдағы көне мешіттердің бірі. Мешіт 1930жылға дейін халыққа қызмет еткен. Ұлы Отан соғысы жылдарында эвакуациялық пункт орналасты. Соғыстан кейінгі жылдары кинотеатр, 1980-1991 жылдары филармония жайғасты. 1991 жылғы 1 қарашада мешіт халыққа қайтарылды. Сол жылы 70 жыл үзілістен кейін алғаш рет Құрбан айт намазы оқылды.

Мешіт күрделі жөндеуден өткізілді. Алынып тасталған күмбезі қалпына келтірілді, мұнарасы ұзартылды, ішіде шарифатқа өңделіп, арнайы әйелдер залы, оқу бөлмелері, ерлер залына жағалай сөлентілер салынып, Аллаһ үйі мың адам ғибадат ететіндей етіп қайта

жабдықталды. Бұл іс 2001 жылдың 28 қазанында аяқталды. Қазақстан бауырларының ықыласын қабыл алған Бас муфти болған Әбсәттар қажы Деріпсәлі Ақмешітке данышпан – Әулие Марал ишанның есімін беру туралы шешімге 2002 жылдың 28 желтоқсанында қол қойды.

Атадан жеткен аңыз бойынша Марал Ишан Әулие кезінде елде осы замандағы сияқты «жасанды Әулие Алланың елшісі т.б.» қаптап кетеді. Ауыл азаматтарын Әбден шаршатады. Ел азаматтары қырық түйе сексеуілді алғызып, оны шенбер етіп жайып, оның ішіне Марал Ишан Әулиені және ана «Әулиелерді» жинап отырғызып сырттарынан өрт қояды. Өрт басталғанда Әулиелер қашып шығады. Марал Ишан Әулие от ішінде қалады. От толық жанып бітеді. Марал Ишан орнында отыр. Бір уақытта орнынан тұрады. Елге қарай жүреді. Ешқандай жерін от шалмаған.

Тек қана шекпенінің бір жақ етегі кішкене сарғайыпты. Бұл сарғыш сөйтсе жас баланың дәреті тиген жер екен. Содан бастап халық жасанды «Әулие», – дегеннен құтылған екен [2, 63 б.]. Қазіргі күні Марал ишанның уақыт пен кеңістік құпиясын меңгерген қасиетті адам болғаны аңыз есебінде айтылады. Марал ишан кеңістіктің бірінен екіншісіне өту заңдылығын меңгерген екен. Ғалымдар кеңістіктің үш өлшемнен тұратынын айтады. Алайда оның одан да көп екені жайында пікір білдіріп жүргендер баршылық. Марал ишан оны екі ғасыр бұрын дәлелдей білді. Ғылыми жолмен айқындалған бұл дәлелге қарсы тұрарлық нақты тұжырым әлі де кездесе қойған жоқ [3, 3 б.].

Қазақ халқының мақтанышы Шоқан Уәлиханов туғанда атын исламша қойып, ақ батасын берген – Қалқай ишан (Марал ишанның баласы). Шоқан жайлы осы бір тұсты «Аққан жұлдыз» романында Сәбит Мұқанов төмендегіше баян етеді:

«...Шыңғыстың үйінде қонақтап жатқан Қалқай ишанға:

– Әулие, сіз қойып беріңіз нәрестенің атын! – деп өтінді Уәли тұқымдары, Зейнеп ұл тапқаннан кейін. Қалқайдың сенімінде, бүкіл ислам тарихындағы ең зор ғазуытшы: Мұхаммед пайғамбардың әрі қызы Фатиманы алған күйеуі әрі әскерінің бас қолбасшысы Хазіреті – Ғали. Оның үш әйелінен он сегіз ұлы болған, бәрі де батыр болған. Солардың ішіндегі ең батыры – Мұхаммед-Ханафия дейтін ұлы екен, әкесіне еріп, ғазуыт соғысын сол жүргізген деседі [4, 113-114 б.].

Марал бабадан мирас болып қалған «Көк аса» бабадан Елібай ишанға, одан Үндемес ишанға, одан Жүнісхан ишанға, кейін Қостанай облысы, Әуликөл ауданы, Мамырөл ауылында тұратын Темірханға қалған. Сапалы болат темірден соғылған «Көк асаның» ұзындығы

70 см, жалпақтығы 5 см, үш жағы 3 см. Қатты ағашпен жұмырланып қапталған сабының ұзындығы 10 см [5, 24-26 б.].

Марал бабамыз тек діншіл ғана емес, ол-қоғам қайраткері, азаттық үшін күрескер, ұлт-азаттық күрестің рұхани көсемі. XIX ғасырдың 30 жылдары Марал ишан қазақ халқын «Ғазауат» соғысына шақырды. Алдымен Құсмұрын атырабында басталған бұл қозғалыс Қазақстанның солтүстігінің біраз жерін қамтыды. Кейбір зерттеушілер «Ғазауат» соғысын қолына қару алып, жауға қарсы тұру деп есептейді.

1819 жылдың жазының басында Керей-Уақ, Атығай-Қарауыл елдерінің басты адамдарының басын қосып, Қақ сорының жағасында өткізген құрылтайында Еснейді боз биенің сүтіне шомылдырып, үстіне шымқай ақ киіздер кигізіп, Марал ишан әулие, дуалы ауыз билер мен бектер, батырлар ақ баталарын беріп, ақ киізге көтеріп, Сібір қазақтарының шорасы етіп сайлапты. Шора болып ел басқарумен қатар, Есней өз ұстазы Марал Құрманұлы бастаған ғазауатқа бұрынғыша қатысып, оған әскерге елден ат, азық, киім жинап беруге көмектеседі. Оған Баһрам ақын Шақшақұлының «Қайғылы белбеу» дастанының ішіндегі мына шумақтар дәлел бола алады.

Зеңбіректеп келсе де,
Кәпірдің жолы болмаған.
Марал ишан ұстазын,
Есней шор қолдаған.
Сарбаз жинап берсін деп,
Бектерге сәлем жолдаған.
Жауға қарсы шықсын деп,
Елге жаршы жіберген.
Сарбаздарға ат жинап.
Жеңістен үзбей күдерді [6, 4 б.].

Қазақ жерін отарлау әкімшілігіне II Екатеринаның қолы қойылған құпия нұсқау болған. Онда орыс әкімшілігіне мынаны міндеттеген: қырғыз-қазақ халықтарының ру басшылары мен сұлтандарын «бір-бірімен араз қылып, бір-бірімен иттей таластырып, бірінің етін бірі жейтіндей іс қылыңыз.» Бұл нұсқау сол тұстың өзінде-ақ орындалды. Марал ишан заманындағы «Ғазауат» соғысы мен ұлт-азаттық көтерілістерінің жеңілуінің бірден-бір себебі осы болды.

Демек Марал бабамыздың қолбасшыларды желеп-жебеп, ақ батасын беріп отырғандығы да кездейсоқ емес. Бұл- рух құдіретінің киелі парасаты. Даңты Кенесары өзінің қарын бөлесі Марал ишанның данышпандығына бас иіп отырған. Көтеріліске қатысушыларға діни басшылық жасау үшін Марал келісім беріп, хан сарайының Кеңес

құрамына кіреді. Кенесары көтеріліс бастап, бодандыққа қарсы шайқасып жатқан кезде Батыс Сібір мұсылмандарының өз бетінше бас мүфтиі болады [7, 4 б.]. Бұдан былай даулы мәселелер шарифат үкімі бойынша шешіліп отырды. Көтерілісшілерге рухани демеу көрсетіп, кей жағдайда өз бойындағы керемет қасиеттерімен көмек көрсетеді.

Кезінде Кенесары әскерінің бірсыпыра жеңістерге жетуіне, халық алдында беделінің артуына әулиенің көп үлесі болды. Орыстардың әскер техникасының артықшылығын, артынан келер көп күш бар екенін айтып, осы соғысты одан әрі соза бермеуге Кенесарыға кеңес береді.

Ендігі жерде көтеріліске қатысқан халықтың жағдайын жақсартып, игілікке жеткізудің таптырмайтын көзі- оларды егіншілікпен айналастырып, отырықшылық тұрмысқа үйрету керек екендігін Марал ишан үнемі шегелеп айтып отырған. Орынбор шекара комессиясының есептерінде былай жазылған: «Ресей төңірегіне оралуға мүмкіндігі болмағандықтан, Кенесары өзінің жақтастарына Іле мен оның тармақтарының жағалауларында егіншілікпен айналасуға ақыл береді». Кенесары жақтастарының егіншілікпен айналасқандығын оның ордасында болып қайтқан Дәулеткелді Беспәев әңгімелейді: «Қиын жағдайда болғандықтан, өзінің жақтастарына тамақ табудың жалғыз жолды әрі лайықты шара ретінде егіншілікпен айналасуды ұсынды». Сонымен Кенесарының егіншілерді қолдау саясаты егіншілікті одан әрі дамуына әсер етті. XIX ғасырдың 50-60 жылдарында-ақ егіншілікпен қазақ руларының едәуір бөлігі айналысты. «Кенесарының көтеріліске қатысушылардың материалдық жағдайын жақсартудың жалғыз жолы егіншілік деп түсіну керек». Бұл Кенесарының қарын бөлесі Марал Құрмановтың сөзімен расталады, ол өзі «Сендерді егіншілікпен байытамын», – деп қазақтарға уәде беріпті [8, 41 б.]. Осылайша, мұрағат құжаттарында Марал ишанның отарлаушы орыс мемлекетінің саясатына қарсы болғандығы, қазақ елінің дербестігін қалағаны туралы тарихи деректер жазулы тұр.

Ұлт-азаттық жолындағы күрескер, ишан 1943 жылы өзі қоныс тепкен Әулиеатаға бара жатқан кезде қайтыс болады. Анасының айтып кеткен сәуегейлігі бойынша оны Қызылорда облысы Қармақшы ауданына жерлейді. Әулиенің басына жан-жақтан қаншама халық ағылып келіп тәу етіп, ауруына шипа, дертіне дауа, тілегіне пірден медет сұрап жатады. Марал ишанның даңғайыр тұлғасы, өміршең іс-әрекеттері, ғибратты өмір жолы халқымызбен бірге жасасып, халық жүрегінде мәңгі сақталып осынау ұлы күнге жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұртайұлы С. Ислам және Марал баба. – 1996. – 92 б.
- 2 Дайрабай Т. Сырдың сырлы сыры. – Алматы, 2005. – 63 б.
- 3 Ақтаев С. Марал ишан-кім? // Ақиқат. – 2003. – №7.
- 4 Мұқанов С. Аққан жұлдыз. – Алматы, 1967. – 113-114 б.
- 5 Бүркітбайұлы С. Марал ишанның нұр шапағаты. – Қостанай, 1998. – 24-26 б.
- 6 Бекенұлы С. Есеней және Марал // Қостанай таңы. – 2002. – 15 қазан.
- 7 Шүкіров С. Рухы мықты елдің тұғыры да нық. // Қостанай таңы. – 2002. – 15 қазан.
- 8 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – А.: Санат, 1994. – 416 б.

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА ВОЙЛОКА

САДВОКАСОВА З. М.

учитель, КГУ «СШ села Сарышыганак», Кызылжарский с/о, г. Аксу

Одним из древнейших материалов, сохранившихся ручной способ производства и до сих пор используемых в странах Азии для производства одежды, обуви, жилья, декорации интерьера, является войлок.

История войлока уходит далеко вглубь веков. Для многих народов особенно кочевых, войлок был единственным известным видом текстиля и сопровождал человека всю жизнь. Люди спали на войлоке, одевались в войлочную одежду, коней укрывали войлочной попоной. Войлок оберегал от злых духов и вражеских стрел, спасал от зноя и холода. И все же по сравнению с ткачеством, возраст которого ученые оценивают в 20 тысяч лет, войлок был изобретен довольно поздно. В чем же причина такого отставания? Дело в том, что единственный материал, из которого может быть изготовлен войлок – это шерсть, причем лучше всего овечья шерсть. Шерстяные волокна имеют верхний чешуйчатый слой – кутикулу. Благодаря нему волокна могут сцепляться друг с другом под воздействием горячей воды и пара. На этом основан принцип войлокования. Шерсть дикой овцы почти не сваливается, так как она не имеет чешуйчатого слоя, поэтому первые войлоки могли появиться не раньше, чем была одомашнена овца. Но количество шерсти, которое

можно получить с одной овцы сравнительно невелико – 3-5 кг, а на покрытие для юрты требуется 100-120 кг шерсти. Поэтому начало истории войлока относится к тому времени, когда была одомашнена лошадь (5-6 тыс. до н.э.). Примерно в это же время была одомашнена и собака – помощница человека в пастбе овец. Использование верховых лошадей и собак стало возможным организацией овец в большие отары, и именно с этого момента войлокование из локального домашнего производства становится массовым для многих народов [1, с. 171].

Шерсть – одно из основных натуральных волокон, сырье для шерстеперерабатывающей промышленности. Шерсть – это волосяной покров овцы, козы, верблюда, коровы, ламы, альпаки, яка и др., а также козий, заячий и кроличий пух. Шерстяное волокно обладает высокой гигроскопичностью, эластичностью и теплозащитными свойствами. Из шерсти в основном вырабатывают пряжу для тканей, трикотажа, ковров, а также используют в валяльно-войлочном производстве и для выработки технических тканей. Козья шерсть делится на 3 основные группы: однородная, неоднородная и пух. Однородная козья шерсть или ангорская (мохер) волнистая, белого цвета, с сильным шелковистым блеском, очень прочная. Почти не обладает валкоспособностью. Длина волокна 10-22 см, а иногда до 35-48 см.

В общем объеме заготовок и использования лидирующее положение занимает овечья шерсть. Основной поставщик шерсти – это Австралия (1е место в мире), далее Новая Зеландия, Аргентина, Уругвай, ЮАР, Австралия. Основной поставщик мериносовой шерсти (80%) в основном тониной 20-25 мкм и длиной волокна 70-80 мм, часть шерстяного волокна длиной 100 и более мм. Австралийские мериносы – это тонкорунная порода овец, получившая мировое признание. Отличительная особенность мериносов – наличие складок кожи на шее, иногда и на туловище [2, с. 17].

Существует несколько типов тонкорунных овец, имеющие существенные различия по экстерьеру и по качеству шерсти. Тип фэйн- овцы бесскладчатые, с очень тонкой шерстью (18 мкм и выше). Тип медиум – овцы с 2-3мя складками. У них шерсть толщиной от 18 до 23 мкм. Тип стронг – наиболее крупные овцы, дающие шерсть тониной 23-27 мкм. Но общее для всех типов австралийских овец – это высокое качество состригаемой с них шерсти.

Войлок – валяная овечья шерсть обладает уникальными теплоизоляционными и лечебными свойствами. Обувь из войлока отлично поглощает влагу и удерживает тепло ноги оставаясь при этом сухой. Такое сухое тепло уберегает и лечит Вас от простудных

заболеваний. Войлок содержит ланолин – животный воск, помогающий при ревматических, суставных и мышечных болях. Обувь из войлока полезно носить при ревматизме, остеохондрозе, ортопедических, бронхиальных заболеваниях. При ношении обувь из войлока массирует Ваши ноги, улучшает кровообращение и снимает усталость.

Изготовление войлочного ковра – очень трудоемкий и древний способ обработки шерсти. Только шерстяные волокна обладают таким ценным свойством, как валкоспособность, дающая возможность получения разнообразных валяльно-войлочных изделий. Войлоком покрывали стены и купол юрты: он не только утеплял жилище степняка, но и защищал от палящего солнца, ливневых потоков, ветров и ураганов. Позднее, с переходом башкир к оседлости, кошмами застилали пол и нары в домах. Из войлока изготавливали молитвенные коврики, чепраки, чехлы, переметные сумы. Узорные кошмы вместе с чепраками, одеялами и подушками, сложенные в стопки, размещались на расписных деревянных подставках или сундуках, внося особый уют в жилище башкир. Использовали войлок и в изготовлении одежды, головных уборов, сумок. Красотой и нарядностью отличались обрядовые и праздничные изделия, в первую очередь, свадебные. В состав приданого в южных и восточных аулах Башкортостана традиционно включали однотонные и узорные войлоки. Под седло нарядно убранной лошади стелили свадебный чепрак на войлочной основе (серге, сергетыш), а через седло перебрасывали коврик (кызыл тушэк) [3, с. 7]. Красочным войлоком покрывали сундук с вещами невесты. У башкир, как и у других кочевников-скотоводов Евразии, предпочтение отдавалось белому войлоку. В некоторых районах Башкортостана до наших дней сохранился древний обычай стелить белый войлок под ноги невесты в момент прибытия ее в дом жениха. По прибытию невесты свекровь приглашала ее пройти в комнату и сесть на нары, застеленные (белым) войлоком. Для многих народов, особенно кочевых, войлок был единственным известным видом текстиля и сопровождал человека всю жизнь. Люди спали на войлоке, одевались в войлочную одежду, коней укрывали войлочной попоной. Войлок оберегал от злых духов и вражеских стрел, спасал от зноя и холода.

Единственный материал, из которого может быть изготовлен войлок – это шерсть, причем лучше всего овечья шерсть. Шерстяные волокна имеют верхний чешуйчатый слой – кутикулу. Благодаря нему волокна могут сцепляться друг с другом под воздействием горячей воды и пара. На этом основан принцип войлокования.

Первые войлоки найдены на территории современной Анатолии, они относятся к 3 тыс. до н.э. Шерсть дикой овцы почти не валяется, т.к. не она не имеет чешуйчатого слоя, поэтому первые войлоки могли появиться не раньше, чем была одомашнена овца.

Войлок обычно делают в виде полотнищ, которые имеют различную толщину, в зависимости от назначения. Наиболее тонкие войлоки использовались как головные покрывала, из самых толстых делались доспехи, обувь, юрты.

Так называемая иранская традиция, в которой выполнены первые из известных войлоков – вваливание узора. Носителями этой традиции являются современные туркмены, которые и сегодня изготавливают кошмы точно так же, как это делалось века и тысячелетия назад. Основные цвета туркменских войлоков – белый, красный и черный, а основной узор – стилизованный бараний рог. Узор выкладывается шерстью на циновке, затем циновка скручивается, и приступают непосредственно к валянию кошмы [4, с. 27-28].

Пазырыкская линия войлоков получила свое название от самого знаменитого, можно сказать, культового войлока – занавеса площадью более 30 кв. м, найденного в одном из Пазырыкских курганов. Сейчас этот войлок можно увидеть в Государственном Эрмитаже. Войлок отличает тончайшая ювелирная аппликация необыкновенно ярких цветов. Аппликация войлоком по войлоку и сегодня широко используется для декорирования войлочных изделий.

А в Бурятии в своем, можно сказать, первоизданном виде живет сунская традиция войлокования. Первые образцы таких войлоков были найдены во Внутренней Монголии. Эти войлоки чаще одноцветны, зато сплошь украшены мелкой стежкой сухожильными нитями. Древние магические узоры стежки используют и сейчас.

Если с валянием небольших изделий отлично справляются женщины, то валяние «серьезных» вещей – это мужская работа. Готовое к валянию, например, полотнище для юрты навивается на палку, зашивается в кожу, и палка привязывается к стременам оседланного коня. Конь таскает эту палку по полю до тех пор, пока войлок не сваляется. Считается, что для этого достаточно протащить ее на 15-20 полетов стрелы (примерно 2 км) [5, с. 46].

Славянские народы войлоки не изготавливали. Зато им были хорошо известны так называемые полувойлоки – тканые и потом подваленные материалы. Классическим примером такого материала является всем хорошо известное сукно, которое с древних времен использовалось для изготовления верхней одежды.

С древних времен выработано множество способов декорирования и украшения войлочных изделий. Наиболее известны способы:

- вваливание узора;
- аппликация. В качестве аппликативного материала может использоваться не только войлок, но и другие материалы - ткань, кожа;
- мозаичный способ или инкрустация войлоком. При этом способе обычно используется также декоративная стежка по войлоку;
- иногда используется вышивка по войлоку, украшение изделий бисером и ракушками;
- изредка встречается роспись по войлоку;

«Фильдцевание» – это техника уплотнения шерстяных волокон с помощью специальной иглы – «фильдца» – техника сухого валяния. Она хороша для изготовления ювелирных украшений, игрушек

Таким образом войлок – это плотный материал из валяной шерсти или из синтетических волокон. Изготавливается обычно в виде полотнищ, которые имеют различную толщину, в зависимости от назначения. Единственный природный материал, из которого может быть изготовлен войлок – это шерсть, причём лучше всего овечья шерсть. Шерстяные волокна имеют верхний чешуйчатый слой – кутикулу. Благодаря нему волокна могут сцепляться друг с другом под воздействием горячей воды и пара. На этом основан принцип войлоковаления. Войлок издревле широко применялся в быту башкир – им покрывали стены и купол юрты: он не только утеплял жилище степняка, но и защищал от палящего солнца, ливневых потоков, ветров и ураганов; его использовали и в изготовлении одежды, головных уборов, сумок.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кузеев Р. Г., Ганеева А. Р. Северо-западные башкиры: состояние изученности, задачи исследования // Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах (тезисы докладов). – Уфа, 1989. – С. 171.

2 Масалимов Т. Х., Ахадуллин В. Ф. Художественный войлок: учебное - пособие. – Уфа, 2007.

3 Полевой материал Давлетшина З. М. 2008 г., д. Тушаул Хайбуллинского района Республики Башкортостан.

4 Шитова С. Н. Народное искусство: войлоки, ковры и ткани у южных башкир (Этнографические очерки). – Уфа, 2006. – С. 27-28.

5 Янгузин Р., Рахматуллина З. Башкирский сабантуй - праздник весны (история и современность) // Ватандаш. – 2003. – №6. – С. 46.

ЕУРОПА МЕН АЗИЯНЫ БІРІКТИРГЕН ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

СУЛАЙМАНКУЛОВА Р. Ю.

тарих пәнінің мұғалімі, № 108 Хамза атындағы ЖОМ, Шымкент қ.

Ұлы Жібек жолы-адамзат өркениеті жасағын тарихи ескерткіштердің бірі. Біздің дәуірімізден бұрынғы II ғасырдан басталған бұл жол Еуропа мен Азияның-Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырған көпір болған. Оның Қазақстан жерін кесіп өтетін тұсында VI ғасырдан бастап, екі бағыт: Сырдария және Тянь-Шань жолдары бағыттары кең өрістелген. Бірінші жол Қытайдан басталып, Шығыс Түркістан Қашғар арқылы Жетісуға, содан Сырдарияны жағалап, Арал маңынан әрі қарай Батыс елдеріне өткен.

Жібек Жолы географиясы Еуропадан басталып Мысыр, Сомалия, Арабия түбегі, Иран, Ауғанстан, Орталық Азия, Пәкістан, Үндістан, Бангладеш, Java-Индонезия, және Вьетнам елдері арқылы, ақыры Қытай келіп жетеді. Жол бұдан 3-4 мың жыл бұрын болған. Ол Қытайдың Хан патшалығы кезінде ғана өркендей бастаған, себебі Хан патшалығының Хан Уди патшасы Жаң Чянды батыс өңірге екі рет жіберіп, Орталық Азиядағы елдермен достасуға пейілді болған. Жаң Чян қазіргі Ферғана, Самарқан және Балқаш көлі сияқты жерлерге барған. Жаң Чянның сапары бұл жолды шығыс пен батыс үкіметтері арасындағы байланыс жолына айналдырған. Осыған орай саудагерлер де «Жібек жолында» ат ізін суытпаған. Жаң Чян батыс өңірге және Орта Азияға Қытайдың жібек өнімдерін ала барған; ал елге қайтарында барған жерлерінің тауарлары және батыс өңірінің музыкасы сияқты алуан түрлі мәдениетті алып қайтқан. Жаң Чянның сапары қытайлықтардың батыс өңір мен Орта Азияны түсінуіне мүмкіндік берді [1, 3 б.].

«Жібек жолы» іс жүзінде өзгермейтін тұрақты жол емес, қайта ол уақыт ізімен өзгеріп отырған, бірақ тарихтағы дәстүрлі сорабы өзгермеген: жол шығыста Чаң-аннан (қазіргі Ши-ан) басталып, Тарым ойпатынан өтіп, Памир үстіртінен асып, Орталық Азияны, Батыс Азияны кесіп өтіп, Жерорта теңізінің шығыс жағалауына дейін барады, жалпы ұзындығы 7000 км асады.

VII ғасырдан кейін, теңіз қатынас-тасымалы дамығандықтан, «Жібек жолы» біртіндеп екінші орынға түсті, бірақ XII ғасырға дейін шығыс пен батыс қатынасының маңызды жолы болып келді. IX ғасыр басында, Испанияның елшісі Қытайдың 800 түйелік сауда керуенін өз көзімен көріп тұрып Самарқанның жағдайы туралы былай деп жазады: «Жібек жолы тек сауда жолы болып қана қалмастан, дүние

жүзі өркеніетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына өшпес үлес қосты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен тығыз сауда байланыстары болғандығын ежелгі қолжазбалардағы мәліметтер дәлелдейді. Шаштан (Ташкенттен) жол Гизгирдка, Испиджабқа келіп, одан әрі керуен Таразға бағыт алған. Тараздан солтүстікте Адахкет, Дех-Нуджикет қалалары орналасқан қимақтарға, оңтүстікте өздерінің туған өлкесінде – Шельдяни, Куля және т.б. қалаларға тірелген. Сондай-ақ Тараздан Төменгі Барысханға, одан әрі Құлан, Мерке арқылы Аспараға жететін болған. Атаулы керуен жолы XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елдімекендерін байланыстырып отырды, оған жақын жерлерде жәрменкелер ұйымдастырылды.

Орхон ескерткіштері – бұл түрік қағанатының Орхон, Селенга, Тоғыл дарияларының бойында қалдырған жазу үлгілерінің тарихи-мәдени мұралары болып табылады. Байырғы түріктер бұдан 1200-1500 жыл бұрын түріктік дүниетанымының алтын бағанасы – Бөгү (Тәңірлік) дінін ұстанып, елдік құрып, төр (үкімет) орнатып, тілі мен дінінің, тарихы мен әдебиетінің алтын сандығы – байырғы түрік алфавитін (БТА) жетілдіріп, далалық өмір мен қалалық салтты ұштастыра қалалар тұрғызып, сәулет өнерін шыңдап, өткен аруақтарына арнап мүсін қашап, ұрпағына мол тарихи-мәдени мұралар қалдырды.

Алаша хан күмбезі – X-XI ғасырлардағы архитектуралық ескерткіш. Қаракенгір өзенінің оң жағалауында орналасқан. Пішіні төртбұрышты, биіктігі 10 м. Кірпіштер қолдан тоқылған кілем (алаша) өрнегімен қаланған. Алаша хан ел аузындағы аңыз бойынша қазақтардың басшысы, ақылды, батыр, байтақ далада тұңғыш рет ірі мемлекет құрған хан болған.

Ахмет Йасауи кесенесі – көне архитектуралық ескерткіш. Әуелі Қарахан дәуірінде (XII ғ.) тұрғызылып, оның қираған іргесіне XIV ғасырдың аяқ шені мен XV ғасырдың басында Әмір Темірдің бұйрығымен салынған. Бұл кесене Түркістанда түркі халықтарының тәу ететін орталығы болған. Ахмет Йасауи кесенесі – БҰҰ-ның дүниежүзілік ескерткіштері қатарына енгізілді. Бұл кесене – халық өнерінің лағыл маржанын біздің заманымызға дейін жеткізген ғажайып асыл туындылардың бірі.

Сарайшық-Атырау қаласынан 55 шақырым жерде, Жайықтың оң жақ жағасында бір кездегі атақты Сарайджук (Сарайшық) қаласының қираған орны жатыр. Қаланың іргесі XI ғасырда қаланған, гүлденген дәуірі XIII-XIV ғасырлар аралығы. Қала Еуропа мен Азияны

жалғастыратын керуен жолы бойында орналасқан. Мұнда салтанатты сарайлар, керуен-сарайлар, моншалар, мешіт-медреселер салынған. Қала Алтын Орда хандары жерленген қасиетті орынға айналған.

Тараз қаласының орнындағы ежелгі қала. Бұл жайындағы алғашқы дерек грек елшісі Земархтың хабарламасында айтылады, ал 630 ж. Сюань Цзанның жазбасында ірі сауда қаласы ретінде сипатталады. Тараз VII-VIII ғасырда Ұлы Жібек жолында орналасқан сауда және қолөнер орталығына айналған.

Отырар-Қазақстанның ортағасырлық ірі қалаларының бірі. Сырдарияның Арыс өзеніне құяр сағасына таяу орналасқан. Отырар қаласының аты VIII ғасырдан бастап аталғанмен, оның бастапқы тарихы б.з.б. II ғасырда Сырдарияның орта ағысында пайда болған Қаңлы (Кангой) мемлекетінің тарихымен тығыз байланысты. IX ғасырдың ортасынан бастап Отырар (Фараб деп те аталған) Самани әулеті мемлекетінің ықпалында болды. Осы кезеңнен бастап бұл өлкеде сауда-саттық жасау, ғалымдардың «білім қууды көздеген» саяхаттары адамдардың ой-өрісін кеңейтті, өнердің, ғылым мен қолөнер кәсіпшілігінің таралуына ықпалын тигізді.

Құлан-орта ғасырдағы (VII-XII ғ.) шағын қаланың орны. Жамбыл облысындағы Тұрар Рысқұлов ауданының орталығы Құлан ауылы. Қала туралы алғашқы тарихи деректер VII ғасырдан бастап белгілі. Саяхатшылар Ибн Хордадбек, Құдам жолжазбаларында Құлан Тараз қаласының шығысына таман, Ұлы Жібек жолындағы қала деп көрсетіледі. Әл-Макдиси Құланды 10 ғасырда былай сипаттады: «Күмбезді мешіті бар, мықты қоршалған қамал.

Қойлық Іле алабындағы аса ірі ежелгі қаланың орны (IX-XIII ғ.). Қойлық Қарлұқ қағаны - Арыслан ханның ордасы болған. Бұл қала туралы монғол қағаны Мөңкеге жіберілген француз елшісі Вильгельм де Рубрук 1253 жылы жолжазбаларында: «Біз сол жерден бұрын базары болған және оған көптеген көпестер катынап тұрған Қаялық деген үлкен қала таптық» – деп жазады. Қаланың тұрған орны туралы түрліше жорамалдар бар.

Саудақент орта ғасырлардағы ірі қалалардың бірі. Қаратаудың солтүстік беткейінде қазіргі Байқадам кентінің маңында орналасқан. Ежелгі деректерде ол Сугулхан (X ғ.), кейінірек Сулхан (XIII ғ.) деген атпен белгілі. Саудақент VII-XII ғасырларда Қаратаудың солтүстік бөктері арқылы өтетін керуен жолы бойындағы ірі сауда мен қолөнердің орталығына айналған [1, 34-66 б.].

Мәдениеттердің өзара қарым қатынасы

Көшпелі және отырықшы жұрттардың арасындағы қатынас әр заманда, әр түрлі аймақта әрқалай болды. Олардың қарым-қатынасында қақтығыс, соғыстармен қатар бейбіт сабақтастық, шаруашылық, сауда, мәдени өзара әсерлер аз болған жоқ. Мал өнімдеріне мамандандырылған көшпелі экономика егіншілік өнімдерін, қолөнер бұйымдарын отырықшылардан алса, отырықшылар мал өнімдерін, кейбір қолөнер заттарын, қолөнерге қажетті шикізаттарды көшпелілерден алып отырды.

Қыпшақтардың оңтүстік Ресей даласында пайда болуы Киев Русін өзінің оңтүстік-шығыс шекараларын қорғауды ұйымдастыруға, бекіністер салуға мәжбүр етті.

Көшпелілер мен отырықшылардың шекаралық аймағының материалдық мәдениеті аралас болды. Аралдың шығыс маңы, Сырдың төменгі ағысы, Шу, Талас өңірі, Жетісу көшпелілер мен отырықшылардың ежелден және ұзақ уақыт тоғысқан аймағы болды.

Қазақстан аумағында исламды таратушылар арабтар емес, Орталық Азияның қалалық мәдениет орталықтарынан шыққан саманидтер болды. Араб мәдениетімен бірге араб жазуы, араб сәулет өнері, қыштан жасалған бұйымдары, эпиграфикасы келді. Мұсылмандық түркі қоғамының интеллектуалдық өміріне біршама өзгеріс әкелді. Арабтық, мұсылмандық мәдениетті меңгерген ғалымдар тобы қалыптасты: әл-Фараби (X ғ.), Жүсіп Баласағұни (XI ғ.), Махмуд Қашқари (XI ғ.), әл-Хорезми (XIV ғ.), т.б. Қазақстанда мұсылман дінін таратушы топтар пайда болды. Олар: хатибтар, мутаввалдар, молдалар, имамдар, т.б.

Сонымен, көшпелілер мен отырықшы халықтардың арасында тығыз байланыс болған. Бұл байланыс бірде жаугершілік, бірде арагүдік қақтығыстар, алым-салық түрінде болса, ал көпшілік жағдайда бейбіт қарым-қатынас, сауда, айырбас түрінде іске асты. Көшпелі мәдениет пен отырықшы өркениеттердің жиі, тығыз араласуына Ұлы Жібек сауда жолындағы қалалар үлкен өсер етті. Көшпелі және отырықшы шаруашылық-мәдени тұрпаттың өзара әсері, әсіресе олардың шекаралық аймақтарында күшті жүрді. Көшпелілер мен отырықшылар шаруашылық-экономикалық, мәдени байланыстары арқылы бір-бірінің мәдениетін байытты.

Ұлы жібек жолының жолдары мен бағыттары

Егер Жібек жолымен батыстан шығысқа қарай жүрсек, оның Қазақстандағы учаскесі Шаштан (Ташкент) шығып, Тұрбат асуы арқылы Исфиджабқа, Сайрам (Сарьямға) келеді. Ежелгі қаланың осы күнге дейін сақталған. Шымкент түбіндегі бір қыстақ тап осылай аталады, оның дәл кіндік тұсында Жібек жолындағы бір кездегі ең ірі

орталықтардың бірі болған орта ғасырлық қала жұртының қалдығы сақталған. Исфиджабтан құлдарды, бөз маталарды, қару-жарақты, семсерлерді, мыс пен темірді әкетіп жатқан. Исфиджабтан шыққан керуендер шығысқа қарай бет алып, Шараб және Будахкент қалалары арқылы Таразға барады екен.

Таразбен қатар Жамухат деген шаһар тұрған, ол да VI ғ. хатқа енген. Жамухаттың жәдігерліктері Талас алқабында, Жамбылға таяу жерде, Талас өзенінің бойындағы Михайловка селосына қарама-қарсы бетте жатыр, оның үйінділерін қазір Қостөбе деп атайды. Алқаптың жазық жағында Атлах қаласы бар, 751 ж. оның бінде осы араны ықпалында ұстау үшін арабтар қытай әскерімен шайқасқан болатын. Тараздан таяқ тастам жерде, Талас бойымен теріскейге қарай кететін сауда жолы үстінде Адақкет пен Нуджикес қаласы тұратын. Талас алқабының таулы бөлегінде сол сияқты Шелжі, Сүс, Күл және Текабкет деген қалалар болған. Бұлар күміс кендеріне жуық жерден қоныс тепкенді. Керуендер Талас алқабына Ферғана аймағынан Шатқал қыратындағы Шанаш асуы және Талас Алатауындағы Қарабура арқылы да өтіп келетін. Жолдың осы бөлігі Жібек жолының және Жетісулық бағыттарын біріктіретін. Тараздан шыққан жол шығысқа, Құлан қаласына қарай асатын Тараз бен Құлан аралығындағы территория қарлұқтарға жататын. Құланға бара жатқанда жол Касрибас, Күлшөп, Жолшөп сияқты қалалардан өтетін. Құланнан өрірек шығыста бір-бірінен фарсактай жерде Меркі мен Аспара қалалары барды [3, 303 б.].

Қырмыраудан жол салдырып отырып, Жетісудың ең ірі қаланың бірі – Науакентке (Қытайша Синчен) апаратын. Бұл екі атау да Жаңа қала деп аударылады. Науакент түрік қағандарының сарайы және соғдылардың қаласы болған.

Жол Науакенттен шыққасын Пенджикент (Бунджикет) арқылы Жетісудың аса үлкен қаласы, Батыс Түріктерінің астанасы (кей түргештер, қарлықтар астанасы) Суябқа келеді. Бұл қала туралы қытай, араб саяхатшылары X ғ. дейін жазып келген. Соңынан астана рөлі Баласағұнға көшеді, тегі оның ертеректегі аты Беклиг немесе Семекна болса керек. Баласағұн қарахандардың, сосын қарақытайлардың астанасы ретінде белгілі, оны кейін XIII ғ. бас кезінде қарақытайлар киратады. Қала содан қайта салынады, бірақ XIV ғ. тағы да ойрандалып, үйінділері ғана қалады. Бұл қалалардың тұрған жері көзіргі Токмақ қаласына жақын жерде және орта ғасырдың көпке белгілі екі ескерткішіне – Ақбешім мен Боран қала жұртына сәйкес келеді.

Суяб қаласынан керуен жолдың не солтүстік, не оңтүстік тармақтарымен жүріп, Ыссық көлдің жағалауына шығады. Оңтүстік

жақпен жүрген керуендер Жоғарғы Барысхан деген үлкен қаланы басып өтеді, ал жолдың солтүстік тармағында шағын керуен сарайлар орны кездеседі, олардың аттары бізге дейін жетпеген. Сосын осынау екі айрық жол Бедел асуында бір-бірімен қосылады да, не осы асу арқылы, не Ташрабат арқылы Жібек жолы Қашғар мен Ақсудан барып шығады.

Ал керуен жолы Ыссық көл қазан шұңқырынан Санташ асуы арқылы Қарқара жайлауына барып, төмендеп Іле алқабына түседі де, өзеннің оң жағалауын бойлап отырып, Үсек пен Хорғос алқаптарынан өтіп, Алмалық қаласына барады, ал сосын Такла-Мақан шөлінің солтүстік жиегін айналып, Хами мен Тұрфан көгал аймақтарын басып, Дунхуан мен Қытайға жететін болған [4, 98 б.].

Іле алқабына басқа жолмен де келе береді екен: Құлан мен Аспа-радан немесе Нүзкенттен шығып, Шудың орта және төменгі ағысындағы қалаларға барған. Сосын Тасөткел қайраңынан өтіп, жол Шу – Іле тауларының теріскей жоталарын жағалап келіп, Іле Алатауының теріскей бетіндегі қалаларды қуалай жүрген.

Төлхизден Жібек жолы екіге айрылады: оңтүстік желісі Есік пен Түрген, Шелек үстімен жүріп, Іленің Борохудзир маңындағы өткелінен өтіп, оның оң жағалауын қуалап, Хорғос арқылы Алмалыққа жетеді де, осындағы Ыссық көл жақтан келген жол тармағымен қосылады. Жолдың осы бөлігінен археологтар Есік, Түрген, Лауар сияқты кішкене қалалардың, үлкен қала Шелектік төбешіктеніп қалған орындарын тапты, Іленің оң жағымен жол қазіргі заман қыстағы Көктал мен Жаркент арқылы өтеді. Көктал маңында Ілебалық қаласының орны бар.

Жол Екіоғыздан шығып, қарлықтар жабғысының астанасы Қаялыққа (Қойлақ) барады екен. Бұл шаһардың хан базарларымен аты шыққан. Онда мұсылмандармен бірге, өздерінің шіркеуі бар христиандар да тұрған. Ол жөнінде моңғол ханы Мөңкеге бара жатып, осы қалаға соғып кеткен, Людовик IX – елшісі, монах-сопы В. Рубрук хабарлайды. Қаялық – қарлықтар орталығы болған, IX ғ. – XIII ғ. бас кезінде Іле алқабының солтүстік-шығыс бөлегі қарлықтар қоластына қараған. Қаялық Қаратал өзені алқабында көзіргі Антонов селосының шет жағында тұрған. Рубруктың жазбаларына қарағанда, Қаялыққа жақын-жуық жерде христиандар селосы болған, Жібек жолы сол арқылы өткен. Содан әрі қарай жол Тентек алқабымен жүріл, Алакөлді айналып өтіп, Жоңғар қақпасын басып Шихо алқабына жетеді, сосын Бесбалықты басып, Дунхуанға барады да, Ішкі Қытай жаққа шығандап кетеді екен.

Испиджаб қаласынан шығатын керуен жолы Арыс бойындағы Арсубаникетке, содан Отрар-Фарабқа иек артып, Сырдария бойымен

жүріп, Арал өңіріне барған. Сырдария бойын қуалай жүретін керуен жолы үстіндегі қалалардың ірісі Отырар-Фараб пен Шавғар екен. Бірінші қаланың аты Арыстың Сырдарияға барып құятын жеріне жақын орналасқан, аса үлкен қала жұртының атында сақталып, осы күнге дейін жеткен.

Шавғардан шыға жол оғыздар астанасы – Янгикентке қарай тартатын. Осы арадан Қызылқұмды басып, тағы бір жол Хорезмге баратын.

Жібек жолының Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арқылы өтетін негізгі арқауынан жол тарамдалып, терістік пен шығысқа қарай, Орталық және Шығыс Қазақстан аудандарына, кейін Сарыарқа атымен мәлім болған Дешті-Қыпшаққа, Ертіс жағалауы мен Алтайға, Моңғолияға асып кетеді екен. Осы арамен атты көшпелілер тайпалары жүретін дала жолы өткен. Сөйтіп малға, жүн мен теріге, металға бай Орталық Қазақстан аймағы сауда-саттық байланыс жүйесіне, оның ішінде халықаралық жүйеге тартылып, көптеген керуен сүрлеулері арқылы Жібек жолы торабымен тоғысады [5, 289-293 б.].

Қазір Жібек жолының тарихын зерттеу, оны жаңғырту, осы жол бойындағы елдердің саяси, экономикалық, мәдени байланыстарын ұлғайту қайта қолға алынып отыр. 1987 жылы ЮНЕСКО-ның бас конференциясының XXIV сессиясы «Ұлы Жібек жолын зерттеудің халықаралық жобасын» қабылдады. Оған Грекия, Португалия, Египет, Италия, Қытай, Индонезия, Моңғолия, Оман, Шри Ланка, бұрынғы Кеңестер Одағы қатысты. «Адамды қоршаған орта, жер мен теңіз қорлары», «Мәдениет және болашақ» атты бағдарламалар бекітілді. Осы бағдарламаларды іске асыруға қатысты. 1991 жылы Қазақстанда «Жібек жолы» атты Ұлттық комитет құрылды. Ұлы Жібек жолы көне дәуірде де, қазір де Еуразия халқы үшін мәдени байланыс, саяси рухани мәселелерді шешуде маңызы үлкен.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. – 3 б.
- 2 Қазақстанның физикалық географиясы. – Алматы : Атамұра, 2008. – 34-66 б. 3 Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005. – 202 б.
- 4 «Оңтүстік Қазақстан облысының энциклопедиясы». – 98 б.
- 5 «Сен білесін бе?» энциклопедиясы / Құраст.: Қ. Ж. Райымбеков, Қ. Т. Байғабылов. – Алматы : Аруна, 2011. – 289-293 б.

ҰЛЫ –ДАНА

СУЛЕЙМЕНОВА Ж. С.

тарих пәнінің мұғалімі, «Сарышығанақ ауылының орта мектебі» КММ,
Қызылжар селолық округі, Ақсу к.

Тақырыптың өзектілігі. «... Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болды. Бірақ олардың ішінде дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш ғылым саласына бірдей ұлы үлес қосқан аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын. Платон, Аристотель, Птоломей сияқты ғұламалар музыканы жөнді меңгере алмағанын өздері жазып кеткен...». Бұл жарты ғасырдай уақыт бойы үзбей әл-Фараби мұрасын зерттеумен шұғылданыш келе жатқан ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың тұжырымы.

Осынау жолдарды оқи отырып: егер Ақанның жазушылық таланты геологтік, маркшейдерлік мамандықтарымен ұштаспаған болса, егер ол замана ағымын күйттеп, ислам ғылымынан іргесін аулақ салған болса қаншама тер төккенімен баба мұрасын өзі көтерген деңгейге жеткізе зерттей алмаған болар еді-ау деген ойға келесің. Рас, әл-Фарабидің математикалық, әсіресе философиялық трактаттарына зер салушылар жоқ емес. Бірақ ұлы бабаның музыка теориясына арнаған еңбегін математикасымен өрнектеп, геометриясын аспан әлемімен астастыра қазақтың ежелгі аспантаным түсініктері тұрғысында тұжырымдап, бәрін-бәрін табиғат болмысымен байланыстыра әл-Фараби тұлғасын сомдап, ұрпағына зерделеп берген Машановтан басқа зерттеуші әзірге арамыздан шыға қойған жоқ [1, б. 288].

Шындығында әл-Фараби тек ғалымдығымен ұлы емес, ол көп қырлы ғұлама, өнерпаз, ақын да. Ал біздің заманымызда оған жақын, рухани сабақтас адам бар ма десек, біз алдымен Абайды атар едік. Ұлы адамдар дүниеге мың жылда бір-ақ келеді дегендей қазақ топырағынан шыққан екі ойшыл данышпанның арасы да мың жыл шамасы. Осы екі алып тұлғаны жеке-жеке тануда едәуір істер атқарылғанын айта тұра, олардың ортақ даналық сипаты мен рухани сабақтастығын зерттеуді былай қойғанда, азаматтық болмысының өзін ұрпағымызға жеткізе алмай келеміз-ау деген күдік көңілді аландата береді. Ұлы Абайды халқымыз ақын ретінде тануы, әл-Фарабиді ғалым деуге бейім тұратындығы осыдан болса керек. Әрі бармай-ақ қоялық, тек Абай даналығын айтуды бүгінге шейін әдеби шеңбермен шектеліп келген сияқтымыз. Ал, ол кісінің ғылыми, табиғи, философиялық мирастары күні. бүгінге шейін өз деңгейінде зерттелмей отыр.

Екі ұлы бабаларын дана дейді ұрпағы. Сонда олардың даналығы неде? Егер екі алыптың даралығын айта берсе олардың рухани сабақтастығын неге зерттемеске!

Екі ұлының арасын жақындастыру, үндестіру халқымыздың мыңжылдық рухани, мәдени дүниесін тірілту деген сөз емес пе?! Демек, бұл бір ғана адамның емес, халқымыздың мақсаты болғандықтан бүтін қауым қолға алар қастерлі іс. Міне, оқушы қауымға ұсынып отырған – әл-Фараби мұрасын зерттеуге жарты ғасырлық ғұмырын бағыштаған ұлы бабасын ұрпағымен қауыштырған ғұлама: жер ғылымы саласының белді маманы, алпыс жылдай кен мамандарын дайындауда ұлағатты ұстаздық еткен профессор қазақ әдебиетіндегі балауса жанр – фантастиканың бастауында тұрған және ғылыми – көпшілік жанрды да жаңа деңгейге көтерген жазушы Ақжан Машанов қаламынан туған «Әл-Фараби және Абай» атты кітап осынау ұланғайыр істің соны бастауы, халқымыздың мың жылдық мәдени тарихының сабақтастығын зерттеген алғашқы еңбек десе де болғандай. Сонымен қатар мұнда оқушы қиялын қанаттандыратын батыл болжам мен үшқыр ой бар, ұғынуға ұмтылдыратын ғибраттық соны ұғымдар бар, ғалымдыққа баулитын ғылыми қиястар бар, тарихқа қайта үңілдіріп, ескілік деп ескерілмей келген, кертартпа деп мансұқ еткен рухани байлығымыздың бастауы бар. «Әл-Фараби музыкант, біз оны философ дейміз, Абай философ, оны ақын дейміз» деген Ақан тұжырымына кітап парағын аударған сайын көз жеткендей болады [2, б. 210].

Заманымыздың ойшылы М. Әуезов Абай нәр алған рухани үш қайнар көз бар деген-ді. Олар: біріншісі – қазақ халқының көнеден келе жатқан мәдениеті мен өнері, екіншісі – орыс мәдениеті сол арқылы келген Батыс мәдениеті, үшіншісі – Шығыс мәдениеті мен өнері. Осының біріншісі, әсіресе үшіншісінің Абайға да, әл-Фарабиге де ортақ екендігі талас тудыра қоймас [3, б. 100].

Арабстанда баба ғұмыр кешуі, Абайдың орыс мәдениетінен хабардар болуы олардың кемелденіп есеюінің себебі ғана. Бірақ Абай болмысындағы даналық төркінін мәдениетіне қарыздар ететіндей пікірдің үстемдік етуі тіптен ұлы Мұқанның да мұны баса айтуы империялық сананың кіріптар етуінен екені белгілі. Ал шындыққа жүгінсек, Батыс мәдениетінің, әсіресе ғылымының бастауы орта ғасырлық араб елінде жатқан жоқ па. Бұл жерде араб елін айналып өте алмайсың. Сөйтіп араб мәдениетін екі данаға ортақтастыра қарап, Абай дүниетанымына ықпал еткен орта ғасырдағы араб ғылымы десек, сол орта ғасыр ғұламаларының көшін бастаушы әл-Фараби болғандығын ескерсек, мұны екі дана арасын жалғастырар нәзік

жіптің желісі демеске неге болмайды. Және Ұлы бабаларымыздағы ұқсастықты олардың ата-тегінен іздестірудің де әбестігі жоқ сықылды.

Мың жыл бұрын әл-Фарабидің кіндік қаны Отырарда – Сыр топырағына тамса, Абай атамыздың шыққан жері де сол Сыр өңірі емес пе еді. Рас, жерге, елге ортақ тарихи жағдайлар жұрттың бәріне бірдей болғанымен (Жердің бәрі әл-Фараби, Абай бола алған жоқ қой. Сондықтанда олардың ата-тегін айтқанда даналардың бойына ана сүтімен дарыған табиғи дарын ұқсастығын тілге тиек еткен жөн сияқты.

Егер Абайдың ғылыми мирастар деңгейін шырқау биікке көтерген әл-Фараби ілімінің нұр сәулесі десек, кестенің бізіндей өрнекті Абайдың көркем де нәрлі тілі арқылы ұлы бабаның терең қағидалары сап алтын күйінде қонымды да түсінікті түрде халқына жетті. Бұл халқымыздың рухани өміріндегі ұлан асуы деуге әбден тұрарлық мақтаныш. Сөйтіп ұлы бабамыздың ғылыми мирастарын туған ел топырағына оралтып, халық санасына жеткізуші Абай болғандығына автор болжаммен шектелмей салықалы ой түйіндеуі оқушы қауымға ұсынып отырған дүниенің құндылығын қомақтандыра түсері сөзсіз. Айтты айтпады ұлы Абайды халқымыздың ақын ретінде дана данышпан деп тану құпиясының бір тар баба ғылымын поэзияға айналдыруында жатпасын!

Ал, Абай қара сөздері ғылыми ойға, философияға толғамға тұнып тұр ғой. Осыларды жете талдап көрер болсақ әл-Фараби ілімінің ізін Абай шығармаларының бәрінен кезіктірер едік. Алдымен ақын, сосын музыка ақырында дүние жүзіне философ ретінде танылған әл-Фарабидің аспантаным, математика, медицина, сәулет, механика, физика, оптика салаларындағы құнды еңбектерімен көпшілігіміз таныс емеспіз [4, б. 100]. Сондай-ақ табиғат танудағы әл-Фарабидің басты еңбегі «Табиғат тағылымы» («Табиғат матбуғат») идеясы шығармаларында кеңінен айтылатындығын Ақаң кітапта екі алыпты жалғастырар желі етіп тартуы тегін емес. Мәселен әл-Фараби «Ғалымның көркі оның иесін тану: жолы» екендігін ескертсе, Абай жер жүзін безендір тәңірім шебер деп ғалам иесіне тәуба келтіреді. Нем бабаның: «Әр адамның ғаламда орны бар» деген тұжырымын, Абай: «сенде бір кірпіш дүниеде» деп анықтай түседі. Сол сияқты әл-Фараби ғаламның тартылыс күшін магнит те, жер зағы – темір деп бүгінде қапысыз дәлелде; ғылыми ойын, Абай: «Қара жер адамзатқа болған мек қазына іші толған әртүрлі кен. Ішінде жүз мың түрлі асылы бар. Солардың ең артығы қайсысы екен?» деді жұмбақтап баба ойын «сөз патшасы өлеңге» айналдыр алған соң, қалың оқушы зердесіне бірден жететіндей ет' «айналасын тептегіс жұмырлаған» соң шешуі – темір екенін өзі айтады.

Ақжан Машановтың әл-Фараби әлеміне келуі де ерекше, Абайды тануы да ерекше. Ақаң халық үшін қандай соны істі қолға алмасын, тыңнан соқпақ салып, ғылымының жаңа бетін ашпасын сүйенер құдыреті қазақтың қасиетті тілі, ғылыми, ислами жолы және бүгінгі табиғат ғылымның жетісіктері. Бұған оқушы қолындағы «Әл-Фараби және Абай» шығармасы айғақ. Ұлылықты айта білу ұлағатының сыбағасы, даналықты ашуға дарын қажет – осы қасиеттің бәрі Ақжан Машановтың ойынан табылады.

Ақжан Әл-Машанидің шығармашылық және ғылыми-педагогикалық өмірі жаңаша талданып, оның барынша халықтың мүддесіне сай қызмет еткені ашылды. Бұрын белгісіз болған ғылыми басылымға еңбеген ғұламаның еңбектерін алғаш рет толық зерттеп, бүгінгі күн уақыт талабы тұрғысынан қарастырады.

Көп жылдар бойы ізденістің, бабаның ғылыми трактаттары мен тарихи оқиғаларды салыстыра зерттеу нәтижесінде кітаптары автор әл-Фараби – Абай даналығын жалғастырар ұқсастықтарды логикалық жолмен түйіндеумен шектеліп қалмай, дәлелді дәйектер де ұсынады. Сондықтанда ұлы бабаның Абайдағы рухани жалғасын кітап авторының әдебиет, поэзия саласынан, музыка саласынан, есеп саласынан, физика саласынан, алхимия саласынан, аспантаным саласынан, социология саласынан, Югика (мантика) мен философия салаларынан, дін және инабат пен тәлім – тәрбие салаларынан іздеу салып, бәрін байланыстыра қарастыруын құптайсыз.

Табиғатында жазушылық дарыны бар жан техника саласын қуып кетсе де жазушылық қаламын ұштауда болды, Абайдан үйренуді үзбеді. Абай туралы диссертация жазбады демесек Ақжан 1943 жылы ұлы дананың 100 жылдық мерей тойында Қ. Сәтбаевтың тікелей тапсырмасы бойынша Абай шығармаларындағы табиғат ғылымының көріністері тақырыбынан баяндама жасайды. Мұхтардай алып бастаған Абайтанушы ғалымдар, жазушылар және қалың қауым алдында данышпан ақын қақында техника саласы ғылымының айтар ойы қаншама мағыналы да терең болуын тілер еді. Ақаң артқан үмітті ақтады да.

Ел алдындағы борышы санап Ақаң, тоқсанға аяқ басқанда Абай тақырыбына қайта оралып, екі алып баба арадағы рухани, ғылыми байланыс арқауын зерттеу нәтижесін «Әл-Фараби және Абай» арасында түйіндеп отыр. Екі дананың қағидаларының тарқатыла таратылып, оқушысының жасы мен жасамысы көусарын қандырарлықтай ғылым мен қиялына астасар ұрпаққа қажет ұғымдарды жаңғырта, жаңадан мағынасын ашып өніп-өсуге мезгейтін дүние бұл. Ұлы Абайдың

150 жылдық тойына татымды да тартымды сыбаға бұл. Халқымыздың «Жаксы адам-қазына» деген нақыл сөзі бар. Сондай адамдардың бірі емес, бірегейі Ақжан Жақсыбекұлы Әл-Машани өміріне көз жіберсек, ол кісінің өте бір бай өмір кешкенін байқаймыз.

Байлық деген, біреу үшін ақша, біреу үшін дүние-мүлік. Әрі беріден соң, біздің жер астындағы қазба байлықтармызды ысырапсыз пайдалана берсек, қайтадан қалпына келмейтінін, сарқылатынын білеміз. «Сонда таусылмайтын қазына не?» – дегенде, ол – адам бойына ана сүтімен бітетін дарын. Дарынды адамдар күнделікті өмірде, қарым-қатынаста, жұмыста, үйде, түзде жан-жағындағы адамдарға бойындағы қабілеттің шуағын шашып жүреді. Сондай, өмірінің ақырғы сағатына дейін біздерге білім мен ғылымның, өнеге мен үлгінің нұрын шашқан, таусылмас қазына қалдырып кеткен академик, Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, профессор Ақжан Жақсыбекұлы Әл-Машани еді [5, б. 100].

Ұлы данышпан адамдар әр халықтың мыңдаған жылда бір ғана рет дүниеге келеді деген қағида біздің осы екі данаға келетін сияқты. Әл-Фарабидің ұлы ғалым екені, көп қырлы ғұлама – хакім екені, өнерпаз ақын музыкант екені мәлім. Әл-Фараби мен Абай арасын жақыдастыру, оларды үндестіру, біздің халқымыздың мың жылдық рухани мәдени – руханы дүниесін тірілту деген сөз.

Әл-Фараби еңбегінде логика екі айқын түрге айналдырды; оның бірі мантики қаллами-яғни формалдық логика сөздік қисын-схоластика: екіншісі мантики масбути-дәлді өлшеген, тексерілген ғылыми қияс математикалық логика.

Оның бірінші көрінгеннің қолына түсе беретін жеңіл түрі. Екіншісі көп еңбекпен, тәжірбемен, өлшеумен, бақылаумен, есептеумен келетін ауыр түр. Бұл кейінгісі әркімнің қолынан келе бермейді. Осы екеудің арасындағы талас бүтін дүние таласы деуге болады.

Соның бір айғағы ретінде ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың ғылыми еңбектері әлемдік тұрғыдан насихаттауда. Ол өзінің өмірінің соңына дейін халқына білім мен ғылымның өнеге мен үлгінің нұрын шашып, таусылмайтын рухани қазына қалдырды. Қазақ ұлттық Ғылым академиясының корреспондент – мүшесі, Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, профессор Ақжан Машанов атамыздың 100 жасқа толуы 2006 жылы ЮНЕСКО шеңберінде аталды.

Ақжан Машанов өз уақытынан оза туған ұлы болды. Оның кеменгерлігі мінез-кұлқында, ғылым мен өмірге деген көзқарасында анық байқалады. Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың ғылыми дүниетанымы геология мен тау кен ісі ғылымдарының аясында

шектелмейді. Ол тау-кен ғылымының қазіргі кезде маңызды бір ғылыми бағыты – геомеханикалық Қазақстандағы мектебінің ірге тасын қалаушысы. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу-насыр әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеудің негізін салған бірегей тұлға. Ұлы ойшыл ғалым тау – кен ғылыми саласындағы көптеген озық жетістіктердің ашылуына, жаңа алтын кен орындарын ашу, іргелі ғылымдар тарихын зерттеу, ғылыми-техникалық білімді насихаттаудың ұйытқысы болды [6, б. 590].

Ақжан Жақсыбекұлы жер қойнауының қажымас зерттеушісі болды. Ол өз ісіне шынайы бірілген зерттеуші және публицист. Ақжан Машанов тау-кен, геология саласына сұрапыл соғыс жылдары келді. Алғашқы қадамын қатардағы тау-кен инженері геологтан бастаған ол ғылым жолында айтулы із қалдырған ғалым ретінде даралана білді. Алғашқы қазақ геологы А. Ермеков, орыс ғалымдары П. К. Соболевский, П. А. Рыжов сынды ұстаздардан дәріс алған Ақжан Машанов үшін ең басты тірек – өзінің жеке таланты мен еңбекқорлығы болды. Оның болмысында үнемі алға ұмтылу, қажымас қайрат, ғылымға шексіз берілу, жігерлілік, сенімділік сияқты ұлы күш болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әл-Машани А. Таста түйілген тарих. (Ғылыми-фантастикалық роман. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Алатау баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2006. – 4т. – 288 б.
2. Сәтбаев Қ. Сөз басы. Әл-Машани А. Жер сыры. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Алатау баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2006. – 3 т. – 210 б.
3. Машанов А., Машанова Ж. Ғажайып от ошағында. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1996. – 100 б.
4. Әл-Машани А. «Ай арысь» ғылым жаңалықтары. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1996. – 100 б.
5. Ақжан аль – Машани. Аль – Фараби и современная наука. – Алматы, 2007. – 218 с.
6. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы, 2001. – 590 б.

АХМЕТ ЙАСАУИ ХИКМЕТТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

ТӘУЕКЕЛОВА Ұ. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 93 орта мектебі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы*«Ахмет Йасауи хикметтерінің тәрбиелік мәні
Дінімізді, Ділімізді, Тілімізді сақтау – Ұлтымызды,
Мемлекетімізді сақтау. Ұлттық идея сөз болғанда
– оның көшбасында Дініміз тұруы керек.»***Н. Ә. Назарбаев**

Ұлт деп аталатын ақиқаттың негізгі екі тұғырының бірі – тіл болса, екіншісі – тілдің негізгі тасушысы мәдениет. Мәдениет саласының ішіндегі адам мен қоғам үшін ең ықпалды әрі маңыздысы да дін екені мәлім. Ислам дінінің және түрік мұсылмандығының қалыптасуына үлкен із қалдырған, өзіндік ілімі қалыптасқан тұлғаның бірі – Қожа Ахмет Йасауи.

Кенестер Одағы кезінде ресми идеология қыспағында атеист болып көрінгенмен, көпшілігі Ахмет Йасауидің руханиятына берік қалып, осы уақытта ұлттық болмысты сақтап қалған. Йасауидің атын естісе де естімесе де Түрік әлемінің әр жерінде тікелей оның мирасы мен мұрасының іздері бар. Ахмет Йасауи салған жолдың жәдігерлері оның «Диуани хикметтерінде» жатыр. Хикметте айтылған ойлар арқылы оның өмір жолын, көрсеткен іс-әрекеттерін байқаймыз.

Қожа Ахмет – софылық ағымның үлкен бір өкілі. Өзі де софы, діндар және дін уағызшысы. Ол өзінің нанымна, танымына мейлінше адал. Сондықтан да барлық жалғандық атулыға, ұрлық-қорлыққа, зорлық-зомбылыққа барынша қас. Адамды түзету арқылы қоғамды, қоғамды түзету арқылы заманды түзету, жалпыға бірдей әділетті, өмір орнату-оның адамдық мұраты. Діндарлық мақсаты, ақындық парызы. Бұл оның таза табиғатында бар қасиет. Аты аңызға айналған, аңызға айналардай қасиет бар, адамгершіліктің бүкіл шарттары бір бойына жиналған ұлы тұлға. Бұл – оның ана сүтімен, ана тәрбиесімен дарыған қасиет. Бұған ол өзінің адалдығымен, бүкіл ғұмыр бойындағы адал еңбегімен, таза мінез-құлқымен жеткен.

Қожа Ахметтің бүкіл өмірі – ұстазға адалдықтың, адамгершілік парызына адалдықтың өзінің нанымна, дініне адалдықтың айқын көрінісі. Өтірік айту, жалған сөйлеу, көлгірсу, жасандылық, тәкаппарлық дегендердің қандайын болса да қатты айыптайды. Өзінің хикметтерінде жалған сопылықты, софысынған суайттарды әбден

әшкере етеді. Хикметтерді оқып отырғанда кездесетін: «Құран ұстап ондырмас жалған ғалым», «Жалған ғашық, суайт софыны жүндей түттім», «Арың сақта, болсаң да малға кедей», «Жалғаншылар дозқының өзі ғой», «заман азар уағында, патша айнарлар залымға», «алдамшылар, жалғаншылар, бұзықтар мен арамдар» деген сөздерде адамның құлқын тазартудың қаншалықты маңызды екені өткір айтылады.

Бабамыздың биік мұраты, күрескерлік қуаты мына бір жыр жолдарында жинақтала айтылғандай, кімнің кім екенін ашы да болса айтып тұрғандай:

Дүние-мүлікке құмартып жаһан малын жиғандар,
Құзғын жемін жегендер арамға әбден батпақшы.
Молла, мүфти болғансып, жалған дұға қылғандар,
Ақты қара дегендер тамұққа барып жатпақшы.

Ахмет Йасауи жетім өсті. Әпкесі Гауһар анамен жастай Йасыға келіп, бұл жерде жеті жасқа келгенше Арыстан бабамен жолығады. Одан Хз Мұхамедтің аманатын алады, шәкірті болады.

Жеті жаста Арыстан бабаға бердім сәлем,
Хақ Мұстафа аманатын бергін тамам,
Нәпсім өліп, Хаққа қарай үштүм міне,
Жеті жаста Арыстан баба мені тапты,
Сырмен көріп, пердемен жауып, тықты.
Аллаға шүкір, көрдім деп, мені өбіп,
Сол себептен 63-те кірдім жерге.
Арыстан бабамен бірге жер бетінде көп бола алмайды.

Арыстан бабаның ықпалы Ахмет Йасауи өмірінде де, мағына әлемінде де онымен байланысының үзілмегендігін көрсетеді. Деректерде Хорасанның ең мәшһүр пірлерінен, қожалардан шыққан Қожа Жүсіп Хамаданмен кездесіп, оның атакты төрт шәкіртінің бірі болған. Оның орнына лайық деп табылған тұста Йасыға қайта оралған. Йасыда өз жолын, ілімін қалыптастырады. Түрік тілі мен ділінің негізіндегі алғашқы түрік – ислам сопылық жолы кейіннен Түркістан болып өзгертілген Йасыда құрылған болатын.

Ахмет Йасауи Йасыда мектеп ашып, тәрбиелеп шығарған шәкірттерін әлемнің төрт бұрышына жолдаған. Сөйтіп тарихтан жана бет ашып, түркілік рухтың қайта жандануын қамтамасыз етті. 125 жасқа келгенде айтқан хикметтерінде қарапайымдылықпен, кішіпейілділікпен:

Ерендерден шабытпен сыр ала алмадым
Жүз жиырма бес жасқа келдім, біле алмадым.
Хақ Тағала тағаттарын қыла алмадым,

Естіп, ұғып жерге кірді Қожа Ахмет.

Хижра жыл санағы бойынша 126 жасқа келгенде 63 жыл бұрын «өлмес бұрын дәмін татқан өлімді» қайта қарсы алды. Бұл 1227 жыл болатын. Жерленген жеріне кішкене кесене қойылған. Одан екі ғасыр өткен соң Әмір Темір тарапынан бүгінгі ғимарат орнатылған. Бұл жер ғасырлар бойы діннің, ақиқаттың орталығы болғандықтан түріктер Түркістан қаласын екінші Мекке деп атайды.

Сопылық жолы-адамды мұратқа жеткізетін, өте қиын жол. Бұл жол – шәкіртті бұрыннан осы жолмен жүріп өткен, жол көрсетуші деген куәлігі бар кемел пірлер арқылы мақсатқа жеткізеді. Осы жолдың ұстаздарын пір емесе шайх дейді. Сопылық жолға пірсіз түсуге болмайды.

«Диуани хикметте»:

Бұл жолға, ей бауырым, пірсіз кірме,
Хақ жадын еске алудан ғапыл жүрме.
Тәңірден басқасына көңіл берме,
Шайтан лағнет өз жолына салар, достар!

Йасауи атамыз сопылық жолға пірсіз кіргендердің шайтанның жолына түсіп кетуі мүмкін екендігін ескертеді.

Нағыз сопылар әр істе Хақты еске алып, көңілінде одан басқа нәрсеге орын бермеу керек. Көңілінде Алладан басқа нәрсенің болмауы дегеніміз – оның еңбектенуден, өмір сүруден, адамдарды сүю мен кез-келген сүйіспеншіліктен бас тарту емес, көңілдің мұраты Аллаға жету.

Пір осы қиын жолда шәкіртіне жол сілтейді. Мұндай пірі болған адамның жолы жеңіл болады.

«Диуани хикметте»:

Пір риясы, хақ риясы болар достар,
Хақ тағала рахметіне алар достар,
Риязатқа сыр сөзінен болар достар.

Жол көрсетуші болу үшін діннің сыртқы қағидаларын жақсы білетін, өзі сондай адамнан тәрбие көруі керек.

«Диуани хикметте»:

Бұл жолдарды білмей тұрып, шайхпын десе,
Кереметпен, әулиелікпен хабар берсе,
Өзінді ондайлардан қорғау керек.

Өзін-өзі шайх, әулие және жол көрсетуші деп жариялағандарға мүлдем жоламау керек. Ондайлар дүниені зынданға айналдырады.

«Диуани хикметтен»:

Шайхпын деп, ісіп-кеуіп, хақпен таласады
Менмендікпен Тәңірдің сүйіктісі бол алмайды.

Өзі шірік, мұңсыздарға әулие болып,

Бұл дүниені мұңсыздарға зындан қылар»

Өтірікші, азғын шайхтардың кесірі мен кесапаты шайтаннан бетер.

Жалған шайхтар өздеріне қол берген адамдарға да, сопылық жолға да, Ислам дініне де зиян келтіреді. Хикметте мұндай шайхтар былайша сыналған:

Өзінді шайх санайды білімі жоқ,

Жиырма беске жетпей оның жасы

Насихат айтар кәрі мен жасқа

Айыра алмай тұрса да жақсы менен жаманды.

Йасауи жолының негізгі дерек көзінің бірі болып табылады. Бұл еңбегінде Ахмет Йасауи жалған шайхтарға сипаттама береді:

Суфи болғансып, нәпсің мен әр дем есікке қарайсың,

Сияпат алып келді мен деп келген кісіге қарайсың,

Алланың лағнетін мойныға әр дем тағасың,

Суфи-сипат болдың, бірақ, еш мұсылман бола алмадың.

Бұл істе қалай сақтану керек? Оның негізі жолы-өздеріне қол бергендерді қолданып, қанап, сауда мен саяси күшке айналдырған шайхтардан аулақ болу керек.

Ахмет Йасауи мыңдаған ұстаз тәрбиелеп әлемнің түкпір-түкпіріне жіберген кезінде бала-шағасын өзі жасаған ағаш қасық пен шөміш сатып асыраған. Мұсылмандарға асты қасықпен жесін деп, қасық жасаған. Яғни, Йасауи жолында дүниеге құл болу да, тіленші болу да атымен жоқ.

Суфи болмай қайтсін. үйде қылатын ісі жоқ,

Сопылық жолға түсер, халыққа берер аыс жоқ.

Ах-ух дегенмен, көзіне тамшы жасы жоқ,

Бірақ еш мұсылман бола алмадың.

Яғни, адамзат алдымен еңбек етіп өндіреді, халыққа ас береді.

Сосын халыққа риякерлік жасамайды. Алла үшін, Алла жолына болады. Йасауи жолының өкілі, үлкен ұстаз Жүніс Әміре де бұл туралы:

Еңбек ет, табыс тап, же, жегіз!

Жарлының көңілін тап, ұшыртып қиял атын!

Мың қағбадан да артық, – деңіз

Бір көңілге жасаған зияратың, – дейді.

Ахмет Йасауи жолы-білімнің ортасындағы сара жол. Жақсылықты жаю, жамандықты тыю, білім-ғылым табу – Йасауи жолындағы тәрбиелік арналар.

Білімсіз, білімнен артық қалғандарды Йасауи атамыз надан дейді. Надан-білімсіз, білім үйреніп, арттыруға тырыспайтындар деген ө сөз. Хикметінде:

Алдымен жақсылар кетті, жалғыз қалдым,
Надандардан бір жақсы сөз естімедім,
Дана кетті надандардан шекім жапа,
Жол таба алмай, адасып қалдым, міне
Тағы бір хикметінде:
Кұл Қожа Ахмет ғалымдарға қызмет қылғын!
Ғалымдардың сөзін естіп, амал қылғын!
Амал қылып, Хақ жолында жаныңды бер!
Амалсыздар дидар көрмес, ей достар!

Білім-ақиқатқа ұласуды, болмысты тануды қамтамасыз етеді. Болмысты танудың жолы-білім жолы. Болмысты танығандар өздерін де таниды. Өзін танудың жолы да білім. Сабырлылық, кісіге қамқорлық Йасауи хикметінің негізі десек те болады. Оны мына хикметтер дәлелдей алады:

Өз көркіңе өзің мәз бола берме,
Өзіңе – өзін сұқтанғаның, сірә, жөн бе?
Алланы айтып, тәубе қылғын, жөнге кел де,
«Дүние-дүние» дей берме, бір Алла болсын айтарың,
Кісі ақысын жей көрме, ысырап көпір бар, байқағын,-деп әділдікке шақырады.

Қорыта келгенде, Йасауи хикметтерінің өскелең ұрпаққа берер тәлімі шексіз. Бір қуанарлық жайт – қазіргі уақытта бабамыздың хикметтерін жатқа айтудан түрлі сайыстар өткізілуде. Бұл бабамыздың ұлағатты мұрасын игерудің айғағы. Діни тәрбие, имандылыққа баулудың негізі осы – Диуани хикметтерде деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зейбек Н. К. «Қожа Ахмет Йасауи жолы және таңдамалы хикметтер». – Анкара, 2003.
- 2 Йасауи Қ. А. «Хикметтер». – Алматы, 1995.
- 3 «Имандылық әлемі» газеті. – № 10. – 2011.

ВЕРСАЛЬ-ВАШИНГТОН ЖҮЙЕСІ МЕН ОНЫҢ ТАРИХТАҒЫ АЛАТЫН ОРЫНЫ

ШОКИНА Б. Р.
магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемді қайта реттеу мақсатында жүргізілген Версаль-Вашингтон жүйесінің тарихта алатын орны ерекше. Соғыстың аяқталуы халықаралық дипломатия және саясатта жаңа жолдың басталуына түрткі болды. Соғыста «жеңгендер» мен «жеңілгендер» арасында дипломатиялық шиеленістер мен қайшылықтар төңірегінде саяси «ойын» басталды. Соғыста жеңген елдер Версаль-Вашингтон жүйесі бойынша халықаралық қатынасын бекіте түсуге қадам жасады.

Сонымен, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемді бейбіт жолмен реттеу проблемасы бойынша жеңген елдердің басшылары: Францияның премьер-министрі Ж. Клемансо, Ұлыбританияның премьер-министрі Ллойд Джордж, Америка Құрама Штаттарының президенті В. Вильсон тарихта Версаль-Вашингтон жүйесі деген атпен танымал болған халықаралық бейбіт конференция ұйымдастыру жұмысын жүргізу туралы шешім қабылдады. Бұл соғыстан кейінгі ұлы державалар арасындағы дипломатиялық «шайқас» болды. Күн тәртібіндегі басты мәселе Франция үшін жеңілген Германия, Австро-Венгрия, Түркия сияқты империялардың территориясын бөлшектеп, отарларын иемдену болса, Ұлыбритания үшін Еуропада өзінің бұрынғыдай алып держава орнынан айырылмай болды, ал АҚШ үкіметі бұл Париж конференциясында Ұлттар лигасын құру және қарусыздану мәселесін ұсынумен болды.

Сөйтіп, соғыс аяқталысымен 1918 жылы 11 қараша айында Компьен орманында Францияның сыртқы істер министрі Фош Германиямен бейбіт келіссөз жүргізу мәселесі бойынша құжатқа қол қойды. Сонымен герман мәселесін талқылау үшін бейбіт конференция 1919 жылы 18 қаңтар күні Парижде осыдан 48 жыл бұрын Германия империясының құрылғанына куә болған Версаль сарайының Айналы залында ашылды. Жиналыстың ашылу барысына сөз алған президент Пуанкаре өз сөзінде соғыстың кінәлілері мен жаңа соғысқа жол бермеу мәселесін айтып өтті. Париж конференциясына 27 мемлекеттен делегаттар келді, сонымен бірге 5 мемлекет – АҚШ, Франция, Ұлыбритания, Италия, Жапония державалары конференцияда «бестіктер кенесін» құрып, оған Франция төрағалық жасады. Бұл Версаль-Вашингтон конференциясының

тарихта алатын орны ерекше, мұнда соғыс өртін бастап, адамзат өміріне үлкен қайғы-қасірет алып келген «Үштік одақ» державалары мәселесі бойынша арнайы келіссөздер жүргізді. Осы Париж конференциясында төрағалық құрып отырған Франция қаралар мәселенің көп жағын «немістерден өш алу» жағына бұра берді, ал соғыста жеңілген Германия үшін бұлай «арттан соққы алулары» өте ауыр қасірет болды. Әрине, мұның да өзіндік ерекшелігі бар еді, яғни сонау Франкфурттан кейінгі француздардың немістерге деген өшпенділігі орынды да еді. Сонымен бірге бұл конференцияда АҚШ президенті В. Вильсон барлық халықтардың халықаралық тағдырлары мен мүдделерін бірінші орынға қоятын Ұлттар лигасын құрып «Жарғысын» қабылдау, мандаттық жүйе енгізу сияқты мәселелерді алға тартты. Мұндай ұсынысты бастапқы кезде Франция мен Ұлыбритания өкілдері қабылдаудан бас тартты. Өйткені барлық халықтардың мүдделері мен тағдырларын бірінші орынға қоятын «жарғы» талаптары еуропалық ұлы державалардың басты тізгін етіп ұстап отырған территориялық және қаржылық саясаттарынан оп-онай айырылып қалғылары келмеді.

Сонымен, 1919 жылы Париж конференциясында көп жағынан оқшаулана берген АҚШ мемлекеті енді (1921 аяғы – 1922 басы) Вашингтонда өздері бейбіт конференция ашты. Бұл конференцияда ең басты қаралған мәселе соғыстан кейінгі қарусыздану проблемасы болды.

Франция астанасына соғысқа қатысушы мемлекеттердің өкілдері келді. Бітімшартын жасауға Германия мен жеңілген мемлекеттер, сондай-ақ Кеңестік Ресей қатыстырылмады. Конференцияның негізгі мақсаты Германиямен бітім-шартын дайындау болды. Конференцияға Францияның, Ұлыбританияның басшылары және АҚШ президенті жетекшілік етті. Француз делегациясы өзінің негізгі қарсыласы – Германияны барынша әлсіретуді талап етті. Франция Саар көмір алабын және Рейннің сол жағалауындағы неміс жерін қосып алғысы келді. Ұлыбританияның алдына қойған мақсаты орындалды. Германия оның теңіздегі және дүниежүзілік саудадағы бақталасы болудан қалды. Алайда Германия отарларын және Таяу Шығыстағы түріктер иемденген мұнай байлығын бөлісуде Ұлыбритания мен Францияның арасында келіспеушілік байқалды. Ағылшын премьер-министрі Ллойд Джордж Германияны сақтап қалуды ұсынды. Ол Еуропада Франция күшейетін болса, оған қарсы Германияны пайдалануды ойлады.

АҚШ президенті В. Вильсонның халықаралық бейбітшілік ұйымын құру идеясы, онда АҚШ-тың басты рөл атқаруы ең қызу мәселелердің бірі болды. Ұлттар Лигасына халықтар арасындағы ынтымақтастықты дамыту, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеті жүктелді.

Халықаралық мәселелерді талқылау үшін жыл сайын Ұлттар Лигасының Ассамблеясы шақырылатын болды және ассамблеямен бірге дәл сондай өкілеттігі бар Кеңес құрылды. Кеңестің тұрақты мүшелері қатарында 5 мемлекет – АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Италия және Жапония болды. Ұлттар Лигасы Жарғысында басқыншы мемлекеттерге ұжымдық шара қолдану әрекеті белгіленді. Вильсонның талабымен Ұлттар Лигасы Жарғысына мандат ұғымы енгізілді. Ұлттар Лигасы атынан 1919 жылғы мамырда Ұлыбритания мен Франция герман отарлары мен Осман империясына қараған бірқатар елдерге қамқоршы ретінде мандат алды және Того мен Камерун жерін өзара бөлісті. Мариан, Каролин және Маршалл аралдарына, сондай-ақ Шаньдун түбегіне Жапония мандат алды. Эльзас пен Лотарингия Францияға қайтарылды. Саар облысын басқару ісі 15 жылға Ұлттар Лигасына берілді. Кезінде Германия иеленіп алған Польша жері (Познань, Пруссия мен Померания аудандары) Польшаның өзіне қайтарылды. Бельгия, Дания, Литва елдері Германия қарамағындағы өз жерін қайтарып алып, аумақтарын кеңейтті. Версаль бітімшарты Германиядан дүниежүзілік соғысты ушықтырушы ел ретінде төлем өтеуін талап етті және оған әскери шектеулер қойды. Антанта елдерінің соғыс шығындарын өтеу үшін Германия репарациялық төлем (лат. *reparatio* – орнына келтіру) төлейтін болды. Германияға әскери флот, авиация, жаяу әскер ұстауға тыйым салынды. Армияның қызметі тек мемлекеттің ішкі тәртібін сақтауға ғана бағытталды. Германия делегациясы 1919 жылы 28 маусымда Версаль шартына қол қойды. Бұл шарт неміс халқына үлкен ауыртпалық әкелді. Германияның одақтастарымен жасалған бітімшарттар Версаль шарты үлгісінде құрастырылды. 1919-1920 жылдары Австриямен, Венгриямен, Болгариямен және Түркиямен келісімшарттарға қол қойылды. Германияның одақтастарына әскери шектеу белгіленді. Олар да төлем төлеуге міндетті болды. Версаль жүйесі арқылы Франция Еуропадағы басым жағдайын, Ұлыбритания Таяу Шығыс-та және теңіздегі үстемдігін қамтамасыз етті. АҚШ делегациясы Париж конференциясында көздеген мақсаттарына толық жете алмады. АҚШ сенаты Версаль бітімшартын бекітуден бас тартты. Шаньдун түбегінің Жапонияға берілгеніне қарсылық білдіріп, Қытай да қол қоюға келіспеді. Париж бітім конференциясынан кейін отарлы державалардың Қиыр Шығыс пен Тынық мұхит алабындағы қайшылықтарын реттеу қажеттілігі туды.

1921-1922 жылдардағы Вашингтон конференциясы. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Жапония Тынық мұхиттағы және Қиыр Шығыстағы үстемдігін нығайтып алды. Ол Қытаймен бірқатар

келісімдер жасасу арқылы экономикалық жеңілдіктер алып, Қиыр Шығыс- тан АҚШ пен Ұлыбританияны ығыстыруға талаптанды. Париждегі бітім конференциясында Жапония Шаньдун түбегіне өзінің құқығын бекітіп, Тынық мұхиттағы Германияның бірқатар отарларын иеленіп алды. Осыған байланысты АҚШ-тың басқарушы топтары Қиыр Шығыс- қа қатысты Париж шартының шешімдерін қайта қарап, теңіз қарулы күштері туралы мәселе талқылау қажет деп шешті. Аталған мәселелерді қараған конференция Вашингтонда 1921-1922 жылдары өтті. Оған АҚШ-пен бірге Ұлыбритания, Жапония, Франция, Италия, Бельгия, Португалия, Голландия, Қытай мемлекеттері қатысты. Кеңестік Ресей Тынық мұхиттағы ірі держава болғанымен, 20 бұл жолы да конференцияға шақырылмады. Конференция отырыстары үш негізгі келісімшартқа қол қоюмен аяқталды:

1 Төрт держава келісімі (Ұлыбритания, АҚШ, Франция, Италия) Тынық мұхит аумағындағы аралдар иеліктеріне қол сұқпауға халықаралық кепілдіктер берді.

2 Бес держава келісімі (Ұлыбритания, АҚШ, Франция, Жапония, Италия) салмағы 35 мың т-дан артық әскери кемелер шығаруға тыйым салды, бұл АҚШ дипломатиясының үлкен жеңісі болды. АҚШ-тың теңіз күштері аса ірі кемелер иесі – Ұлыбританиямен теңестірілді.

3 Тоғыз держава келісімі бойынша Вашингтон конференциясына қатысушы мемлекеттер Қытай аумағына қол сұқпауға, барлық елдер үшін Қытай аумағының есігі ашық болғандықтан, оның тәуелсіздігі мен егемендігін сыйлауға келісті. Шаньдун түбегі Қытайға қайтарылды.

Әділетсіз Версаль – Вашингтон жүйесі 1929-1933 жылдардағы дүниежүзілік экономикалық дағдарыстың қысымына шыдай алмай, ыдырай бастады. Еуропа аймағында монополистік топтардың қолдауымен өкімет басына келген фашистік күштер дүниежүзін қайта бөлісуге бел байлады. Олардың қатарынан Германия, Италия және Жапония мемлекеттері бой көрсетті.

Версаль Вашингтон жүйесінің құрылуы көп маңызды шешімдермен аяқталды. Бұл конференциясымен әлемнің күшті мемлекеттер бірінші дүниежүзілік соғыста соңында басқыншы мемлекеттерді шектеуге тырысты. Бұл конференцияда АҚШ, Қытай, Жапония, Франция, Италия және тағы басқа мемлекеттер қатысты. Олар басқыншы мемлекеттердің әскері күшті шектеді. Мысалы, Жапония елге үлкен кемелерді құрастыруға тыйым салынған. Тағы да, Қытай мемлекетте сол уақытта көп Жапония жауынгерлер болды. Оларды Қытай аумақтан шығарды. Тағы да, мемлекеттер отар мемлекеттерінің азаттық қозғалыстарға тыйым салынған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алексашкина Л. Н. Всеобщая история. XX – начало XXI века. – М. : Мнемозина, 2011.
- 2 Клейменова Н. Е., Сидоров А. Ю. Версальско-Вашингтонская система. – М. : МГИМО МИД РФ, 1995. – 147 с.
- 3 Мир между войнами. Избранные документы по истории международных отношений 10-40-х годов». Сост. А. В. Мальгин. – М. : МГИМО МИД РФ, 1996. – 302 с.
- 4 Демидов С. В. Международные отношения в Европе в 1919-1939 гг. – М., 2001.
- 5 Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
- 6 Кабардин М. С. О роли Версальско-Вашингтонской системы в становлении нового порядка в мире: начало, развитие и прекращение Версальско-Вашингтонской системы // Молодой ученый. – 2014. – №11. – С. 279-281.

1.1.7 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар. Кешбасшылық философиясы

1.1.7 Социально-гуманитарные науки. Философия успеха

О ВИДАХ БЕЗОПАСНОСТИ КАК СИСТЕМООБРАЗУЮЩИХ ЭЛЕМЕНТАХ БЕЗОПАСНОСТИ СОЦИУМА

БАЗАРОВ Е. Т.

докторант Phd, Академия КНБ РК, г. Алматы

Большую роль в организации системы обеспечения безопасности личности, общества и государства играет классификация видов угроз по тем или иным основаниям..

Страна – это своего рода единый общественный организм, который состоит из целого ряда подсистем – политической, экономической, социальной, военной, и в каждой из них развиваются противоречия вокруг основных материальных и духовных ценностей. В свою очередь, эти противоречия могут обостряться и превращаться в источники опасности для безопасности страны, для всех жизненных интересов общества.

А для того, «чтобы иметь объективную возможность отслеживать процессы возникновения и развития противоречий, эффективно управлять этими процессами и воздействовать на них, общество, государство вынуждены и обязаны классифицировать всю сумму отношений на однотипные, имеющие свою сущностную характеристику, свои закономерности развития и поддающиеся системному и проблемному анализу» [1, с. 34].

Поэтому есть большая необходимость в классификации всех отношений в области безопасности на те или иные виды. Однако при этом нам надо помнить о том, «что, по-видимому, прежде всего следует отказаться от понимания общей теории безопасности государства как объединенной универсальной теории, рассматривающей все виды опасности, вырабатывающей единые принципы обеспечения безопасности государства в любой области» [1, с. 37]. Оно и понятно, ведь этих областей множество. Нельзя просто взять и объединить, например, разделы экологии и экономические науки, политологию и информатику, юридическую и военную науки.

Критерием деления содержания национальной безопасности на виды/элементы можно считать степень влияния угроз безопасности жизнедеятельности человека, общества и государства в тех или иных сферах жизни общества. Другими словами, виды/элементы национальной безопасности включают в себя безопасность среды обитания, а также безопасность социальной, экономической, политической, духовной и информационной сферы.

Каждая из указанных сфер общества представляет собой отдельную сложную систему, в которой выделяются наиболее важные элементы, безопасность которых определяет возможность существования и развития и общественной сферы, и общества.

Сам сложный характер общественной жизни порождает разнообразие социальных субъектов, главнейшей характеристикой которых является безопасность. Выходит, что в каждой сфере жизни общества можно выделить вид безопасности. Как неоднократно отмечалось в научной литературе, существует большое и разнообразное количество определений как видов безопасности вообще, так и национальной безопасности в частности. Это объясняется многими причинами [2; 3; 4].

Наличие четкой классификации видов национальной безопасности играет важную методологическую роль в построении всей системы национальной безопасности и в ее правовом регулировании. Значимость данного утверждения связана с тем, что нельзя «размывать» понятие

«национальная безопасность», знание же ее видов способствует выработке наиболее адекватной стратегии и тактики выявления и противодействия угрозам безопасности страны [4, с. 14].

А. А. Прохожев предлагает в основу классификации положить существенные единые признаки, выделяя среди них объекты безопасности, характер угроз, сферы жизнедеятельности. В зависимости от объекта, интересы которого защищаются от внутренних и внешних угроз, определялись, как мы отмечали ранее, такие виды безопасности, как безопасность личности, безопасность общества и безопасность государства.

В зависимости от характера угроз, их источника, специфики – безопасность от угроз природного характера, безопасность от угроз антропогенного характера, безопасность от угроз социального характера. При этом под безопасностью от того или иного вида угроз понималась защищенность жизненно важных интересов личности, общества и государства от угроз данного вида.

В человеческом обществе интересы всех объектов безопасности подвергаются воздействию самых различных угроз, поэтому особую практическую значимость имеет подразделение видов безопасности по сферам или областям жизнедеятельности, в которых и проявляются эти угрозы. В данном случае выделялось несколько видов безопасности (военная, социально-политическая, экономическая, экологическая, информационная), а затем они дифференцировались на подвиды безопасности по конкретным сферам жизнедеятельности.

И если под определенным видом безопасности, как отмечал А. А. Прохожев, понималась защищенность интересов личности, общества и государства в определенной сфере жизнедеятельности от внутренних и внешних угроз, то однозначно упорядочивалась классификация, а национальная безопасность представлялась как единая система видов безопасности, каждый из которых является самостоятельной подсистемой со своими характерными особенностями.

В вопросе обеспечения национальной безопасности нельзя забывать, что на различных этапах развития страны определенный вид безопасности в общей ее системе может и должен быть приоритетным, где эта приоритетность играет роль «локомотива» в отношении других видов безопасности и наоборот [2].

Основанием для конституирования различных видов национальной безопасности является комплекс объективных и субъективных предпосылок: потребность людей, социальных групп, общества, государства, международного сообщества в том или ином виде

безопасности для сохранения и развития самих себя, а также жизненно важных социальных и природных ценностей и объектов; расширение спектра опасностей и угроз, рисков и вызовов, которым и должна быть противопоставлена та или иная система безопасности; осознание уязвимости людей, их жизненно важных интересов без наличия той или иной системы безопасности; политико-правовое признание и закрепление того или иного вида безопасности; наличие соответствующих концепций, политики, стратегии [5].

Исходя от основополагающих документов по национальной безопасности РК, мы будем рассматривать виды национальной безопасности, опираясь на стратегические национальные приоритеты – оборона, государственная безопасность, общественная безопасность.

Рассмотрим виды безопасности и критерии их выделения, которые являются, на наш взгляд, фундаментальными для определения видов национальной безопасности:

Согласно Закону О национальной безопасности Республики Казахстан от 26.07.16 г. № 12-VI, гл. 1, ст. 4, «видами национальной безопасности являются:

1) общественная безопасность – состояние защищенности жизни, здоровья и благополучия граждан, духовно-нравственных ценностей казахстанского общества и системы социального обеспечения от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается целостность общества и его стабильность;

2) военная безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов человека и гражданина, общества и государства от внешних и внутренних угроз, связанных с применением военной силы или намерением ее применения;

3) политическая безопасность – состояние защищенности основ конституционного строя, деятельности системы государственных органов и порядка государственного управления от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается соблюдение прав и свобод граждан, социальных групп и баланс их интересов, стабильность, целостность и благоприятное международное положение государства;

4) экономическая безопасность – состояние защищенности национальной экономики Республики Казахстан от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое ее развитие и экономическая независимость;

5) информационная безопасность – состояние защищенности информационного пространства Республики Казахстан, а также прав и интересов человека и гражданина, общества и государства

в информационной сфере от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое развитие и информационная независимость страны;

б) экологическая безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов и прав человека и гражданина, общества и государства от угроз, возникающих в результате антропогенных и природных воздействий на окружающую среду» [6].

Проведенный нами анализ показывает, что

– первый вид безопасности – общественная безопасность – выделен на основе первого критерия, то есть по объекту безопасности;

– второй вид безопасности – военная безопасность – выделен на основе шестого критерия, то есть по сферам бытия, деятельности;

– третий вид безопасности – политическая безопасность – выделен на основе четвертого и пятого критериев, то есть по функциональному признаку и по виду угроз;

– четвертый вид безопасности – экономическая безопасность – выделен на основе четвертого и шестого критериев, то есть по функциональному признаку и по сферам бытия, деятельности;

– пятый вид безопасности – информационная безопасность – выделен на основе шестого критерия, то есть по сферам бытия, деятельности;

– шестой вид национальной безопасности – экологическая безопасность – выделен на основе второго критерия, то есть по предмету безопасности.

Третий критерий определения видов национальной безопасности – по проблемно-ситуационному признаку, на наш взгляд, косвенно затрагивает все имеющиеся виды национальной безопасности, так как по возможному проблемному признаку, сложившейся ситуации каждый вид безопасности может подпадать под данный критерий.

Таким образом, понимание безопасности как определенного состояния общественных отношений как в теоретическом, так и в практическом плане, говорит о важности выделения в системе национальной безопасности проблем политической, экономической, военной, научно-технической, экологической, социальной, информационной и другой безопасности, которые выступают как виды безопасности государства.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зеленков М. Ю. Правовые основы общей теории безопасности Российского государства в XXI веке. – М. : Юридический институт МИИТа, 2002. – 209 с.
- 2 Общая теория национальной безопасности: Учебник / под общ. ред. А.А. Прохожева. – изд. 2-е. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 344 с.
- 3 Куковский А.А. Национальная безопасность в Российской Федерации : теоретико-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2011. – 22 с.
- 4 Кутын Н.Г. Безопасность: понятие, виды, определения //Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2013. – № 1. – С. 10–16.
- 5 Баранов Н.А. Лекции по курсу «Проблемы национальной безопасности и контроля над вооружениями». – URL: http://nicbar.ru/naz_bez.htm.
- 6 Закон «О национальной безопасности Республики Казахстан». 26.07.16 г. – № 12-VI, ст.4.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

БАЗАРОВ Е. Т.

докторант Phd, Академия КНБ РК, г. Алматы

Неоднозначность структуры системы обеспечения национальной безопасности той или иной страны объясняется не только ее сложностью, но и существующими разными пониманиями таких категорий, как «система безопасности», «система обеспечения национальной безопасности». Исследуя разные подходы к пониманию системы обеспечения национальной безопасности, мы сделали вывод о том, что рассматривать структуру системы обеспечения национальной безопасности без учета такой важной категории, как «система» невозможно.

Словом «система» может употребляться в разных смыслах и значениях: и как теория, и как классификация, и как совокупность ряда объектов. В связи с этим необходимо отметить, что «строгая определенность понятийного аппарата имеет огромное практическое значение: смешение понятий мешает определению приоритетов в деятельности государственных органов по обеспечению национальной

безопасности, «распыляет» национальные ресурсы, ведет к формализму в определении целей национальной безопасности. Определение одного понятия через другое и наоборот ведет к дезинформации органов и сил обеспечения национальной безопасности, неэффективному использованию национальных ресурсов, сокрытию истинных источников, способных нанести ущерб жизненно важным интересам личности, общества и государства» [1, с. 189-190].

Здесь мы применяем термин «система» как «совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях между собой и образующих целостность, единство» [2]. Как правильно подмечает основоположник теории систем австрийский ученый Л. Бертуланфи, системное качество явления представляет собой наиболее совершенное организационно-структурное состояние [3, с. 29].

Во-вторых, нужно внести ясность и четкость в соотношение понятий «система национальной безопасности» и «система обеспечения национальной безопасности», которые ряд исследователей используют как синонимы. Так, к примеру, во многих научных работах понятия «система национальной безопасности» и «система обеспечения национальной безопасности» отождествляются и в итоге понятие «система национальной безопасности» охватывает собой «систему обеспечения национальной безопасности» [4].

Такие исследователи, как И. Б. Кардашова, как и А. А. Прохожев, М. Ю. Зеленков, С. В. Хмелевский и др., утверждают, что их следует различать.

Отметим, что на неоднозначность определения влияют разные исходные методологические подходы к их пониманию. Все зависит от того, какой смысл вкладывается в содержание этих понятий. Самым главным смысл заключается в том, что создание системы обеспечения национальной безопасности, предполагающей объединение усилий субъектов, упорядочение их функций и взаимоотношений, целенаправленное использование их возможностей в изменяющихся условиях противодействия возникающим опасностям в различных сферах жизнедеятельности, обусловлено важностью защиты жизненно важных интересов человека, общества и государства.

Дифференцируя данные понятия как целое и часть, мы представляем систему национальной безопасности как функциональную систему, отражающую процессы взаимодействия интересов и угроз; а систему обеспечения национальной безопасности как организационную систему сил, средств, различных организаций, граждан, призванных решать задачи по обеспечению национальной безопасности. Это

вышеуказанное определение дается нами в сопоставлении с системой безопасности.

Кроме того, система национальной безопасности включает следующие элементы, которые сами по себе представляют относительно независимые, саморазвивающиеся системы: угрозы национальной безопасности; национальные интересы; систему обеспечения национальной безопасности [5, с. 30].

В-третьих, также важно учитывать, что система обеспечения национальной безопасности состоит из двух составляющих – государственной и негосударственной, то есть общественной, системы обеспечения национальной безопасности. Исходными предпосылками существования негосударственной системы являются: во-первых, наличие такого вида управления, как общественное; во-вторых, наличие гражданского общества в государстве; в-третьих, признание приоритета безопасности личности перед безопасностью государства [5, с. 31].

Исследователи на примере разных стран отмечают, что для точного определения структуры системы обеспечения национальной безопасности надо определить критерии отбора ее элементов. Так, исследователь А. Ю. Демидов, анализируя проблему на примере России, считает, что основными из них в данном случае будут внутренняя упорядоченность элементов (организационный критерий) и их функциональная направленность (функциональный критерий). По его мнению, с позиций современной науки система обеспечения национальной безопасности может быть представлена как целостное образование, основанное на общей теоретической основе и подчиненное общей цели обеспечения национальных интересов, связанных между собой институтов, принимающих участие в обеспечении национальной безопасности в соответствии с политическими и нормативно-правовыми актами, регламентирующими отношения иерархичности, субординации и координации в данной сфере.

Исходя из объективных потребностей защиты национальных интересов, структура современной системы обеспечения национальной безопасности страны должна включать не три, как предлагают некоторые авторы [6, с. 90], а четыре основных элемента: теоретическую (концептуальную), нормативную, институциональную, коммуникативную подсистемы.

Первая теоретическая подсистема системы обеспечения национальной безопасности представляет собой систему научных взглядов и политических установок, отражающих отношение и

интересы ученых и политической элиты к обеспечению национальной безопасности страны.

Вторая нормативная подсистема позволяет при помощи права закрепить данную систему, придать ей стройность и функциональную подвижность, объединить усилия различных субъектов обеспечения национальной безопасности, обеспечить способность их адекватно реагировать на политические, социально-экономические и духовно-нравственные изменения в стране и за рубежом, и тем самым обеспечить необходимый уровень безопасности.

Институциональная подсистема – это совокупность взаимосвязанных, взаимодействующих и зависимых друг от друга органов государственной власти, государственных, общественных организаций и объединений, а также граждан, принимающих участие в обеспечении национальной безопасности.

Четвертая коммуникативная подсистема предполагает взаимосвязь и взаимодействие всех элементов данной системы, детерминированной пространственно-временными факторами и отношениями, которые имеют преимущественно юридическую форму, в рамках которой субъекты обеспечения безопасности страны реализуют свои субъективные юридические права и юридические обязанности.

Только взаимодействие всех четырех подсистем позволяет сформировать новое качество системы безопасности страны.

Учитывая вышеизложенное, А. Ю. Демидов делает вывод о том, что основными тенденциями развития системы обеспечения национальной безопасности (на примере России) в настоящее время являются:

- на концептуальном уровне – уточнение структурных элементов системы обеспечения национальной безопасности, а также разработка и принятие концепций развития этих элементов в интересах решения общей задачи обеспечения национальной безопасности страны;

- на уровне нормативного регулирования – более четкое уточнение компетенции каждого из элементов институциональной подсистемы обеспечения национальной безопасности и систематизация законодательства в данной сфере по предмету регулирования;

- на институциональном уровне – формирование компетентного сообщества специализированных государственных органов;

- на коммуникативном уровне – разработка механизмов более тесного взаимодействия и координации деятельности всех элементов системы обеспечения национальной безопасности и внедрение их в практическую деятельность по решению общей задачи обеспечения национальной безопасности страны [7, с. 237-241].

Мы считаем, что указанные тенденции приемлемы в настоящее время и для характеристики тенденций развития системы обеспечения национальной безопасности в Республике Казахстан.

В результате проведенного анализа основные понятия, касающиеся вопроса обеспечения национальной безопасности, характеризуются так:

1) обеспечение национальной безопасности – систематическая деятельность государственных органов, общественных институтов и отдельных граждан, направленная на надежную защиту жизненно важных интересов человека, общества и государства от внешних и внутренних угроз;

2) государственная политика в области обеспечения национальной безопасности – это совокупность организационных, правовых, социальных, экономических, дипломатических, военных, информационных и других мер, скоординированных и объединенных единым замыслом, осуществляемых органами и силами обеспечения безопасности для реализации принципов национальной безопасности и достижения целей национальной безопасности;

3) цель обеспечения безопасности – это достижение наиболее оптимального для того или иного определенного исторического периода в развитии государства уровня защищенности национальных интересов, при котором есть реальные возможности для оптимального функционирования и устойчивого развития человека, общества и государства.

В процессе анализа мы убедились, что в разных государствах имеет место разное определение системы обеспечения национальной безопасности.

Система государственного обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан представлена силами, средствами и мерами обеспечения безопасности.

Государственными силами обеспечения национальной безопасности являются Вооруженные Силы, другие войска, воинские формирования и органы, в которых законодательством предусмотрена военная и правоохранительная служба, а также органы государственной власти, принимающие участие в обеспечении национальной безопасности государства на основании законодательства.

Средствами обеспечения национальной безопасности являются технологии, технические программные, лингвистические, правовые, организационные средства, включая телекоммуникационные каналы, используемые в системе обеспечения национальной безопасности для

сбора, формирования, обработки, передачи и приема информации о состоянии национальной безопасности и мерах по ее укреплению.

Следует добавить, что полное содержание системы обеспечения безопасности выражено в Законе «О национальной безопасности Республики Казахстан», который гласит, что в Казахстане «Систему обеспечения национальной безопасности образуют взаимодействующие между собой силы ее обеспечения, иные государственные органы и организации, осуществляющие меры политического, правового, организационного, экономического, военного и иного характера, направленные на обеспечение безопасности человека и гражданина, общества и государства.

Граждане Республики Казахстан участвуют в реализации государственной политики в области обеспечения национальной безопасности посредством реализации своих прав и обязанностей, предусмотренных Конституцией и законами Республики Казахстан» [8].

Таким образом, система обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан включает в себя, кроме сил обеспечения, всю совокупность правовых, организационных, экономических, технических и иных мер, реализуемых субъектами национальной безопасности в рамках государственной политики в области национальной безопасности.

Основным структурным элементом механизма государства является система его государственных органов и учреждений, обеспечивающих защиту основных интересов государства и общества. Субъектная составляющая феномена «безопасность» также предполагает наличие системы органов, осуществляющих решение проблем в сфере безопасности личности, общества и государства, обеспечивающих «защищенность» и «ориентацию на прогрессивное развитие», которые находят свое проявление в «состоянии защищенности личности, имущества, общества и государства»; «обеспечении личной безопасности граждан», «обеспечении общественной безопасности»; «обеспечении экономической безопасности» и др.

Целый ряд государственных органов составляет организационно-правовую систему национальной безопасности страны. Так, согласно ст. 7 Закона РК «О национальной безопасности РК», систему обеспечения национальной безопасности образуют, во-первых, взаимодействующие между собой силы ее обеспечения; во-вторых, иные государственные органы и организации, осуществляющие меры политического, правового, организационного, экономического,

военного и иного характера, направленные на обеспечение безопасности человека и гражданина, общества и государства.

Президент страны Н. А. Назарбаев в своей фундаментальной работе «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства» отметил, что система безопасности Казахстана должна выступать составной частью региональной и планетарной системы безопасности, соответственно ориентиры международного курса государства прозвучали следующим образом: «Специфика геополитического положения и этнодемократического состава, уровень развития экономики и военного строительства Казахстана делают доминирующими в обеспечении безопасности не военные, а политические средства с опорой, прежде всего, на собственные силы и разумную, взвешенную дипломатию» [9].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Буркин А. И. Национальная безопасность России / А. И. Буркин, А. В. Возжеников, Н. В. Синеок; РАГС. – М., 2010. – С. 189-190.
- 2 Философский словарь. – М. : Политиздат, 1991. URL http://dic.academic.ru/dic.nsf/eng_rus.
- 3 Берталанфи Л. Общая теория систем: Критический обзор // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 29.
- 4 Костенко Н. А. Философия безопасности. Новосибирск, 1998.
- 5 Кардашова И. Б. Современная система обеспечения национальной безопасности Российской Федерации // Административное право и процесс. – 2013. – № 9. – С. 30.
- 6 Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Монография / Под ред. А. В. Опалева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С.90.
- 7 Демидов А. Ю. Система обеспечения национальной безопасности России (теория и практика правового регулирования) // Пробелы в российском законодательстве. – 2014. – №1. – С. 237-241.
- 8 Закон «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 26.07.16 г. – № 12-VI. – гл.2, ст.7.
- 9 Назарбаев Н. А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Астана, 2015.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

БИЛЯЛОВА М. К.

учитель английского языка, КГУ «СарышыганакскаяСШ»,
Кызылжарский сельский округ, г. Аксу

Я как молодой специалист учитель английского языка всегда задаюсь вопросом, как сделать каждый урок интересным, увлекательным и добиться того, чтобы он развивал познавательный интерес, творческую мыслительную активность учащихся?

Начав педагогическую деятельность, стала наблюдать, что среди разнообразных приемов организации занятий наибольший интерес у школьников вызывают игры, игровые ситуации. Игра является действенным инструментом преподавания, который активизирует мыслительную деятельность обучаемых, позволяет сделать учебный процесс привлекательным и интересным, заставляет учащихся волноваться, переживать. Это мощный стимул к овладению неродным языком.

Об обучающих возможностях игрового метода известно давно. Многие учёные, занимающиеся методикой обучения иностранным языкам, справедливо обращали внимание на эффективность использования игрового метода. Это объясняется тем, что в игре проявляются способности любого человека, а ребёнка в особенности. Именно игра исполняет роль усиления познавательного интереса, облегчает сложность процесса обучения, создаёт условия для формирования творческой личности обучающихся. Известно, насколько игра многогранна: она обучает, развивает, воспитывает, социализирует, развлекает и даёт отдых. Мне, как молодому специалисту, она позволяет организовать деятельность обучающихся, сделать её более активной, заинтересовать учеников в изучении предмета и в поиске дополнительных средств, для получения информации – то есть создать мотивацию, которой часто не хватает моим ученикам. В игре все равны. Она сильна даже слабым ученикам. Более того, слабый по языковой подготовке ученик может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказываются порой более важными, чем знание предмета. Чувство равенства, атмосфера увлечённости и радости, ощущение силы заданий – всё это даёт возможность преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка. В процессе игры незаметно усваивается языковой материал, а

вместе с этим возникает чувство удовлетворения – «оказывается, я уже могу говорить наравне со всеми» [1, с. 107].

Главное при использовании игровых моментов на уроках – я стараюсь создать доброжелательную атмосферу и ситуацию успеха для всех обучающихся. Игры стала использовать в зависимости от целей и задач урока в процессе закрепления учебного материала, на этапе его активизации в речи обучающихся. Игры применяются, как отдельные элементы урока или весь урок может быть проведён в форме игры с элементами соревнования между группами. Она может занимать от 3-5 минут до 20-25 минут урока. Может быть использована в качестве тренировочного упражнения при закреплении, при повторении пройденного материала, при введении нового материала. Играя, ученик не осознаёт в полной мере, что он учится, он не смотрит, сколько слов ему предстоит выучить, сколько страниц прочитать. Увлечённые сюжетом, поиском решения или другими заданиями, школьники непроизвольно пополняют словарный запас, учатся понимать, разговаривать и читать [2, с. 88].

Говоря о классификации игр необходимо заметить, что попытки классифицировать игры предпринимались еще в прошлом веке как зарубежными, так и отечественными исследователями, которые занимались проблемой игровой деятельности. Среди отечественных психологов и педагогов особое внимание уделяли играм такие авторы, как Д. Б. Эльконин, М. Ф. Стронин, Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн и Н. П. Анисеева [3, с. 47].

В книге «Обучающие игры на уроках английского языка» М. Ф. Стронин выделяет две категории игр [4, с. 93]:

1 Грамматические, лексические, фонетические и орфографические игры, способствующие формированию языковых навыков.

2 Творческие игры, способствующие дальнейшему развитию речевых навыков и умений.

Я стала применять методику М. Ф. Стронина. Хотелось бы представить игры, которые я чаще всего использую на уроках, и которые больше всего нравятся детям.

Лексические игры

Цели:

- 1) познакомить учащихся с новыми словами и их сочетаниями;
- 2) тренировать учащихся в употреблении лексики в ситуациях, приближенных к естественной обстановке;
- 3) активизировать речемыслительную деятельность учащихся;
- 4) развивать речевую реакцию.

Методика использования стихотворений и рифм для усвоения языкового материала.

В своей не многолетней практике я стала часто использовать различные стихотворения, рифмовки, скороговорки. Дети с удовольствием разучивают их, запоминают. На следующем уроке они помогают мне – «работают учителем»: один из учеников выходит к доске (учитель), он произносит первую строку стихотворения, а остальные за ним повторяют, т.е., дети стараются выучить наизусть, чтобы быть в роли учителя.

Физкультминутки.

При проведении физкультминуток на уроке я стараюсь не только научить правильно произносить английские слова, но и снять напряженность, усталость, накопленную в течение урока. Каждое четверостишие сопровождается каким-либо действием. В результате дети легче запоминают лексику, работают с хорошим настроением, активны, с удовольствием выполняют задания. Даже когда на уроке не бывает времени провести физкультминутку, мои ученики сами проговаривая четверостишие начинают делать упражнения.

Знаете ли вы животных?

Представители от каждой команды по очереди произносят названия животных: afox, adog, amonkey и т. д. Побеждает тот, кто последним назовет животное.

Собери портфель

В игре участвует весь класс. Выходят к доске по желанию.

Ученик берёт находящиеся на столе предметы, складывает их в портфель, называя каждый предмет по-английски:

– This is a book. This is a pen (pencil, pencil-box)

В дальнейшем ученик кратко описывает предмет, который он берёт:

– This is a book. This is an English book. This is a very nice book
Let's fly, fly, fly.

Чтобы лучше и быстрее запомнить слова по теме «Части тела», играем в такую игру. Ребята встают, я говорю: – Let's fly, fly, fly. Nose! Ученики изображают летящих птиц, услышав слово nose, они дотрагиваются до носа. Тот, кто допустил ошибку, выбывает из игры. Ведущим может быть ученик, который хорошо знает эти слова.

Игры с мячом «Поймай и ответь»

Детям задаётся общий вопрос, например: Do you like sweets? Ты любишь конфеты? Дети должны ответить "Yes, I do./ No, I don't". Результат: дети ловят мяч и пытаются правильно ответить на вопрос

(эту же игру можно использовать и при изучении грамматики). Как показала практика, в 1 классе условно назовём «слабый ученик» старается принимать активное участие в такой игре, таким образом, не отставать от своих одноклассников.

Игра «Угадай»

Я загадываю прилагательное, существительное ученики пытаются отгадать его. Ученик, отгадавший слово, становится ведущим в игре и загадывает своё слово. Именно в этой игре, я заметила, ученики, даже забыв слово, обязательно отвечают, пусть даже если это будет не верным.

- Is it «intelligent»?
- No, it is not.
- Is it «polite»?
- No, it is not.
- Is it «kind»?
- Yes, it is.

Письменные работы (вставь пропущенные слова)

1) Moscow is the ... of Russia. 2) They usually ... our village in winter. 3) Vladivostok is one of the biggest ... in Russia. 4) We go to the ... to see a film. 5) Tokyo is one of the busiest ... centres of the world. 6) We usually go to the ... if we want to see a play. 7) Tom often ... with his little brother. 8) Yuri Nikulin is a well-known ... I saw him on TV. 9) We saw some English ... last month. 10) The ... wind always brings us rain.

Слова для справок: plays, films, ports, theatre, visited, west, commercial, capital, actor, cinema.

Грамматические игры

Цели:

1 Научить учащихся употреблению речевых образцов, содержащих определенные грамматические трудности;

2 Создать естественную ситуацию для употребления данного речевого образца;

Развить речевую активность и самостоятельность обучающихся.

Игра «What am I going to do?»

Я вхожу в класс, останавливаюсь и спрашиваю: «Children, what am I going to do now?» Ученики отвечают:

P1: You are going to the classroom.

Teacher: Oh, I am not going to the classroom, I am already in the classroom. But what am I going to do now? Am I going to sleep? Am I going to eat? What am I going to do?

P2: You are going to give us a lesson.

Teacher: Yes, you are right, I am going to teach you, now I take a piece of chalk. What am I going to do now?

P3: You are going to write.

Teacher: That's right. Now I am near the window. What am I going to do?

P4: You are going to open the window.

Teacher: Right. Now I am going to ...

Изображаемое действие подсказывает возможное намерение человека.

Таким образом, используя оборот TOBEGOINGTO на уроке, я делаю его интереснее, повышаю заинтересованность обучающихся в изучении грамматической структуры.

Игра «Изображение действия»

Играющие образуют пары. Один играющий изображает действие, другие должны прокомментировать его, употребляя изученные глаголы. Так, например, на уроке английского языка в 1 классе по обновленной программе мы проходили такие глаголы как running, skin, song, jumping, sit down, standup, clap your hands, stamp your feet. Я сидя за столом начинала выполнять какие либо действия. Ученики комментировали мои действия. Далее мы стали применять это в качестве физкультминутки.

Орфографические игры

Цели:

1) формирование навыков правописания английских букв, буквосочетаний, слов, транскрипционных знаков, предложений

2) тренировка памяти обучающихся.

Игра «Буквы рассыпались»

deningar (gardening)

ingvelltra (travelling)

tsorsp (sports)

csimu (music)

Игра «Расставь слова в алфавитном порядке»

Ученики из текста выбирают несколько существительных (глаголов, прилагательных) и расставляют эти слова в алфавитном порядке.

Вот такие игры я применяю на своих уроках иностранного языка.

Использование игр на уроках иностранного языка позволяет

– глубже раскрыть личностный потенциал каждого ученика, развить его положительные личные качества (трудолюбие, активность,

самостоятельность, инициативность, умение работать в команде и т.д.), сохранить и укрепить учебную мотивацию.

– в игре обучающиеся развивают свою языковую компетенцию, многократно повторяя те или иные речевые клише в данной конкретной ситуации.

– игра позволяет снять стресс и может быть использована на уроке как приём здоровьесберегающих технологий [5, с. 24].

ЛИТЕРАТУРА

1 Маслыко Е. А. и др. Настольная книга преподавателя английского языка – Минск : «Вышэйшая школа» 2001. – С.107

2 Тинякова Е. Учебное пособие «We going to speak English». – 1996. – С. 88.

3 Григорьева М. Б. Использование игровых приемов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2011. – № 10. – С. 47

4 Данилова Г. В. Английский язык 5-9классы. Обучающие игры / авт.-сост. Г. В. Данилова – Волгоград : Учитель, 2008. – 93 с.: ил.

5 Жаркова Л. А. Игровые физкультминутки на уроке иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2010. – № 1. – С. 24.

САУЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ

ЕРБОЛ Ғ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЖАПЕКОВА Г. К.

т.ғ.к, қауымд. профессор (доцент), С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ұлт – адамдарды тұтастырып, біріктіріп тұратын қасиетті ұғым. Әр ұлттың тілі бөлек, өнері, мәдениеті өзгеше, алайда осы ұлттық тіл, өнер, мәдениет бас-басына дамымайды, бұлар бірін бірі құнарландырып, толықтырып, жетілдіріп, жандандырып отырады.

Қазақстан қысқа мерзім ішінде бәсекеге қабілетті, экономикалық және саяси реформаларды жүзеге асырған мемлекеттердің қатарында. Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейінгі рухани өмірдің дамуы өзгерді. Демократия біршама қарқын ала бастағанда мәдени-рухани салалардағы жасалып жатқан шаралардың ауқымдық жағынан да, мазмұны жағынан

да үлкен өзгерістерге бет бұрғанын айқын көруге болады. Бұл өзгерістер мәдени-рухани саланы басқарудағы басқаша жолдарын қарауды мәжбүр етті. Оларға тоқталып өтсек:

Қазақ елінің мәдени-ұлттық сана-сезімінің жаңаруына ықпал ету этно құндылықтарды сақтай отыра шет ел заманауи жаңашылдықтарын енгізу.

Бұрынғы идеологиялық жүйенің күйреуі рухани өмірдің дүр сілкінуіне, ұлттық салт-дәстүрдің жаңғыруына түрткі болды. Енді осы жерде «мәдениет деген не?» сөзінің түп төркініне тоқтала кетсек. Қазақ тіліне бұл термин арабтың «маданият» қала, қалалық деген сөзінен енген. Бұл орта ғасырлардағы мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. Көне заманда «культура» деген ұғым «жерді өңдеу» деген мағынаны берген. Кейінірек, нақты айтқанда, Цициронның еңбектерінде бұл сөздің мағынасы тереңдеп, «жанды жетілдіру» деген ұғымды білдірді. Заман өзгере келе еуропалық тілдерде мәдениет сөзі «білім беру», «даму», «құрметтеу» сынды мағыналарға ие бола бастады. Қазіргі заманғы сөздіктерде мәдениетке төмендегідей анықтама берген:

– мәдениет белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы;

– мәдениет азамат қауымының белгілі бір кеңістіктегі қызметі мен өзіндік бір ерекшелігі;

– мәдениет адамдық бір әрекеттің жетілу деңгейі; (сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті) [1].

Осы анықтаманы толығымен пайымдай отыра қазіргі заманда адамдардың рухани мәдениетін дамытудағы кеңінен орын алған саланың бірі – сауық индустриясы. Сауық индустриясы кез келген елдің экономикасындағы қуатты сегмент болып табылады. Себебі, бұл саладан түсетін табыс жоғары. Бұрынғы кездегі мәдениетпен қазіргі таңдағы сауық индустриясын салыстырсақ, 90-жылдары мемлекеттік мәдени мекемелер жүйесі мәдени-демалыс орындарын, кітапханаларды, мұражайларды, концерттік ұйымдарды, кино өнерін, мәдениет және демалыс парктерін қамтыды. Бұлардың барлығы мемлекеттік баланыста тұрды. Бұдан кейінгі жылдарда, яғни онжылдық кезеңде мәдениет саласын қаржыландыру өзгеріске ұшырады: Ұлттық маңызға ие мемлекеттік мекемелер сол күйінде сақталып қалса нақты мәдени жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыру үшін түрліше қаржы көздері ашыла түсті. Меншік формасының өзгеруіне байланысты мәдени мекемелердің көпшілік бөлігі, атап айтқанда,

кино, туризм, спорт, шоу, теледидар, концерттік ұйымдар т.б. өзін-өзі қаржыландыруға көшті.

Ойын-сауық индустриясы бұл тек қажеттіліктерді қанағаттандырып, көңіл – көтеру ғана емес, жылдан-жылға өсіп келе жатқан, миллиардтаған айналымы бар әлемдік индустрия болып табылады. Ойын – сауық индустриясының негізгі қызметіне адамдардың қажеттіліктерін көңіл көтере отырып қанағаттандыратын кәсіпорындар жатады. Ондай кәсіпорындарға қызметі ойын-сауықпен сипатталатын – цирк, аттракциондар, ойын залдары, демалыс саябақтары, кинотеатрлар және т.б. жатады. Әр түрлі кинотеатрлар, театрлар, концерт залдары да ойын-сауыққа жатады. Дене шынықтыруға жататын қызметтерді де ойын – сауыққа жатқызуға болады: клубтар, спорт залдары және т.б. Мәдени құндылықтарды да – кітапхана, мұражай, көрмелерді де ойын-сауықпен байланыстыруға болады. Ойын-сауық арқылы адам өзінің рухани, интеллектуалдық немесе физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырады, өзін тұлға ретінде бағалайды, өзінің ролін әр түрлі жағдайларда және әлеуметтік жүйелерде талдайды, әр түрлі сезімге бөленеді. Ойын-сауық қоғамның жағдайына тікелей әсер ететін адамның күнделікті өміріндегі маңызды сфераның бірі. Оған деген қажеттілік адамның бірінші қажеттіліктерін қанағаттандырғаннан кейін пайда болады. Өмір сүру дағдысы – адамдардың қызығушылығы, қызметі және көзі жеткен болмыс, тұрмыс формасы болып саналады. Адамның өмір сүру дағдысы қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас және іс-әрекетінің қайталанбас портреті болып табылады.

Өзінің бос уақытының бір бөлігін ойын-сауықпен толықтыра отырып адам өзін еңбек бірлігі ретінде қалыптастырады. Ойын-сауық индустриясының негізгі қызметіне адамдардың қажеттіліктерін көңіл көтере отырып қанағаттандыратын кәсіпорындар жатады. Ондай кәсіпорындарға қызметі ойын-сауықпен сипатталатын цирк, аттракциондар, ойын залдары, демалыс саябақтары, кинотеатрлар және т.б. жатады. Әр түрлі кинотеатрлар, театрлар, концерт залдары да ойын-сауыққа жатады. Дене шынықтыруға жататын қызметтерді де ойын-сауыққа жатқызуға болады: клубтар, спорт залдары және т.б. Мәдени құндылықтарды да: кітапхана, мұражай, көрмелерді де ойын-сауықпен байланыстыруға болады [4, 12].

Адам баласының өмір сүру деңгейі дамуымен қатар, оның ойын-сауыққа деген қажеттілігі де арта түсуде. Алғашқы кезеңдерде адамдарға жүгіру бойынша жарыстар және тура ата білу де жеткілікті еді. Одан кейін осы жұмысқа сезім мен ақылдың қажеттілігі байқалды, осылайша театрлар мен интеллектуалды ойындар пайда болды.

Егер алғашқы кезеңдері ойын-сауық жабдықтары қолдан жасалған болса, одан кейін бұл жабдықтарға техниканың дамуына орай жаңа идеялар мен материалдар қолданыла бастады. Яғни, біз қазіргі кездегі адамдардың өмір сүру салттарының, көңіл-көтеруге деген мақсаттарының, ойларының өзгергендігін байқаймыз. Осыған орай әрбір ойын-сауық кешені адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қазіргі нарықты зерттеп, адамдардың қалауларын қарастырады. Қазіргі кездегі ғалымдардың айтуынша адамдар өздерін және өз ұрпақтарын қорғаудан, киінуден, тамақтанудан бөлек, ойын сауыққа да, яғни көңіл көтеруге де үлкен көңіл бөледі. Оған дәлел ретінде археологиялық қазбалар кезінде табылған әртүрлі ойын және жарыс жоспарлары болып табылады. Римдіктер, гректер бізге мәдени ғана емес, әлеуметтік-мәдени жоспардағы үлкен байлық қалдырды. Біз оларды осы күндерде де қолданудамыз. Ойын-сауық тарихи даму барысында әрдайым өзгеріп отырды. Крестік жорықтар, революциялар кезінде олар ақырындап баяулай бастады, бірақ тоқтаған жоқ. Көптеген заң актілері құмар ойындарының өткізілуіне тиым салған, дегенмен адамдардың қалаулары үлкенірек болғандықтан олар тоқтатылмаған және жылдан-жылға әйгілі бола түскен [3, 14].

Ойнамайтын бала жоқ, ойынға қызықпайтын адам жоқ. Көңіл көтермейтін адам, сауық құрмайтын халық жоқ. Үлкен де, кіші де ойнап көңіл көтереді, бір нәрсеге беріле қызығады, әр жетістіктен қанағат табады. Ал қызығу, қуану, қанағаттану - өмірді тамашалаудың көрінісі немесе өмірде сауық құрудың нышаны. Ойын-сауыққа үлкен-кішінің бәрі де әуес. Айтпағымыз, өмір кейде ойын-сауыққа ұқсас, ойын-сауықсыз адамның өмірін көз алдына елестете алмайсың. Ойынның тарихы тереңде, көне дәуірден басталады. Оның қалыптасу кезеңдері мен тарихы өз алдына.

Қазақстандағы қазіргі жағдай ойын-сауық индустриясында жаңа тенденциялардың пайда болуымен сипатталады. Елімізде ойын-сауықтың дамуы жаңа серпіндермен анықталады. Бүінде елімізде қазіргі заманға сай үлкен-үлкен ойын-сауық орталықтары да саны күннен-күнге артауда.

Заманына сай талабы демекші, бүгінгі таңда сауық индустриясында қолданылып келе жатқан терминдердің бірегейі – Ивент технологиясы. Ивент (ағылш. Event) – іс-шара, оқиға деген мағынаны білдіреді, қысқаша айтқанда оқиғаны салт-дәстүрді сақтай отыра іс-шараны есте қаларлықтай өткізу. Іс-шараның әртүрлі сипаттағы өз түрлері болады: ақпараттық-танымдықтан бастап (конференциялар, жиындар,

көрмелер) спорттық ойын-сауыққа (турнирлер, мерекелер, фестивалдар, концерттер, шоулар) дейін [2].

Қазақстанда event 2000 жылдары дамып, қарқын ала бастады. Қазіргі кезде жүзден аса event-агенттіктері, event-ақпараттық журналдары шығуда, event-баларға арналған мерекелік іс-шаралар өткізу орталықтары жұмыс істеуде. Мысалы, қазақ халқында ең басты қуаныштың бірі – той. Біз 80-90 жылдарды еске алатын болсақ той бізде жазда палаткада, суық кезде үйде өткізілді. Ал бүгінгі таңда арнайы той өткізуге арналған не бір мейрамхана, банкет залдары ашылған. Тойда event-іс-шарасын қолданғанда ұйымдастырушыдан емес, көбінесе тапсырыс берген жақтың қызығушылығымен іске асады. Бұл жерде залдың безендіруі, дыбыс құрылғысы, қонақтардың өзін залда жайлы сезінуі, мерекелік кештің жоғарғы деңгейде өткізілуі, яғни басынан соңына дейін кеш қонақтары жоғарғы көңіл күйде демалу мақсатында event қолданылады. Ал кино сласына келсек, бұрын киноны теледидар арқылы тамашаласақ қазір арнайы салынған кинозалдар бар. Бізге енді келсе де әлі қатты дамымаған ол далада үлкен экраннан көлік ішінде отырып та кино тамашалауға болатын event технологияның тағы бір түрі бастау алуда. Бұл сауық индустриясындағы жаңашылдық деп айта кетуге болады. Ойын-сауық кешенінің ұйымдастырушылық құрылымы оның орналасқан жерімен, жаңа үрдісте болуымен, жаңа event технологиялардың қолданысқа енуімен және де басқа да факторларымен анықталады. Қоғамда әлеуметтік негізі тетігі болып саналатын сауық индустриясының қанат жаюы мемлекет үшін де, болашақ үшін де өркениет белгісі болып қалмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның мәдени дамуы // <http://bigox.kz/gasyrlar-togysynda-gy-kazakstannyn-madeni-damuy/>

2 Сковородин А. «Event-технологии» развития детей и молодёжи. Монография. – ИТИП РАО, 2011. – 96 с.

3 Кьел А. Нордстрем и Йонас Риддерстрале «Бизнес в стиле фанк». [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.event-franshiza.ru/chto_takoe_event

4 Ойын-сауық индустриясы // www.turboreferat.ru/relations/ojynsauy-industriyasi/239000-1210255-page4.html

ҚЫЛМЫСТАРДЫ АШУ МЕН ТЕРГЕУ ПРОЦЕСІНДЕГІ АҚПАРАТТАР ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

ИДРИСОВА Т. А.

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

АБДУЛОВА Р. Б.

аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Қазіргі уақытта құқық қорғау органдарымен көмекші-анықтамалық есептерді қолданудың құқықтық-ұйымдастырушылық, әдістемелік, теориялық өңдеуін әрі қарай жетілдіру мәселелерінің басты міндеті ақпараттық мүмкіндіктерді көтеретін жаңа автоматтандырылған ақпараттық-ізвестіру жүйелерін құру болып отыр. Криминалистикалық ақпараттарды құрамдайтын Ішкі істер органдарының тіркеу массиві қылмыстарды ашу мен тергеуде үлкен рөл атқарады. Криминалистикалық тіркеуді жүзеге асырушы органдарда әртүрлі есеп түрлерінің көптеген саны қолданылады және сақтаудағы ақпараттың жалпы көлемі миллиондаған құжаттармен есептеледі. Алайда, бұл мәліметтерді тиімді пайдалану есептерді ұйымдастыруда кездесетін кейбір кемшіліктердің болуына байланысты қиындық туғызуда. Олардың ішіндегі маңыздылары мыналар:

– есептерді жүргізудің бірыңғай әдісінің болмауы және Ішкі істер органдарының қызметін ақпараттық қамтамасыз етудің сызбасының белгісіздігі;

– есептерді жүргізу бойынша нормативті актілердің санының көптігі, сонымен қатар олардың жұмыс жасауын бірыңғай белгілеуі; кейбір жағдайларда қызметкерлер, өздерін қызықтырушы мәліметтерді алу үшін қайда жүгіну керек екендігі туралы білмеуі;

– есептердің кейбір түрлерін ортақтандыру дәрежесінің жеткіліксіздігі, ол қызықтырушы объект туралы кеңейтілген ақпараттарды бір уақытта алуға мүмкіндік бермейтіндігі;

– басқару деңгейі бойынша есептердің қайталануы (бір ішкі істер органдарының бірнеше бөлімдерінде бір түрдегі картотекаларды жүргізу жағдайлары байқалады);

– ақпараттарды жинау, өңдеу және беру үрдісінің автоматтандырылған деңгейінің төмендігі. Картотекаларды жүргізудің қиындығы, сұраныста мазмұндалған, алфавитті қағидалы түрінде массивтер ұйымдастырылған, әртүрлі қабылданған белгілері бойынша

ақпараттарды іздестіру тиімділігінің көптеген жағдайларда болмауы табылады [1].

Тіркеу массивтерінің маңыздылығын арттырудың шарты мен сұраныстар санындағы көрсетілген кемшіліктер теріс әсер беріп, бұл құқық қорғау органдарының тәжірибелік қызметтерінде криминалистикалық есептерді қолданудың тиімділігін төмендетеді. Кейбір жағдайларда тіркеу органдарындағы жинақталған мәліметтер сұранысқа ие болмай қалады. Бір жағынан қарағанда қылмыстарды ашу мен тергеу қызметі барысында ақпараттарды дұрыс пайдалану маңызды көмек көрсетеді, екінші жағынан қарастырсақ бұл ақпараттарды толық, жан-жақты өңдеу мүмкіндігінің болмауы оны қолданудан бас тартудың басты себебі болады (сондай-ақ есептердің мүмкіндіктерін білмеу).

Тәжірибеде криминалистикалық есептерді пайдаланумен байланысты істердің мұндай жағдайы Ішкі істер органдарының қызметкерлерінің тәжірибе қызметі үшін есептік мәліметтердің маңыздылығын бағаламайтындығы (немесе білмейтіндіктері) туралы айтады. Сонымен қатар, бұл деректер тәжірибелік қызметкерлердің криминалистикалық есептерге жүгінеуге ынталарын болдырмайтын тіркеу жұмысында бірқатар мәселелердің бар екендігі туралы куәландырады.

Сұраныстарды өңдеу үшін қажетті уақыттың созылуының басты себептерінің бірі мәліметтер базасын басқару жүйесінде операциялауға жататын ақпараттар көлемінің үлкен болуы. ЭЕМ-ның жадында сақталудағы мәліметтер көлемінен ақпараттарды өңдеу мерзімінің тікелей пропорционалды тәуелділігі байқалады. Сондықтан өңдеу процесінің уақытша сипаттамасын қысқарту үшін мәліметтер базасында сақталатын ақпараттардың көлемін азайту қажет немесе тез әрекет жасайтын машиналарды көбейту керек.

Біз жүйедегі мәліметтердің санын қысқартуды мүмкін емес деп санаймыз. Одан артық кіретін ақпараттардың ағымын барынша ұлғайту тенденциясы байқалады. Бұл процесс екі бағытта жүргізіледі: біріншіден криминалистикалық есептердің мәліметтік базасын құрамдайтын қазіргі таңдағы ғұрыптық тіркеу мәліметтерін мазмұндайтын есептік құжаттардың жалпы санын ұлғайту; екіншіден бұрын ақпараттар массивіне қажетті болған жаңа мәліметтер тарыла бастайды. Яғни жаңа келіп түскен мәліметтер ақпараттардың көлемін шектемейді, керісінше оны қолдану тәжірибесінің талабына байланысты өседі. Демек, тез әрекет ететін ЭЕМ-мен тікелей байланысты мәліметтерді өңдеу жылдамдығын жоғарылату табылған шешім деп есептеуге болады. Бұл бағытта өңдеулер жүргізілгенде жаңа технологияларды

құру жетілдірілген процессорлар базасында машиналардың пайда болуына әсер етеді және осыған сәйкес ақпараттар көлемі де өседі.

Біздің пікіріміз бойынша, криминалистикалық тіркеуді жүзеге асыру үшін ғұрыптық құрылымның автоматтандырылған ақпараттық-іздестіру жүйесін басқа жұмыс тәртібіне өткізу қажет. Қолданыстағы іздестіру жүйесінің негізгі кемшілігі бірыңғай мәліметтер базасының болуы. ЭЕМ оның жадында сақталған ақпараттарға сұраныс тапсырылған кезде іздестіру үлгісінде оны салыстыра отырып өңдеуге мәжбүр болады. Бұл тиісінше керекті мәліметтерді іздестіру уақытына үлкен әсер етеді. Әрі қарай мұндай ахуалдарды болдырмау мақсатында «іздеулік» және «мұрағаттық» деген шартты атаумен екі массивтерді құрып өткен тиімді. Олардың біріншісі тек қана іздеулік құжаттардың үлгілерін тұрады. Мұндай ұйымдастыру мәліметтер базасының басқару жүйесіндегі белгілердің аздаған санымен және құжаттармен операция жасауға мүмкіндік береді. Мұнда ЭЕМ белгілі ұқсастық іздеулік белгілерінен іздеулік алғы жазуларын алып, іздеулік массивте жинақталған олардың белгілерімен салыстыру жүзеге асырады. Іздеулік үлгісіне жауап беретін құжаттардың мәліметтер базасында бар екендігін анықтап, машина құжаттың өзі сақталатын мұрағаттық массивіне жүгініп, оны операторға береді.

Мұндай екі контурлы мәліметтер базасы жүйесінің жағымды жағы сұранысты өңдеуге жіберілетін уақыт тәуелділігінің аздығы мен есептік құжаттардың санынан оған жауап беруі болып табылады. Бұл іздестіру массивінің көлемі негізінен ЭЕМ жұмыс жасайтын төменгі дәрежеде өзгертіледі, себебі ақпараттардың үлкен бөлімі мұрағаттық массивте сақталуымен байланыстырылады. Сонымен қатар мұрағаттық құжаттар іздестіру массивіне қарағанда көптеген мәліметтерді құрамдайтынын ескеру қажет. Негізгі белгілерінен басқа бұл құжаттарға қосымша мәліметтер жинақталынады. Ол мұрағаттық массивтегі жай ғана есептік құжаттар емес. Ол есепте тұрған барлық тұлғалардың өзінде биографиялық мәліметтерді, фотосуреттерді, дактилокарталарды, тұлғаның байланыстарын, соттылығын және т.б. қамтитын «мұрағатқа» айналдырады. Нәтижесінде отандық криминалистикалық тіркеуге Францияның криминалистикалық есептеріне тән қағиданы қабылдау қажеттілігі әділ болады деп есептейміз. Бұл қағидаға бойынша әрбір тұлға туралы мәліметтер базасында барлық ақпараттар қамтылуы тиіс.

Суреттелген криминалистикалық есепті құру көп материалды шығындарды қажет ететін және адамдар ресурстарын талап ететін ауыр міндет болып көрінуі мүмкін. Сонымен қатар, егерде ақпарат теориясының жүйесіне жүгінетін болсақ, мұндай ахуалдар қазіргі кезде

де қолданылууда. Бұған дейін айтып өткеніміздей, барлық ақпараттық-ізвестіру жүйелері екі түрге бөлінеді: фактографиялық және құжаттық.

Қолданыстағы есептердің тиімділігінің төмендігінің себебі мәліметтер базасын құру қағидасы болып табылады. Мұнда екі жағдайды қарастыруға болады:

Біріншіден, тіркеу массивтеріне ақпараттар негізінен криминалистикалық есептер бойынша тексеруге алынған сұраныстар жолдарымен түседі. Сұраныста көрсетілген мәліметтер бар іздеулік құжаттардың үлгілерімен салыстырылады және мәліметтер базасында болмаған жағдайларында олар тіркелініп, ақпараттық массивті толтырады.

Екіншіден, тергеушілер және сот органдары қандай да бір мәліметтерді алу үшін криминалистикалық есептерге жүгінетіндігі күмәнсіз. Алайда, негізінен тіркелетін ақпараттарды жеткізушілер мен есептерді қолданушылар, сұраныстармен жүгінетін және криминалистикалық есептердің ақпараттық массивтерін құрайтын Ішкі істер органдарының жедел қызметкерлері болып табылады.

Кейбір ғалымдардың ақпараттарды тіркеу органдарының өздері жинайды деген пікір білдіреді. Біздің пікірімізше есептердің үлкен бөлігі құқық қорғау органдарының бөлімшелерінен түсетін сұраныстар және есептік құжаттар есебінен құрылады. Түскен құжаттардағы көрсетілген мәліметтердің ақпараттық массивте болмауы оларды тіркеу үшін негіз болып табылады.

Сонымен қатар, тергеуге қажетті ақпараттар тіркеу органына түспейтін және мәліметтер базасына енгізілмейтін әртүрлі ахуалдар болуы мүмкін. Мысалы: тергеуші мен жедел қызметкер есептік мәліметтерге жүгінбей-ақ қажетті мәліметтерді анықтауы мүмкін. Мұндай мәліметтердің түспеуінің себебі криминалистикалық есептерді бағаламаушылық (білмеуі) болып табылады. Көптеген жағдайларда қылмыстарды тергеуші тұлғалар сұраныстарды және есептік құжаттарды дер кезінде жібермейді, сондықтан да ол өз кезегінде криминалистикалық есептерді қолдану тиімділігін төмендетеді.

Мұндай жағдайда, қазіргі қолданудағы айырмашылықтан ақпарат массивін жинақтау қағидасына өту керек. Ол тергеу процесін үзбей сүйемелдеу керектігін ұсынады. Қылмыстық іс қозғалғаннан бастап бірден барлық бар мәліметтер тіркеу органына жіберілуі қажет. Әрі қарай қылмысты ашу мен тергеу процесінің қозғалысына сәйкес ақпараттар үздіксіз түсіп отыруы қажет.

Тергеулік көзқарастан пайдалы мәліметтер мәліметтер базасында айнала бастайды. Егерде олар бұрын алды тіркелген

мәліметтермен түйіссе тіркеу органы тексеру туралы есеп беріп, ондағы бар ақпараттар көрсетіледі. Одан әрі қарай тергеу процесінде түскен ақпараттар жаңа мәліметтермен толықтырылып отырады. Қылмыстық істі сотқа бергенімен ақпараттық қамтамасыз ету тоқтатылмайды, өйткені жаңа мәліметтер үкім шығарғанға дейін және одан кейінде де түсіп отыруы керек.

Мұны қалай жасауға болады? – деген сұрақ пайда болады. Яғни, біздің көзқарасымыз бойынша бұл сұрақты шешудің екі жолы бар:

Біріншісі, әртүрлі қызметтермен берілетін мәліметтерді өңдеумен айналысатын Ішкі істер органдарында талдау орталықтарын құру қажеттілігін ұсынады. Әрі қарай бұл ақпараттар кейінгі өңделу, жинақталу және жалпы мәліметтер базасына енгізуге жіберіліп отырады.

Екінші, терминал жалпы қолданым үшін қызмет етеді. Одан бөлімше қызметкерлері өздігінше сұраныс-жауап жүйесі арқылы сұраныстар және жүгінулермен автоматтандырылған мәліметтер базасына енеді [2].

Жоғарыда қарастырғанымыздай криминалистикалық тіркеулер жүйесіне ақпараттарды негізгі жеткізушілер жедел қызметкерлер болып табылады.

Тәжірибе қызметкерлері қылмыстарды ашу мен тергеу үшін қажетті мәліметтерді анықтаған кезеңнен бастап жүйеге енгізіледі. Мұндай мәліметтерді енгізуді ұйымдастыру есебінен тіркеу массивінде жинақталған ақпараттың толықтылық және өзектілік проблемасын шешеді. Бұл өз кезегінде бөлімдердің тәжірибе қызметінде бүтіндей жағымды көріністеледі.

Б. М. Нұрғалиев ұйымдасқан қылмыстық әрекеттерді анықтау, ашу және тергеуді ақпараттық қамтамасыз ету мәселелерін зерттей отырып, барлық ақпараттарды бірнеше ірі блоктарға топтап қарастырады.

Бірінші блок:

- 1 Жалпы қылмыстылық бойынша;
- 2 Экономикалық қылмыстық әрекеттер жайлы ақпараттар;
- 3 Қылмыстық құрылымдардың әрекеттері жайлы ақпараттар.

Екінші блок бойынша тұлғалар мен олардың байланыстары туралы ақпараттардың қалыптастырылуы қажет екендігін айта келе, барлық ақпараттар қай орындарда жинақталатындығына байланыссыз, ақпараттар бір-бірімен өзара байланысты болу керектігін көрсетеді [3]. Біз ақпараттардың өзара байланысу қажеттілігі туралы пікірмен толығымен келісеміз. Өйткені ақпараттардың өзара байланыстылығы ішкі істер органдарының қылмысқа қарсы қызметін ақпараттық қамтамасыз етуге үлкен ықпалын тигізеді.

Ақпараттық шу бірқатар субъективті себептердің салдарынан пайда болуы мүмкін. Олар: тұлғаның әлеуметтік (ұлты, білімі, кәсіби дайындығының дәрежесі), биологиялық (жынысы, жасы), физиологиялық (денсаулық жағдайы) және психологиялық (темпераменті және т.б.) ерекшеліктері болып табылады. Тиісінше, ақпараттарды беру жүйесіндегі әрбір жаңа буын, мұнда адам факторының қатысуы арқылы жүзеге асырылғандықтан оны қабылдау және беру процесі, қорытындысындағы кейбір айырмашылықтар анықсыздық санының көп болу құбылысы әкер соғады.

Мәліметтерді сақтау кезінде және ақпараттық шуды азайту үшін бұл тізбектегі артық буынды алып тастауы қажет. Бұл қылмыстарды ашу мен тергеуге қатысушы барлық тұлғаларға тең дәрежеде қатысты. Басқаша айтқанда, кім құнды ақпараттарды алды, сол тіркеу органының өкілеттілігіне есеп бойынша тексеру үшін ұсынуы қажет. Бұл біріншіден, ақпараттық шудың азаюына, екіншіден алынған мәліметтердің үлкен бөлігі тіркеу массивіне түсуіне ықпалын тигізеді.

Алайда, мұндай көзқарас жаңа мәселелердің туындауына әкеліп соғады. Оның мазмұны нақты орындаушының болмауы, тіркеу массивіне бастапқы келген мәліметті сақтау себептілігімен қорытындыланады. Осыған байланысты толықтырушы-субъектісі мен қолданушы-субъектісін бөліп қарастыру қажет. Толықтырушы – субъект жүйеге есептік мәліметтерді тіркеуге жауапты тұлға болып енеді. Қолданушы субъект – бұл қандай да бір мәліметтерді криминалистикалық есептерден алуға мүдделі қызметкер болып табылады. Көрсетілген екі субъекті де мәліметтер базасын жинақтауда қатыса алады. Егерде олардың бірінші субъект оны тікелей жолмен жасаса, екіншісі - басқа біреу арқылы жүргізеді. Бұлай бөліп қарастыру тіркеу массивін жаңа мәліметтермен толықтыратын жеке жауапты тұлғаларды нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда ондай тұлға (толықтырушы-субъект) криминалистикалық есептерге жаңа мәліметтерді ұсыну міндеттері жүктелген тергеу бөлімдерінің қызметкерлері болып табылуы мүмкін.

Екінші тәсіл, қылмыстық-статистикалық алғашқы құжаттар мен криминалистикалық есептің бірыңғай нысандарын құрумен қорытындыланады.

Статистикалық есептердің құжаттары криминалистикалық сипаттағы үлкен көлемдегі мәліметтерді құрамдайтынына жекелеген ғалымдар бірнеше рет көңіл бөлді [4]. Шет мемлекеттерінің озық тәжірибелері криминалистикалық мәліметтер базасын құрудың тиімділігінің қаншалықты екендігін куәландырады. Мысалы, Францияда полиция қызметкері оқиға болған жерге келіп бір есеп

құрады және ол әрі қарай статистикалық органдар үшін де, қылмысты тіркеу органдары үшін де мәліметтердің басты қайнар көздері болады. Есептік құжаттардың бірыңғай нысандары қылмыстық-статистикалық пен криминалистикалық есептерді біріктіру керек дегенді білдірмейді. Алайда, мұндай құжат статистикалық және криминалистикалық сипаттағы мәліметтерден құрамдалып, тиісінше барлық тіркеу органдарымен қолданылу қажет.

Қазіргі кездегі қолданыстағы алғашқы статистикалық есептік құжаттар мен криминалистикалық тіркеуді салыстыра келе олардағы жинақталған ақпараттардың қайталанатындығын куәландырады. Мұндай жағдай статистикалық карталардың толтыруда байқалады.

Бұл қылмыстық-статистикалық және криминалистикалық есептерде бір келкі мәліметтердің айналымда жүретіндігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді. Бірақ бұл ақпараттарды әртүрлі мақсатта ұсыну да әртүрлілікке алып келеді. Криминалистикалық есептерді қолдана отырып, жекелеген мәселелерді шешіп қана қоймай бірыңғай нысандағы есептік құжаттарды өңдеу, тіркеу органдарының ақпарат деңгейін көтеруге де мүмкіндік береді. Біріншіден, статистикалық есептерді жүргізу қатаң реттелген. Статистикалық есептердің дер кезінде ұйымдастырылуы мен дұрыстығын прокуратура тарапынан қадағаланады. Егерде осы ұсынылатын есептік нысан дұрыс таратылса, онда қажетті мәліметтер криминалистикалық тіркеу органдарына уақтылы келіп түседі. Сондай-ақ, карточкалардың дұрыс толтырылуына қатаң қадағалау жүргізу есептік органға келіп түсетін ақпараттардың өзгертілу ағымын қысқартуға мүмкіндік береді. Екіншіден, есептік карточкалар көп жағдайларда дәрежелі заңгерлер болып табылатын тергеушілермен толтырылады. Бұл шынайы ақпараттың келіп түсуіне, сондай-ақ алғашқы қайнар көздерден тіркеу органына қажетті мәліметтерді беру жүйесіндегі артық буынды алу есебінен ақпараттық кедергілерді жоюға мүмкіндік туғызады.

Жоғарыда қарастырылғандай, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жұмыстары көп жағдайларда ақпараттық кедергілерден өтумен байланысты. Мұнда қылмыстарды ашу мен тергеу процесінде жәбірленушінің немесе сезіктінің жеке басын анықтауға мүмкіндік беретін мәліметтер болмайтын жағдайлар туындайды. Мұндай жағдайларда тергеу және жедел бөлімшелердің қызметкерлері белгісіз тұлғаны идентификациялауға ықпал ететін мәліметтерді жинауға көп уақыттарын жұмсауға мәжбүр болады. Көрсетілген жағдайларда криминалистикалық есеп мәліметтері қолданылады, атап айтқанда танылмаған мәйіттер есептері, іздестіру жарияланған тұлғалардың

есептері және т.б. Алайда, қолданыстағы криминалистикалық есепке жүгіну әрдайым тиімді қортынды бере бермейді. Бұл мәліметтер базасында ақпараттың жоқ болуымен байланыстырылады немесе құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің оны дер кезінде ұсынбауымен, сондай-ақ криминалистикалық есептерді құрайтын мәліметтердің толық немесе шынайы болмауымен байланысты. Төтенше жағдайларда мәйіттердің жеке бастарын міндетті түрде анықтау қажет. Кейбір жағдайларда мәйіттің жеке басын анықтау мүмкін болмаған жағдайларда, мәйіттің киімінде немесе өзінде болған сырға, жүзік т.б. жеке заттары бойынша әрекеттер жүргізілуі мүмкін. Б. А. Салаевтің пікірі бойынша, мұндай жағдайларда әрекеттерді жинақтау, қызметтердің өзара әрекеттерін қалыптастыру үшін және мәйіттерді таңуға ұсынуды дер уақытында қамтамасыз ету мақсатында ақпараттық-тіркеу орталықтарын құру қажет. Аталған орталық ЭЕМ-ның көмегімен мәйіттерді тіркеу, танылған мәйіттердің, жерлеуге берілген мәйіттердің, медициналық зерттеуге жіберілген тұлғалардың және т.б. есептерді тіркеуді жүзеге асырады. Ақпараттық-тіркеу орталығының құрамына өзінің функционалды міндеттері көрсетілген тергеуші, сот медициналық сарапшы, ЭЕМ жұмысын қамтамасыз ететін техник қызметкерлер кіреді [5].

Криминалистикалық тіркеу саласында құқық қорғау органдарымен көптеген жылдар бойы үлкен тәжірибелік материалдар жинақталды. Бірақ, кез келген даму сандық өзгерістерден жаңа сапаға өту қажеттілігінді ұсынады. Қазіргі таңда Ішкі істер органдарының тіркеу қызметі саласында дамудың жаңа кезеңін құру шаралары жүргізілуде.

Қолданыстағы криминалистикалық тіркеу жүйесін құқықтық реттеу сұрағы маңызды болып есептеледі. Соңғы жылдары, алғашқы рет заңды түрде тұлғаларды, заттар мен деректерді тіркеу, сондай-ақ фотосуретке түсіру, дыбыс жазу, бейнеге түсіру, дактилоскопиялауды жүзеге асыру құқығы ұсынылды. Алайда, криминалистикалық есептердің негізгі ережелері, тіркеу объектілері және олар туралы мәліметтер әртүрлі ұсыныстамаларда жинау, толықтыру, сақтау тәртібі туралы нұсқамаларда сипат тауып отыр. Криминалистикалық есептерді қолдану мен ұйымдастыру мәселесінде бірыңғай құқықтық бастау өкінішке орай жоқ. Құқықтық саладағы қолданыстағы нормативтік актілермен келіспейтіндігі байқалады және бұл өз кезегінде есептердің рөлдерін тәжірибелік қызметкерлермен бағаламауына, азаматтар мен тіркеу қызметінің мақсаттарын және міндеттерін түсінбеушілікке әкеліп соғады. «Құқық қорғау органдарындағы есептер туралы» Заң қабылдау бірінші кезектегі міндет болып табылады. Аталынған

заңнаманың болмауына байланысты құқық қорғау органдарының тіркеу қызметі көптеген жағдайларда Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтарының бұзылуына әкеп соғады.

Қылмыстылықпен күресте есептік мәліметтерді пайдалану әрекеті Қазақстан шеңберінде барлық құқық қорғау органдарының ақпараттық қамтамасыз етілуі бірыңғай интеграциялы жүйені құруды және қолдануды қажет етеді. Нәтижесінде бұл торапты басқа мемлекеттердің ұйымдарының және мекемелерінің ақпараттық жүйесіне қосуына тура келеді.

Қылмыстардың алдын алу, ашу мен тергеу бойынша тәжірибелік қызметтің тиімділігін әрі қарай көтеру мақсатында қажетті назарды тек қана ғылымның және техниканың жаңа жетістіктеріне ғана емес, сонымен қатар тіркеу қызметінің өз ұйымдастыру негізіне де қараған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Захаров А. Б., Корочкин И. М. Перспективы развития учетов органов внутренних дел // Экспертная практика. – 1978. – №11. – С. 63.
- 2 Прошалыкин Ю. М. Опыт практического использования вычислительной сети // Информационный бюллетень ГИЦ МВД СССР. – 1991. – №15. – С. 41.
- 3 Нургалиев Б. М. Государственный Следственный Комитет Республики Казахстан. Карагандинская Высшая школа. Организованная преступная деятельность (уголовно-правовые, процессуальные и криминалистические аспекты). Монография. – Караганда, 1997. – 214 с.
- 4 Флока А. Б. Некоторые проблемы унификации статических учетных документов и информационно-поисковых карт криминалистических учетов // Информационный бюллетень ГИЦ МВД России. – 1996. – №29. – С. 12.
- 5 Салаев Б. А. Установление личности погибших в условиях чрезвычайных ситуаций. Учебное пособие. – Алматы : НИИРИО Алматинской высш. следст. школы МВД РК, 1997. – 57 с.

ЭТНОС ПЕН ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ

КАПЫШЕВА Б. С.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

АҚЫШЕВ А. А.

с.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әрбір қоғамның түрлі топтарының басын біріктіретін маңызды фактор – этнос және бірегейлік мәселесі болып табылады. Оның басын құрастыратын ерекше фактор ол мемлекеттің саясаты. Қазіргі кезде біздің қоғамда еліміздің тәуелсіздігін дамыту кезеңінде ұлттың менталитетін, ұлттың бірегейлігін ояту және одан дамыту міндеті тұр.

Жалпы алғанда «этнос» гректің – *ethnos* – тайпа, халық деген сөзінен шыққан. Ғылымда «халық» терминінің орнына «этнос» термині орынды қолданыла бастады. Бұл термин этностың негізгі тарихи түрі – «тайпа», «ұлыс», «ұлт» ұғымын түгел қамтиды. Оның үстіне, «халық» сөзінің «бір топ адам» деген мағынасы бар екені белгілі. Сондықтан «этнос» терминін қолдану қажет. Адам ұжым болып тіршілік етеді. Оған әлеуметтік бірлестік деп те, этностық бірлестік деп те қарауға болады. Шындығында, әрбір адам, бір жағынан, белгілі бір қоғамның мүшесі бола отырып, сонымен бірге ұлттың мүшесі болып саналады.

Адам этностан тысқары бірде-бір адам өмір сүрмейді. Кімге де болса, «сен кімсің?» деген сұрақ қойса, ойланбастан «қазақпын», «орыспын», «французбын», «ағылшынмын», «неміспін», «парсылықпын» немесе «түрікпін» деп жауап береді. Сондықтан, адамның санасындағы этнос жайындағы түсінік көпке ортақ болып табылады.

Этнос ұлттан гөрі кеңірек ұғым, оған ұлттан басқа нәсілдер, рулар, тайпалар, ұлыстар сияқты этникалық топтар кіреді. Әрбір ұлттың өкілдері әр жерде тұрып жатыр, сонымен бірге ол бірсыпыра этникалық, нәсілдік ерекшеліктеріне ие топтардан құралған.

Этнос өмірінің мәнін ұлттық идеямен байланыстыратын зерттеушілер бірегейліктің қалыптасуында құндылықтардың бағыттаушы рөліне назар аудартады [1].

Этносты ұлт ретінде қабылдасак та бұл менталді бірегейліктің бір белгісі болып табылады, себебі этностық сезім арқылы адам қоршаған ортасын қабылдап, өз көзқарасын қалыптастырады. Ең бастысы этникалық өзіндік сана өзіндік басқару, білім, мәдениет және ана тілдегі ақпараттар анықталады.

А. В. Мудрик 1991 жылы этносты әртүрлі елде сан алуан деңгейде әлеуметтендіру факторы ретінде қарастыруға болатынын көрсетеді.

Мемлекетте көпшілік тұрғындар бір этносқа жататындықтан ол макрофактор болып саналады. Кез келген этностың аз мөлшері тұратын немесе ұлттық аз болса, ол – микрофактор. Этностың адамды әлеуметтендірудің макрофактор ретіндегі рөлін оның өмірлік жолында бір жағынан, жоққа шығаруға болмайды, ал екінші жағынан абсолюттеуге де болмайды [2].

Қазақ этносының маңызды ерекшелігі әр адамға, әсіресе жасөспірім ұл баланың өзінің жеті атасын білу, бәрінің аттарын есте сақтау сияқты тарихи жадымен өлшенеді: ол әкесінің аты, нақты бір рудан тарайтын ата, арғы аталарының аттары және т.б. Біздің ата-бабаларымыздың қалдырған нақ осы дәстүрін ғаламат құндылық де-сек те болады, өйткені жеті атасына дейін қыз алыспау, туыстармен некеге тұрмау сияқты дәстүр қазақтардың қан тазалығын сақтап қалуына игі әсерін тигізді. Қазіргі генетиктер ежелгі түріктердің болжамдарын ғылыми тұрғыда дәйектеп берді. Ата-баба салты қазақ халқының ұлттық өзіндік санасына тән белгі болып табылады.

Ал ұлттық бірегейлік мәселесіне келетін болсақ, ол туралы қоғамдық-саяси сөздіктерде түрлі қарама-қайшы түсініктер мен анықтамалар беріліп жүр. Жалпы бірегейлікке берілген анықтамаларға сәйкес адам өмірде кім болып қалыптасқандығында емес, керісінше, оның туылғанға дейін кім болып саналғандығында екені белгілі.

Жалпы бірегейлік – біреудің бір нәрсемен барабар келуі, ұқсастығы екені белгілі. Жеке тұлғаның қандай да бір топқа қатысы тұрғысынан алғандағы сипаты. Психология ғылымында ол – жеке тұлғаның ішкі құндылықтары мен жанкештілігі сезімі. Қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық әдебиеттерде бірегейлік мәселесі екі бағытта дамыды, ол жеке және әлеуметтік болып қарастырылады. Жеке тұлғаның өзін дене бітімі, зияткерлік қабілеті, өнегелік мінез-құлқы тұрғысынан сипаттауы болса, әлеуметтік жеке тұлғаның өзін әртүрлі әлеуметтік топтар қауымдастықтар құрамына этникалық, демографиялық, діни, саяси, кәсіби, аймақтық және т.б. жатқызылуы болып табылады. Енді біздің қарастырып отырған мәселеміз этникалық бірегейлік.

Бірегейлік мәселесімен айналысып жүрген отандық ғалым Р. Қ. Қадыржанов «Қазақстанға өзінің ұлттық мемлекетін орнатып оны дамыту керек. Бұл үрдісте ұлттық бірегейлікті анықтау түбегейлі маңызды. Ұлттық мемлекет пен оның азаматтығының бар болуы өздігінен ұлттық бірегейлікті анықтап бермейді. Бұл жерде Қазақстан халқын анықтау мәселесі туралы сөз болып отыр, яғни, біз оларды «қазақтар» немесе «қазақстандықтар» ретінде анықтай аламыз ба,

оның үстіне қазіргі таңда бұларды идентификациялауда айтарлықтай қарама-қайшылықтар байқалады» дейді [3, 86 б.].

Этникалық бірегейлік – этникалық қауыммен өзінің ұқсастығын ғана емес, оны бағалауды, оған мүше болудың маңызын, бөлісетін этникалық сезімін жете ұғынуы. Этникалық сезім этникааралық салыстырудың маңызды өлшемдері, бұл сезімдер индивидтің әлеуметтену үдерісінде қалыптасатын адамның этникалық қауыммен терең эмоционалдық байланысы және моралдық міндеті бойынша сүйенуі болып табылады. Жағымды және жағымсыз этникалық бірегейлікті бөліп көрсетуге болады. Жағымды этникалық бірегейлік жағымды этникалық сезім мен әлеуметтік ұстанымдардың адамның өзінің этникалық қауымға жататын мүшелігіне қанағаттануын, өз халқының жетістігін мақтан тұтуын көрсетеді.

Жағымсыз этникалық бірегейлік – бұл өзінің этникалық қауымдастығына жағымсыз ұстанымы, өзінің этникалық бірегейлігін жоққа шығаруы, қорлануы, ұялуы, референттілік ретінде басқа топты қалауы. Психологиялық қауіпсіздік пен тұрақтылықты сезінуге мүмкіндік беретін жағымды этникалық бірегейлікті сақтау және қайтадан қалпына келтіру адам үшін аса табиғи болып табылады. Қолайлы әлеуметтік-тарихи жағдайда жағымды этникалық бірегейлік елжандылықтан, өз халқының және оның ұлы тұлғаларының жетістігін мақтан тұтудан, жоғары өзіндік бағалаудан, өзінің беделін сезінуден, т.б. көрінеді. Этникалық өзіндік бірегейлену күрделі, өзара байланысты сыртқы және ішкі факторлар кешеніне тәуелді. Сыртқы бағдарлық индикаторлар ғана емес, индивидтің өзін-өзі сезінуі, өзіндік көңіл-күйі де бұл үдерісті алдын ала анықтайды. Жақындықты сезіну – бірлескен іс-әрекеттің де, осы қауымның эмоционалдық байланыстарының бейнеленуінің нәтижесі.

Этникалық бірегейлік этникалық топтың және олардың этникалық байланыстарының қуатты факторы ретінде қатысады. Демек бірегейлік үлкен этникалықпен (әсіресе дағдарысты қоғамда) бұқаралық мінез-құлықтың және саяси әрекеттің күшті катализаторы болып қызмет етеді. Сондықтан белгілі бір топтың этникалық бірегейлігінің таралуы социумның саяси дамуының мүмкін бағытын болжау факторларының бірі бола алады.

Психолог ғалымдар этникалық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін факторлардың ішінен:

1) отбасында, мектепте және әлеуметтік ортада этникалық әлеуметтенудің ерекшеліктерін;

2) этно байланысты ортаның, алдымен гетерогендіктің/гомогендіктің ерекшеліктерін;

3) этникалық топтар арасындағы мәртебелік қатынастарды бөліп көрсетеді. Этникалық бірегейлік әлеуметтік бірегейліктің бөлігі болып табылады. Н. М. Лебедеваның пікіріне сәйкес, адамның этникалық бірегейлігі бірегейліктің басқа да типтерімен салыстырғанда әлемді ақпараттық құрылымдаудың ежелгі және тұрақты формасы болып саналады. Әлеуметтік бірегейліктің маңызды құрамды бөліктерінің бірі - этникалық бірегейлікті оның құрылымынан босату немесе ығыстыру, бір жағынан, «Мен» бейнесінің тұтастығын, екінші жағынан, басқа қандай да бір мәдениетпен байланысын жоғалту қауіп тудырады, этнопсихологияда бұл қасиетті этникалық гипобірегейлік деп атайды. Этникалық бірегейлікті (этникалық гипоидентичность) жоғалту тұтас алғанда адам үшін жағымсыз себептерге алып келеді. Өзінің маңызын және ұлттық бірегейлігін, сонымен қатар өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін жете ұғынбауы, адамның ішкі жағынан азат етілмеуі, өзіне қысым көрсетуі, жасқаншақтауы, өзінің мәдени «Менін» басуға тырысуы, оны ішкі кикілжіңге алып келеді. Ол өзіне деген сенімін жоғалтады немесе оны тіпті де меңгермейді, ынтасыз, өзін қорғай алмайды және басқаның айналасының пассивті объектісі болып қалыптасады [4].

Қазіргі жағдайда Қазақстанның ұлттық бірегейлігін, азаматтықты және патриотизмді қалыптастырудың жылдан-жылға маңызы артып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://articlekz.com/node/227>
- 2 Мудрик А. В. Социализация «смутное время». – М., 1991. – С. 52-72.
- 3 Кадыржанов Р. К. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана // Аль-Фараби. – 2012. – № 4.
- 4 Этническая психология и общество. /Под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997.

ПРОБЛЕМА МЕДИАКУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

КОЖАХМЕТОВ И.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Развитие современных СМИ в информационную эпоху способствует формированию медиакультуры, которая не совпадает с традиционной культурой, а имеет собственные характеристики. Медиакультура оказывает сильное воздействие на массовое сознание, подчиняя его своим законам. Под влиянием медиакультуры в современном обществе формируется особый тип массового сознания – массовое медийное сознание.

Проблема медиакультуры в современном информационном обществе в контексте научного знания занимает одно из центральных мест. Это само по себе оправдывает существование различных точек зрения на ее решение. Активность влияния на информационное общество медиакультуры обуславливается творческим опытом эпохи, поколений, среды, личности. Проблемы медиакультуры и ее изучения являются не таким простым делом, как представляется на первый взгляд. Уже само понятие «культура» привнесло привычности, является исключительно сложным и неоднозначным.

Отличительным признаком информационного общества является свобода доступа к информации и свобода ее распространения. Информационное общество – концепция постиндустриального общества, современный этап развития информационной цивилизации, в которой главными продуктами производства являются информация и производство посредством информации знаний. Совершенно закономерным является присутствие в современной культурфилософской среде работ о моделировании социума, об исследовании феномена медиакультуры в современном обществе, о ее различных контекстах в современной медийной критике.

Переход к информационному обществу достаточно хорошо подготовил современного человека к быстрому восприятию больших объемов информации. В то же время поставил актуальный вопрос: необходимость скорейшего овладения современными средствами, методами и технологией работы с информацией. Кроме того, эти новые условия усвоения информации породили широчайшую зависимость человека от информации. Поэтому современные ученые, как гуманитарии, так технари считают, что в XXI в. недостаточно

уметь самостоятельно осваивать и накапливать информацию, а надо научиться такой технологии работы с информацией, которая подготовит человека принимать решения на основе коллективного информационного знания [4].

Важная сторона медиакультуры – взаимодействие разных культур, диалог между народами и странами. Это определяет особую роль искусства в современной школе. Только искусство дает возможность освоения восприятия информации как многостороннего диалога, поиска «несхожести», индивидуальности людей, наций, культур, освоения этнокультурной специфики и этики межэтнических взаимоотношений.

Эксперты по медиакультуре отмечают рост количества источников информации, резкое повышение плотности информационных потоков и рост агрессивности медиасреды, которая оказывает сильнейшее воздействие на неокрепшую психику подрастающего поколения, зачастую приводя к неконтролируемым и разрушительным последствиям для сознания молодежи. Реклама, средства массовой информации, интернет, современная кинопродукция – все это активно формирует ценности, стереотипы поведения и установки молодых людей, воздействует на основы их мировоззрения и идентичности.

Влияние и роль медиакультуры возрастают с каждым днем. В настоящее время медиакультура приобретает все большее значение для развития индивида, группы и общества. Она играет огромную роль и является важнейшей силой в социальных процессах современного общества, активно воздействует на политику, экономику, культуру. В современные исследования в области медиакультуры включены следующие направления: медиасреда, формат и содержание СМИ, медиapolитика и медиаменеджмент, теория и практика медиаобразования, а также пути развития медиаграмотности (или медиакомпетентности) человека, т.е. его способности воспринимать, анализировать, оценивать медиатекст, заниматься медиаторством, овладевать новыми знаниями и навыками в процессе жизни.

Попытки правового регулирования медиаполя с целью оградить молодежь от влияния так называемой «параллельной школы» – телевизионной рекламы, СМИ, Интернета на сегодня не приносят желаемых результатов: невозможно ограничить доступ подростка к той информации, которая находится в свободном обращении. Современный подросток должен сам уметь ориентироваться в медиасреде, отслеживать ее влияние на себя и сопротивляться этим влияниям. Подросток должен также уметь оценивать качество и достоверность

получаемых им информационных сообщений. Наша задача состоит в том, чтобы научить его этому [3].

Медиакультура, органично вобрала в себя черты литературы, театра, музыки, изобразительного искусства, и во многих случаях обладает весьма широким спектром действия. В последние годы было проведено немало исследований, затрагивающих проблемы влияния медиа на молодежную аудиторию. Авторы этих исследований приходят к выводу, что общение с произведениями медиакультуры занимает у молодого поколения одно из первых мест. Особое место в молодежной аудитории принадлежит студентам университетов и педагогических вузов, выпускники которых во многом определяют облик будущего отечественного образования, так как эффективность обучения будет зависеть, в том числе и от того, как они овладели навыками использования современных средств коммуникации. В связи с этим роль и значение медиакультуры в образовательном процессе значительно возрастает. Обладая широким спектром возможностей для развития человеческой личности, ее эмоциональной и интеллектуальной сферы, средства медиа способствуют становлению самостоятельного творческого, а нередко, и критического мышления, современного мировоззрения, эстетического сознания, навыков художественного и анализа; позволяют активизировать знания, полученные в ходе изучения традиционных дисциплин гуманитарного цикла.

Под «медиумом» понимается средство, которое позволяет передавать и хранить информацию. Медиа множество, они разнообразны. В широком смысле к ним относятся все средства «медиаации» значений, включая живопись, музыку, архитектуру и т.п. О них говорится в более узком смысле – как о средствах коммуникации, с особым акцентом на средства массовой коммуникации и информации. Это печатные медиа – газеты и журналы, электронные – радио, телевидение, видео, и т.п., компьютеры, Интернет, и технические средства коммуникации – телефон, телеграф, факс, средства улавливания и трансляции реальности, фотоаппараты, камеры, видеофоны и прочие.

Медиакультура – культурные значения, способы их производства, передачи, хранения, а также культурные тексты, формы и практики, прямо связанные с медиа, существующие в информационном обществе. Медиакультура – феномен, складывающийся в последней трети XX века [1]. Медиакультура по отношению к природе – квазиреальность, которой человек окружил себя, рукотворная действительность, обусловленная техническими возможностями и эстетическим наполнением эпохи. Наличие сообщения (вербального, визуального, аудиовизуального

и пр.) – доминирующее условие существования этой реальности. Медиакультура, в пространстве которой реализуется всякое сообщение, представляет собой лабиринт каналов коммуникации. Однако упорядочивает их, придает стройность разумной конструкции то, что и агент (производитель сообщения), и адресат (получатель сообщения) суть субъекты человеческой общественной деятельности. Таким образом, смысл медиакультуры как среды, в которой осуществляется межсубъектное общение, расширяется до обязательного фактора совместной деятельности.

Эволюция медиакультуры на современном этапе гуманитарных исследований информационного общества одна из самых изучаемых. И это естественно, поскольку медиакультура (англ. – media culture) представляет собой особый тип культуры информационного общества, ее теории, истории, современной практики. Обращаясь к процессам развития мировой и отечественной медиакультуры, нельзя забывать такие понятия, как «медиа среда», «медиа пространство», «медиа политика» и другие, которые входят в орбиту не только культурологических исследований, но и социологических, исторических, философских. Все это доказывает, что изучение медиакультуры носит междисциплинарный характер [3].

Исследователи западного общества все чаще обращают внимание на рост индивидуализма и как следствие этого – атомизацию общества, в котором происходит распад традиционных социальных связей и отношений. На разные факторы, которые способствовали тенденции атомизации общества, обращают внимание в своих работах Х. Арндт, З. Бауман, У. Бек, М. Кастельс, С. Кара-Мурза, Н. Луман, А. Панарин, Э. Тоффлер, Э. Фромм и др.

Современные масс-медиа обеспечивают новый вид коммуникации, которая позволяет индивидуализировать связь между руководством предприятия или организации и рабочим процессом в сетевом предприятии. Одним из первых, кто предвидел уменьшение роли крупных корпораций в структуре производства и прогнозировал рост атомизации индивидуумов, был Э. Тоффлер. Он обратил внимание, что, по степени продвижения от машинной к информационной экономике, прогресс в сфере коммуникации даст возможность человеку принимать участие в производственных процессах, пребывая в местах, отдаленных от больших городов. Уменьшение издержек на передачу информации, благодаря широкому распространению индивидуальных средств связи, делает ненужной концентрацию рабочих в нескольких центрах и способствует дальнейшему рассредоточению производства

и перемещению его в домашние условия, в офисы, конференц-залы и центры оперативной связи [2, с. 452-453]. Учитывая глубину и размах технологических и социальных последствий информатизации различных сфер общественной жизни, ее нередко называют компьютерной или информационной революцией. Более того, западная научно-исследовательская мысль выдвинула различные концепции информационного общества, имеющие своей целью объяснение новейших явлений, порожденных новым этапом научно-технического прогресса, компьютерной и информационной революцией.

Медиакультура это не только передача и распространение информации, ее возможности значительно шире. Так, к конструктивной функции медиа можно отнести развитие творческих способностей у подрастающего поколения.

Таким образом, одной из важнейших задач современных исследований медиакультуры является вопрос четкого структурирования ее элементов. При этом следует иметь в виду, что развитие медиакультуры – процесс, исторически обусловленный формированием и распространением определенного языка взаимопонимания. И таким универсальным языком медиакультуры может стать язык социальной информации, выступающий системой разных уровней развития личности, способной считывать, анализировать и оценивать медиатекст, заниматься медиаторством, усваивать новые знания посредством медиа.

Мы считаем, что в информационном XXI в. стремительно развиваются, как традиционные средства массовой информации – газеты и журналы, радио, телевидение, так и новейшие, связанные с появлением и распространением Интернета, привели к созданию единого информационного пространства, образовали ту современную виртуальную среду, которая и формирует совокупность множества медиапотоков. Новая и быстро развивающаяся система информационного общества «медиакультура» требует осмысления не только накопившегося уже практического опыта, но и анализа ее теоретических аспектов в гуманитарной науке. Медиакультура – это важнейшая сила современного

общества, которая активно воздействует на традиционную культуру, политику, экономику, социальные процессы.

Подводя итог, мы можем сказать, что медиакультура является неотъемлемым элементом современного мирового социокультурного пространства. Она развивается вместе с развитием науки и техники, формируя новые способы коммуникации. Современное состояние общественного и индивидуального сознания, именуемого в гуманитарном знании как информационное, обнаруживает свою логическую значимость как специфическая медиаформа массовой культуры, внутренним содержанием которой есть не столько научно-технический прогресс, сколько современное социо-культурное мифотворчество. Понимание данного этапа в развитии культурной действительности возможно при обращении к историко-логической определенности массовой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Еремеева С. В. www.alted.ru/oo233/esw.jsp; Дукачева Л. dukacheva.moikrug.ru и др.
- 2 Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. 784 с.
- 3 Калмыков А.А. E learning как инструмент медиаобразования / Высшее образование в России, № 10. 2009. – С.29
- 4 Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну/ – М., 2005. – 260 с.
- 5 Назаров М.М. Массовая коммуникация и общество – М., 2004.

РЕЛИГИОЗНЫЕ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ҚАБЫЛБЕК Е. Т.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ЖАПЕКОВА Г. К.

к.и.н., ассоц. профессор (доцент), ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Система идентификационных ценностей, ее структура связана с исторической судьбой народа и формируется в процессе коллективной жизнедеятельности этноса.

Начиная с 90-х годов XX века до настоящего времени на постсоветском пространстве наблюдается всплеск религиозной активности, связанный в первую очередь с изменениями, происходящими

в различных областях социальной жизни. Религия, по мнению исследователей, в некотором роде является способом адаптации к изменяющейся реальности, поиском некоей опоры, значимых ценностей. Большой интерес представляют вопросы взаимодействия между новыми интерпретациями религиозных идей и традиционной культурой, сохраняемой и передаваемой многими поколениями различных этносов.

Религия как составной элемент общественной жизни в традиционной культуре казахского общества играла немаловажную роль на протяжении всей ее истории. Имманентные формы духовности, выступающие содержание культуры казахского народа, вобрала в себя различные компоненты религиозных систем и отмечены влиянием тенгрианства, зороастризма, шаманизма буддизма, христианства, манихейства, ислама.

Современность требует искать пути мирного взаимодействия стран и континентов, где мы наблюдаем эскалацию напряженности, в частности на Ближнем Востоке, связанная с религиозным экстремизмом. Основной причиной возникающих противоречий, является конфликт парадигм: «война парадигм – это битва за обладание эксклюзивным правом на то, как следует видеть мир» [1]. И здесь мы видим, что исламская идеология для экстремистов стала, с одной стороны, индикатором изменений, происходящих в различных областях социальной жизни и, с другой стороны, сама влияет на общество в сопредельных регионах.

Насколько деятельность ИГИЛ может иметь влияние на Центральную Азию, в частности на Казахстан? Как известно, около 300 казахстанцев были отмечены в видеоролике в Сирии, как приехавшие на джихад [2]. Данные граждане страны, подвергшиеся информационной обработке, зачастую имели низкую степень знания истории и культуры собственного народа. Отмечается факт того, что они предпочли религиозную идентификацию как мусульманина, но не представителя своего этноса. Важность знания традиционной культуры для любого человека играет немаловажную роль в формировании культурного иммунитета.

Исследователями отмечается, что казахская традиционная культура представляет собой устойчивую иммобильную и неподверженную изменениям, систему. Данная система формировалась различными способами жизнедеятельности, внешними воздействиями (природными, климатическими, экономическими, военными и др.). Кроме того, иммобильность традиционной культуры кочевых народов, конкретнее

её базовой части, т.е. системы жизнеобеспечения, обеспечивалась статичными в целом, природно-климатическими условиями региона Центральной Азии [3].

Каким образом происходит взаимодействие или же столкновение между новыми интерпретациями религиозных идей и традиционной культурой. Так, социолог А. Свидлер в статье «Культура в действии: символы и стратегии» доказывает тезис о том, что если в стабильном общественном строе культура принимается как нечто само собой разумеющееся, и религия зачастую играет роль поддержания традиции, то изменяющиеся общества более чувствительны к культуре» [4].

По мнению Э. Юдина, «гипотетически можно предполагать, что многие черты хозяйства, социальной организации, быта и возможно менталитета кочевников степей были детерминированы специфической экологией обитания подвижных скотоводов аридных зон и в своей основе мало изменились со времени глубокой древности вплоть до рубежа нового времени» [5].

Способность ориентироваться в пространстве у кочевых культур являлась жизненной необходимостью, поскольку род хозяйственной деятельности требовал постоянных перемещениях в границах обширных кочевых территорий. Ядром традиционного мировоззрения кочевых народов является модель мира, основная структура которой проявляется во всем многообразии явлений и объектов окружающей среды. Несущим каркасом традиционного мировоззрения в духовной культуре народа является Человек [6].

Имманентные формы духовности, выступающие содержание культуры казахского народа отмечены непреходящим влиянием тенгрианства и зороастризма, что заметно и в наше время [7].

По мнению М. С. Орынбекова, анализ древних верований в Казахстане открыл их преемственную природу. Начиная с тенгрианства и шаманизма, через культ Митры к зороастризму, они все предстают как проявление единой сущности – религиозной идеологии кочевого общества, которая во многих своих проявлениях продолжает сохраняться и поныне. В религиозной структуре казахского мировоззрения реликты и рудименты тенгрианства и шаманизма, в меньшей степени - митраизма и зороастризма, продолжают функционировать в обрядах и обычаях, ценностях и нормах общения. Тенгри, Жер-Су, Умай по сей день присутствуют в общественном сознании казахов, это касается и зороастризма как обоснования оптимизма степняков [7].

Известная царица массагетов Томирис, о которой сообщает нам Геродот, обращается к «солнцу, владыке массагетов» [8]. Тем самым

подтверждая, что существовал культ верховного божества с ярко выраженной соляной окраской. «Возможно, это был Ахура-Мазда или Митра, или, быть может, Митра-Ахура, причём у разных сакских племён могли выступать на передний план разные ипостаси этого божества» [9].

М. С. Орынбеков подчеркивает, что зороастризм был идеологией кочевников, в основе которой лежали идеи свободы и самостоятельности, ставшие неотъемлемой частью их менталитета. Он проник в области норм и обычаев, ценностей и форм поведения, в целом в культуру кочевников и определенным образом отразился на специфике духовной жизни степняков, на качественной определенности общества. «Духовные установки зороастризма стали идеологическим нравственным основанием казахского этноса. Зороастризм с его идеями эндогенности, обостренным чувством отечества и патриотизма стал религией насельников Казахстана. Это позволяет оценить и представить всю историю казахского общества единой цивилизацией, имеющей общие дальние и ближние корни, провести диалог культур различного времени и пространства у одного и того же народа, исследовать преемственность между прошлым и настоящим в жизни казахского народа. Становится возможным провести исторические и смысловые параллели в культуре народа разных эпох, вычленив качественную определенность, составляющую основу этноса» [7].

Зороастризм придерживается дуалистических взглядов, видя мир, полем битвы между противоположными принципами добра и зла. Первое, в конце концов одержит триумфальную победу [10]. Так М. А. Нугаев полагает, что зороастризм некогда исповедовало население значительной части огромного региона расселения ираноязычных племён и народов, где данная религия хотя и не была единственной, но доминирующей религией в течение полутора тысячелетий. «Важнейшие доктрины зороастризма были заимствованы, в большей или меньшей степени, всеми монотеистическими религиями мира: иудаизмом, буддизмом, христианством, исламом, а также гностическими группами. Трудно переоценить то огромное влияние, которое оказывал зороастризм на развитие религиозной мысли человечества. Можно много спорить о том, почему зороастризм сам не стал мировой религией? Во-первых, он не распространялся и не насаждался силой оружия, как христианство и ислам, будучи сугубо «мирной» религией, зороастризм обращал внимание, главным образом, на нравственное очищение общества, на здоровый образ жизни, не ставя каких-либо политических и иных целей» [10].

Огромное значение имел Великий Шелковый путь, связывавший Византию и Китай, в той разнообразной палитры религиозных конфессий, мирно сосуществовавших на нашей территории на протяжении многих веков. Это и буддийские монастыри, и зороастрийские общины, и христианское течение несторианского толка, мусульманские мечети и суфийские ордена, причудливо сочетавшие свои проповеди с традиционным представлением тюрков – тенгрианством (культ Неба и других природных стихий). Все это впоследствии в синкретическом виде оказало влияние на мировоззренческий облик казахского народа и формировании их толерантности.

По мнению казахстанского историка Асылбека Бисенбаева проблема религиозных предпочтений стояла перед народами Центральной Азии достаточно серьезно. И этот выбор уже осуществлялся на различных этапах истории. В Центральной Азии в самые различные периоды соседствовали и тенгрианство, и буддизм, и христианство, и иудаизм [11].

Тем не менее, эта этноконфессиональная целостность тенгрианской культуры не была разрушена и с приходом буддизма, который внес дополнительную смысловую нагрузку, сохраняя при этом ее структурную целостность и первоначальную культовую семантику. «Результатом взаимодействия традиционных верований было появление шаманско-буддийского синкретизма со своими структурами и функциями [12].

«Степь Евразии была местом, где соприкоснулись различные верования – тенгрианство, шаманизм, зороастризм, затем сюда пришли буддизм, христианство, манихейство и ислам. Этнографические исследования свидетельствуют, что в формировании мировоззрения кочевников Центральной Азии ведущая роль принадлежала домусульманским верованиям – тенгрианству, шаманизму и зороастризму. Другие конфессии, за исключением ислама, отмечает Орынбеков М., не оказали значительного воздействия на религиозную атмосферу региона. Особенно важно, что именно здесь наблюдается взаимодействие религий, их сосуществование, т. е. явление синкретизма возникло на территории современного Казахстана еще в древние времена [7, с. 100].

О том, что ислам распространялся в Казахстане неравномерно, и сила его влияния на традиционный образ жизни казахов была далеко не одинаковой в разных районах Казахстана, подтверждает А. К. Омаров. «Вначале мусульманство проникло в южные районы Казахстана. Уже концу X века ислам утвердился среди оседлого населения в Семиречье

и на Сырдарье. В X веке отдельные группы кочевников обратились в ислам, но в целом степняки оставались верны доисламским традициям. В северных же районах Казахстана ислам завоевал свои позиции лишь в XIX веке» [13].

Но уже в конце XIX века северные районы Казахстана полностью находились в сфере влияния ислама. Казахи были знакомы с основами мусульманского вероучения, следовали его предписаниям, обучали детей в мусульманских школах, посещали мечети. Равнодушие к религиозным вопросам сохранялось в казахе только до той поры, пока он не приходил в соприкосновение с другой культурой, цивилизацией, т.е. пока на него не действовали внешние обстоятельства. Советский период в большей степени привнес атеистическое мировоззрение. После развала СССР открылись двери для миссионерской деятельности, которая нашла благодатную почву в условиях духовного вакуума. Открытый доступ к информационному пространству привнес населению различные направления, как ислама, так и христианства. Вследствие чего появляется дихотомия «традиционная и нетрадиционная религия».

Центральная Азия в последние годы рассматривается как объект воздействия самых различных сил. Здесь проходила большая игра Великобритании, России и Китая, здесь был опорный пункт влияния Советского Союза на страны третьего мира, здесь столкнулись интересы Турции и Ирана в борьбе за светский или фундаментальный путь развития государств региона. Сегодня Великая шахматная игра продолжается. Но разве можно забывать о том, что Центральная Азия сама по себе являлась активным участником мировой истории. На этой территории зарождались истоки мировых религий, начинались великие переселения народов, создавались огромные империи, действовали известные мыслители и воины. Регион сам по себе является не только местом встречи цивилизаций, но и оригинальной цивилизацией, имеющей собственную историю, традиции, и, надеюсь, свое будущее [11].

Таким образом, взаимодействие разных культурных традиций неизбежно порождает синкретизм, характерный для всего доисламского культурного слоя. Причем, внутри этого слоя наиболее жизнеспособными оказались древнетюркские верования. Именно они, соединившись с исламом, составили впоследствии толерантную основу религиозного мировоззрения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Wilber K. The Spirit of Evolution. Boston & London : 2000

2 300 граждан Казахстана воюют в Сирии и Ираке // <http://www.zakon.kz/4665761-300-grazhdan-kazakhstan-vojujut-v.html>

3 Крадин Н. Н. Империя хунну. – М.: Логос, 2002. – 311 с.

4 Ann Swidler “Culture in Action: Symbols and Strategies, American Sociological Review 51 (April): 273-286

5 Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М.: Наука, 1978. – 391 с.- с. 161

6 Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал / Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. – Новосибирск: Наука, 1990. – 208 с.

7 Орынбеков М. С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы, 2013. – 204 с., с. 97

8 Геродот. История в девяти книгах. Ленинград: Изд-во «Наука», 1972 – Т. I, – 212 с. – <http://ancientrome.ru/antlitr>, с. 53

9 Литвинский Б. А. Кангуйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племён южной России и Средней Азии). // Душанбе: «Дониш», 1968. – 120 с. – <http://kronk.spb.ru/library/litvinsky-ba-1968-2.htm>.

10 Религии мира. / перевод с франц. Е. В. Нетесовой. – М.: ООО ТД «Мир книги», 2008. – 384 с., с. 362

11 Бисенбаев А. К. Другая Центральная Азия. – <http://www.centrasia.ru/>

12 Кокумбаева Б. Д. Культурология тенгрианского искусства: Учебное пособие. – Павлодар : Научно-издательский центр ПГПИ, 2012 – 156 с., с. 41

13 Омаров А. К. Исламский фактор в Казахстане: методическое пособие. – Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии, 2011 – 72 с.

МӘДЕНИЕТТЕГІ МЕНЕДЖМЕНТ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

САБДАНБЕКОВА Ә. Ә.

мәдениеттану магистрі, аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ,
Павлодар қ.

«Менеджмент» («management») XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ғылым ретінде пайда болып, ресейлік лексиконда 90-2000 жылдары жылдары нық тұрақтанса, Қазақстанда менеджмент қағидаттары, тәсілдері, амалдары нарықтық экономиканың

өркендеуіне сай кеңінен таралды. Менеджменттің пайда болу және даму тарихы 7 мыңжылдықты құраса, ал ғылыми менеджменттің пайда болуы Ф.Тейлордың атымен байланысты. Бүгінде менеджерлер түгелдей дерлік кәсіпорындар мен фирмаларда бар, ал менеджмент болса адам өмір тіршілігінің барлық салаларын қамтып отыр десек артық болмайды. Менеджмент тәжірибе жүзінде қоғамның тіршілік әрекетінің барлық салаларын қамтиды: саясат, коммерция, ғылым, білім, туризм, мәдениет т.б.

Бүгінгі күні ұйым менеджменті, стратегиялық менеджмент, әлеуметтік жұмыс менеджменті, инновация (жаңашылдық) менеджменті, өнеркәсіп менеджменті және сол сияқты менеджменттің түрлері бар.

«Менеджмент» терминінің түп-төркіні американдық болғандықтан, сөзбе-сөз орыс тіліне аударылмайды, ал оның қандай да болмасын түсіндірмесі, басқармашылық іскерлікке алып келеді. Шыңында да, менеджмент ағылшынның «manage» – басқару сөзінен шыққан. Соған қарамастан, «басқару» термині менеджмент» терминінің толық синонимі бола алмайды, себебі ол бірішіден өзінің мағыналылық шеңбері бойынша анағұрлым кеңірек.

Менеджментке қатысты көптеген әдебиеттерде, мамандар «менеджмент» термині тек әлеуметтік-экономикалық үрдістерді басқаруда ғана қолданылатының басып көрсетеді.

Менеджмент – адами мүмкіндіктерді пайдалана отырып ұйымның стратегиялық және тактикалық мүмкіндіктерге қол жеткізуі [1, с. 3].

Тульчинскийдің және оның серіктестерінің пікірі бойынша соңғы 200 жылда менеджмент және оның технологиясы интенсивті төңкерісті басынан өткізген.

Бүгінгі күні менеджмент және оның технологиясы адам өмір тіршілігінің барлық саласына тұтастай еніп отырғандығын біз жоғарыда атып өттік. Қазіргі күні менеджмент коммерциялық мақсатты көздемейтін салалар мен құрылымдар, ұйымдарға да аса қажет екен екендігін заман көрсетіп отыр. Бұлардың қатарына мәдениет саласы кіріп отыр, бұл салада қазіргі таңда сауатты менеджмент механизмі аса қажет. Бұл жағдайда мәдениетті тек теоретикалық тұрғыда ғана түсініп қоймай, оны сонымен қатар тәжірибелік және қолданбалы тұрғыда де түсіну мәселесі жайында сөз болмақ.

Мәдениетті жан-жақты сан алуан түрде түсінік беріп талқылай аламыз. Оған мәдениеттің 400-аса анықтамасы бар екендігі дәлел бола алады.

Мәдениеттің осындай әмбебап анықтамаларына қарамастан, басқару мәселесіне келгенде, бұл анықтамалар мен оның институциональдық мәдени формасын сипаттауда қандай да түзетулер енгізу қажеттігі келіп шығады.

Осыдан келіп мәдениет саласында қызмет етуші теоретиктер мен практиктер арасындағы бірін-бірі түсінбеушілік алып келеді. Мәдениет бұл – сонымен қатар мұражайлар мен көрмелер, театрлық қойылымдар, фольклорлық мерекелер және т.б. Сондықтан осы жағдайда соған сәйкесінше, қолданбалы және мәдениеттің тар мағынадағы анықтамасының қажеттілігі шығады, ол бізге менеджменттің принциптерін түсіндіруге жауап беруге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты мәдениетті қоғамның белгілі бір тіршілік саласы саясат, экономика, білім беру т.б сияқты қарастыруға мүмкіндік береді. Мәдени сала – адамның мәдени қажеттілігін қанағаттандыруға аса керек қызмет көрсету өндірісіндегі кәсіпорын салаларының бірлігі болып табылмақ.

Мәдениет саласына мыналар кіреді:

– мәдени-тарихи мұраларды сақтау және пайдалану (мұражайлық, кітапханалық, мұрағаттық істер, ұлттық, жергіліктік, дәстүрлер, мерекелер және т.б.);

– көркемөнер, эстетикалық білім және балалар шығармашылығы;

– өнер, шығармашылық, концерттік қызмет саласы;

– бос уақытты ұйымдастыру мен көңіл көтеру;

– этнографиялық, фольклорлық өнер және қолөнер;

– іскерлік қызмет, оның дами түсуіне мүмкіндік беретіні (мәдениет экономикасы, мәдениет саласындағы құқықтық іскерлік қызметі мен мәдениетті басқару, әлеуметтік маркетинг және т.б.) [2, с. 6].

Мәдениет саласы өзінің сан алуандылығымен және басқа тіршілік салаларынан ерекшеленетін өзгешелігімен ерекшеленеді. Мәдениет саласындағы қызмет көрсетуді өндіру мен шығару мәдениеттің әлеуметтік маңызды функцияларды атқаруымен байланыстылығында екендігін ескергеніміз жөн: білім берушілік, тәрбиелік, мәдени мұраны сақтау функциясы, қоғамның рухани дамуы және т.б. Бұл функциялардың орындалуының қоғамдық мәні зор, ол ең алдымен біздің балаларымыздың, қаламыздың, қоғамымыздың моральдық, рухани, адамгершілік дамуына зор әсер етеді.

Мәдени іс-қызмет саласы бүгінгі күні нарықтық жағдайда жүзеге аырылып отырғандықтан, бұл үрдіс мына факторлардың әсер етуімен, яғни бұл тұтынушылар сұранысы, маркетингті орта, стратегия, миссия, бағалау, тиімділік және басқалары. Соңғысы бұл мәдениет

мекемелерімен осы немесе басқада мәдени өнімді қандайда бір нақты тұтынушыға тарату болып табылмақ. Соо сияқты мәдениет саласында тұтынушының сұранысын, пікірін ескеру қажет қалай болғанда, бұл тұтынушының қалауы мәдениет саласындағы динамикалық дамудың басты кілті болмақ. Бүгінгі күні, мәдени іскерлік қызметі мына факторларға толық бағынышты:

- өз миссиясын сақтау және орындау (нақты мәдени игілікті атқару);
- тұтынушыларға бағдар ұстау (тұтынушы сұранысы, қалауы);
- нарықтық ортаның заңдарын және «ойын ережесін» ескеру.

Мәдениет мекемелерінің тек бірінші факторға бағыт ұстануының нәтижесі мәдениет іс-қызметінің бір орында тұрмалап, ал залдар болса босап, қаржы түсімі үнемі жетіспеушілікке әкеледі. Пост кеңестік жүйедегі мәдениет мекемелерінің шаруашылық саласын қалпына келтіруге тек маркетинг пен фандрейзинг жүйесі ғана емес, сонымен қатар нақты мақсатты тұтынушыны көре алу қабілеті, мәдени игіліктерді әр түрлі көзқарастағы, әр түрлі жастағы, әр түрлі білім деңгейі, әр этникалық топтар, туристер және т.б арасында тарата білуі дін өзінің үлкен маңызы зор. Көптеген елдердің тәжірибесі рухани мен коммерциялық, мәдени мен экономикалық міндеттер бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше олар бірін-бірі толықтырып отыратындығын көрсетті. Көп жағдайда осылардың біреуі екіншісінің жақсы жетістікпен дамуына кепіл бола алады.

Көптеген елдердің тәжірибесі рухани мен коммерциялық, мәдени мен экономикалық міндеттер бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше олар бірін-бірі толықтырып отыратындығын көрсетті. Көп жағдайда осылардың біреуі екіншісінің жақсы жетістікпен дамуына кепіл бола алады.

90 ж.-дан бастап шындығында, мәдениет саласы кейбір мемлекеттердің қоғам мен билігі тарапынан экономиканың перспективті саласы ретінде қабылдана бастады. Оның шеңберінде туризм, мәдени индустрия (сән, шоу-бизнес), рекреативті тәжірибе және т. б. дамыды. Әр аймақтың өзіндік мәдени ескерткіштері, аймақтық мифтері, мерекелік мәдениеті, замануи өнер орталықтары олардың мәдени ресурсы болып табылады [3, с. 58-65].

Көптеген елдерде, мәдениет экономика мен саяси өзгерістердің катализаторы ретінде ғана қабылданып қоймай, экономиканы аса бір пайда түсіргіш көзі ретінде қабылданады. Басқа сөзбен айтқанда, мәдени ресурстарды сақтап, оны тиімді, әрі сауатты басқара білу еліміздің аймақтарының жетістікпен дамып, әлемдік мәдени-туристік

кеністікте қалалар интеграциясын дамытуда стратегиялық жоспарды жүзеге асырудың басты кепілі бола алмақ.

Бүгінгі күні, мәдени іскерлік қызметі мына факторларға толық бағынышты:

- өз миссиясын сақтау және орындау (нақты мәдени игілікті атқару);
- тұтынушыларға бағдар ұстау (тұтынушы сұранысы, қалауы);
- нарықтық ортаның заңдарын және «ойын ережесін» ескеру.

Мәдениет мекемелерінің тек бірінші факторға бағыт ұстануының нәтижесі мәдениет іс-қызметінің бір орында тұрмалап, ал залдар болса босап, қаржы түсімі үнемі жетіспеушілікке әкелді [4, с. 58-65].

Мәдениет саласындағы ұйымдастырушылық-басқармашылық іс-қызметте қызметкерлердің кәсіби күзінеттілігіне деген талап посткеңестік кезеңде түбегейлі өзгерді. Егер бұрын маман-кәсіпқой өзін мәдениет саласында «идеология майданының» ұстаз-тәрбиеші маманы ретінде таныса, егер ол коммерциялық, коммерциялық емес іскерлікте тәжірибе жүзінде маркетинг технологиясын бағыт ұстап, құқықтық, экономикалық тұрғыда сауатты маман болуы тиіс [5, с. 36].

Мәдениет саласында менеджмент соңғы кездері пайда болды. Жарты ғасыр мемлекеттің қарамағында болған мәдениет, жаңа мазмұндағы дағды, білімнің жетіспеушілігін терең байқалды. Мұражайлар мен театрлар, фольклорлық ұжымдардың көрме залдары, шығармашылық адамдары өздерін қандай да бір вакумның ішінде қалғандай сезілді, бұған ұйымдастырушылық, басқармашылық технологияның жетіспеушілігі координациялау мен жобалау тәжірибесі мен маркетингтік шешімдердің жоқтығы себеп болды. Белгілі мұражай менеджері П. Кук түсіндіргендей, өнер мен мәдениетте менеджердің пайда болуы бұл жаңадан ойлап табушылық емес, бұл жаңа жағдайға мәдениеттің өмір сүруге дағдылануы ретінде қарастыруымыз [6, с. 88].

Қазіргі заманғы менеджмент технологиясының дамуы кезеңі әлеуметтік және мәдени факторларға тікелей тәуелді, кез-келген ірі кәсіпорын қандай бір корпоративтік мәдениетті тасымалдаушы болуға тырысады. Мәдениет, мәдени игіліктерді жүзеге асыру жолымен, аймақтарда жағымды макроэкономикалық климатты қалыптастырады: яғни, ол қоғамның мәдени, интеллектуальдық, адамгершілік потенциалын, яғни жоғарғы ортаны қалыптастыру болып табылады. Сонымен қоса, мәдениет саласы аймақтың экономикалық жағдайына қомақты үлес қосады, бұл дегеніміз: жұмыс орындарын ашу, мәдени-бос уақыттарды ұйымдастыру саласында тиімді коммерциялық жобаларды дамыту т.б. [7, с. 53-73. 24]. Мәдени ортаның менеджменті

мен маркетингі көп аспектілігі мен көп қырлығымен ерекшеленді, соған сәйкес нақты осы салада ұйымдастырушылық пен басқармашылық іскерліктің әр алуан түрлері ашылмақ. Мамандардың пікірінше, мәдени саласындағы нарықта екі сектор дамымақ: тұтынушы секторы және донорлар нарығы, яғни бұлар сатып алуға мүмкіндігі барлармен және кімдер үшін мәдени қызметтер жүзеге асырылатындар. Мысалыға алып қарасақ, мәдени қызметтер, (театр қойылымдары, мұражайлар экспозициясын аралау, сирек кездесетін кітап қорын пайдалану және т.б.) арнайы мақсатты топтар үшін жүзеге асырылады, бірақ мемлекет қаражатынан, қайырымдылық қорларынан және т.б. әйтеуір түрлі көздерден қаржыландырылады, ол жұмыстар билік органдары мен білім институттары тарапынан ұйымдастырылады [8, с. 35].

Өзінің қоғамдық маңызы мен коммерциялық емес бағыттылығына байланысты, мәдениет саласы мемлекеттік дотацияларсыз және тұрақты мемлекеттік қаржылай көмексіз өмір сүре алмайды. Екінші жағынан, мәдениет тек мемлекеттік дотация тарапынан өмір сүру тиіс емес, әрі мүмкін емес. Көптеген коммерциялық емес ұйымдар өзінің қызмет ету үрдісі барысында коммерциялық қызмет түрлерін ұсынуға толық мүмкіндігі бар. Мысалы, қазіргі күні мұражайларда белсенді түрде өзінің кәсіпкерлік іс-қызметін белсенді қолға алуда, олар сувенирлерді жасау мен сату сияқты, сол сияқты өзіндік шығармашылық шеберханалар жұмысы және т.б.

Қорыта айтқанда, мәдени іс-қызмет барысын қаржыландырудың альтернативтік көздерін табу, мәдениет саласындағы менеджменттің басты ерекшелігі болып табылады.

Бүгінде, Қазақстан үшін мәдени іскерлік экономиканың аса маңызды кіріс көзі екенін жақсы түсінуіміз қажет. Мысалы, мәдени туризмді дамыту.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кабушкин Н. И. Основы менеджмента: учеб. пособие. – М., 2009. с. 3.
- 2 Тульчинский Г. Л., Шекова Е. Л. Менеджмент в сфере культуры: учеб. пособие. – СПб., 2007. – С. 6.
- 3 Федотова Н. Г. Сфера культуры как стратегический ресурс региона // Вестник НовГУ. Серия: «Гуманитарные науки». – № 63. – 2011. – с. 58–65.
- 4 Федотова. Н. Г. Менеджмент в сфере культуры. – Новгород, 2015. – с. 58–65.

5 Менеджмент в сфере культуры: учеб. пособие / Под общ. ред. И.М. Болотникова, Г. Л. Тульчинского. – СПб., 2007. – с. 36.

6 Кук П. Культура менеджмента и менеджмент культуры // Экология культуры: Инф. бюллетень. – Архангельск, 2002. – № 2 (27). – с. 88.

7 Федотова Н.Г. Креативные индустрии (Creative industries): теория и практика // Культурное обозрение. Информационно-аналитический сборник № 4. – Великий Новгород, 2012. – с. 53–73. 24.

8 Тульчинский Г. Л., Шекова Е. Л. Менеджмент в сфере культуры: учеб. пособие. – СПб. 2007. – с. 35.

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

САЛИМОВА Р. С.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
БЕГИМТАЕВ А. И.
к.полит.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

На протяжении веков на исторической земле казахов перекрещивались судьбы многих народов – носителей различных культур, религий и традиций. При этом длительное совместное проживание различных этносов сформировало в обществе устойчивые традиции толерантности. С первых дней обретения независимости консолидация казахстанского общества, обеспечение равноправного сосуществования всех этнических групп стали основополагающими направлениями национальной политики государства. Фундаментом согласия и стабильности в обществе стал изначальный выбор в пользу формирования гражданской, а не этнической общности. Время доказало, что это самый разумный путь совмещения интересов всех граждан страны независимо от их этнической принадлежности.

Сегодня в Казахстане сформирована собственная модель межэтнического согласия, получившая высокую оценку в мировом сообществе. Межэтническое согласие и межэтнические отношения в нашей стране не установились в одночасье. Это стало возможным благодаря правильно выбранному стратегическому курсу на сохранение гражданского мира и внутривнутриполитической стабильности в обществе, разработка и осуществление эффективных механизмов регулирования полиэтнических и межконфессиональных отношений.

Межэтнические отношения можно охарактеризовать как отношения между этносами, охватывающие все сферы общественной жизни. В свою очередь понятие этнос представляет собой исторически сложившуюся устойчивую совокупность людей, объединенных общими объективными либо субъективными признаками, в которые различные направления этнологии (этнографии) включают происхождение, единый язык, культуру, хозяйство, территорию проживания, самосознание, внешний вид, менталитет и другое [1].

В настоящее время в казахстанской науке происходит актуализация исследования этнических процессов. Среди казахстанских ученых, занимающихся вопросами межэтнических отношений и этнической идентичности можно выделить исследования Н. И. Мустафаева. Ученый утверждает, что этническая идентичность не противоречит гражданской идентичности. Казахская модель этнополитики может базироваться на этническом многообразии, самобытности всех этносов Казахстана, при одновременном укреплении гражданской идентичности, казахстанского патриотизма.

Среди исторических факторов, влияющих на межэтнические отношения, безусловно, важное значение имеют три класса явлений. Первый – это сам ход исторических событий, в результате которых складывались отношения народов; второй – исторические события, которые становятся определенным символом в ходе ныне развивающихся отношений; и третий – особенности историко-социального развития народа, включенного в контакт [2].

Независимый Казахстан накопил особый позитивный опыт межэтнического сотрудничества и взаимопонимания. Главный успех в этом направлении заключается в том, что казахстанцы независимо от их этнической принадлежности получили право называться соотечественниками и по вкладу в развитие республики, и по менталитету, и по взаимопониманию и духовному притяжению.

В настоящее время законодательство Республики Казахстан учитывает мировой опыт и такие фундаментальные принципы демократии, как: обеспечение равенства всех граждан, защита прав и свобод человека. В государстве нет ни одного закона, который содержал бы положения, ущемляющие права человека по этническому или религиозному принципу.

Серьезное внимание уделяется политическому представительству этнических групп Казахстана. В этой связи одной из наиболее заметных инициатив в области национальной политики, направленной на достижение гармонизации межэтнических отношений в Казахстане,

стала идея Президента Н. А. Назарбаева по созданию республиканского органа, который объединил бы все этнические группы. Озвученная в 1992 году на Форуме народов нашей республики, она была реализована в марте 1995 года, когда указом Главы государства была образована Ассамблея народа Казахстана [3, с. 84].

Созданная по инициативе Главы государства Ассамблея народа Казахстана стала общественным институтом, сыгравшим в государстве ключевую роль в сохранении гражданского мира и общественного согласия. Основными целями Ассамблеи народа Казахстана являются:

- равенство прав и свобод граждан республики, независимо от расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам;
- всестороннее развитие национальных культур, языков и традиций народов Казахстана;
- расширение интеграционных связей с международными организациями;
- формирование казахстанской идентичности путём консолидации этносов Казахстана;
- формирование и распространение идей духовного единства, укрепление и сохранение дружбы народов и межнационального согласия. Деятельность Ассамблеи направлена на решение следующих задач:
  - содействие сохранению в республике межнационального и межконфессионального согласия, стабильности в обществе;
  - выработка предложений по проведению государственной политики, способствующей развитию дружественных отношений между представителями национальностей, проживающими на территории Казахстана, содействие их духовно-культурному возрождению и развитию на основе соблюдения принципа равноправия;
  - формирование политической культуры граждан, опирающейся на цивилизованные и демократические нормы;
  - обеспечение учета многообразных национальных интересов в проводимой государством национальной политике;
  - поиск компромиссов для разрешения возникающих в обществе социальных противоречий [4].

Развитие этического сознания находится в тесном взаимодействии с множеством факторов. Наиболее важные из них можно свести к своеобразному этносоциокультурному феномену, протекающему в рамках процесса модернизации. В этой трехмерной структуре культурный фактор выражает функции самоутверждения и

самовыражения. Этническая составляющая общественного сознания стала доминирующей.

Опыт нашего государства свидетельствует, что народы с различной национальной психологией, культурой, ментальностью, вполне могут уживаться друг с другом и устанавливать конструктивные связи, перерастающие в отношения дружбы и духовной близости.

Общая численность населения Казахстана по данным на 1 января 2017 года составляет 17 926 500 человек. Согласно последним данным, казахи составляли большинство населения (66,48 %). Следующими крупными этносами, населяющими страну, являются русские (20,61 %), узбеки (3,11 %), украинцы (1,64 %), уйгуры (1,45 %), татары (1,15 %) и другие [5].

Межэтнические отношения в республике развиваются достаточно стабильно, а возникающие вопросы решаются в цивилизованной форме. Приверженность казахстанцев общечеловеческим ценностям межкультурного диалога и этнической консолидации является духовно-нравственной основой проведения взвешенного и реалистичного курса на реформирование экономики, построения гражданского общества и правового государства, создания действенных механизмов социальной защиты, демократического разрешения социальных проблем. [6, с. 36].

Таким образом, современная национальная политика суверенного Казахстана направлена в первую очередь на сохранение межнационального мира и обеспечение политической стабильности в обществе. Кроме того, национальная политика направлена на недопущение конфликтов между гражданами по причине их этнического происхождения, языковых, культурных отличий и особенностей. Можно подтвердить, что такая политика позволяет обеспечить успешное проведение демократических преобразований по пути дальнейшей трансформации и модернизации политической системы. Взвешенный подход в формулировании и реализации национальной политики Республики Казахстан, несомненно, консолидирует полиэтничное общество.

ЛИТЕРАТУРА

1 Жеребило Т. В. «Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник.» – Назрань : ООО «Пилигрим», 2011 г.

2 Уалтаева А. С. СНС Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова// Этнокультурное многообразие Казахстана// <http://edu.e-history.kz> электронный научный журнал № 3 (07)

3 Указ Президента Республики Казахстан «Об образовании Ассамблеи народов Казахстана» // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. – 1995. – № 8.

4 Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана // <http://assembly.kz>

5 Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике // <http://www.stat.gov.kz>

6 Мухитденова А.Т.// Межэтнические процессы в Республике Казахстан в процессе модернизации казахстанского общества// Вестник КазНУ Алматы, 2010.

НАЦИОНАЛИЗМ В СФЕРЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ: АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

СЕМБИНА Ж.

магистр социологии, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

САЛИКЖАНОВ Р. С.

к.с.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

ЖАНСАПОВ А.

студент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

МУРАТОВА М.

магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

В данной статье предложены результаты нашего исследования целью которого было определить состояние этнического национализма молодежи страны в контексте угроз национальной безопасности Казахстана. В качестве объекта исследования мы выбрали социальные отношения казахстанцев в сфере этнических и межэтнических отношений.

Значимые политические процессы XX века, среди них этнополитические тенденции последних десятилетий имеют продолжение и в XXI веке. В числе многих – рост национализма, в его этническом проявлении. Следует отметить, что представления о механизмах взаимодействия этничности и политики являются вариативными. Формирование понятия

национализм и этнонационализм складывалось под влиянием конкурирующих трактовок природы национального единства и процессов межэтнического взаимодействия, а также различных методологических подходов и исследовательских парадигм.

Многие советские ученые, долгое время развивали примордиалистский и этноцентристский подходы Ю. В. Бромлея, редуцируя национальное к этническому [1].

Как известно, в советской науке национализм трактовался как враждебная пролетарскому национализму буржуазная идеология, в основе которой пребывает идея национального превосходства и национальной исключительности, а нация трактуется как высшая внеисторическая и надклассовая форма общности. Тем самым советская трактовка национализма низводила данный феномен до уровня политического и идеологического клейма и не делала его предметом серьезного научного анализа. С другой стороны отмежевавшись от национализма в политическом смысле, академическая теория национального вопроса советских обществоведов основывалась на единственном варианте, который был заложен еще в 30-е годы XX века, т.е. варианте культурной, а не политической нации.

Согласно этой теории, нация определяется как высшая форма этнической общности, а национальная государственность мыслится только как этнонациональная государственность. Однако за этим внешним фасадом национализма на практике присутствовало господство этнонационализма как в науке, так и в политике.

Современный уровень теоретического решения этнонациональных проблем определяют разработки западных исследователей. Так, например, Э. Геллнер рассматривает национализм как выражение новых форм социальной организации, основанных на стремлении народов к высокообразованной культуре, поставленной под защиту и контроль государства [2].

По мнению Э. Д. Смитта, стремление защитить эту культуру и сложившееся на ее основе духовное единство с помощью государства и других социальных институтов и организаций и составляют основную питательную почву и мотиационную основу современного национализма [3].

Российские исследования последних лет, опирающиеся на новые методологические принципы и имеющие в своей основе обширные эмпирические исследования феномена национализма в его этническом варианте. Среди них работы Л. Дробижевой, посвященные выявлению особенностей вариации этнонационализма в России [4]. Не менее ценны

социологические исследования А. Здравомыслова о влиянии этнических различий на конфликты в современных обществах [5].

Активные поиски в особенности российских политологов привели к значительному вкладу в осмысление общетеоретических проблем нации, национализма, этнонационализма [6]. Среди них работы, посвященные отдельным аспектам формирования и функционирования национальных общностей – роли языка, анализу этнической психологии и сознания, конкретным национальным стереотипам, социально-политическим проблемам этноса и нации, политическим и национальным мифам [7].

Исходя из вышеизложенного отметим, что мы понимаем под этнонационализмом? Следует утверждать, что национализм, как доктрина и политическая практика, базируются на представлении, что основу государственности, хозяйственных и культурных систем составляют целостные общности под названием нации.

Так как наш исследовательский интерес лежит в плоскости изучения национализма в контексте национальной безопасности для себя определим, что национальная безопасность это защищенность жизненно важных интересов и прав личности, общества и государства в различных сферах жизнедеятельности от внешних и внутренних угроз, обеспечивающая устойчивое развитие страны. Можно согласиться и с другим более расширенным определением, что национальная безопасность – совокупность официально принятых взглядов на цели и государственную стратегию в области обеспечения безопасности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз политического, экономического, социального, военного, техногенного, экологического, информационного и иного характера с учётом имеющихся ресурсов и возможностей.

Существуют два подхода относительно операционализации понятия национальная безопасность. Согласно первому, она рассматривается в контексте защиты национальных интересов, а согласно второму – базисных ценностей общества. В пределах обоих подходов возникает ключевая проблема – определение совокупности национальных интересов или совокупности национальных ценностей. Проблема может быть сведена к триаде вопросов: ценности национальные (интересы) – какие, кого, за счёт кого (чего) их защищать (реализовывать)?

Однозначно ответить на эти вопросы вне пределов политического процесса (компромисса) достаточно трудно. Когда понятие национальная безопасность вошло в политический лексикон на

Западе, оно использовалось в качестве синонима обороноспособности государства и фактически к середине восьмидесятых годов XX столетия под этим понятием главным образом понимали военную и политическую безопасность. С начала 90-х годов прошлого столетия в теоретических исследованиях, в философско-социологической и политической литературе понятие национальная безопасность и проблему её обеспечения рассматривают с учётом экономических, социокультурных и других факторов.

Введенный в 2012 году «Закон Республики Казахстан о национальной безопасности» оперирует понятием «виды национальной безопасности», среди которых общественная, военная, политическая, экономическая, информационная, экологическая. Изучаемый нами вопрос этнического национализма имеет «выходы» на все перечисленные виды национальной безопасности, тем самым объясняя, как происхождение этнонационализма, так и подсказывая решение имеющихся проблем в этой сфере.

Какова природа казахского национализма? Как считают современные политологи, в его основании нет какой-то стройной общей идеологии. Скорее это набор разрозненных одиночных игроков, которые не стремятся к единому организующему началу.

Правда, от этого казахский национализм не становится менее популярным среди населения и предстает как этническая идеология. В принципиальном плане он ничем не отличается от любого иного этнического национализма. На постсоветском пространстве этнический национализм называют еще титульным национализмом.

К гражданскому национализму призывает власть. Его казахстанской разновидностью и является политика межэтнического согласия и стабильности. В современных условиях только согласие этносов остается единственно верным основанием прогресса.

Кто продвигает казахский национализм среди молодежи?

Это представители различных элит: общественные деятели, писатели и поэты, журналисты, историки (профессиональные и непрофессиональные), музыканты, кинематографисты, другие деятели искусства. Объединяют их всех ценности казахского национального государства, независимости, языка, истории. И в этом, на наш взгляд, нет ничего плохого, наоборот надо было беспокоиться при отсутствии такового.

Некоторые политологи указывают и разъединяющие моменты казахского этноса. Например, отношение к вопросу о переходе казахского языка на латиницу. Националисты хотят, чтобы все казахи

принимали то, что они пропагандируют. Однако так исторически сложилось, что среди казахов много русифицированных людей, которые не разделяют их идеи относительно казахского языка, истории и других вопросов.

Следует отметить, что казахский национализм, его четко выраженные и, самое главное, устойчивые цели и призывы (сохранение и улучшение позиций и статуса казахского языка, усиленное внимание к истории и развитию казахской культуры, главенствование казахского элемента в общественной и политической жизни, как бы данные сферы ни определялись националистами или их противниками) на данный момент являются устойчивой идеологией.

Этот набор основных требований и нарративов, который сформировался в канун обретения независимости, в 1990-1991 годах, представляет собой достаточно целостную, хотя и немного узкую систему воззрений, за которой стоит множество разных движений, групп, отдельных личностей и т.д. Символизмом данной идеологии могут пользоваться и различные политические группы, которые не всегда можно отнести к сегменту казахских националистов. То есть получается, что идеология есть, но внятной политической или экономической программы, которая могла бы встать в оппозицию правящему режиму, нет. Так же, как нет и сильной политической структуры, объединяющей данные группы, – например, партии. Но очень много движений и таких вот «свободных радикалов» способных «оттянуть» на себя часть электората.

Какова социальная база казахского молодежного национализма?

База у казахского национализма обширная, и при желании ее можно распространить даже на сектор урбанизированной неказахоязычной молодежи, хотя сам по себе и казахоязычный электорат для таких идей достаточен. К сожалению, в социально уязвимых слоях казахоязычного населения (в особенности молодежи) может назреть нездоровый кризис, и тогда «мягкий/позитивный» национализм способен будет перерасти в национализм настоящий, которого все и боятся, то есть в более серьезную проблему. Но национально сочувствующих казахов много, и в этом повинны не только казахские националисты. Политика нацстроительства после обретения независимости была и остается очень ситуативной, в ней соседствуют и тенденции казахского этнического национализма, и линия на стабильность и дружбу народов. Так что до населения доходят и тот, и другой месседжи, но казахи в последнее время, о своих проблемах стали говорить больше.

С другой стороны, сегодня можно сказать, что внимание к казахскому национализму стало даже избыточным. Связано это, главным образом, с двумя причинами. С одной стороны, казахские националисты все активнее проявляют себя во внутривнутриполитических дискуссиях. Последние несколько лет показали, что националистические лозунги имеют большой мобилизационный ресурс, поэтому власти не могут игнорировать фактор национализма, тем более с учетом преобладания казахов в общей численности населения. Сам по себе казахский национализм не является оппозиционным – это общественная среда, в которой власти работают и с которой им приходится считаться. Есть совпадающие позиции. Но есть моменты, где власти с националистами не согласны и сдерживают их в конструктивных рамках. В последнее время усилилось внимание к теме казахского национализма в русскоязычном сегменте СМИ республики и со стороны присутствующих в казахстанском информационном пространстве российских экспертов и журналистов. Отсюда более широкое освещение данной темы в печатных изданиях, в Интернете.

Казахский национализм надо рассматривать в нескольких плоскостях, где он будет иметь совершенно разное политическое значение и нюансы. Возьмем, например, вопрос национализма и тему защиты национальных интересов. В данном случае казахские националисты – это по факту первичная сигнальная система, которая срабатывает, если в казахском обществе возникает ощущение риска или угрозы. В нашем обществе гражданский патриотический сегмент слабо выражен. На фоне этой пассивности трибуну перехватывают те, чья лояльность к Казахстану сомнительна. С ними и вступают в дискуссию казахские националисты. Если рассматривать казахский национализм с позиции становления гражданского общества, то проблема гораздо серьезнее.

Усиление этнического фактора – это отражение низкого уровня гражданского сознания и признак слабого развития в стране политической системы. Получается, что тему патриотизма у провластных партий и у казахских националистов перехватить сегодня некому. В конструктивном поле такие силы отсутствуют.

Наконец, когда мы оцениваем фактор казахского национализма в плоскости задачи обеспечения межнационального мира и согласия, то становится понятным, почему власть должна сдерживать и ограничивать национализм. Всегда существует риск, что умеренные лидеры националистического движения утратят свое лидерство и

уступят инициативу радикальным элементам, что чревато потрясениями для внутривнутриполитической стабильности и межэтнического мира.

Таким образом, национализм – как доктрина и политическая практика, базируются на представлении, что основу государственности, хозяйственных и культурных систем составляют целостные общности под названием нации.

Следует отметить, что казахский национализм, его четко выраженные и, самое главное, устойчивые цели и призывы (сохранение и улучшение позиций и статуса казахского языка, усиленное внимание к истории и развитию казахской культуры, главенствование казахского элемента в общественной и политической жизни, как бы данные сферы ни определялись националистами или их противниками) на данный момент являются устойчивой идеологией.

База у казахского национализма обширная, и при желании ее можно распространить даже на сектор урбанизированной неказахскоязычной молодежи, хотя сам по себе и казахскоязычный электорат для таких идей недостаточен.

Наконец, когда мы оцениваем фактор казахского национализма в плоскости задачи обеспечения межнационального мира и согласия, то становится понятным, почему власть должна сдерживать и ограничивать национализм. Всегда существует риск, что умеренные лидеры националистического движения утратят свое лидерство и уступят инициативу радикальным элементам, что чревато потрясениями для внутривнутриполитической стабильности и межэтнического мира.

Можно предположить, что неудовлетворенность бытовыми условиями проживания, проблемы с трудоустройством, присущее значительному числу молодых людей одной национальности, может стать причиной этнонационализма данной общности. Мы можем утверждать, что в условиях Казахстана есть еще группы и категории молодежи, которые причину своих невзгод ищут в национальной плоскости.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бромлей Ю. В. Этнос и география. – М., 1972.
- 2 Геллнер Э. Нации и национализм. – М., 1991.
- 3 Smith A.D. Nation in Nationalism in a Global era. – Cambridge, 1995.
- 4 Дробижева Л. М. Возможность либерального этнонационализма / Реальность этнических мифов. – М., 2000.
- 5 Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М., 1995.

6 Проблема идентичности: человек и общество на пороге третьего тысячелетия // Вестник института Кеннана в России. - 2002. – Вып. 2. – С. 11-22; Социальные науки, расистский дискурс и дискриминационные практики. – СПб., 2001.

7 Уфимцева Н. В. Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 2000.; Почебут Л. Г. Психология социальных общностей. Толпа, социум, этнос. – СПб., 2002.; Гачев Г. Д. Миф. Национальный. Индивидуальный. – М., 2000.

РОЛЬ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСА В ИНФОРМАЦИОННО-РЕЛИГИОЗНОМ ПРОЦЕССЕ

ШАЙМЕРДЕН А. А.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.

к.филос.н., ассоц. профессор (доцент), ПГУ имени С. Торайгырова,
г. Павлодар

Легкое средство для общения и обмена информацией среди общества является интернет, которая дает возможность по ту сторону экрана и в любой точке планеты вести анонимную противоправную деятельность и пропагандировать те или иные идеи.

Сегодня одним из главных вопросов экстремистских и террористических организаций стало использование интернет-ресурса в продвижении своей идеологии для привлечения единомышленников. Этому им способствуют различные виды социальных сетей, к примеру, «ВКонтакте», «Одноклассники», «Facebook» и др., в которых может осуществляться идеологическая работа, сбор денежных средств и распространение видеозаписей с представителями этих организаций и т.д.

Основными характеристиками современного этапа развития человечества являются процессы глобализации и информатизации, когда новые информационно-коммуникационные технологии активно проникают во все сферы общественной жизни. Главной из таких новаций является Интернет. Возможности его воздействия на аудиторию огромны, ибо число пользователей, выходящих в Сеть хотя бы раз в жизни, составляет свыше 52 млн. человек [1].

В настоящее время, экстремистские и террористические организации актуализировали свою деятельность среди молодежи и прочно ведут работу по продвижению своей идеологии.

Как отмечают специалисты, 80 % материалов, которые сегодня распространяются в Интернете относятся к деятельности террористических групп, находящихся на территории Ирака и Сирии. Также, большой популярностью пользуются джихадистские форумы, на площадках которых, ведется переписка, общение, обмен мнениями и, в том числе, вербовочная работа. Несмотря на появление аккаунтов в распространенных социальных сетях, форумы остаются одними из наиболее излюбленных приемов радикальных организаций, где распространяются их идеология и концепция. Проблема борьбы с радикальной идеологией в Интернете приобрела особенную актуальность после активизации террористической группировки ИГИЛ. Эта организация имеет несколько собственных Web-сайтов, как в англо, так и русскоязычном сегментах Интернета. Она представлена во всех популярных социальных сетях (не только в Facebook, Twitter, но и в Одноклассниках, ВКонтакте и т.д.). Например, если в Китае работа таких социальных сетей как Facebook и Twitter ограничена, то достаточно свободно работает сеть «ВКонтакте» и некоторые радикальные организации достаточно умело пользуются этими особенностями и используют их как канал для своих агитационных материалов. ИГИЛ активно распространяет свои агитационные материалы не только через социальные сети, но использует новейшие приемы для их продвижения [1].

В этой связи, весьма актуальным для международного экспертного сообщества становятся: анализ, связанных с терроризмом вызовов, рисков и угроз безопасности; изучение основных факторов и путей их преодоления; выработка эффективных механизмов международной кооперации по противодействию терроризму и экстремизму, а также совершенствование национальных систем обеспечения антитеррористической безопасности [2].

Сегодня вопрос информационной безопасности в Казахстане, наверное как и у многих других стран мира, стоит достаточно остро. Хотя, в целом религиозная ситуация в нашей стране остается стабильной.

Противодействие экстремизму и терроризму в Казахстане осуществляется по таким основным направлениям как: профилактика и предупреждение экстремизма и терроризма; выявление и пресечение экстремизма и терроризма, в том числе в СМИ и сети Интернет.

В этой связи, можно отметить один из главных документов, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 октября 2013 года № 1141 «План мероприятий по реализации

Государственной программы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013-2017 годы» (далее План), в рамках которого осуществляются «мероприятия по профилактике религиозного экстремизма и терроризма через средства массовой информации и выпуск иных информационных материалов», «размещение государственного заказа на опубликование в сети Интернет предоставленных Агентством Республики Казахстан по делам религий (ныне Министерство по делам религий и гражданского общества Республики Казахстан) и местными исполнительными органами материалов, направленных на укрепление и поддержание в обществе межэтнического и межконфессионального согласия», «осуществление мониторинга печатных и электронных СМИ, интернет-ресурсов на предмет выявления материалов, пропагандирующих идеи религиозного экстремизма и терроризма, в том числе путем внедрения современных программ по выявлению противоправного контента» [3].

Помимо вышеназванных подпунктов, в соответствии этому Плану в высших учебных заведениях страны в целях профилактики противодействию экстремизму и терроризму, и информационно-разъяснительной работы среди молодежи, с помощью интернет-ресурса проводятся мероприятия, направленные на повышение религиозной грамотности, формирование иммунитета к идеологиям экстремистских и террористических организаций и т.д. К примеру, организовываются онлайн-конференции, международные семинары в онлайн режиме с участием ведущих специалистов и теологов, виртуальные викторины на знания основных документов страны по вопросам религий, в порталах университета размещаются информационно-аналитические и справочные материалы, публикации профессорско-преподавательского состава и др. Для повышения религиозной грамотности населения и антипропаганды радикальных идей в стране действует просветительский интернет-портал «E-Islam», а также другие интернет-порталы и сайты как светского (например, сайт Министерства по делам религий и гражданского общества Республики Казахстан – <http://www.din.gov.kz>), так и религиозного содержания. Эти меры направлены на создание альтернативных источников информации о религии в интернет-пространстве для религиозного и культурного просвещения молодежи.

Для развития профилактических работ в противодействии религиозной идеологии экстремистских и террористических организации в интернет-ресурсах необходимо привлечь представителей духовенства, творческой и научной интеллигенции, средств массовой

информации и неправительственных организаций, создавать специальные группы из экспертов для ведения мониторинга в информационных порталах.

Как отметил Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев в 2012 году в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства» «в век Интернета и высоких технологий, когда информационный поток колоссален, внутри каждого человека должен быть «фильтр» [4]. Экстремизм и терроризм в Казахстане несет в себе не только идейную угрозу, но и в целом, угрожает её внутренней стабильности, национальной безопасности и культурно-исторической целостности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Интернет в России: динамика проникновения. Весна 2013 // Фонд Общественное мнение. 11 июня 2013 г. [Электронный ресурс]. - URL: <http://runet.fom.ru/Proniknovenie-interneta/10950> (дата обращения 28.09.2014).

2 Шойкин Г. «О необходимости недопущения пропаганды религиозного экстремизма в сети Интернет» «Терроризм және Интернет»: Халықаралық ғыл.-практ. конф. мат. жинағы = Сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. «Терроризм и Интернет» (казакша, орысша, ағылшынша) – Астана, 2014 ж. – 162 б.

3 <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001141>

4 http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418

ВОСПИТАНИЕ ДЕВУШКИ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

ЖАСУЛАНОВА А. Т.

учитель истории, ГУ «СОШ № 1 имени А. Н. Елгина», Качирский район,
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В казахском обществе во все времена уделяли отдельное внимание воспитанию девочек. В современном мире этот вопрос так же сохраняет свою актуальность. Действительно, в настоящее время необходимо уделить особое внимание воспитанию современной девушки. Причиной многих социальных бед современного общества как сиротство, разводы, брошенные старики при живых детях, проституция кроется в недостаточном внимании к вопросу формирования личности девочек.

«Воспитывая мальчика – растишь мужчину, воспитывая девочку – растишь нацию!» – говорится в народной чеченской поговорке.

Семья – большая ячейка общества. А золотая опора семьи – это женщина. Девушка, получившая уже с колыбели хорошее воспитание, сохранит эти качества и когда станет невесткой. Благонравность девушки зависит от родителей и их воспитания. Великий акын Жусип Баласагуни в своем труде «Кудды билик» остановился на воспитании девушек: «Руководствуясь образцом благонамеренности для девушки, обучи их приличию и благонравности. Дай, что просит, не упускай из виду, хорошо охраняй. Когда придет время, выдай замуж» [1].

Правильное формирование личности сегодняшних девочек – залог успеха нации, поэтому важно укреплять у девочек чувства самоуважения, достоинства, гордости, первенства высоких ценностей.

Современные вызовы жизни привели к тому, что матери, на которых в принципе возложено воспитание дочерей, как правило, не имеют на это времени. Во многих семьях утрачены национальные обычаи, традиции и ценности, в которых испокон веков заложены такие качества как целомудрие и уважение. Женщина перестаёт быть носителем национальной культуры. Нежелание хранить семейный очаг и очень легкое отношение к разводу, соперничество с мужчинами, желание превосходить их и повелевать ими, нежелание рожать детей или ограничиться их минимумом, нежелание, неумение вести домашнее хозяйство – результат наблюдающейся деградации классического женского воспитания в казахском обществе.

Важное значение в воспитании современной девушки имеет формирование образа идеальной казахской девушки. К сожалению, у современной молодежи этот образ остается непродуманным, поэтому девушки бросаются из крайности в крайность: от покрытых с головы до ног в арабские хиджабы, до бритых и крашенных панков и готов.

По этому поводу высказался и лидер нашей нации Н. Назарбаев: «...Наши женщины никогда не носили хиджабы и не прятали лица. Мы с уважением относимся ко всем представителям мусульманства, но у нас своя дорога». Это поистине великие слова нашего Президента.

Поэтому важно рассмотреть опыт наших предков в вопросах воспитания девочек. Большое внимание в воспитании подрастающего поколения, особенно девочек, уделялось развитию чувства стыдливости, которое должно было удерживать от неблагопристойных поступков. С этой целью девочкам говорили: «Қызға қырық үйден тыю» («Воспитание девочки, дело всего рода») [2].

Воспитание девочек-казашек отличалось от среднеазиатского, их воспитывали более свободолобивыми. Уважение к девушкам было настолько велико, что даже возникло поверье: «пришедшую в гости девушку следует усадить на почетное место, где обычно сидят пожилые и почитаемые люди, иначе на голову хозяина этого дома обрушатся несчастья».

В отличие от воспитания мальчиков, девочек наставляли на правильный путь очень мягко, используя, например, такой подход: «Қызым саған айтам, келінім сен тында. («Дочь, тебе говорю, сноха, ты слушай»). Когда отец хотел сделать замечание девочке, то не мог прямо сказать это дочери, поэтому он говорил это матери или другому пожилому человеку, в надежде, что дочь примет их слова к сведению. Нравственное воспитание девушек осуществлялось следующими методами – убеждения, личного положительного примера старших и родителей, приучения, упражнения, поощрения, похвалы, одобрения, наказания.

У казахов распространялось такое широкое понятие, характеризующее важное качество воспитанной девушки – «Қыздын инабаттылығы» («Достоинство девушки»), которое подразумевало уважительность девушки к старшим, покладистость, терпеливость. Нравственная основа женщины, ее доброта считались честью и совестью народа. С самого рождения девушке внушались правила поведения в семье и обществе. Такое воспитание девушек вполне соответствовало мусульманским традициям [3].

Одним из средств воспитания и формирования морально-нравственных качеств и этики общения девочек, которым уделялось большое внимание и значение, были народные обряды и приметы (приметы касающиеся человеческой деятельности, приготовления пищи, одежды и быта, особенности приветствия, манеры разговаривать, умение прощаться, просить прощение, умение благодарить и высказывать пожелания, восхваления и др.).

В женщине ценились такие умения, как сохранение спокойствия, благополучия и мира в семье, выполнение материнского долга. Особое отрицательное отношение было к тому, что девушки сбежали из дому замуж без родительского благословения.

Национальным достоянием и ценностями считались родной язык, культура и искусство, обычаи и традиции, народные игры и празднества. Родной язык считался источником и началом духовного обогащения человека, через язык он познает родную национальную культуру, Родину и ее природные богатства.

Нравственные чувства в молодежи воспитывались через уважение народных обычаев и традиций, через произведения устного народного творчества, национальную культуру и искусство. Практика современного воспитания показывает, что если разумно, к месту, вовремя использовать поговорки и пословицы, то они могут иметь большой воспитательный эффект. К месту сказанное мудрое слово глубоко западает в душу детей, запоминается на долгие годы и оказывает на них сильное воздействие.

В песнях восхвалялись патриотизм и храбрость, в сказках – ум и красота, через произведения народного прикладного искусства воспитывались эстетические и художественные вкусы подрастающего поколения [4].

Большое значение имело раннее приобщение девочек к труду. Девочек учили навыкам ведения домашнего хозяйства: катать войлок, выделывать кожи, стричь овец, доить коров, стирать белье, шить одежду, готовить пищу, убирать жилище, прививая тем самым любовь к труду. В современных условиях трудовые традиции развиваются, совершенствуются и обогащаются. Это и есть проявление народной педагогики в действии, в жизни.

В народной педагогике много внимания уделяется эстетике быта и воспитанию у детей любви к прекрасному. Исследуя эстетические традиции казахского народа, И. Оршибеков пишет: «Почти в каждом казахском доме и сейчас можно увидеть яркие войлочные ковры на полу и расшитые тускиизы на стенах. Они придают жилищу казахов национальный колорит. Домашние промыслы и художественное ремесло казахского народа зародились в глубокой древности. Предметы быта кочевников-скотоводов (седла, кожаная сбруя, изделия из дерева, кости и металла) богато украшались орнаментом. Обычно изображались луна, звезды, солнце, геометрические фигуры, стилизованные листья, цветы, бараний рог. Искусные мастера-ювелиры (зергеры) делали кольца, браслеты, серьги, застежки, пуговицы, украшая их вставными полудрагоценными камнями или плетением из тонкой серебряной проволоки. Женские головные уборы, платья, сумки, ковры, чепраки для сёдла отличались красивой вышивкой» [3]. Все эти умения и навыки эстетической культуры не потеряли своей актуальности и в наши дни.

Развитию логического мышления девочек способствовали различные загадки, скороговорки, считалки, устный счет, тайные языки, создаваемые путем включения в основу обычных слов искусственных добавлений в виде слогов.

Национальные игры, песни и танцы представляли собой также семейные традиции. В условиях, когда почти не было игрушек, народ, учитывая детскую психологию, говорил: «Чем меньше игрушек, тем больше радости». Радости не было предела еще потому, что скудный набор игрушек дети изготавливали сами. Девочки шили тряпичных кукол, играли разноцветными камнями, собранными у реки и в горах [3].

Национальным долгом в казахском народе считался долг перед родителями и отечеством. Обязанности человека регулировали отношения между ним и обществом, помогали выполнять детям свой долг перед родителями и отечеством. Осознание чувства обязанности и долга напрямую связано с чувствами чести и достоинства, контролирующими сознание человека и дисциплину. Эти же понятия и качества воспитывались у девочек. Немаловажную роль в воспитании патриотизма казахских девушек имеют примеры М. Маметовой и А. Молдагалиевой. о них сложены песни и сняты фильмы.

Казахский народ высоко ценил и уделял большое внимание воспитанию у девочек таких положительных качеств и требований, как деловые, коммуникативные (способность к общению), соблюдение личной гигиены. Они были одними из высоких показателей национального народного воспитания [5].

Принципы, традиции, обычаи казахской народной педагогики действуют и оказывают огромное влияние на воспитание и формирование личности девушки в современных условиях.

В Казахстане в течение нескольких лет действует неправительственная организация, созданная Каракат Абден. Общественное объединение «Қазақ қызы» занимается вопросами становления и дальнейшего развития подрастающего женского поколения. Миссия этой организации – содействие в создании и распространении в современном мировом цивилизационно-культурном пространстве высокого и позитивного имиджа и статуса казахстанских девочек и девушек. Цели женского института духовно-нравственного воспитания а созвучны с целями ООН, изложенными в Программе действий, принятой на Международной Конференции по народонаселению и развитию. Деятельность подобных воспитательных центров для девочек внесет весомый вклад в формировании образа казахской девушки.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сарыбекова Ж. Т. Подготовка будущих учителей к воспитанию девочек-школьниц средствами казахской народной педагогики. – Астана, 2004.

2 Сарыбекова Ж. Т. Особенности воспитания девочек в казахском народе // Управление в социальных и экономических системах : м-лы XVII Международной научно-практической конференции (2-6 июня 2008 г., г. Минск) / Минский ин-т управления ; редкол.: Н. В. Суша [и др.]. – Минск, 2008. – С. 120-121.

3 Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1991.

4 Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 271 с.

5 Аргынбаев Х. А. Семья и брак у казахов: Автореф. дис. ... доктора ист. наук. – Алма-Ата, 1975. – 130 с.

ТӘКФІРЛІК ИСЛАМҒА ЖАТ АҒЫМЫ РЕТІНДЕ

УТЕПОВ А.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мемлекет тәуелсіздігінің жариялануы Қазақстан Республикасында демократиялық, құқықтық институттардың, ашық нарықтық экономикалық және әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесі бар әлеуметтік мемлекет пен заманауи азаматтық қоғамның құрылуына негіз болды. Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастыққа халықаралық-құқықтық қарым-қатынастардың толыққанды субъектісі ретінде кіреді. Аталған жиынтық бүкіл елдердің бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ететін жоғары әлеуметтік құндылықтардың сақталуына және әлемдік қауымдастықты сақтау мен дамытудың жана жолдармен анықтайды.

Дін деген жаратылысынан нәзік, сонымен бірге сабырлылыққа негізделген тылсым әлем. Дін – өзі сұлу әлем болған соң, сөз тізгінін ұстаған насихатшыларының да жүзінен нұры төгілген сыпайы да рухани сұлу адамдар болғанын ұнатады. Мұның нақтылы дәлеліне – намазға имамдыққа он екі мүшесі түгел емес, жүзінен жұрт секем алар адамдарды өткізбейтіндігін келтіруге болады. Бұған қосымша, дін Жаратушының сұлулықпен жаратқан жаратылысына қарсы болғандарды да қаламайды. Адамзат баласы жаратылысында

хайуандардан айырмашылығы ақыл, ой, сана қазынасына иелік етумен қатар, үсті-басын сабалақ жүн басқан мақұлық болған емес. Мұрт, сақал дегендер де тумысынан емес, белгілі бір жасқа келгенде ғана ретімен көрініс береді. Мұның өзі түсінген саналы жанға үлкен сабақ болары анық. Оған сәйкес, сақалды уақыты келгенде жас ерекшеліктеріне орай сүйкімді етіп қойып жатса, жарасады. Біздің атадан мұра болып қалған салт дәстүріміз де осылай.

Соңғы 17-18 жылда Орта Азия аумағында жалпы экстремизм түрлерінің қаупі күшейді. Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан және ішінара Қазақстан Республикаларындағы әртүрлі экстремистік бағыттағы ұйымдар тарапынан болған жағдайлар, жалпы экстремизмнің түрлерінің, оның ішінде діни экстремизм құбылысын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Аталған Республикалардағы нақты қалыптасып келе жатқан әлеуметтік-саяси ауыртпалық Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті шаралардың жасау керектігін айқындайды.

«Ауруын жасырған өледі» – дейді қазақ нақылы. Сондықтан, қоғамдағы «дертті де» уақытында анықтап, сауықтырып отырудың маңызы зор. Кейінгі жылдары елімізде діни экстремизм көріністері айқын байқала бастады. Атап айтқанда, Қазақстанның батыс өңірінде лаңкестік орын алды. Бұл оқиғалардың шығуына себеп болған жасырын террористік ұйым – радикалды тәкфіршілер ағымының белсенді қимылдары. Тәкфіршілер Қазақстандағы тыныштықты бұзудың жолын тапты.

Тәкфіршілердің пікірінше амалмен растау керек деген сөзін ұстап алған. Тәкфіршілер идеологиясы бойынша намаз оқу мұсылмандықтың негізгі белгісі. Осылайша пайымдау нәтижесінде әр түрлі себептермен намаз оқымайтын адам тәкфіршілердің ойынша көпір болып шығады. Ал қалыптасқан дәстүр бойынша біздер кәлимаға тіл келтірген адамды мұсылман деп санаймыз. Тәкфіршілер болса, ойланбастан өздерінің ата-атасы мен туыстарынан намаз оқымаған үшін безіп шығады. Мұндай безудің қауіптілігі сонда, олардың ойынша «діннен безгендер» немесе қарапайым адамдар жиһат жасау нысанына айналады [1].

Бұл жерде қазақстандық тәкфіршілер біздің еліміздің ерекшелігін шебер пайдалануда. Қазақ халқы әуелден көбіне өз жүрегіндегі иманға көбірек сеніп, әр түрлі жағдайға сәйкес бес мезгіл намазға жығылуды міндет санамайды. Бұған табиғи жағдай, өмір сүру және әдет-ғұрыптар әсер еткен болар. Сондықтан, кәлимаға тіл келтірген адам біздер үшін мұсылман екені рас. Соған орай қазақтардың басым көпшілігі өздерін

мұсылман санайды. Осыны пайдаланған тәкфіршілдер намаз мәселесін басты критерий ретінде алып отыр.

Тәкфіршілер көбіне оқымаған жастарды өздеріне тартады. Олар бұрыннан қалыптасқан сектанттық принциптерді пайдаланады. Алдымен, ислам атын бүркеніп әлемді ақ пен қараға бөледі. Басқадай ақпарат алу мүмкіндігінен, ойланудан айырады. Мысалы, дәстүрлі діни қызметкерлерді «мурджиттер» деп айыптайды. Яғни, оларға шешімді әрекеттер жасай алмайтын әлсіз мұсылмандар деген айып тағады. Имамдардың сөзіне сенбендер дейді. Сөйтіп, қарамағына түскендерді қоғамнан бөліп алуға тырысады. Мұндай кезде «Біздер бұл өмірде бөтен адамдармыз, бізді ешкім түсінбейді, тек қана біздер мұсылманбыз» деген сенімді миына сіңіреді. Тәкфіршілік – ол діни арман-тілектерді алдау және психологиялық манипуляциялау; ол жастарды рухани қорлау және оларды мәңгірт ету; ол өз діні мен халқына сатқындық жасау.

Кез-келген қоғамның діни, ұлттық, саяси қарсылықтары экономикалық қиындықтарды бұзып шыға отырып, жалпы экстремизм түрлерінің идеологтары оларды жанжалды тұтандырудың құралы ретінде пайдаланып, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Діни экстремизм өте ауыр әлеуметтік-құқықтық және этно-психологиялық мәселе бола отырып, көпәспектiлi болып табылады. Яғни діни артықшылық, діни алауыздық, жеккөрушілік, дінді саясаттандыру сияқты ең шеткі қисынсыз көзқарастары мен әрекеттері арқылы пайда болатын қоғамға қауіпті құбылыс болып табылады.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев айтып өткендей, « Экстремизм Қазақстанда кең ауқымда пайда бола қоймаған құбылыс, алайда конфессионалдық тұрақсыздықтың бізде де бой көтеруінің белгілі бір қаупі бар. Әрине, егер осы қауіпті өз уақытында сезініп алдын алмасақ» [2]. Қазақстан Республикасы Президентінің болжамдық көзқарасын Н. М. Әбдіров былай нақтылай түседі: « экстремизмге қарсылықты іске асыруда кешенді және жүйелі жол қажет. Сонда реттеуші ғана емес тиым салушы да шаралар қарастырылатын еді ».

Көпконфессиялы Қазақстан үшін діни экстремизм құбылысы ішкі және сыртқы саясаты үшін бірдей ауқымды маңызға ие.

Діни экстремизмнің пайда болып таралуына ықпал ететін факторлар мен себептерін ашуға бағытталған зерттеулер бақылау шараларының жүйесін ұйымдастырып, жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты ішкі істер органдары арқылы діни

экстремистік әрекеттің алдын-алудың арнайы шараларын жүзеге асыру қарастырылады.

Мәселенің маңыздылығы мен практикалық мәніне қарамастан, қазіргі кезде Қазақстан Республикасында оны жалпы теориялық және ғылыми-қолданбалы аспектіде фундаменталды жұмыстар жүргізілмеген. Сонымен қатар діни экстремизмді алдын-алу жүйесін жасау бойынша кешенді зерттеулер осы кезге дейін жоқ.

Қазіргі уақытта әлеуметтік патология құбылысы ретінде діни экстремизм әлеуметтік ғылымдардың әр түрлі бағыттарының назарын өзіне аудартып отыр. Оны негізінде саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, конфликтология бойынша мамандар, әлеуметтік және мінез-құлық психологтар, криминологтар, теологтар, философтар, заңгерлер және басқа мамандар зерттеуде [3].

Діни экстремизм құбылысын зерттеуіне қатысты Ресей ғалымдарынан Э. С. Абдулаев, А. Б. Агапов, Ю. А. Бабинов, Ю. А. Дмитриев, Ю. Н. Демидов,

Экстремизмнің әр түрлері (саяси, діни, этно-діни) саяси, әлеуметтік, геосаяси аспектілері бойынша В. И. Арестов, Л. М. Дробижеева, В. И. Худавердян, С. Г. Москаленко, Д. В. Новиков, В. Б. Коробков, А. А. Ярлыкапов, П. А. Романов, В. Б. Козлов, Т. А. Скворцова, Т. Н. Кильмашкин, М. И. Телякавов, С. Н. Бокарев, В. А. Тишков және В. В. Черноусовтардың зерттеу еңбектері бар.

Жаппай санада «экстремизм», «діни экстремизм» және «терроризм» ұғымдары агрессиялықтың, жеккөрушіліктің, қатігездіктің зарядын алып жүруші синонимдер болып табылады.

Осының барлығы тәкфіршіліктің мемлекет құраушы ұлт өкілдері болып табылатын қазақ жастарының психологиясы мен діліне айтарлықтай күшті соққы бере алатындығын көрсетіп отыр. Олар осы мақсатта қазақ жастарының бойында өзінің және ата-бабаларының тарихына қатысты «ұялу» сезімін тудыруға және азаматтық сезімдер мен отанға деген табиғи сүйіспеншіліктің үстінен үстемдік жүргізетін ислам космополитизмін сіңіруге күш салады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Естеміров М. Дінбасы. – Алматы : «Білім» баспасы, 2006.
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты жолдауы. – Астана : « Елорда », 2008.
- 3 Иманқұл Н. Философия әлемінде: болмысы және тарихы. – Алматы : «ПолиграфИздат» ЖШС компаниясы, 2006.

Мазмұны

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, с.ғ.д., А. Өрсариевтің алғы сөзі.....3

1 секция. Адам потенциалының жағдайы мен дамуы
1 секция. Состояние и развитие человеческого потенциала

1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие

1.1.2 Психология ғылымы дамуының мәселелері.
Көшбасшы психологиясы

1.1.2 Проблемы развития психологической науки.
Психология лидерства

Абишева Ф. К. Проблемы и особенности психологического развития и адаптации пятиклассников	5
Акпарова З. Б. Мектеп оқушыларының үлгермеуіне мұғалімнің қарым-қатынас стилінің әсері	10
Баюканская С. Ф. Проблема развития психологии здоровья в Республике Казахстан.....	17
Ganiyeva E. S., Kutuyeva M. A. To the question of developing students' leadership skills.....	22
Исинбаева К. Г., Смакова Ф. Б. Мектептің оқу процесіндегі балалар дарындылығының психолого-педагогикалық сүйелдемеуі	26
Казангапова Т. Р. Социальная поддержка семьи как стратегия взаимодействия	30
Кудышева А. А., Арыстан Н. Е. Теоретико-исторические аспекты изучения метода арт-терапии	35
Курумбаева М. Е., Нурғалиева М. Е. Көшбасшының интеллектуалды әлеуетін арттыру	43
Маусумбаев Р. С., Абылгазин А. Б. Студенттерде көшбасшылық	47
Махадиева А. К. Историко-теоретические подходы к изучению семьи и детско-родительских отношений	50
Мирқурбанова Ш. А. Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу	53

Мурзабекова Г. А. Психолого-педагогическое сопровождение детей «группы риска»	57
Навий Л. Н., Сатыбалдина А. А. Особенности проявления акцентуации в подростковом и в юношеском возрасте	65
Бурдина Е. И., Мучкин Д. П., Нургожина Б. В. Предпринимательские компетенции как вызов времени: развивать или формировать?	71
Nurzhumbayeva A. Z. The theoretical and methodological basis of leadership psychology.....	77
Пфейфер Н. Э., Павленко М. В. Организационно-психологические аспекты процесса социально-психологической адаптации получателей услуг в учреждениях социальной защиты	83
Пфейфер Н. Э., Юношева Н. Ф. Медико-социальная работа с лицами с ограниченными возможностями	88
Сагитов М. А. Психолого-педагогические аспекты развития лидерских качеств личности	95
Сардарбекова Ш. Г. Особенности развития аутичного ребенка.....	100
Сарсекеева А. К., Нурғалиева М. Е. Қазіргі Қазақстанның көшбасшының интеллектуалды әлеуеті	106
Серикбаева Н. Б. Компьютерлік ойындардың бала денсаулығына әсер ету факторы ретінде	112
Торайғырова Ж. К. Профилактика детских страхов в дошкольном учреждении	117
Тулқова Г. М., Антикеева С. К. Вопросы психологической готовности к материнству современных студентов	124
Уралова М. К. Особенности проявления стресса у студентов	130
Хаймулдина А. Ю., Сагитова А. Б. Лидерские компетенции как совокупность универсальных компетенций	136
Чубова В. В. Развитие лидерских качеств личности	143
Этекбаева А. Ж. Әлеуметтік-психологиялық тренинг дегеніміз не?.....	147

1.1.3 БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы заманауи медиатеchnологиялар

1.1.3 Тенденции развития СМИ и современные медиатеchnологии в журналистике

Бегежанов А. Б., Ибраев М. А. Онлайн-видео на мобильных устройствах – настоящее и будущее конвергентной редакции	154
Елікпаев С. Т., Баймұхамбетова М. С. «Ақиқат» журналы: қоғам өзгерістері мен тақырыптары	159
Елікпаев С. Т. Қазақ прозасындағы этнографиялық сарындардағы таным мен түсінік	163
Ибраев М. А., Вишневская В. А. СМИ и мультимедиа	167
Имамбаева Г. Е., Жаскенова А. К. Медиадискурста құқық қорғау мекемелерінің қызметкерін бағалаудағы оппозитивтер	174
Қапасова Б. Қ. Марат Барманқұловтың жаһандық кеңістіктегі БАҚ болашағы туралы талдаулары	181
Қапасова Б. Қ., Мукушева Б. Қазіргі балалар бағдарламалары: талап пен талғам	190
Қапасова Б. Қ., Адрахова А. Қазақстандық бизнес журналистиканың негіздері	194
Сағантаева Ж. Т. Қазақ әдебиетіндегі ақыр заман жайындағы туындылар және қазіргі жаһандану суреттері	198
Сарбасова Қ. Б., Матқаримова С. I. Жансүгіровтің әңгімелерінің лексикасы	203

1.1.4 Павлодар облысы белгілі тумаларының мәдени және рухани мұрасы

1.1.4 Культурное и духовное наследие знаменательных выходцев Павлодарской области

Егинбаева У. Н. Жизнь и творчество Александра Бибина	208
Шарипов А. Т. Движение Алаш и интеллигенция Павлодарского Прииртышья	215
Шевченко Н. В. Картины природы и вопросы экологии в произведениях А. Е. Новоселова «Лицо моей родины» и «Исишкина мечта»	220

1.1.6 Тарих, археология және этнографияның маңызды мәселелері

1.1.6 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

Алинов А. А. Новейшая российская историография о проблеме колонизации Казахстана	226
Аубакиров М. Н. Саяси билік және демократия: тарихи ретроспектива	233
Батталов А. Б. Роль Ассамблеи народа Казахстана в межэтническом согласии	239
Бейсенова Ә. С., Нурбаева Р. К. Павлодар облысындағы жер-су атауларының тарихы	246
Болатова М. Б. Основные тенденции мирового развития на современном этапе	249
Габдулина Г. Д., Мамытова С. Н. Еуразиялық теория және оның даму тарихы	260
Джамалбаева Қ. С. Ұлт көсемі – Әлихан Бөкейханов	266
Диханбаева К. Қ. Тектіліктің қазақ халқы үшін мәні	271
Жунусбекова Д. Б., Хаджимуратулы К. Т. Исторические аспекты кросс-культурной коммуникации и межэтнического взаимодействия в Казахстане	279
Кайруллина А. К., Мамытова С. Н. Семей полигоны – тарихтың қасіретті беттері	286
Кубенова А. Н. Немцы в Павлодарском Прииртышье в начале XX века	291
Куватов А. Ж., Дюсенбаева А. Ж. Тоғызқұмалақ ұлттық ойыны	295
Куватов А. Ж., Дюсенбаева А. Ж., Кишубаева И. Т. Дене тәрбиесіндегі ұлттық ойындар	298
Кузембаев Н. Е. Библиографические сведения о немецких ученых внесших вклад в разработку проблем кипчаковедения	303
Кулумбаева М. Ж. Проблема многообразия исторических форм религии	307
Кульжанов Д. К., Ельмуратова Б. Ж. Развитие экономико-хозяйственной связи в повседневности Казахстана в период перестройки	310
Кульмаганбетова Р. А. Алаш зиялылары шығармаларындағы ұлттық және діни құндылықтар (Алаш қозғалысына 100 жыл)	316
Омарова А. Е. Шаманизмде ежелгі сенімдердің орын алуы	324

Рахимов Е. Е.	
Ұлттық ойындар мен өнер.....	331
Рахимова А. А.	
Қазақстан тәуелсіздігі мен даму жолының өзіндік ерекшеліктері	336
Сағидоллиева М. Б.	
Марал ишан – Сырдың рухани және күрескер шамшырағы	342
Садвокасова З. М.	
Особенности технологии производства войлока	348
Сулайманкулова Р. Ю.	
Еуропа мен Азияны біріктірген Ұлы Жібек жолы	353
Суләйменова Ж. С.	
Ұлы –дана	360
Тәукелова Ұ. Ж.	
Ахмет Йасауи хикметтерінің тәрбиелік мәні.....	366
Шокина Б. Р.	
Версаль-Вашингтон жүйесі мен оның тарихтағы алатын орыны.....	371

1.1.7 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар.

Көшбасшылық философиясы

1.1.7 Социально-гуманитарные науки. Философия успеха

Базаров Е. Т.	
О видах безопасности как системообразующих элементах безопасности социума	375
Базаров Е. Т.	
Тенденции развития системы обеспечения национальной безопасности	380
Билялова М. К.	
Развитие навыков речевой деятельности для формирования вторичной языковой личности.....	387
Ербол Ғ., Жапекова Г. К.	
Сауық индустриясындағы жаңашылдық	392
Идрисова Т. А., Абдулова Р. Б.	
Қылмыстарды ашу мен тергеу процесіндегі ақпараттар тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары	397
Капышева Б. С., Ақышев А. А.	
Этнос пен этникалық бірегейліктің арақатынасы туралы	406
Кожаметов И.	
Проблема медиакультуры в современном информационном обществе..	410
Қабылбек Е. Т., Жапекова Г. К.	
Религиозные системы на территории Центральной Азии	415
Сабданбекова Ә. Ә.	
Мәдениеттегі менеджмент – заман талабы.....	421

Салимова Р. С., Бегимтаев А. И.	
Межэтнические отношения в Республике Казахстан на современном этапе.....	427
Сембина Ж., Саликжанов Р. С., Жансапов А., Муратова М.	
Национализм в сфере межэтнических отношений: аспекты национальной безопасности	431
Шаймерден А. А., Кожамжарова М. Ж.	
Роль интернет-ресурса в информационно-религиозном процессе.....	438
Жасуланова А. Т.	
Воспитание девушки в казахском обществе	441
Утепов А.	
Тәкфірлік исламға жат ағымы ретінде	446

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XVII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шоқубаева
Корректорлар: Б. Б. Ракишева, А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген З. С. Исакова
Басуға 04.04.2017 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім $29,7 \times 42\frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 26,24. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 2984

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.